

Прожити й розповісти

Анатолій Дімаров

Частина перша

Ще малим я частенько допитувався у своєї мамусі, де мене знайшли. Адже в той час по всіх селах немовлята не своїми матерями народжувались, а їх готових, спелених приносили з далеких країв лелеки та й опускали на городи, найчастіше — в капусту. Мені аж дух забивало, коли я дивився у небо, уявляючи, як несе мене в запаморочливій отій високості дзьобата акушерка, пильнуючи, щоб не впустити на землю.

Тож коли я допитувався у своєї мамусі, де вони мене знайшли після того, як одна із лелек закружляла над нашим подвір'ям з біленьким пакунком у дзьобі, мамуся якось аж сердито відповідала, що не в капусті, як усіх нормальних дітей, а в кропиві.

— Чому в кропиві? — питав я вражено: кропива росла у нас край городу, у вишнякові, така висока й жалька, що до неї й підступитися було боязко.

— Бо ти так допик тій нещасній лелеці, що вона вже й не знала, як тебе спекатись.

— А як же ви мене розшукали?

— Розшукали. Таке золото та не знайти. Мене й охрестили не так, як людських дітей. Мамуся завжди про цей випадок починала із того, що на мені не трималася жодна пелюшка.

— Як ти вмудрявся од них вивільнятись, один Бог знає. Бувало, так уже обв'яжу, так спеленаю, що тільки голівка й стирчить, а відійшла, обернулась — знову голий-голі-сінький. Як черв'ячок. Татусь уже й колиску опустив до самого низу, щоб не убився,— падав же стільки разів! А тут як нечистий під руку штовхнув: покласти тебе на столі, а не в колисці. Обернулась до печі, бо там саме кипіло, а за спиною — гуп! Лежиш, весь посинів, не дихаєш... На мій крик і заскочив до хати татусь...

Скільки я пам'ятаю свого татуся, він, коли був у доброму настрої, завжди наспівував псалми. Співав упівголоса, звертаючись не до людей, а до Бога,— віра його була глибокою й щирою, я ні в кого не бачив такого просвітленого обличчя, як у мого татуся, коли він ставав

з до молитви. Молитву творив щоранку й щовечора, а заходами до хати, щоразу хрестився до образів.

Татусь заскочив до хати і, побачивши мене, бездиханного, ухопив велике корито, поставив на стіл. Налив крижаної води (саме дістали з колодязя), забрав мене з мамусиних рук.

— Во ім'я Отця... Сина... Святого Духа... Хрещається раб Божий Анатолій...— Татусь найбільше злякався, що я помру нехрещений.

Опустив мене в крижану ту купіль, і таким криком зайшовся "раб Божий", що мої батьки ледь не поглухли.

— Ну, цей буде жити! — сказав татусь, передаючи мене, голого й мокрого, з рук на

руки мамусі.

Іншим разом (це було уже влітку) я топився. Топився в невеликій та неглибокій (горобцеві по коліна) річечці, що весело дзюрчала вниз краю городу. Мамуся винесла прати білизну, прихопивши й мене погріть на осонні, на зеленому березі, на м'якенькій траві. Мамуся полоскала з кладки білизну, я ж агукав-агукав та й скотився у воду — пірнув на самісіньке дно.

— Оглянулась, а від тебе тільки бульки спливають...

А пізніше ледь не зарізався. Це коли мені уже йшов третій рік. Знайшов серед гною іржавого ножа, біг до мамусі похвастатись, упав та й устромив собі в горло...

Ще пізніше (цей випадок уже пам'ятаю) стрибав через пенек. Раз стрибнув... Удруге стрибнув... А втретє налетів ногою на розбиту пляшку. Болю не пам'ятаю, пам'ятаю лише, як я кричав, коли мамуся заливала гасом рану.

— Ні, ця дитина своєю смертю не вмере! — журилася над моїми вавками мамуся.

Про те, як я хрестився, топився і замалим не зарізався, дізнався з мамусиних вуст. А от пісеньку, яку наспівувала над моєю колискою мамуся, запам'ятав. Чи не тому, що в ній проливалось стільки материнської ласки?

Ой люлі, люлі, Налетіли гулі, Стали думать і гадать, Чим синочка годувать. Чи кашкою, чи борщем, Чи по жопці деркачем.

Не пригадую присмаку борщів та каш, що ними годували мене щедрі гулі, а от деркач пам'ятаю. "Ану, де деркач?" "Ось візьму деркача!" Швидка на розправу мамуся (я таки заробляв, що й казати) визнавала лише деркач, може тому, що він завжди був під рукою.

Цей безвідмовний трудяга стояв коло печі, він не тільки підмітав долівки у кімнатах та сінях, а й витіпував непослух з дитячих задків, додавав їхнім власникам розуму. Мамуся не стільки тіпала мене тим деркачем, скільки удавала, що б'є, завжди примовляючи: "Ось тобі!.. Ось тобі!.. Ось!.." — я ж у свою чергу вдавав, що мені дуже болить, і кричав, як несамолюбий.

Вперше мамуся побила мене по-справжньому, коли я став ходити до першого класу.

У нашій бідненькій крамниці, де продавалися в основному сіль, гвіздки і тютюн, раптом появилися олівці та блокноти. Олівці не звичайні, а кольорові: з одного кінця червоний, а з другого синій, блокноти ж великі, з цупкого білого паперу. І все те казкове добро: блокнот і олівець коштувало двадцять копійок. Сума, про яку ми, сільські дітлахи, не могли навіть мріяти.

І ось я украв у мамусі оті двадцять копійок. Навіть не вкрав: вимів з-під столу, прибираючи в хаті. Двадцять копійок викотилися сріблястим кружальцем та й лягли під самісінькі ноги. Я прожогом їх ухопив, щосили затис у руці. Мене так і обсіпало жаром, бо одразу ж подумав про олівець і блокнот. Про те, щоб віддати ці гроші мамусі, я чомусь не подумав. До того ж, може, вони, оці гроші, і зовсім не мамусині, може, вони валялися під столом ще до того, як ми сюди в'їхали, і коли б я їх не вимів, отак би й лежали до другого прищестя. А може, це Бог почув мою гарячу молитву та й підкинув

мені щедрий дарунок...

І тут ще одна думка: а що, як оті олівці та блокноти уже розібрали? Кинув геть віник, поспіхом вдів чумарчину, побіг до крамниці.

Олівці та блокноти ще лежали на полиці.

Щасливий, вертався додому.

Уже в сінях почув мамусин голос: вичитувала щось моєму молодшому братові Сергійкові. Про всяк випадок запхнув блокнот та олівець під чумарчину, одчинив хатні двері.

— Де це ти повіявся? — спитала сердито мамуся: стояла посеред хати, тримаючи віника.

— Гуляв, — видушив з себе.

— Чого це ти раптом надумався гуляти? Я ж тобі наказала прибрати у хаті.

Я мовчав, не знаючи, що відповісти.

— А що ото ти тримаєш? — Я щосили притискав до грудей блокнот та олівець.

Моя рука сама собою здригнулася і олівець та блокнот упали на долівку...

— Господи, чи думала я, що мій син стане злодієм?! — казала гірко мамуся.— Ось посадять у в'язницю, там тебе красти одразу одучать! — Мамуся вже кинула віник, а я в чумарці (шапка звалилась під час екзекуції) ще сидів у кутку і плакав невтішно. Від кривди, від страху, що мене таки посадять в тюрму. Уже був не радий ні блокнотові, ні олівцеві, ні отим двадцятьом копійкам, де вони і взялися на мою нещасну голівоньку!

Бог, Бог!.. Чорт, а не Бог мені їх підкинув!..

Вдруге мамуся по-справжньому побила мене уже в шостому класі. Був вихідний, до мамусі прийшла гостя, така ж одинока учителька, як і вона. Щоб ми їм не заважали, мамуся вирядила мене з братом надвір.

— Біжіть погуляйте. А ти, Толічка, візьми лопату та прочисть доріжки в дворі. Бач, скільки насипало снігу!

Отак завжди: кому гулі, а кому робота. Учителька, мамина гостя, ще сказала:

— Та й золота ж дитина ваш Толя! Мого поки заставиш щось зробити, то й язик у роті опухне.

І я як ніколи старанно чистив доріжки. Мені дуже хотілося, щоб мамусина гостя, побачивши прочищені доріжки, ще раз мене похвалила.

Сергійко ходив за мною, ходив, канючив, канючив, щоб я дав йому лопату, потім сердито сказав:

— Я пішов у нужник.— В той час по селах туалети називали тільки нужниками, або ще точніше — сортирами.

— Іди. Не вскоч тільки у дірку.— Дірка у нашому нужникові була така, що й слон у неї провалився б.

— Не вскочу.

Сергійка не було дуже довго. Я прочистив аж до воріт, потім до сарая прочистив, а його не було й не було. "Чи не вскочив у дірку?" Завдав лопату на плечі, подався до нужника.

Двері одчинені навстіж: мій братик ніколи їх не зачиняв, боячись лишитися наодинці у темряві. Сидів орлом над діркою, замалим не до п'ят спустивши свої штаненята. Штаненята так і просилися сипонуту в них снігу і я, набравши повну лопату, насипав йому по самісіньку тютю.

Ще ніколи мій брат не ходив так кумедно: на півзігнутих, несучи повнісінькі штани снігу. Та мені було не до сміху: ревучи, мій братеник потопає до хати, на очі нашої гості:

— Ма-аму-усю!..

Віник того разу ходив по мені як ніколи старанно й довго...

Та це було набагато пізніше, коли ми втекли з хутора.

А поки що — перший спогад дитинства.

Ще дуже рано, але я вже проснувся. Мені тепло й приємно в невеликому ліжечкові, змайстрованому моїм татусем, так хочеться ще поніжитись в затишному кубельці, але в хаті вже нікого немає. Вицокує тільки настінний годинник та дзижчить, б'ючись у шибку, заблукана бджілка. Вивільняюся з-під ковдри, сповзаю додолу. Прохолодна до лоскоту в підшвах долівка стелиться під ноги, плутаючись у довгій до п'ят сорочині, я біжу до мисника, беру важкий полив'яний кухоль, який давно чекає на мене. Це мій кухоль, я його ревниво бережу і здійсмаю рев, коли хтось пробує напиться з нього.

Притискаючи кухоль до живота, ледь перелажу через високий поріг. В сінях ще сутінки, хтось лячно ворушиться в мене за плечима, я щосили штовхаю двері надвір, навстріч сонцю, яке, знаю, вже мене виглядає.

Величезне, прохолодне, ясне, скупане в сизій росі, що лежить пеленою на шпоришах, сонце підкотилося до нашого двору та й застряло у воротах. Стоїть і всміхається червоно до мене. Я застигаю, весь скупаний у його світлові, я з нетерпінням чекаю великого чуда, яке от-от має статися, бо з-за нього, власне, я й зриваюся щоранку з ліжка.

І ось воно... Ось!

Сонце розтуляє прозорі дверцята і з дверцят тих виходить осяяна постать. Вона простує до мене з сяючим відром у руці. Все ближче, ближче підходить вона, все ясніше й ясніше стає найрідніше у світі обличчя, і стільки ласки проливається з світлих очей, що мені аж хочеться засміятися, нестримно і радісно.

— Ти вже встав, моє сонечко?.. Давай сюди кухлик. Підставляю кухоль. Заворожено дивлюсь, як ллється,

видзвонюючи, білий струмочок, як шумує в полив'яній посудині, наповнюючи її по самісінькі вінця.

Йду за мамусею, пильнуючи, щоб не пролити й краплини. Долаю поріг, сопучи, залажу на ліжко. Припадаю до кухля і п'ю, п'ю тепле смачне молоко.

— Отак з кухлем у руках і заснеш,— пригадувала набагато пізніше мамуся.— Навіть ві сні не випускав кухля з руки.

І ще зберігся в малій моїй пам'яті наш двір. Двір величезний, йому не було кінця-краю, і весь він густо поріс шпоришем. Шпориш такий пружний, що можна скільки

завгодно качатись по ньому, все одно не примнеш до землі. А посередині того двору безмежного стоїть наш колодязь, а над ним застиг височезний журавель. Стоїть на одній нозі, тримаючи дерев'яного цебра в довжелезному дзьобові, і чекає терпляче, поки хтось із дорослих візьме за дзьоба, і тоді журавель оживе, опустить того дзьоба в колодязь, глибоко-глибоко, до самого дна, та й дістане повен цебер води. І журавель, і колодязь тягнуть мене, як магнітом, мабуть тому, що мамуся, коли я просився погуляти надвір, строго наказувала:

— До колодязя тільки не підходь! Чуєш?

Ну, як мамуся не розуміє, що мене й тягне до колодязя саме тому, що заборонено! Тільки вийду в двір — нога самі несуть до колодязя. Здертись на зруб, заглянути досередини, побачити воду, яка навіть в найбільшу спеку така крижана, що в зуби заходить... Я вдаю, що мені той колодязь байдужий, а сам підступаю все ближче, ближче, мені аж лоскоче в грудях од непоборної цікавості...

— Ти знову поліз?!

Мамусин крик застає мене вже біля колодязя. Стоїть у дверях — коли вона й вийшла.

— Утопишся, то й додому не вертайся!

Зітхнувши, відходжу. А трохи згодом знов починаю накидати кола довкола колодязя.

— В мене вже сил не вистачає його завертати! — поскаржилася татусеві мамуся.— Зроби що-небудь, щоб не втопився.

Татусь іде під сарай і там починає пиляти дошки. Сиплеться на землю тепла тирса, падають пахучі обрізки дубової дошки. Татусь не жене мене геть, не сердиться навіть, коли я залажу під верстат, я ніколи не чув, щоб він підняв голос,— татусь уже водить по дошці рубанком і золотиста стружка падає мені на потилицю.

Потім татусь бере молоток.

Так на колодязь, на саму цямрину, важко лягає велика дубова ляда. І як я не пробував її зрушити з місця, вона не піддавалася. Тож і цікавість моя поволі стала згасати і колодязь уже не тягнув мене магнітом до себе. Тим більше, що в нашому дворі появилися козла.

Височезні, вищі стріхи на хаті, вони стоять поруч із грушею, яку посадив ще мій прадід. Груша майже щоосені родить важкі та солодкі плоди, що так і бризкають соком, а взимку, на Різдво та і під Новий рік, татусь зривав на ній ковбаси: заносив до хати з морозу та й клав важкі кільця на стіл.

Пам'ятаю, як я щоразу просився, щоб мене пораніше збудили,— так хотілося побачити, як оті ковбаси звисають на груші. І татусь одного разу вивів мене в глибокий, мало не з головою, сніг та й поставив під грушею:

— А подивись, може, не всі ще зірвав.

Я глянув угору і прямо над головою, на гілці найнижчій побачив позолочене вранішнім сонцем кільце ковбаси.

— Он вона, он! — закричав я щосили.

— Ти диви, ковбаса! — здивувався татусь.— Як же це я проґавив?.. Ну, якщо ти побачив, то тобі й зривати.

Підхопив мене на руки, підніс високо вгору, я простягнув обидві руки і зірвав важке кільце ковбаси. Притискав щосили ковбасу до грудей, боячись впустити її в сніг.

Що то був за час, коли навіть груші родили ковбаси!..

Але про козли.

Височезні, під самісінькі хмари, вони стояли під грушею, а на них лежала важкенна колода, а на колоді, майже торкаючись хмар головою, стояв дядько, а під ним, на землі, уже другий, і обидва тримали в руках одну й ту ж пилку, таку довгу, що нею можна було обперезати всю нашу хату. Вгризаючись в колоду, пилка ходить то вгору, то вниз, і дядьки хилитаються разом із нею, я ж кручуся вниз, як прив'язаний, мені страшенно цікаво дивитись, як пилка вгризається в дерево, як сиплеться тоненькою цівкою тирса, я вже подружився з дядьками і невдовзі вони знали всі наші секрети: що мене знайшли не в капусті, а в кропиві, що мамуся часто на мене кричить, а то й бере в руки деркач, а татусь не кричав ще ніколи, що татусь порвав учора підштаники, коли став на молитву, що мій брат Іван оженився і оце ми для нього й будуємо хату, що я теж скоро буду женитись, тільки ще не знаю поки що на кому,— дядьки чомусь сміялися, коли розмовляли зі мною, а одного разу замалим не попадали з реготу, це коли попросили мене принести води.

— Принеси, Толю, води!

— Я не Толя,— відповів їм ображено.

— А хто ж ти такий?

— Я Толічка!

Стояв і ніяк не міг зрозуміти, чому вони так заливаються...

Отут і настав час пояснити, чому я народився на хуторі, що лежав недалеко од Миргорода, а не в самому Миргороді, як писав потім, дорослий, у численних анкетах (рік народження, місце народження, прізвище, ім'я, по батькові, хто мої батьки та їх соціальне походження,— від класово-пильних отих запитань ніщо не повинно було приховатись). Чому я майже все своє свідоме життя замітав слід нещасливого свого народження, яке пекучим тавром лежало на мені ще з дитинства. Чому я не ношу прізвища, яке мав би носити, чому навіть по батькові називаюсь не так, як мав би називатись, коли б народився і ріс у нормальній державі. Чому я боявся навіть думати про те, щоб побувати на своїй батьківщині, ступити у двір, по якому колись бігав малим, відвідати кладовище, де лежать мої пращури, де була обірвана, безжалісно й нагло, ниточка роду мого, обірвана й затоптана в землю.

Я народився на хуторі Гараськи (від того хутора не лишилося, напевно, і сліду, а від нашої садиби то й поготів). Народився в сім'ї гречкосія, Гарасюти Андроніка Федоровича, якому судилося замкнути весь рід гречкосіїв, що не ходили в походи, не шарпали чужих берегів, не стріляли з мушкетів та не рубали шаблями, проливаючи людську кров, як водицю, а знали тільки плуга й волів та чорту зорану землю, яка з року в рік, з століття в століття щедро вбирала їх старанну працю, родячи хліб і до

хліба. Чи не тому в мого татуся були вуса, як стигла пшениця, а очі сірі й терплячі, як у того вола.

Я народився не від першої татусевої жінки, а вже від другої, на двадцять літ од нього молодшої. Перша народила двох моїх набагато старших братів: коли я появився на світ, вони були вже дорослими, а найстарший, Іван, був усього на один рік молодший од моєї мамусі, хоч і звав її матір'ю. Та ще сестру народила, яку я уже на хуторі не застав, бо її віддали заміж у далеке село. Народивши та виростивши трьох дітей, перша татусева дружина померла вже після революції та війни громадянської, коли наше нещасне село, яке відповідає за все, що тільки коїться на білому світі, стало зводитись потроху з руїни,— ще жити та жити, усього ж тридцять шість років, та вискочила серед зими полоскати на річку білизну, простудилася і за тиждень спалила її пропасниця. Перша татусева дружина була навіть на ті часи винятковою людиною: що красива, що добра, хоч до рани тули, а що працьовита й моторна,— робота в її руках так і горіла. Я ніколи не чув, щоб мамуся сказала хоч одне осудливе слово про неї. Розповідала завжди, як про старшу сестру, яку дуже любила, ніколи не забувала додати, що покійниця була хорошою жінкою моему татусеві.

— А ти, мамусю? А ти? — питав я ревниво.

— Що я,— махала мамуся рукою.— Що я проти неї... Мамусю мою, міську тендітну панянку з родини хоч і

бідного, та все ж священика, яка встигла до революції закінчити єпархіальне училище і готувалася стати сільською учителькою, татусь висватав у двадцятому році та й забрав на хутір із Миргорода.

— Де ви з ним познайомились?

— У церкві. Я часто ходила до церкви, там правив службу Божу твій дідусь, а татусь твій був дуже релігійним: не пропускав жодної нагоди побувати у храмі. Приїжджав завжди бричкою, а в бричку була впряжена Мушка... Пам'ятаєш нашу Мушку?

Ще б не пам'ятати! Коли татусь виводив її з стайні, вона не йшла, а пританцьовувала: ворона красуня з лебедино вигнутою шиєю. Вона й воду пила якось особливо, не так, як наші коні, могутньо роздмухуючи, а тендітними ковточками, весь час наче пробуючи, весь час наче вагаючись: пити? не пити? — а татусь любовно пестив її шию і мені теж хотілося діткнутись до тієї шиї рукою.

Мушка була нашою гордістю, загальною улюбленицею, татусь ніколи не дозволяв не те що її вдарити, а навіть накричати на неї.

То ще б не пам'ятати нашої Мушки!

— Отож я одного разу вийшла із своїм татком, а твоїм дідусем із храму, а татусь уже й піджидає: "Сідайте, панотче, я підвезу вас додому. Мені по дорозі". Нам і йти всього дві вулиці, та незручно відмовитись. Я попереду татка веселенько до брички й ускочила. Сіла й не знала, що то моя доля на бричку і висадила...

— А далі, мамусю?... Що було далі?

— Далі?... Далі був хутір,— зітхає важко мамуся. Далі був хутір. Що, осиротілий, аж голосив за руками

жіночими.

Я й досі не знаю, чому мій татусь не висватав якусь сільську удовицю, що їх після війни та громадянської було повно по селах, або навіть хай дівчину, але знову ж із села, звиклу до важкої й виснажливої сільської роботи, до худоби та птиці, до величезних, що в них і дитина могла утопитися, казанів, які щодня треба висаджувати поперед себе у піч та із печі, до городу, якому в ті часи не було кінця-краю і на якому з ранньої весни до пізньої осені ні перепочити, ні розігнутись: одна робота кінчається, а друга вже підступає... А тричі на день зготувати їжу, а подати, а прибрати — помити... Якщо і є пекло на білому світі, то ось воно, в оцій хаті саманній під солом'яною стріхою, з невеликими, що ніколи не відчиняються, вікнами, де треба з раннього ранку до пізнього вечора крутитися дзиг'ю. Я не знаю, про що думав татусь, везучи на хутір тендітну істоту, яку та робота тяжка могла одразу навіл і зламати, тільки мамуся моя якимось чудом не переламалась одразу, хоч мені й казала пізніше, що ніколи ще стільки не плакала, як в отой перший рік, поки трохи оговталась. Потім татусь, коли їм на додачу до всього ще й мене підкинув лелека і зовсім уже стало непереливки, зжалівся над молоденькою своєю дружиною та й оженив свого старшого сина, а мого брата Івана, висватавши вже сільську дівчину, і мамусі трохи полегшало. Тільки ж чи надовго?

Закарбувалася в моїй пам'яті ніч двадцять сьомого чи двадцять восьмого року. Мабуть, таки двадцять сьомого, бо в двадцять восьмому нас: мене, Сергійка й мамусі на хуторі вже не було.

Тож ніч, здається, була осіння, бо я встиг заснути, а прокинувся — у хаті ні звуку. Тільки голосно вицокують ходики та посапує поруч Сергійко. Мені чомусь стало моторошно, я гукнув мамусю, у відповідь — тиша. А через сіни в сусідній кімнаті, де жили Іван з Катериною та ще один мій старший брат Альошка, якісь голоси. Я зсунувся з ліжка, швиденько побіг до сусідньої кімнати.

Лампа-дванадцятилінійка, що висіла під стелею, освітлювала невелику кімнату, посередині стояли закушкані постаті Катерини й Івана, татуса і Альошки, тільки мамуся була не в теплому одязі, а в кохтині й спідниці. Я застиг на порозі, а вони, здається, мене й не помітили, вони в мій бік навіть не глянули, тільки татусь якось сумно сказав:

— Ну, дітки, присядемо перед дорогою дальньою.

Яка дорога? Куди? Вони кудись їдуть, а мене не беруть! Кудись зібралися, а мене забули... Я вже ладен був розревітись, але щось мене зупинило: завмерши, я в усі очі дивився на дорослих, що вже сиділи, нічого не розуміючи.

І тут Катерина раптом заплакала. Катерина, яка так любила зі мною бавитись, яку я встиг так полюбити, що вже й сонце мені не світило без неї, до якої щоранку біг, зірвавшись з постелі. Катерина голосно схлипнула і сльози полилися з її очей. А за нею покотила сльози й мамуся, а татусь, Іван і Альошка поопускали низько голови і сиділи, мов неживі.

У мене защипало в носі, запекло у очах, я теж заплакав навзрид. Сльози потекли

ручаями, кімната здригнулась і попливла, попливла у тумані, невиразні постаті захилитались у тому тумані, а мамуся вперше в моєму житті не кинулась мене утішати.

— Може, залишитесь? — спитав, наче проснувшись, татусь. У нього трусилися вуса.

— Ні, тату, тут нам життя не буде,— відповів голосно Іван.

— Як уже взялися розоряти, то не зупиняться.

— А може ж... Бог не без милості...

— Від нас і Бог одвернувся,— махнув рукою Іван.

— Сину, не богохульствуй! — налякано перехрестився татусь.

— Я не богохульствую... Кажу те, що є...

— Ну, годі,— сказав, зводячись, татусь.— Посиділи й досить. Будемо на Бога надіятись, що він нас не покине в біді.— Татусь перехрестився на образи, що і в цій кімнаті висіли, гаряче освітлені лампою, повернувся до Катерини, Івана, Альошки: — Попрощайтесь з матір'ю й братом.

Катерина й мамуся упали в обійми одна одній, брати ж підійшли до мене, одірвали по черзі од долівки, поцілували в обидві щоки: губи в обох були холодні й застигли.

— І я з вами, і я! — заплакав я знову: зрозумів, що нони кудись їдуть, а мене не беруть. І знову ж ніхто не поспішав мене утішити. Лише Катерина обмила сльозами мое обличчя.

— Пішли з Богом, а то ще запізнимось,— сказав татусь. Іван, Катерина, Альошка завдали за плечі великі, як у

старців, клумаки, татусь узяв повну корзину, вони рушили надвір, а мамуся хрестила їх услід широким хрестом.

— Куди вони поїхали? Куди? — допитувавсь я.

— На станцію в Миргород,— сказала мамуся: прибирала зі столу рештки пізньої вечері.— А звідти вони поїдуть в Донбас.

— У Донбас? — Це слово пролунало для мене уперше.

— У Донбас. На шахти.

— А що таке шахти?

— Це такі нори глибоко під землею. їх прорили люди, щоб добувати вугілля.

Вугілля? Те, що лишається од дров, коли вони перегорять. Але навіщо для цього рити попід землею нори, ніяк не міг зрозуміти. Та мамуся більше не хотіла зі мною балакати. Була сумна, як ніколи. В очах її все ще стояли сльози.

— Пішли спати. Вже пізно.

— А татусь?

— Татусь повернеться вранці.

Полягали. Я довго не міг заснути, думаючи про Катерину, Івана й Альошку, та ще про оті глибокі нори в Донбасі, набиті вугіллям, яке чомусь треба вигортати нагору (вугілля, коли ми зрідка топили дровами., в основному ж соломною та кізяком... вугілля виносили попід дерева, щоб краще родили, прикопували в землю, а тут діставати

із

з землі)... Мені було їх усіх трьох жалко до сліз, особливо, коли я уявляв їх в отих

страшних норах... Я ніяк не міг зрозуміти, чому вони подалися в той далекий Донбас, а допитуватись у мамусі не наслідуювався, хоч чув, що вона теж не спить: шарудить тихо ковдрою та важко зітхає.

Татусь повернувся під ранок. Коли я прокинувся, він сидів поруч з мамусею, вони про щось перемовлялися пошепки. Про що, я так і не міг почути, як не нашорошував вуха, тільки в обох були дуже невеселі обличчя. Врешті мені набридло вдавати, що я сплю, я заворушився, а тут проснувся Сергійко й оголосив на всю хату:

— Хочу каки!

— Поїдеш у поле? — спитала мамуся, посадивши на горшок мого брата.

— Яке там поле! — махнув рукою татусь. І весь день ходив як неприкаяний.

А увечері, перед тим як лягти спати, став на молитву.

Я дуже любив ці хвилини, чекав на них з нетерпінням кожного вечора. Тихо горіла лампада, вириваючи з темряви образ Ісуса Христа та Божої Матері, татусь стояв на колінах і обличчя у нього було як ніколи просвітлене та умиротворене. Шепочучи гарячу молитву, він клав на себе широкі хрести і кланявся до самої долівки. Той шепіт наповнював хату, огортав мене солодко, мені було як ніколи добре й затишно, я наперед уже знав, що татусь зараз скаже, і ці слова здавалися мені іншими від усіх слів, які ми промовляли щоденно.

"Господи, іже єси на небесі..." — слався татусів шепіт по хаті і мені здавалось, що й Ісус Христос, і Мати Божа прислухаються пильно до нього.

"Хай святиться ім'я твоє, хай прийде царство твоє, — хрестився татусь заподадливо, — яко на небі, тако і на землі..."

"Хліб наш насущний дай нам днесь..."

Я давно уже вивчив слова цієї молитви, сам її промовляв щоранку, стоячи перед образами, але у вустах татусевих вона лунала якось по-особливому, наче вперше проказана. Тим більше, що вимовляючи: "Хліб наш насущний", я завжди говорив: "насушений", бо ніяк не міг уторопати, що означає "насущний", а от що таке "насушений", то я знав добре.

Того вечора я так і не діждався кінця татусевої молитви...

Тепер я хочу повернутися трохи назад і розповісти про подію, яка й спонукала до того, що обидва мої старші брати й Катерина покинули рідну домівку та й подалися світ за очі в далекий Донбас, шукати іншої долі. Сталася ця подія саме на Паску.

Весна того року була пізня, сніг лежав майже до самого травня, татусь говорив, що він іще й не пам'ятає такої нссни, і Паска прийшла не по сухеньких стежинах-дорогах, не по нагрітій землі, а по баговинні такому, що й ноги не висмикнути. Чорнозем налипав пудовими гирями, мамуся кричала, щоб ми роззувалися в сінях, не тягли багнюку до хати. Тим більше, що й хату вона з Катериною прибирала до свят кілька днів: побілили і стіни, і стелю, а долівку змазали так, що вона світилась жовтком. Та ще й послали від порога до столу яскраву доріжку — Катеринине придане.

Яких тільки кольорів не було на тій святковій тканині! Червоні, жовтогарячі, сині, зелені та білі, вони лягли таким візерунком казковим, що наша хата немов аж

повищала, немов аж розступилася стінами: наче саме сонце іщойно побувало у ній, прокотилося од долівки до столу. І я і Сергійко тільки те й робили, що виходили в сіни, взувались, роззувались та й бігцем на доріжку, лоскочучи босі ноги об казкові ті кольори.

Саме в той день, коли послали доріжку, і прийшли до нас непрошені гості. Прийшли не вітати із святом, а описувати все наше майно.

Хоча не можу сказати, що вони були несподіваними. Хтось із знайомих попередив татуся, що прийдуть описувати, і цілий день мої старші брати разом з татусем ховали що найцінніше,— в соломі у клуні, на горище у хаті, ховали і весь час мені з Серпиком наказували, щоб ми нікому ні слова: ні про швейну машину, ні про медогонку, ні про мідні тази, що у них варили павидла й варення. І я, пам'ятаю, в свою чергу наказував братові: "Ти ж, гляди, не проговорися нікому, що в нас медогонка на горищі захована!" — чомусь мене найбільше непокоїло те, щоб не знайшли медогонку, може тому, що я дуже любив дивитись, як татусь качає мед,— це було найбільше свято для мене. Так що за себе я міг бути спокійним, а от на молодшого брата не міг покладати надії: йому ж щойно пішов третій рік.

— Гляди ж мені! — сварився на нього.

Тож хоч ми й чекали на них, непрошені гості появились, як завжди, несподівано. Татусь саме поравсь у стайні, Івана й Альошку Катерина повела до своїх батьків, у хаті лишилися я, Сергійко й мамуся.

Затупотіло в сінях, відчинилися двері, до хати ввалились дядьки. Наче спіткнувшись, вони зупинилися перед доріжкою, та один із них, не перехрестившись навіть на образи, навіть чудернацької шапки не знявши (угорі — гострий шпичак, попереду нашита велика зірка), як був у заляпаних багнюкою чоботях, так і ступив на доріжку. Пішов, лишаючи за собою брудні сліди, прямо до столу, хазяїном сів на лавку. Скомандував моїй мамусі:

— А гукніть-но господаря!

І мамуся замість того, щоб його добре налаяти, подалася слухняно із хати.

Я ж не витримав: узяв віника та й став згортати з доріжки кавалки грязюки. І як же я був вражений, коли мамуся, повернувшись до хати, замість того, щоб похвалити мене, сердито вирвала віника, ще й надавала мені по потилиці!

Набурмосений, на весь світ ображений, я стояв коло печі. Дивився на дядька, який безцеремонно розсівся на покуті, дивився і думав про медогонку. Таємниця так і розпирала мене, лоскотала у горлі. "А я не скажу про медогонку!.."

Зайшов до хати татусь. Зняв шапку, зупинивсь на порозі, а перехреститись, як він завжди робив, не наважився.

— А йди-но сюди! — поманив його дядько.— Чи будемо отак через усю хату перегукуватись?

Татусь несміливо підійшов до нього.

— Сідай, в ногах правди немає.

Татусь бочком примостився на лаві. Я не впізнавав татуся: такий він зараз здавався

маленький та беззахисний.

Про що вони говорили, не запам'ятав, пам'ятаю лише, що татусь, звертаючись до чудернацького дядька, "викав" йому, а той у відповідь "тикав".

Потім дядько в закаляних чоботях звівся з-за столу:

— Ходімо!

І знову лишив брудні сліди на доріжці.

Всі вийшли у сіни, вийшов за ними і я. І тут мені випала ще одна нагода прислужитися татусеві: дядьки не вийшли одразу надвір, а зупинилися коло драбини, що вела на горище. Я страшенно злякався, що вони полізуть на горище та знайдуть медогонку, тож, щоб відвести біду, голосно вимовив:

— А я не скажу, що у нас на горищі медогонка захована! І як же я був вражений, коли отой дядько, що затоптав

нашу доріжку, одразу ж поліз на горище та й спустив медогонку!

Згадуючи про той далекий випадок, я дивуюся не своєму вчинкові (мені ж ішов п'ятий рік), а тому, як татусь повівся потім зі мною. Коли дядьки, все описавши, пішли (татусь так і ходив за ними, тримаючи в руці шапку, і вітер перебирав на його голові ріденьке волосся)... тож коли дядьки, все описавши, врешті забралися з нашого двору, татусь не побив мене за медогонку, навіть не вилаяв, не сказав ні слова, ані півслова. І коли я, зарюмсаний, ткнувся йому в коліна (так було жаль медогонки!), він поклав на мою голову теплу долоню, пестячи, пригладив мій чубчик.

Як же затишно стало мені під тією долонею! Ще щільніше припав до татусевих колін і не було на той час для мене людини дорожчої...

Після того, як нас описали і мої старші брати та Катерина подались на Донбас, ми вчотирьох лишилися на хуторі.

Провівши синів, татусь понудивсь, понудивсь, а потім впріг описаних волів у описану гарбу, зсадив на неї описаного плуга та й поїхав на поле, яке теж уже йому не належало.

— Чи воно тобі треба! — вмовляла мамуся.— Хай самі орють і сіють!

— Не можу, Маню,— відповідав їй татусь.— Як подумаю, що поле незоране, так і запече усередині.

— Ти ж хоч приїдь обідати.

— Кинь щось на гарбу.

Мамуся загортала у вузлик цибулину, сало і хліб, набирала в пляшку води, і татусь їхав на поле.

Повертався зовсім по-темному. Я з братом уже лежали в ліжкові, а татусь довго вмивався над цебром, сідав важко до столу, на якому вже парувала вечеря. Був мовчазний та засмучений, їв наче з примусу, про щось усе думаючи, а одного разу, коли з нашого двору звели описаних Мушку, волів, телицю й корову і навіть свиней повантажили на нашу ж гарбу, коли татусь знову проходив увесь день, як неприкаяний, увечері покликав мамусю:

— Сядь, Маню, сюди...

Вже пізніше, коли я став дорослий, мамуся розповіла, що казав їй татусь того вечора.

— Знаєш, Маню, що я надумався: бери дітей і рятуйся, поки не пізно.

— А ти? — спитала мамуся.— Ти як сам тут залишишся?

— Бог мене не покине... Якось воно буде... Вирішили, що мамуся спершу подається сама — шукати

місця учительки подалі од нашого хутора, в інший навіть район, де ніхто не знатиме, хто її чоловік, а потім, як знайде роботу, повернеться і забере мене та Сергійка.

Мамуся недовго й збиралася, хоч перед тим, як іти, довелося їй пережити ще одну подію зі мною.

У мене випав молочний зуб.

Вперше в житті.

Потім я і лік їм утратив: сипалися з мого щербатого рота горохом. Я підбирав їх, односив по одному в сіни та й закидав на горище:

— Миші, миші, візьміть старий зуб, а дайте новий! Бо не кинеш їм зуба, не прокажеш отак — ходитимеш щербатим до смерті.

Цей перший мій зуб став хитатись ще вчора. Якраз посередині. Весь день я тільки те й робив, що смикав його та розхитував.

— Ну, чого ти лазиш до рота, чого? — питалася сердито мамуся.— Береш різну пакость до рук, а тоді ті ж руки пхаєш до рота!

На якийсь час я прибирав руку. А потім пальці самі собою лізли до рота: хитається? Не хитається? Я ніяк не міг діждатись, коли його можна буде витягти з рота. Вже вмошуючись спати, старанно підбив під щоку подушку, щоб зуб, коли випаде, не покотився додола та не загубився: обов'язково ж мав закинути на горище.

Зуб випав десь серед ночі. Прокинувся — дірка поміж верхніми зубами і в щоку щось муляє. Намацав, витягнув: зуб! Цілий-цілісінький, ще й не висох як слід.

Я довго носився з тим зубом, не поспішав закидати на горище. Показував усім, поніс навіть похвалитися собаці Котькові:

— А в мене зуб випав, ага!

Махаючи хвостом, Котько лизнув мого зуба.

— І дірка осьо! — підняв пальцем губу. Котько і дірку лизнув.

А Сергійко весь час тінню ходив за мною. Ходив і канючив:

— Дай зуба! Дай!

— Еге, ще загубиш!

— Не загублю.

Він таки випросив у мене зуба й аж засміявся, щасливий. Роздивлявся, підносячи до очей, наставляв навпроти сонця, давав полизати Котькові. Я не спускав з свого зуба ревнивого погляду, пильнуючи, щоб братик його не впустив, аж тут із хати вийшла мамуся та й спитала:

- Ти не брав великого ножа?
- Не брав,— одвернувсь я од брата.
- Хто ж його міг узяти?

Мамуся постояла, постояла, пішла потім до хати. Я знову обернувся до Сергійка: він стояв, широко розставивши руки. В мене серце так і тьохнуло: зуб!

- Де зуб?! — закричав я до брата.
- Немає,— відповів Сергійко. Ще й показав обидві долоні, що таки справді немає.
- Ти його упустив?
- Не впустив. Котько проковтнув. Котько вибачливо вимахував хвостом.

До обіду я ходив, як у воду опущений. Я аж почорнів од розпуки та горя: що я тепер кину мишам, щоб вони замість старого послали новий? Надавав стусанів братові (ревучи, той побіг скаржитись мамусі), загнав палицею в будку Котька, але й те не зняло з мого серця тягар.

Полегшало вже по обіді: я приловчився через оту дірку поміж зубів чвиркати слиною. Я й раніше пробував чвиркати, але слина не летіла й за крок, на підборідді зависаючи, а тут цівкою була, наче із сцикавки, лягала точно туди, куди цілився.

Я чвиркав і чвиркав, усе влучніше і влучніше. На колодязь, на стіну комори, на курей і гусей, добрався навіть до Котька і до брата. Я вже дякував долі, що вона позбавила мене зуба, уже й не хотів, щоб миші послали нового та затулили дірку поміж зубами,— чвиркав на що тільки міг, та й добрався нарешті до хати.

Мамуся застукала мене, коли я саме обстрілював піч. Я, звісно, не став ждати, поки вона ухопить деркач,— мигцем забився під піл, на якому спали мої батьки. Забрався в куток, притиснувся до стінки.

— Вилазь!.. Вилазь, бо я не знаю, що з тобою й зроблю! — кричала мамуся, пробуючи дістати мене деркачем. Але я уже знав, що мамуся покричить, покричить, та й охолоне, тож вилазити зараз під гарячу руку мамусину не було жодного резону.

— Ця дитина мене скоро в могилу зведе,— скаржилась татусеві мамуся.— Обплював усі стіни!

І хоч мамуся явно перебільшувала: на всі стіни у мене і слини не вистачило б, я мовчав, бо з гіркого досвіду уже знав, що дорослим краще не заперечувати. Бо в дорослих інші погляди на цей світ, інші виміри добра й зла...

Невдовзі після цього випадку мамуся й зникла із хутора, іалишивши татусеві на руки мене та Сергійка.

Скільки мамуся була відсутньою, не пам'ятаю. Може, тиждень, а може, й два. І всі оці дні ми давилися круто звареними крашанками, що їх наварив татусь повнісінький вулик, та черствим хлібом, спеченим ще мамусею.

Та ще нас усіяли воші. Мамуся розповідала пізніше, що й рубців на наших льолях за тією нечистю не видно було. І що ми з братом зустріли її брудні, як поросята.

— Цілісінький день у жлукті випарювала!

Кого мамуся випарювала: нас чи вошву, не догадався у свій час запитати.

Тепер же — не допитаюся! Лишився тільки німуючий горбик на кладовищі та не

менш німе фото за шклом книжкової шафи: мамуся дивиться на мене з такою застиглою мукою, наче намагається сказати щось дуже важливе, найважливіше в світі, перед чим усе моє прожите життя й шеляга не варте... Істину, заради якої вона мене й породила в цей невлаштований світ... З усіх своїх сил хоче сказати, та не може розклеїти запечатані смертю вуста. І таким щемом нелюдським пропікається серце моє, що недоговорив, недослухав, що часто був неуважним до неї... Все поспішав, усе ніколи, усе якісь справи негайні, що заважали просто посидіти біля одинокої в старості матері, яка всю себе мені й посвятила... Господи, верни хоч хвилину, верни!... Таким каяттям стискаються груди, що стає важко дихати, і сльози, що набігають на очі, обпікають окропом...

Вернувшись, мамуся побула на хуторі ще три дні, а на четвертий ми рушили на станцію в Миргород. Тією ж дорогою, якою не так давно проводжав татусь Івана, Катерину й Альошку. Тільки їх тоді одвозила Мушка, тепер же ми йдемо пішки.

Вийшли по-темному, щоб ніхто не побачив. Мамуся несла великий вузлище, за плечима моїми теліпається торба, в татуся ж, крім вузла, на руках ще й Сергійко. Всю дорогу йдемо мовчки, як злодії, під кінець я дуже втомився, хоч мамуся й веде мене за руку.

Довкола темно, пусто і страшно. Ні шелесне, ні зблимне. Все наче вимерло, навіть місяць сховався за хмари, і мені здається, що ми не йдемо, а тупцюємо на місці, а торба моя важчає й важчає. Хочеться плакати, але щось мене стримує, може те, що мамуся, лаштуючи для мене торбу ще там, на хуторі, запитала:

— Понесеш?

— Понесу!

Тоді мамуся погладила мене по голові й, чомусь зітхнувши, сказала:

— Ти уже в мене дорослий.

І я страшенно гордився тим, що вже дорослий, гордився, коли навіщував торбу ("Я сам!"), коли й хутір залишили та й вийшли у степ на дорогу, що вела до Миргорода, гордився, коли вже тією дорогою йшли, але гордість моя і тала танути з часом і коли б не мамуся, коли б не її тепла рука, я сів би на дорогу й розплакався б.

А тут ще Сергійко: сидить в татуся на руках і йому й горя мало!..

Вже під ранок ми нарешті добрались до станції. Пам'ятаю довжелезну вулицю, по якій ми тягнулись, ступивши до Миргорода, — вулиці, здавалося, кінця-краю не буде, будинки, мимо яких ми проходили, тьмяніли чорними вікнами, одні тільки собаки до нас і озивалися. Відчуваючи, що ми тут чужі й непотрібні нікому, я мимоволі туливсь до мамусі.

Та ось нарешті й станція, і поїзд, який уже нас чекає. Татусь хрестить мене і Сергійка, хрестить і каже:

— Не забувайте свого татуся!

— Андроніку! — з мукою озивається мамуся.

— Не буду. Не буду. Храни вас Господь!

Вже у тамбурі я оглянувся за татусем: він стояв, як укопаний. Тримав у руці

картуза і вітер ворушив світле волосся.

— А чого татусь з нами не їде?

— Татусь захворів. Він приїде пізніше.

— Захворів? — Татусь ішов усю дорогу — ні на що не скаржився. Я ще хотів щось спитати, але тут ударив дзвінок, тутукнув паротяг, підлога піді мною шарпонулася так, що я замалим не впав, заскрипіли, захиталися стіни вагона, застукотіли колеса. Мамуся підхопила й один вузол, і другий, стала протискатися вузьким коридорчиком, мимо нижніх і верхніх полиць, вщерть заповнених людом, і ми, боячись відстати, побігли за нею.

Примостилися на бічній нижній полиці. Якась жінка, добра душа, поступилася місцем, допомогла закинути на верхню полицю наші пожитки. Поклавши голову на коліна мамусі, Сергійко одразу ж і заснув, а я, не зважаючи на втому, спати не міг. Перед моїми очима все ще стояв татусь, мені здавалося, що він і досі отам стоїть непорушно, та ще мамуся сказала, що він захворів, і коли я уявив, як татусь сам повертатиметься отією безкінечною дорогою до хутора, як зайде до спорожнілої хати, мені защипало у носі. Хотів запитати в мамусі, чи дуже захворів татусь, але мамуся саме розмовляла з отією жінкою, яка поступилася місцем, і я не наважився втрутитись у розмову дорослих.

* * *

Отут у моїй нам'яті шістьж; наче провалля.

Не пам'ятаю, скільки ми їхали отим поїздом, на якій і піннії 1ЙШПІІ. як мамуся інайінла підводу, що довезла б ти до и їм, ик домоидмдаї я .і но.ін.м. Не пам'ятаю навіть ■mit", доіті ми ікали ті";іо иідішдоіо чи не довго, мабуть, іно дошо, бо иже під обід, копі гопп.с стояло над головами, дядько, "кий н.іі ні.і, .шг-рнун І:І дороги у вибалок та й .(упиниш м біля криниці. Власне цс й не криниця була, а никопшш яма, ііопна такої смачної та прозорої води, що ми пили І исс не* могли напитися, із ями тієї витікаючи, диюркотін поміж густою травою веселий струмочок. І трава була таки м'яка та ласкава, що ми з братом почали по ній бігати, аиичайно ж босоніж, бо хто весною, чи влітку, чи навіть восени носить взуття! Взувалися ми, коли вже холодало по-справжньому, а пригрів сонечко, скреснуть сніги, запарус волога земля — ми вже й босі. І не знали взувачки до перших морозів.

Тож ми наввипередки бігали по єдвабній травиці, мамуся ворожила біля вузлів, а дядько, напоївши коней з великого цебра, заходився у тому ж цеброві варить галушки.

Дядько, хоч сам був сухенький, маленький, статурою в підлітка, полюбляв вочевидь все важке та велике. І коні у нього були великі, і віз, і ложка, яку він дістав, могла б запросто налізти йому на голову, не кажучи вже про цебер: навіть коні недопивали з нього воду. Розпаливши багаття та прилаштувавши на ньому цебер з водою, дядько начистив цілу гору картоплі, дістав завбільшки з кулак цибулину, опустив до цебра й добрячий шмат сала, а тоді заходився коло галушок. Дістав величезний кавалок тіста, замотаний у білу полотнину, та й став одривати од нього шматок за шматком, кидати у воду, що кипіла — переливалася у вогонь. Не зупинився, поки не накидав повнісінький

цебер.

Галушки плавали, як поросята, одна більша другої, дядько мішав їх отією великою ложкою, сипав перець і сіль, а коли зварив, зняв та й поніс у холодильник під високу й таку густющу вербу, що й небо не проглядало крізь віття.

— А кличте, навчителько, своїх козаків підобідати! Сіли до зеленого столу. Дядько насипав нам повнісіньку

миску, сам же, з ложкою в одній руці і довжелезною шпичкою в другій, заходився молотити із цебра. Ми ще й до дна не добралися, а дядько уже й упорався.

— Х-ху, оце трохи приморив черв'ячка!

Я з страхом дивився на нього, мені здавалося, що живіт його ось-ось лусне і звідти густо посипляться галушки,— дядько ж, наче нічого й не скоїлось, сполоснув цебер, послав кожуха:

— Отеперечки й задрімати не гріх.

Ні, вміли-таки колись люди їсти до смаку і вволю!..

Більше про ту дорогу не пам'ятаю нічого. Може, пізніше згадаю, як згадав зараз хутір, те, що не пригадав раніше, коли писав попередні рядки, хоча б про штани, що їх мені мамуся пошила на третьому році життя.

До того бігав без штанів, у довгій до п'ят сорочині: не треба нічого знімати, коли захочеш пі-пі, присів та й по всьому, а тут мамуся раптом сказала, що я уже парубок і мені треба шити штани.

Парубок то й парубок, я й справді уже встиг залізти під спідницю до Катрі, коли вона поралась коло печі (ховавсь од Альошки), і мені було там дуже цікаво: високо, темно, тільки дві ноги біліють колонами. Виплутуючи мене з тієї спідниці, Катря вищала й сміялася, заходилися сміхом Іван та Альошка, я сміявся й собі, хоча не розумів, чому вони так регочуть. Так що мені й справді вже треба було справляти штани.

Нагорювався ж я потім з тією одежиною!

Мамуся шила їх цілісінький день і я весь день не одходив од неї: так кортіло надіти пошвидше обнову. Штани вийшли дуже красиві: з двома навхрест помочами, по коліна, ще й застібувалися збоку перламутровими гудзиками. Штани сиділи на мені, як улиті, я гайнув у них одразу ж із хати, штани самі носили мене й по дворі, і по вулиці.

Я і спати ліг би в тих штанях, та мамуся наказала їх зняти. Ліг і, тримаючись рукою за штани, що висіли над головою на бильці, заснув.

А вранці, прокинувшись, одразу ж ухопив нову свою одежину.

І тут почалися мої муки. Помочі ніяк не хотіли налазити на плечі, вони перехрещувалися то з лівого боку, то з правого, я й сюди їх смикав, і туди, і голову стромляв у них і руки, аж поки вони опинилися в мене позаду, а обидві холоші — попереду. Холоші стирчали на моїм животі, наче труби, а те, що вони мали прикрити, було голе-голісіньке.

З трудом виборсавшись із клятої одежини, я знову поліз у неї ногами.

Цього разу помочі лягли як слід: навхрест на спині та грудях. Але гудзики чомусь

опинились не на лівому, а на правому боці. Штани ж спереду стали горбом, ззаду вп'ялися у попку твердим, як залізо, рубцем.

Отут і ступили до хити млмуся:

— А ги чий" ме ийііііоп ми молоко?.. А цс що таке? ІІііПінІ (іиМйи м, ііімшіим иг
ігшічуи. І її йй * і' нлім іплом ііііиг|М'д1 йди-по сюди! МІІМУІ її ти і.іінііі.і М)(І|МІ і
МО'МІІ-ИМ і мені1 штани.

Д.пшй сюди ноги... І о)с мені .і то(Чж>І.. Дивись: оце перед, а це зад. Отак і треба їх надівати... І штани сіли на мене, як вліті.

Весь день я тільки й думав про вечір, коли треба буде знімати штани. І не так про вечір, як про ранок наступний. Я вже був не радий цій одежині, коли б моя воля, я весь вік проходив би без штанів, в мене вже ворушилася думка скинути їх потай та й кудись заховати, я наперед наче знав, що й наступного ранку, і не один іще ранок мені доведеться воювати з підступною цією одежиною...

Ще пригадую солому. Вона мені пахнутиме до самої смерті: внесена з морозу солома.

Степовики, ми топили не тільки кізяком, а й соломою. Хата наша мала вмазані навіки віконця, вона не провітрювалась ні влітку, ні взимку, особливо узимку, коли береглося тепло, спертий дух стояв і вдень і вночі, повітря весь час було аж сизе, хоч ні татусь, ні Іван цигарки до рота не брали, тож яка була радість, коли хтось із дорослих вносив та й кидав на долівку величезний оберемок соломи! Який свіжий дух котився од неї по тісній нашій оселі, омивав стіни, піднімався до стелі! Гарячий зі сну, я зривався з постелі та й біг до золотистої купи, хоч мамуся і гримала, щоб не ліз, бо застуджуся. Стрибав з розгону й верещав од холодного лоскоту. А потім стояв і дививсь зачаровано, як соломі запихають у піч до ненаситної утроби, як вона спалахує ясно, обливаючись веселим вогнем, як полум'я лиже чорний черінь, як уся піч оживає і, нахолола за ніч, починає дихать теплом.

Тож пошвидше на піл, а звідти на піч — припасти вухом до череня та й слухати, як під тобою гоготить невсипущий вогонь.

Або ще один спогад — вже про олію.

Чомусь татусь їздив бити олію не восени, а взимку, в найлютіші морози. Мабуть тому, що до морозів (та й морози часто прихоплювали) гупали ціпами у клуні, куди звозилася ще в серпні пшениця. Тож десь уже посеред зими випадала татусеві нагода поїхати на маслобойню до Миргорода.

Я весь день виглядав татуса. І не так татуса, як олію. Вже й спати лягаючи, просив мене розбудити, як появиться татусь.

І ось уже десь серед ночі мене будить мамуся:

— Толюсю, вставай, татусь приїхав!

— Татусь!

Мене вітром здуває з постелі.

Велика лампа по-святковому сяє під стелею. По хаті пливе смачний хлібний дух: мамуся щойно дістала із печі житні хлібини. Он вони й лежать на столі, рушниками

накриті. А в сінях: гуп! гуп! — одчиняються двері і в клубах морозного пару заходить татусь. Весь білий од паморозі, іній ліг йому на брови, на вуса, вкрив суцільно башлик. Татусь іде до столу і ставить два великі глечики, запечатані хлібними корками.

Ви пробували щойно збиту олію? Прямо із блюдця, ще теплу, густо посолену. Вмочаючи в неї гарячий, щойно спечений житній хліб. Обов'язково житній.

Таку олію можна скуштувати тільки раз на рік. Серед зими, щойно привезену татусем з маслобойні.

І нарешті — спогад поки що останній. Про янголів, колядки й ката.

Смирнішої тварини, ніж наш кіт, не було в усьому білому світі. Може тому, що я і Сергійко з нього, як то кажуть, не злазили. Ми то впрягали його у воза чи в сани, щоб їхати в Миргород бити олію, ми орали ним, і жали, і молотили, ганяючи довкруг молотарки по колу, ми тягали його за вуха, за шерсть, за хвоста,— кіт лише жалісно нявкав, коли ми йому особливо допікали, але жодного разу не те що подряпав, а навіть не спробував шкрябнути своїх безжалісних мучителів. В нашого ката й справді була янгольська душа, коли він нас не зненавидів за всі оті муки.

Того вечора ми нетерпляче чекали колядників. За дорослих не можу ручатися, але я і Сергійко стали виглядати їх іще зранку. Відпихаючи один одного, ми тулилися лобами до шибок, щоб не взівати колядників. Славлячи Ісуса Христа і Діву Марію, вони ходили по всьому селу, не минаючи жодної, навіть найбіднішої хати, де з ними ділились останнім, не минали й нашого двору, хоч від хутора до села аж чотири верстви, засипані глибокими снігами. Але того дня сніг не йшов і сонце не ховалось за хмари, а увечері небо всіялось зірками, як маком, а місяць сяяв, як дзеркало. Тож колядники мали обов'язково прийти, тим більше, що на святковому нашому столі чого тільки не було наготовлено! І ковбаси, і кендюх, і сало, і медяники, й калачі,— все те лежало такою горою, що в жоден лантух не вбгати: татусь ревно стежив за тим, щоб колядники пішли од нас з найповнішими торбами, і щоразу казав до мамусі:

— ІІР ЖИЛІЙ, МШПЧКО, не жилій... А мймуім й умовляти нг треба: мамуся несла на стіл ній ІЛІ.ИИ Ончи;и

Тіш КПИИДННКИ НІКОЛИ нг минали ііашот двору. ПрортНІКІ'ІІІІ ІІ ІІІІ ІІ.ІІІІ ІІІІІІІІ І ІІІІ'.ІН

(>|> мині! іһу

НгiiНKNM iv|titiM шкодить v підмитім широко ворота, ii|iiімуниі> ци n.iui Нжс пі ній, .іде ii.іднорі нидію, як удень: ii'/шчг піііп МІІ кім— < ій і пть прямо у вікна. Ми бачимо й ні|іку, W игдмсди, і цигана, й цапа, і парубків у високих смушевих шапках, і дівчат у хустках кольорових, у чер-ноних та жовтих чоботях. Вони стають якраз навпроти вікна, до якого ми з Сергійком поприлипали, і починають колядувати.

Весь наш двір одразу немов ще дужче заливається світлом. І, тим світлом осяяні, парубки і дівчата здаються такими красивими, що я уже й не знаю, що зробити, аби повернути до своєї особи їхню увагу. Хапаю ката, який саме стрибнув на лаву: і собі колядку послухати, та й, задерши йому хвоста, притуляю задом до шибки.

Колядка урвалась, як одрубана. І парубки, і дівчата, і циган, і навіть цап та ведмідь

так і застигли, забувши позатуляти роти. А мамуся хапає мене за вухо та стягає з нічим неповинним котом на долівку...

Згадуючи цей випадок, я все більше приходжу до висновку, що ми ніколи не зможемо порозумітися з неземними цивілізаціями, зустрічі з якими так прагнемо. Де вже нам зрозуміти пришельців, коли ми не можемо власних вчинків як слід пояснити. І чотирьохлітній отой Толічка особисто для мене не менш загадкова істота, ніж інопланетянин, який прилетів би з найвіддаленішої од нас галактики.

Мудрий татусь, щоправда, спробував пояснити дикий мій вчинок. Після того, як колядники, яким повернулися нарешті голоси, доспівали свої колядки вже в хаті та й пішли з повним лантухом, татусь, посадивши мене на коліна, повів мову про двох янголів, які сидять у кожного з нас за плечима. Від народження до самої смерті. Білий янгол за правим плечем, а чорний за лівим. Білий підказує нам добрі вчинки, чорний злі. І від кожного з нас залежить, якого янгола слухатись.

— А якого, татусю?

Я приголомшений щойно почутим: у мене за плечима — два янголи! Які не покидають мене ні вдень, ні вночі.

— Треба завжди, синку, слухатись янгола білого. Що учить нас тільки добру. Бог і посилає цього янгола кожному з нас, щоб ми не грішили, не попали до пекла.

Що таке пекло, я уже знаю. Казани, у яких день і ніч кипить смола, до червоного розжарені сковороди. В смолі грішники варяться, а сковороди лижуть брехливими язиками. Та ще й чорти з гострими вилами. Якими не снопи піддівають — тих же грішників.

— Чорного янгола хто посилає? — Мав же я знати все про того, хто сидить за моїм лівим плечем?

— Чорного — нечистий, диявол. Щоб спокушати людину. Вводити в гріх... Ну, йди, синку, спати. Та не забудь перед сном помолитися, покаятись у скоєному гріхові.

І ще ніколи я не молився так ревно. Бив поклони, аж у лобі гуло:

— Боженьку, прости мій гріх! А я буду слухатись тільки янгола білого!..

— Що це сталося з нашою дитиною? — дивувалася мамуся другого дня.— Мов підмінили...

Мене й справді мов підмінили: весь час відчував за своїми плечима двох янголів. Мені страшенно хотілося побачити їх хоч краєчком ока, я різко повертав голову то в бік правого плеча, то лівого, але янголи були спритніші од мене і завжди встигали сховатись аж за потилицю. Подумки я давав собі обіцянку слухатись тільки білого янгола й досі не маю жодного сумніву, що до сивого волосся дожив би людиною без жодного гріха, але, на нещастя, десь у другому класі дуже застудився: захотілося побродити в крижаній весняній воді. Білий янгол саме був відсутній: літав, мабуть, на небо за інструкціями, а чорний на моє запитання, чи можна, відповів: "Можна! Можна! Ти що, гірший від інших?" Я і побрів вслід за іншими хлопцями і провалявся потім два місяці з плевритом, а на третій, коли вже одужував, захворів на праве вухо. Про лікаря на селі тоді й чуть не чували, мамуся лікувала моє вухо сама: закапувала гасом.

Капала, капала та й докапа-лась, що я став глухий на праве вухо, як чобіт. І білому янголові не лишилося нічого іншого, як перебратися на ліве плече, до янгола чорного. Відштовхуючи один одного, вони й стали кричати в одне й те ж вухо: "Можна!" — "Не можна!" — і така мішанина зчинилася в моїй бідній голівоньці, так уже замакітрилося, що я вже й не міг розібрати, гріх чи не гріх те, що роблю. І як же я не раз жалкував за татусем, який би підказав, що маю робити!

І тільки в одному випадку я мушу дякувати долі, що вона зробила мене на праве вухо глухим: це коли одна дівчина задумала мене на собі одружити, та й запросила мене до себе на свято, та й сіла праворуч од мене, а подругу свою посадила вже з лівого боку. І такою та подружка була гарненькою та симпатичною, що обидва мої янголи одразу ж закохалися в неї. Ми проговорили весь вечір (що казала дівчина, яка хотіла вийти за мене, я, звісно, не чув), а коли стали розходитись, я напросився провести її додому, — крок, у якому не розкаююсь досі. Та про це — пізніше. Дай Бог доживу — розповім.

* * *

Ніяк не можу згадати, як називалося те село, що в нього ми приїхали. Жалкую, що не спитав свого часу мамусю. Пам'ятаю лише, що село лежало над річкою Пслон і тонуло в садах, як і всі села України. Чепурненькі хатки весело виглядали з-за невисоких тинів, майже над кожним двором великими кружалами підносились гнізда і з кожного гнізда виглядали лелеки: охороняли двори од пожежі. Іще пам'ятаю велику церкву, яка впливала нам назустріч, сяючи золотими хрестами. Коли ми проїжджали мимо того Божого храму, я став хреститись (татусь завжди, забачивши церкву, скидав картуз і хрестився), а, на мене дивлячись, став класти хрести і Сергійко. Я перехрестився раз... і вдруге... і втретє перехрестився... Мені дуже хотілося, щоб те побачив дядько-візник, але дядько, який сидів до нас спиною, не помітив, як я старався, натомість обернулась мамуся. Побачивши, що ми з братом на виду всього села хрестимося, вона так смикнула мене за руку, що я ледь не скотився з воза.

Вже пізніше, коли ми приїхали і сяк-так влаштувалися у маленькій та ще й темній кімнатці, мамуся, посадивши коло себе мене і Сергійка, пригорнула і сумно сказала:

— Ніколи, діти, не хрестіться на людях. Та й взагалі — не хрестіться. Якщо хочете ще пожити на світі.

— Чому, мамусю? — спитав я приголомшено. — Це ж гріх — не хреститись до Бога!

— Забудьте, дітки, й про Бога. Ніколи про нього не згадуйте.

— Але ж татусь...

— І татуся, дітки, забудьте, — ще сумніше сказала мамуся. — Підростете — самі все зрозумієте.

— А татусь коли до нас приїде? — спитав Сергійко: він, мабуть, так і не зрозумів, що сказала мамуся.

— Татусь не приїде ніколи. І ви не признавайтесь нікому, що у вас є татусь. Кажіть, що помер.

— Татусь помер? — Рот у Сергійка став зовсім квадратний, він ось-ось зареве. Мене

теж душать сльози — так мені жаль татуся. Та пам'ятаючи, що я вже дорослий (так, принаймні, твердить мамуся), я щосили стримуюсь, щоб не заплакати. Мамуся ж, поцілувавши мене і Серпика, підштовхує нас в бік сирітської нашої постелі: — Пора, дітки, спати.

Набагато пізніше я довідався, що мамуся поміняла старі наші метрики на нові, у яких ми були вже не Гарасютами, а Дімаровими (мамусине прізвище, коли вона була дівчиною), і не Андроніковичами, а Андрійовичами. Мамуся заявила в суді, що старі загубилися, і пред'явила письмові свідчення трьох добрих людей, що ми таки Дімарови, та ще й Андрійовичі, і "що батько наш — тяж учитель, а не куркуль, репресований радянською владою.

І я схиляюся низько перед мамусею, перед її світлою пам'яттю за святу цю брехню, що врятувала нас од пекельного тавра, яке горіло б на наших лобах до самої старості. А то й від холодних сибірських снігів.

Отак — живим у могилу — і поховали ми в печальний той вечір свого татуся.

Отут у подальшій своїй розповіді я стикаюся з великою складністю. Річ у тому, що я уже писав про власне дитинство: сорок років тому (Боже, як летить час!) видав "Через місточок", згодом "Блакитну дитину", а ще пізніше "Маскуліна, фемініна, нойтра"... А коли нашкрібав "Ать-два!.." (редакторів перелякала на смерть крамольна ця назва, вони замінили її на безлику "Як воно в піхоті"). Коли написав і цю повістину, вже не про шкільні роки, а про службу в армії, то об'єднав усі чотири повісті в грубеньку книжку з загальною назвою "На коні й під конем", і книга ця, потовчена безжалісно редакторами й цензурою, була видана десь двадцять років тому і давно вже забулася. Але совість не дозволяє мені повторювати написане й видане, тому в оцих своїх спогадах писатиму лише про те, що не ввійшло до згаданої книжки.

Отож я опускаю багато епізодів з життя у селі, до якого привезла нас мамуся, втікши з хутора, які б яскраві вони не були, а згадую хіба що віконце в нашій кімнаті, біля якого ми з братом висиджували довгі години, виглядаючи з роботи мамусю. Віконце — дві шибки без рами, вмазані прямо у стіну, виглядало у двір і трохи на вулицю, тож ми з братом, поділивши раз і назавжди, де чия шибка, прилипали до них, як тільки починало смеркати, і сиділи, бувало, до пізньої ночі. Бо нашій мамусі, крім першого класу, одразу ж накинули й інший хомут: лікнеп. Тож прибігши із школи та погодувавши нас поспіхом, вона знову поспішала до школи, де її уже ждали дядьки та тітки, щоб учитися читати й писати. А тоді ще сільське начальство затіяло ставити в сільбуді вистави, і кого в першу чергу в актори? Звісно ж, учителів! А невдовзі іще і в агітатори: затягати людей у артіль і в бригади по розкуркуленню: переписувати мозолями нажите майно, щоб куркулі, яких висилали до Сибіру, не могли прихопити з собою зайву посудину чи одєжину. То й не дивно, що мамуся поверталась додому опівночі і завжди заставала нас біля віконця. І, смертельно натомлена, сварила нас, що ми не спимо, а липнемо до шибок, її виглядаючи.

А ми попадалися щоразу наче у пастку.

До вікна ще сідали по-видному. Та чим більше густішали сутінки, тим щільніше

вони нас притискали до шибок. Тіні лячно ворушилися за нашими спинами, підступали все ближче, ближче, знайомі предмети тонули в темряві, з-під лави, з-під столу, з-під полу виповзали страшні кудлаті істоти, підбиралися хижо до нас. Ми відчували їх застиглими спинами, ми майже влазили в оте невелике віконце, вдавлювалися лобами в холодні шибки, а мамусі все не було й не було, а темрява стає все густішою й густішою, а вулиця — все безлюднішою. Ось там і зовсім завмерло і нам починає здаватися, що з мамусею щось сталося, і я, замалим не плачучи, кажу братові, що на мамусю, мабуть, напали вовки. Бо кому ж іще, як не вовкам, водитися в оцій страшній темряві!

Сергійко починає одразу ж плакати, за ним не витримую і я. Ми ревемо у два голоси, аж шибки починають видзвонювати, ми вигадуємо сцени одну страшнішу другої, що вовки вже загризли мамусю, що вона уже мертва.

І як же ми обоє радіємо, коли мамуся переступає поріг!

— Господи, ви знову біля вікна! Ну, що мені з вами робити?!

Кидаємося до мамусі один поперед одного, тулимося, горнемося: хай лає, хай навіть б'є, тільки щоб отак не запізнювалась.

Згодом мамуся, на мою й Сергійкову радість, стала проводити лікнеп не в школі, а у кімнаті через сіни, де жили наші господарі: тітка Одарка, дядько Федот і їхній син — на два роки од мене старший Сашко.

Голоснішої од тітки Одарки людини мені ще не доводилося зустрічати. Після кожної фрази її треба було ставити якщо не п'ять знаків оклику, то три вже напевне. Нам здавалося, що тітка Одарка весь час лається. Лається, кличучи до столу Сашка. Лається, вступаючи в розмову з мамусею. Лає і мене та Сергійка: "Ось я вам млинців принесла!!!" Пуштрить і свого чоловіка, дядька Федота, зарослого такою чорнющою та густою щетиною, наче він увесь час тримав щітку в зубах. Коли дядько Федот сміявся, то щітка ота розтулялася навпіл, показуючи такі зуби білющі, що й очі сліпило: "Га!.. Га!.. Га!.."

Сміявся ж дядько Федот часто й охоче. Пам'ятаю, як він реготав над однією моєю задачкою. Це коли ми з ним як слід роззнайомились і перестали його боятись.

Ми саме гралися на печі, що займала половину і так невеликої нашої кімнати: я, Сергійко й Сашко. Сашко пішов до першого класу, грамота давалася йому з великим трудом, а я в свої п'ять років уже читав і писав, то й виступив у ролі вчителя: писав літери і казав Сашкові вгадувати слова, що з літер цих і починаються.

Сашко потів, сопів — ніяк не міг розгадати.

— А дай-но я спробую! — простягнув руку дядько Федот. Він за чимось зайшов до мамусі й почув нашу розмову.

Я йому й подав шматочок паперу. Там моєю рукою було виведено:

Д. К. Б. В. Д. П. Б. Л.

Дядько Федот читав, читав, думав, думав, морщачи лоба, — ніяк не міг розшолопати.

— Дуже мудро написано. Ану скажи, що це таке.

І я, гордий з того, що один лише знаю, що там написано, голосно прочитав:

Дід косить, Баба в'яже, Дід просить, Баба ляже!

Отут дядько Федот і вибухнув реготом. Аж хилився од сміху, витираючи сльози.

Коли дядько Федот пересміявся й пішов, мамуся стала гнівно допитуватись:

— Де ти навчився цієї пакості?

Як де? Звісно ж, на вулиці. Ніяк не міг зрозуміти, чого так сміявся дядько Федот і чому у мамусі так паленіють щоки.

— Навчила на свою голову! — закінчила сердиту тираду мамуся.

Вона й справді навчила мене читати й писати ще на хуторі, коли мені й чотирьох років не сповнилось. Татусь привіз із Миргорода дві багато ілюстровані книжечки.

В кожній книжечці було по віршикові, і віршики ці врзалися в мою пам'ять на всеньке життя. Перший — про м'яч:

Мій дзвінкий веселий м'яч, Ти куди подався вскач? Почекай-но, не втікай, Каченяток не лякай! По дворі женеш курчат. Аж пушинки з них летять...

А другий — про ялинку:

Раз я взувся в чобітки, Одягнувся в кожушинку. Сам запрягся в саночки Та й поїхав по ялинку...

Кожен рядок — на окремій сторінці. І яскравий малюнок.

Я з тими книжечками і спав. Такі вони були мені милі.

Одну з них, про м'яч, я захопив, коли ми втікали із хутора, а другу зіпсував Сергійко: узяв ножиці та й повирізував усі до однієї картинки. Було ж тоді бійки та реву.

По них і навчила мене мамуся читати... Та повертаюся до лікнепу.

Щовечора з усього кутка сходилися до нас дядьки і тітки. Дядьки сідали коло дверей, щоб можна було виходити й курити, тітки — поближче до лампи: кожна прихоплювала з дому як не вишивання, то мичку прядива, а то й торбу проса, в кімнаті стояли дві прядки і ступа, в якій товкли на пшоно просо. Жінки просто не вміли сидіти без діла, хоча б і навчаючись, то й прихоплювали з собою роботу. Тут же товклися я, Сергійко й Сашко: без нас, як то кажуть, і каша не звариться.

Мамуся, строга, красива, в єдиній празниковій кохтині, яку вона, приходячи з школи, обережно знімала і вішала на плечики... Мамуся, якась і на мамусю не схожа, сідала до столу, розкривала абетку і починала урок. Гули обережно прядки, тихенько гупала ступа, лунав мамусин голос. Тітки й дядьки вгадували то одну літеру, то другу, пробували складати докупі і коли виходило слово, раділи, як малі діти:

— Ти диви! І звідки воно узялося, що ожило?

А ми: я, Сергійко, Сашко нишком гралися в закуткові. Потім підходила черга до мене:

— Толю, а йди-но сюди!

На людях мамуся ніколи не називала мене "Толічкою". Я схоплювався, протискався до столу.

— Читайте,— казала мамуся.— Тільки голосніше, щоб усім було чути.

І я сідав за "Кобзаря".

Уже знав, з чого починати. Як молитва щоденна починалася з "Отчєнаша", так і читання "Кобзаря" починалося обов'язково з "Катєрини". Скільки разів я її прочитав, вивчив майже напам'ять, а жінки, як тільки я сідав до столу, завжди просили:

— Давай, синку, про Катєрину. І я починав з "Катєрини":

Кохайтеся, чорнобріві, Та не з москалями, Бо москалі чужі люде, Роблять лихо з вами...

Прядки зупинялися, ступа переставала гупати, завмирили руки з голками. Дядьки лізли по кисети, а жінки починали хлюпати носами. Не стримувався — хлюпав і я: так мені було жаль Катєрини!

Щоб ми не гибіли біля вікна, мамуся стала забирати нас і до сільбуду: на репетиції, вистави й концерти. Вистави ставилися двічі на місяць, про громадянську війну та ще про поневіряння трудящих за кордоном ("Родина щіткарів", "Пакет"), а концерти на революційні свята. Ще й перед виставою кожною декламували вірші й співали пісні. Сергійко, закушаний в мамусинє пальто, невдовзі й засинав і спав так міцно, що його не будили ні тупотіння акторів, ні регіт та оплески в залі. Він не просинався навіть тоді, коли мамуся, вже після вистави, брала його на руки та й несла додому. Я ж товкся за лаштунками протягом усієї вистави, мені було страшенно цікаво дивитись то в зал, де хилиталося море голів, то на сцену, на самодіяльних артистів, особливо на мамусю, таку молоду та красиву, що я завжди з гордістю думав, що ні в кого на світі немає такої мамусі.

Особливо цікаво було на концерті. Два місяці йшли репетиції і жодної ми не пропускали, бо куди мала нас дівати мамуся? Сергійко як завжди спав, я ж сидів у порожньому поки що залі і не зводив зі сцени очей. І ще: страшенно хотілося взяти і собі участь у тому дійстві — заспівати пісню чи ушкварити гопака.

І ось моя мрія збувається.

Сьомє листопада, святковий концерт. Збуджені самодіяльні актори за лаштунками, повно люду у залі. Молоденька вчителька виходить на сцену й оголошує дзвінко:

— Починаємо святковий концерт!

2 А. Дімарав

33

Хор теж уже на сцені, там і мамуся, лунають революційні пісні. Про дванадцять косарів, які косять на ко-мунінській землі, про ковалів, дух у яких — молот, і ще багато пісень, що їх я не запам'ятав. Декламуються вірші, теж революційні (за цим пильно стежив дядько Никифір, червоний партизан у минулому, а тепер ілова сільради: "Щоб не було нічого такого!" — крутив він великим пальцем перед носом завідуючого сільбуду. Он він у першому ряду і сидить: величезний червоний бант на всі груди, мені з-за лаштунків здається, що то й не людина сидить, а метелик, а поверх метелика приставлена вже людська голова). Тож співали та вірші читали тільки революційні, дядько Никифір і танці всі до одного повернув би в бік революції, але таких ще не було, ще не дійшли до нашого села, тож доводилося вдовольнятися гопаком чи катєринкою.

Хор співав, а в мене вже й жижки трусились: ніяк не міг діждатися, коли почнуть танцювати.

Та ось настає довгождана хвилина.

— А тепер виступить наш танцювальний...— починає учителька, починає й не встигає закінчити: якась сила штовха мене на сцену. Як був у довгополій чумарці та великій, що налазила аж на очі, шапці, викотився на очі всього люду та ушкварив гопака.

Крик, оплески, регіт. Заохочений, я танцюю, аж підлога тріщить. Шапка вже аж на носі, поли чумарки б'ють мене по ногах.

І тут чиясь безжалісна рука хапає мене за чумарку, цупить за лаштунки.

Мамуся! Хто ж іще!

Реву від ганьби та образи. А тут іще дзвінкий голос із залу:

— Біс! Біс!

Од того, що мене назвали ще й нечистою силою, реву іще дужче.

Отак і урвалася моя артистична кар'єра. Ба, ні, не урвалася!

Невдовзі я вивчив напам'ять довжелезного вірша, що мав назву "Батькова шапка".

Слухайте, хлопці, історію шапки, З фронту приніс її батько-вояка, З фронту німецького. Гляньте: дірки. Дірка на дірці, а зверху латки...

Дірки, звісно ж, від куль.

Принісши ту шапку додому, батько одразу ж заходився організовувати комуну. І все було б добре, коли б не

наскочили білі, забрали батька та й розстріляли. Щоразу, читаючи "Батькову шапку", згадував чомусь свого татуся. І мені до сліз було жалко батька, про якого розповідалось у віршеві.

Я так наловчився читати цього вірша, що мамуся зважилася випустити мене на сцену. Обшили стару мою шапку латками, почепили спереду червоний бант, наказали, коли я прочитаю останній рядок: "Тільки лишилася шапка стара", то скидати шапку з голови й показувати її людям.

Хоч убийте, не пам'ятаю, як декламував того вірша. Пам'ятаю лише, що підгинались коліна і все було як у тумані. А коли дочитав останній рядок, то, забувши показати шапку, дременув за куліси.

"Батькову шапку" декламував іще двічі, а потім як відрізав: хлопці одразу ж продражнили мене "батьковою шапкою". Дражнили отак аж до третього класу, коли я взув мамусині чоботи.

Це, власне, були й не чоботи, а якийсь огидний гібрид чобіт з черевиками. Внизу, на високих каблуках, черевики, а зверху, по самісінькі коліна, розрізані навпіл халяви. І черевики й халяви зашнуровувались довжелезними шнурками. Ця дивовижна, небачена досі в селі узувачка була на додачу до всього жовтогарячого кольору. Мамусі їх справили, коли вона була іще баришнею. Носила не один рік, ще й на хуторі взувала, а тепер підійшла моя черга. Досі я, як всі нормальні хлопці, гасав босоніж, але тут вдарив мороз, мамуся дістала мої старенькі, татусем ще пошиті чобітки, а вони не

налазять.

— Ну, що мені з тобою робити? — журилася мамуся.— Куди ти ростеш?

Я завбачливо мовчав. Був і гордий із того, що отак расту, а разом і відчував якусь провину перед мамусею. Отоді й появилася на світ ота дика взувачка.

— Де вже тебе дівати! Носитимеш ці. Глянь, які красиві!

— Красиві! — завив я у відчаї.— Та мене засміють!

— Не засміють. Розумний сміятись не буде, а на дурня не треба зважати.

— Еге, не зважати... Вони на мене великі. Спадатимуть.— Я все ще надіявся одбрикатися од цього жовтогарячого лиха.

— Не спадатимуть. Ось ми соломки підстелимо — будуть якраз по нозі. Та й узимку ноги не так мерзнутимуть.

Продовжую опиратись, не даючи себе взути. Тоді мамуся вдається до останнього аргументу:

— Ану, де деркач?

2*

35

І я змушений був влазити в ту взувачку.

Виходжу з хати. І ранок мені сьогодні не ранок, і сонце не сонце. Я ще ніколи не пробував ходити на високих закаблуках, ноги мої за кожним кроком викручує то в один бік, то в другий, ступаю, як на котурнах, стережуся, щоб не зачепитися ногою об ногу та не впасти. Хазяйський Полкан, побачивши, в що я узувся, позадкував, позадкував до будки і звідти загавкан. Л гусак підбігає до мене і, витягнувши шию, сичить подивовано: "А що це ти взув?.. А що це ти взув?.."

Узув — тебе не питав!

Виходжу на вулицю. І тут, здається мені, всеньке село показує пальцями на мої чоботи-черевики.

Хлопці, звісно ж, мене й продражнили одразу: "Гусаком".

Носив я це прізвисько, доки ми й жили у цьому селі. Як тільки скресли сніги, я скинув оту ненависну взувачку та й майнув до школи босоніж. Всі були іще взуті — один я босяком.

І, звісно ж, застудився. Вже увечері горів, як вогонь, кілька днів мамуся лікувала мене компресами та гарячим молоком, а коли мої груди став роздирати сухий кашель, одвезла до району в лікарню. Там послушали і сказали: плеврит. Та й залишили в лікарні.

То були чи не найщасливіші дні в моєму житті. Чиста велика палата, окреме ліжко, де ніхто тебе не товче, і, головне, не треба ходити до школи. А те, що бока щоденно проштрикують товстелезною голкою, так то не біда. Зате в обід угощають такими смачними компотами, що п'єш — не нап'єшся, а увечері до чаю дають іще й цукор. Вік би жив у лікарні, так хіба ж мамуся про мене забуде!

І змушений вертатися в нашу злиденну кімнату.

Не перебільшую, що наша кімната була найзлиденнішою у всьому селі. Ні зайвої

миски, ні ложки, відро — й те в наших господарів позичене, на гвіздках, забитих у бантину, висить наша благоденська одежа, а на полу, що править за ліжку,— мамусина й наша з Сергійком постіль. Два ліжники, набиті солом'ю, дві подушки, дві ковдри: одна мамусина, а друга вже наша. Ковдру ту ми протягом ночі цупили кожен на себе і часто билися, доки мамуся додумалася обшити нею ліжник і ми залазили на ніч під неї, як у мішок.

А в що ми вдівалися!..

У моїй книжковій шафі стоїть велике фото. На ньому зображені люди початку тридцятих років, коли заганяли до колгоспів. Внизу напис: "1931. До сівби готові". На фоні хаток під солом'яними дахами і ще голих дерев — гурт люду сільського: чоловіки та жінки і, звісно ж, дітлахи. Підводи і коні. А попереду, на першому плані, у шинелі та шапці-кубанці, осібно стоїть чоловік. Широко розставлені ноги, права рука у кишені: там, напевне ж, наган. Непривітно застигле обличчя, кам'яні вилиці: сто разів подумаєш, сперш ніж підійти до такого. Скільки ж він доль людських переламав та перекалічив і скільки ще перемеле! Он вони за ним і стоять, загнані силоміць до артілі, з обіцянкою райського життя.

Тільки як я не вдивляюся зараз в обличчя цих людей, на жодному не бачу посмішки. Та що там посмішки — тіні від усміху! Вони наче догадуються, що їх чекає. Близька смерть од лютого голоду вже наче помітила кожного, на дітей навіть лягла — тінню, яку ні змити, ні стерти.

Приглядаюся до дітей, намагаючись серед отих старченьт упізнати себе, колишнього Толю. І не впізнаю. Бо ці діти, які вони не обідрані, все ж у людській узувачці. У своїх, братових, татових, подертих, полатаних, але ж у чоботях! А в мене, в того колишнього Толі?..

Бідніше од мене зодягнуеною у нашому класі була хіба що Оля. Яка теж не мала батька. Тато її був відомим на всю Полтавщину культурним хазяїном, про нього не раз писалося в газетах, він мозолями своїми нажив гарний статок і єдиний у селі покрив бляхою хату. Бляха ота найбільше й муляла очі сільським активістам, бо його першого й розкур-кулили. В той день, як його описали, уже пізно увечері, востаннє погодувавши худобу, він зачинився у клуні й повісився. І тим врятував жінку й дочку од Сибіру. Пам'ятаю, як мамуся всю ніч проплакала, бо й вона була у бригаді, що описувала Олиних батьків, тож відчувала себе причетною до тієї наглої смерті.

Над ними і зжалілись — нікуди не вислали. Викинули тільки, в чому стояли, на вулицю і вони знайшли притулок в такій халупі запущеній, що й миші у ній не водилися, та там і жили.

Олина мати, щоправда, ще місяць приходила на своє подвір'я: привчала корову до нової хазяйки. Бо корова та нікого, крім матері Олиної, до себе не підпускала.

А хазяїном повним у садибі колишнього культурного господаря зажив дядько Никифір — голова нашої сільради. Він, жінка і недоброї пам'яті синок Колько, який мав найбільші кулаки і терирозував увесь клас. Пішов, як то кажуть, у тата. Чомусь найчастіше він чіплявся до мене, і я не раз носив синяки од його кулаків. Мамуся хоч і

плакала над моїми синцями, але боялася насварити того лобуряку: синок же дядька Никифора!

Якось після уроків я затримався і вибіг останній. Вискочив на ґанок, глядь: унизу лежить Оля. Перечепилася, мабуть, та й покотилась із сходин. З торбинки випала книжка, пляшечка з бузиновим чорнилом валяється поруч.

Я підбіг, допоміг Олі звестися. Вона не плакала, тільки очі були повні сліз. І ті очі її були такі синющі, що навіть сльози здавалися синіми. Як я раніш не помічав, що у неї такі сині очі?

— Забилась?

— Коліно болить.

Я нахилився, підібрав торбу, книжку і пляшечку:

— Тримай!

Оля спробувала навіть усміхнутись, але коліно їй, мабуть, таки дуже боліло, бо вона одразу ж і зморщилась.

— Ну, я пішов.— Я не знав, про що ще можна розмовляти з цією дівчиною. Був би хлопець, тоді інша справа.

Повернувся, пішов. А Оля все ще стояла на місці... Другого дня підходжу до школи — стоїть! Тільки тепер не біля ґанку стоїть, а у воротах. Стоїть, сяє очима:

— А коліно уже не болить!

Не болить, то й не болить. Й ото треба з-за того у воротах стояти? А вона поспішає за мною, заглядає в обличчя:

— Я сама вчора додому дійшла.

І протягом всіх уроків: оглянусь — зустрічаю Олін погляд...

А ще через день (була саме неділя) я випросив у Сашка ґринджолята та й подався спускатися з гірки. Гірка висока, крута, летиш донизу — дух забиває, буває, що й перекинешся, і тоді котишся разом з санчатами (небо — земля, небо — земля), доки й не вгрузнеш у сніг. Крик, регіт, білі од снігу чумарки, пальтечка і шапки, блискучі очі й червоні обличчя, хлопці хвацько сідлають санчата, а дівчата стоять на горі і канючать: "Візьми і мене!.. Візьми і мене!.." — і коли вже стануть спускатися вдвох, то вереску й сміху на всеньке село.

Я спускався й спускався і все поглядав на Олю, яка стояла осторонь, не насмілюючись попроситися до когось на санчата. Мені чомусь дуже хотілося її запросити, але я соромився хлопців.

Врешті наважився:

— Хочеш спуститися? Вона так і розквітла.

— Сідай позаду. Та поміцніше тримайся.

Оля примостилася ззаду, обхопила мене рученятами.

Поїхали. Все швидше й швидше летіли санчата, все дужче й дужче бив вітер в обличчя, вітер і сніг. Оля вже щосили вчепилася в мене, їй, мабуть, було дуже лячно, але вона не вищала, як інші дівчата. Ми долетіли до середини гірки, як тут Колько, який стежив за нами, наздогнав, налетів, ударив збоку своїми санчатами, і ми

покотилися в сніг.

Сніг у волоссі, за шиєю, в пазусі, у рукавах. Зводжуся, вигрібаючись із снігу, а навпроти шкирить зуби Колько, шкирить і виспівує мені прямо в обличчя:

Старець і старчиха Наплодили лиха!

— Ге!.. Ге!..— підхоплюють хлопці.

Не витримую, кидаюся на кривдника. Наосліп б'ю кулаками, а Колько поціляє мене то в губи, то в ніс.

Кінчається тим, що я починаю плакати. Не так від болю, як від образи пекучої, від того, що всі хлопці — усі проти мене!

Підбираю санчата, бреду додому, а вслід мені все ще несеться глузливе:

— Старець і старчиха!.. Старець і старчиха!..

Після того випадку я став десятою дорогою обминати Олю. Не помічати її. Не оглядатися на уроках... Мені й досі печуть Оліні очі...

Три роки ходив я до тієї школи (рік пропав з-за плевриту). Навчала нас молоденька вчителька, та ще й комсомолка Галина Іванівна, якій я одного разу позичив двадцять копійок, а коли вона забула оддати, одніс на неї в сільраду заяву (читайте "Через місточок"). Була вона дуже криклива, тому ми, малі чортенята, й за вухом її не вели. Особливо їй допікав я, бо мені було нудно на всіх тих уроках: адже я ще до школи навчився не тільки читати й писати, а й рахувати, і знав табличку множення,— всю ту премудрість, якої навчали у перших двох класах. Єдине, що довелося учить додатково, це хто такий Сталін, Молотов, Каганович, Бухарін, Риков,— знати усі їхні звання та посади. Бо інспектори з району в першу чергу питали:

— Діти, а хто скаже мені, хто такий товариш Сталін? Або:

— А скажіть, діти, хто в нас голова Раднаркому? Питали й про інших, вже українських вождів, і цих ми

повинні були знати усіх назубок. Іноді траплялися й курйози.

Якось інспектор запитав:

— Діти, а який зараз місяць надворі?

Не готові до цього питання, ми мовчали розгублено. А Галина Іванівна, яка стояла позаду інспектора, стала показувати собі на груди (а показувати було що).

— Цицень! — догадалися ми.

Інспектор уже більше нічого й не питав. Галина ж Іванівна так пекла рака, що нам здавалося: от-от і волосся на її голові загориться.

Після другого класу, серед літа, ми побували в Полтаві та Харкові. Спершу — в Харкові, а вже потім — у Полтаві.

Спонукало нас до того хазяйське теля, яке знайшлося ранньою весною. Воно було таке потішне, таке гарненьке, що ми від нього не відходили, а коли воно трохи піросло та пішло з своєю рогатою мамою в череду, то ми зустрічали щоразу його, як найближчого друга. Ми його й розчісували, ми його й пестили, та й допестились до того, що обое, я і Сергійко, захопили лишаїв. Та не простих, а стригучих. Сашка чомусь ця напасть обійшла стороною, а в нас учепилася. Висіялася на руках, на ногах, обсіяла

дурні наші голови.

Мамуся кинулася з нами в район, там сказали, що нічого не можуть зробити, везіть у Полтаву. Та мамуся спершу повезла нас до Харкова. Тому була вагома причина: в Харкові жила тьотя Ліза, мамусина старша сестра (у мамусі було троє старших од неї сестер: тьотя Лара, тьотя Ліза і тьотя Аня, а також старші од неї брати: дядя Митя і дядя Федя. З ними усіма в майбутньому ми й познайомимось, окрім дяді Федора, який в роки громадянської воював у Петлюри і під час відступу подався до Чехії. Його якщо й згадували, то тільки пошепки, оглядаючись боязко).

Тож ми й повезли свої лишаї спершу до Харкова.

Пам'ятаю, як сідали до вагона: мамуся серед літа нарядила мене в зимову чумарку і сказала, щоб я, коли підйду до вагона, понижче присідав: дітям до п'яти років проїзд був безплатний. Я й присідав, землі майже не торкаючись жопкою, і поки добралися в довжелезній черзі до кондуктора, став мокрий, як хлющ. Літо, сонце пече, як скажене, а я у зимовій чумарці. Зате мамуся зекономила майже десятку: сума не така вже й мала поруч з її зарплатою вчительською.

Мамуся вже була в тьоті Лізи у Харкові: коли без нас подалася із хутора шукати притулку. Тьотя Ліза щасливо вийшла заміж не за якогось там священика чи куркуля, а за інженера, за спеца. Її чоловік обіймав велику посаду, і вони купалися в достатках, як сир у маслі: жили в центрі міста, в трикімнатній квартирі, в якій тільки пташиного молока й не вистачало.

— Ви уявляєте, дітки,— розповідала, повернувшись, мамуся,— висунула тьотя Ліза шухляду в столі, а там повнісінько шоколадних цукерок!

Це неймовірно багатство так нас вразило, що й через роки, збираючись на лікування до Харкова, ми все допитувались:

— А вони вже ті цукерки по'ши?.. А нам дадуть скуштувати?..

Тьотя Ліза обійшлася того разу з мамусею не дуже по-сестринському: побоялася, щоб жінка куркуля не скомпрометувала її чоловіка. Вирядила мамусю шукати роботу деінде, тільки не в Харкові.

(Іронія долі: чоловіка тьоті Лізи розстріляли в тридцять сьомому році, квартиру з усім начинням зайняв слідчий, який вів його справу, тьотя Ліза поневірялася з Ніною по чужих людях, а вже після війни, коли до її руїк потрапила газета з моєю статтею (я тоді працював уже в Луцьку, в "Радянській Волині"), написала мамусі листа: "Манічка, чи не можна до тебе переїхати?" І безвідмовна Манічка побігла на пошту давати телеграму: "Ждемо, приїжджайте!" Вони обоє невдовзі й приїхали та й поселилися в нашій кишеньковій квартирці, зайнявши більшу кімнату: Ніна ж давно уже баришня, тож їм і кімната потрібна більша, ніж мені та мамусі).

Цього разу мамуся плекала надію, то тьотя Ліза допоможе потрапити до лікаря і дасть нам притулок на всі оті дні, потрібні для лікування.

Приїхали рано-вранці. Невиспані, змучені вийшли з набитого по вінця вагона. І хоч трамваї вже ходили, мамуся повела нас не на зупинку, а у вокзал, в приміщення для пасажирів:

— Почекаємо трохи, бо незручно являтися так рано. Вони ж іще, мабуть, сплять.

Тут, у залі, людей натовчено ще більше, ніж у вагоні. Люди сиділи на лавах, на підвіконнях, на чемоданах — ногу ніде поставити. Задуха, як у печі, а я у чумарці. Приткнулися під стіною, стоїмо, притулившись з двох боків до мамусі. Дрімота давить на очі, ми з Серпиком ледве не падаємо.

— Скоро поїдемо?.. Скоро?.. Хай він згорить, оцей Харків!

Врешті мамуся повела нас на зупинку. Втиснулись у трамвай — їдемо. Бряжчить, дзеленчить, підлога ходором ходить, крик, штовханина — голова іде обертом. Заходять, виходять і ніхто не вітається. Наче пересварились. Я коли сказав: "Доброго ранку!", до вагона ступивши, то кругом замалим не попадали од сміху. А хтось іще й вигукнув:

— Впізнаю селяка! Ти, малий, не замерз?

Це про мою чумарку. Бо я і в трамвай заходив — присідав до землі.

Їхали довго, будинки ставали все вищі й вищі: два, три, п'ять навіть поверхів, як на отакій верхотурі люди й живуть! На хідниках все густіше народу і всі вони кудись біжать, поспішають, як ті мурахи, коли розорити мурашник.

Нарешті добралися. Заходимо у п'ятиповерховий будинок з такими великими вікнами, що в них запросто можна в'їхати возом. Тьотя Ліза живе аж на п'ятому поверсі, до неї можна піднятися ліфтом, але мамуся побоялась до нього заходити, і ми піднімаємось широкими сходами. Все вище й вище — під самісіньке небо. Мимо високих, як у церкві, дверей з сяючими бронзою ручками.

За такими ж дверима й квартира тьоті Лізи. Мамуся замість того, щоб постукати в двері, натискає кнопку, прилаштовану збоку, по той бік дзеленькає і одразу ж лунає: "Іду!"

Що вам сказати про квартиру тьоті Лізи? Величезні кімнати з високою стелею, всюди суцільна електрика (ми вперше побачили "лампочки Ілліча", що про них розповідала учителька: "Це, діти, як маленьке сонечко під стелею. Ленін його засвітив і дав усім людям"). Все сяє, блищить, а підлога паркетна така, що на неї страшно й ступити. Можна на ній ковзатись, як на льоду, жаль тільки, що мамуся роззула нас ще на порозі. А коли заглянули до кімнати, в якій жила наша сестриця двоюрідна Ніна, то й взагалі ледь не попадали.

Особливо вразила нас гойдалка, що звисала прямо із стелі. Кольфові шнури підтримували таке ж кольорове сидельце: сідай і гойдайся, скільки тобі заманеться! А ще плюшеві тигр та ведмідь — так до рук і просяться. І, звісно ж, ляльки: не з ганчірочок злаштовані, вугіллям рот-очі наведені, а наче живі, в такому розкішному одягові, що мамусина єдина блузка святкова одразу ж злиняла і зблякла. Ніна й сама здавалася нам отакою лялькою нарядженою, ми боялися й діткнутись до неї.

Та нам того й не дозволили б.

— Не заходьте до цієї кімнати! — наказала нам строго мамуся. — І до Ніночки не підходьте! — І тьотя Ліза з цим, мабуть, погодилася, бо не заперечила.

Ми й не підходили — Ніночка сама до нас підійшла, коли тьотя Ліза й мамуся забралися в місто. Ми сиділи на кухні <"Сидіть отут і в кімнати ні кроку!" — наказала

мамуся), а Ніна до нас і заглянула — просунула усміхнене личко в прочинені двері:

— Хочете, я вам балкон покажу?

Що таке "балкон", ми не знали, але все одно захотіли.

— Тоді йдіть за мною. Тільки не торкайте мене, бо заразите!

Провела Вас через велику кімнату у білі відчинені двері, що вели в порожнечу, в повітря, та й ступила за них. Ми ж до підлоги так і прикипіли.

— Чого ж ви?

Я боязко стримив голову в чудернацькі ті двері. Ух ти!..

Було так страшно, що Сергійко, ступивши на балкон, одразу й сів, я ж щосили вчепився в перила. Ми висимо у повітрі, а далеко-далеко внизу сірничками снують людські постаті. Ходять, розмахують руками, як павутинками, і все те так цікаво, що ми потроху-потроху та й забуваємо про свій страх.

Цікаво, а що, як отим сірничкам-людям щось кинути на голову? Розбіжаться чи ні?

Виколупую грудочку з ящика, де ростуть квіти, кидаю. Не розбігаються.

Виколупую більшу. А на мене дивлячись, те ж роблять Ніна й Сергійко.

Кидали до тих пір, доки якийсь дядько вискочив під нами на балкон і погрозив нам кулаком.

Метнулись на кухню. І все сиділи там невилазно, поки й повернулися тьотя Ліза й мамуся.

Мамуся одразу ж почала збиратися в дорогу:

— Поїдемо лікуватись в Полтаву. До тьоті Лари.

Набагато пізніше, вже дорослому, вона якось обмовилась, що тьотя Ліза не захотіла, щоб ми в неї жили, доки лікуватимемось. Вона й дала мамусі адресу тьоті Лари.

Так ми й не скуштували легендарних цукерок: тьотя Ліза так квапилась нас вирядити, що й про цукерки забула.

І знову переповнений зал для пасажирів, у якому ми до півночі ждемо поїзда на Полтаву, і вагон, набитий по вінця, і нарешті Полтава: затишний одноповерховий будиночок, у якому жила тьотя Лара. Тут нас не тримають на кухні, тут ми вільно бігаємо з кімнати в кімнату, а у відчиненому вікні з книжкою в руках сидить така красива дівчина, що здається нам намальованою: наша сестра Ляля.

Ходимо щодня лікуватись. "Електрикою",— пояснює мамуся. Нас саджають у блискучі металеві крісла, надівають на голови обплутані дротом металеві горшки, чимось клацають — горшки оживають, починають таємниче густити,— ми лікуємось. І так протягом десяти днів.

Лишаї позникали, але зникло й волосся. Голова стала гола, як бубон, годі знайти хоч волосину, і я, поки виросло нове волосся, став потіхою для всієї школи.

Особливо знущалися старшокласники. Кожен із них вважав за обов'язок, послинивши хімічного олівця (тоді казали: "хемічного"), розписатися на моїй балдешці. Скільки автографів приносив я щоденно додому на лисині! Скільки щиглів перепало мені, безволосому! Як улущить якийсь лобуряка по моєму оголеному черепові, то й

мозок бризне із носа!

Та все те пережив, перетерпів, головне — позбулися лишайв.

А тут уже й третій клас. А тут уже не тільки мене, а й Сергійка треба виряджати до школи.

Сергійко готувався до першого класу дуже серйозно. Мамуся ще влітку пошила йому білу торбу — з тією торбою він усе літо й пробігав. Клав до неї абетку, ручку й чорнило та й виходив на вулицю.

— Загубиш, то й додому не приходи! — кричала йому вслід мамуся.

— Не загублю,— відповідав він солідно. Рано-вранці, в той день, як вперше йти до школи, мене

розбудила стривожена мамуся:

— Де Сергійко?

Надворі ледь сіріло, брата в постелі не було. Як він вислизнув, що я не почув?

— Ти не бачив, де він подівся?

Брата не було ні в постелі, ні в кімнаті. Зникла і торба, яку він, лягаючи спати, завжди клав під голови.

— А може, він побіг до нужника?

— До нужника?.. З торбою?..

Мамуся вийшла з кімнати. І вже у дворі, чув, стала гукати:

— Сергійку!.. Сергійку!..

Ще більш стривожена повернулась назад:

— Не інакше подався до школи... Ну, я ж йому!.. Мені дуже хотілося спати, я знову заснув, а прокинувся

од братового реву: мамуся пробувала втягнути його до кімнати. Він опирався щосили й несамовито кричав.

— Зовсім не підеш до школи! — погрожувала мамуся.

— Пі-іду-у!.. Пі-іду-у!..

Потім ми снідали. Утираючи сльози, брат сидів за столом: в одній руці ложка, в другій — торба.

Потім ми вже всі втрьох ішли до школи. І тут Сергійко все виривавсь наперед, боячись запізнитися.

З того дня й почалося: проснуся — ні брата, ні торби. Мамуся вже його і вмовляла, і била — не помагало нічого. Раз (це сталося взимку) його навіть притягнула сторожика:

— Навчителько, заберіть, бо замерзне! Скімлилось під дверима, посиніло, труситься, місця живого вже на ньому немає! В мене серце обмерло, як побачила...

Вихід знайшовся, коли мамуся, вкладаючи нас спати, забирала Сергійкову одіж та й клала собі під подушку.

І ще в третьому класі в мені вперше проснувся поет.

Цей спогад мені подарувало дитяче видавництво "Веселка": вилучило з моєї книжки перед тим, як її видати. Мотив? Може образитись тоді ще живий Павло Григорович Тичина. Тож тепер, через двадцять літ, я насмілюсь повернутися до цього

спогаду в надії, що мене не потягнуть на суд за спробу кинути тінь на великого нашого поета.

Ми вивчали Шевченків "Заповіт". Вчили напам'ять, декламували, коли нас по черзі викликала учителька, і так мені цей вірш сподобався, так припав до серця, що я вирішив і собі написати заповіта.

Прийшов додому, сів до столу, вмочив у чорнило перо. Довго морщив лоба, поки народив перші рядки:

Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степу широкого На Вкраїні милій.
Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий...

А далі я зупинився. Розумів, що не можна переписувати всього Шевченка підряд, треба додати й своє, бо це ж мав бути уже мій заповіт. Попосопів, доки вимучив, щоб поховали мене обов'язково в степу,

Де лоша швидке, швидке, Де теля прудке, прудке.

А закінчив на зовсім уже ноті мажорній: наказував насипати наді мною високу могилу, на могилі поставити пам'ятник, а на пам'ятникові написати:

Тут лежить Толя — піонер, Хай живе СРСР!

Піонером я, щоправда, ще не був, але ж і не збирався помирати так рано.

Переписав начисто, підписався: "Толя Дімаров" і поніс другого дня до школи похвалитись учительці.

— Що це? — спитала Галина Іванівна.

— Заповіт.— Мене аж обдимало від гордості.

— Заповіт? Навіщо ти його переписав?

— Це не Шевченків, це мій заповіт!

— Твій? — Галина Іванівна подивилася на мене так, наче перед нею стояв уже мрець, а не живий учень.

Потім вона стала читати мій заповіт. Потім чомусь одвернулась до вікна і плечі її стали дрібно тремтіти: вона, мабуть, плакала.

— Тобі ще рано думати про смерть,— уволю наплакавшись, сказала Галина Іванівна.— І сперш, ніж писати заповіти, навчись себе вести як слід на уроках.

Ображений в найсвятіших своїх почуттях, повертався додому. Уже вирішив добре провчити Галину Іванівну. Написати такого вірша, щоб їй стало соромно за те, що вона не побачила в мені справжнього поета.

Отут і попалася до рук районна газетка, що її передплачувала мамуся, а в газетці той вірш Тичини "На майдані". І той вірш був такий гарний, що я негайно його й переписав, не міняючи ні коми, ні титли, тільки замість "Павло Тичина" вивів: "Толя Дімаров".

Цього разу Галина Іванівна читала-перечитувала кілька разів. Очі її стали блискучими, щоки запашіли.

— Діти,— урочисто сказала вона,— серед нас росте великий поет! Ось послушайте, діти!

І виразно, з почуттям прочитала вірша.

Всю перерву я купався у славі. А після перерви Галина Іванівна не зайшла — влетіла до класу. Шоки її палахкотіли ще більше, ніж тоді, коли ми усім класом закричали про місяць цицень.

Викликала мене до дошки, сердито сказала:

— Діти, я помилилась! Перед вами стоїть учень, який обікрав Павла Григоровича Тичину!

— Як ти міг? — докоряла мені вже вдома мамуся.— Бідній Галині Іванівні тепер хоч із школи тікай!

Надовго ж той випадок відбив у мене охоту до віршування!

Сонячно, тепло, весь двір залитий густим шпоришем, а посеред двору Сергійко.

— Дир-р-р... Дир-р-р...— дирчить він, тягнучи за собою уявну машину. Точнісінько таку, яку ми бачили цього літа біля сільради.

Це була перша машина, що появилася в нашому краї. Усе село вискакувало навстріч, коли вона, гуркочучи й чадячи, їхала вулицею. Жінки хапали дітей та й ховалися в хати — подалі од нечистої сили. Сергійкові ж ця машина так припала до серця, що відтоді він нею тільки й марив.

— Дир-р-р...— дирчить брат, тягнучи за собою дощечку.— Дир-р-р... Дир-р-р...

На дощечці акуратно складені палички. Більші, менші і зовсім манюсінські. Брат стежить, щоб жодна не звалилася по дорозі та не загубилася, він їх усіх до одної має довести до ямки, яку заздалегідь викопав, довести і туди їх і скидати.

Сергійко страшенно схуд, руки-ноги як палички, велика голова ледь тримається на тоненькій, як ниточка, шиї, зате обдутий живіт, як гарбуз. У мене ж ноги понабрякали, шкіра посиніла і коли на неї натиснути пальцем, то надовго лишається білесенька ямка.

— Дир-р-р... Дир-р-р...

Брат возить до ями покійників.

— Я вже десять хлібин заробив! — зводить голодні очі на мене.

Покійників по нашому селу щоденно збирають спеціально виділеною підводою, при тій підводі — двоє родичів нашого голови, бо кожного померлого, особливо мертвою водою налитого, один і не підніме; після обіду вони копають на кладовищі величезну яму, а вранці вирушають селом: од хати до хати. Під'їжджають до двору, стукають пужалном у ворота:

— Хазяїни, є хто живий?!

Де озиваються, а де уже й ні. Тоді дядьки заходять до мертвої хати і виносять один по одному покійників.

Підбирають не тільки своїх, а й чужих, тих, що спов-заються в наше село в надії роздобути хоч крихітку хліба. Ці валяються попід тинами, а найбільше їх набивається до нашої ще минулого року розореної церкви: тут вони чомусь завжди помирають обличчями до бань, з яких поскидали хрести.

Дядьки підбирають і цих, бо це не тільки їхня робота, а й підробіток, що рятує їхні сім'ї од голодної смерті: натовчуть трупами повнісіньку яму, загорнуть землею та й

ідуть "доложити" дядькові Никифорові. І дядько Ни-кифір, який голос зірвав, зганяючи людей до артілі, прохрипить одне й те ж:

— Усіх зібрали?

— Та наче усіх. Пройшлись по всіх закутках. Дядько Никифір ще й пожартує:

— Ніхто з ями не вилізе?

— Та мовби ніхто,— обережно відповідають дядьки. Був, був такий випадок: підібрали ще живого (по дорозі помре), вкинули до ями, а він прийшов до тями та з ями і вигрібся.

— То паняйте до комірника, хай видасть вам по хлібині.

По всіх ще не спустошених смертю хатах тільки й розмови про ті дві хлібини щоденні, адже люди давно вже забули присмак печеного хліба. Їли рогіз, лободу, навіть ряску з боліт, збирали цвіт акації на млинці, що розсипаються од першого дотику, варили суху шкарлупу картопляну і гнилі буряки, а летючий комсомольський загін, що приїхав на поміч сільському активу з району, щоденно обстежує наші задвірки: чим люди ходять до вітру. Побачать хоч зернину неперетравлену: ага, їдять потай зерно! Яке все, до зернини останньої мали здати державі. Налетять, переріють, передовбають, перемацають щупами: признавайтесь, де захований хліб! Не знайдуть: зозла заберуть картоплину останню, полізуть до печі — виллють на долівку уже зварену юшку. А піч розвалять к чортовій матері! Чомусь обов'язково розвалювали печі.

А вночі підкрадаються до хат, наслуховують, чи не скриплять потай жорна.

Уже влітку, коли стала достигати озима пшениця, додалася районній цій комсомолі (та й активу сільському) чергова робота: ловити по ночах стригунів. Що, скрадаючись, виходили в поле не з серпами та косами, а з ножами та ножицями. Зріжуть до торби десятків-других колосків та й додому мерщій — викльовувати зерна молочної стиглості.

Упіймали і нашу хазяйку, тітку Одарку, разом з її сином Сашком. Приїхали судді, зігнали на вигін старих і малих, та й стали проти неба судити тітку Одарку, дядька Федота й Сашка. Бо дядько Федот, хоч і не зрізав ті колоски, але й не доніс на свою жінку та сина.

Судді сиділи за столом, покритим червоною матерією, перед ними на лаві — тітка Одарка, дядько Федот і Сашко. По обидва боки підсудних стояли два міліціонери з оголеними шаблями на плечах, тут же, трохи осторонь від суддів, сидів і дядько Никифір з червоним бантом на грудях, заради такої події він так начистив чоботи, що вони аж горіли, а ми, дорослі, старі й дітлашня, опухлі од голоду й ще не опухлі, посідали прямо на землю.

Суддя довго розпитував комсомольців, як вони упіймали Сашка і тітку Одарку, потім питав уже про щось тітку Одарку й дядька Федота, після суддів став говорити пузатий якийсь чоловік, який теж приїхав з району, голос його часто зривався на крик і тоді він сердито тикав пальцем у підсудних. Накричавшись уволу, сердитий отой чоловік нарешті сів, витираючи спітніле чоло великою хусткою, а головний суддя,

перемовившись з чоловіком та жінкою, які сиділи обіч нього, звівся, тримаючи в руці заздалегідь списаний аркуш паперу.

Звелися й дядько Никифір, дядько Федот, тітка Одарка й Сашко, комсомольці й сердитий отой чоловік, а, на них дивлячись, став на рівні й увесь люд, що зібрався на майдані. Чоловіки, як у церкві, оголили голови, а жінки позвільняли од платків вуха, щоб краще почути, що ж читатиме суддя.

Схопилися вслід за дорослими й ми.

Суддя вичитав от що: по п'ять років тюрми тітці Одарці та дядькові Федотові і три роки Сашкові. З конфіскацією всього майна.

— Що?.. Що?.. — не розуміло багато, що таке "конфіскація".

— Шкіру здиратимуть. Як із худобини...

Що таке "конфіскація", я особисто дізнався другого дня.

Раннього ранку до нашого двору підкотила на двох підводах комісія і вигребла все, що нажили тітка Одарка та дядько Федот. Порожньо, сумно, якимось аж моторошно стало у великій кімнаті навпроти, де іще вчора лунали людські голоси. Ми з братом уже й боялися самі лишатися в хаті: весь час здавалося, що в кімнаті по той бік сіней хтось товчється і стогне.

Дядько Никифір запропонував мамусі перебратися в ту кімнату, та мамуся не захотіла:

— На чужих сльозах щастя не наживеш... Особливо нам стало страшно лишатися на самоті після одного випадку.

Сергійко чи то прихворів, чи то так ослаб, що зранку лишився у ліжкові. Мамуся пішла по фельдшера, наказавши мені сидіти коло брата. І тільки вона вийшла на вулицю, як у сінях пролунав не то стогін, не то хрип. В мені все так і отерпло, я втупився в двері, які стали поволі одчинятись, я вже й дихнути боявся, а двері одчиняються все дужче, дужче, і на порозі виростає страшна, й на людину не схожа, примара.

Чорна, як чавун, головешка, червоні безтямні очі, великий, що от-от лусне, тулуб, сині й обдуті босі ноги. Примара ледь переступає поріг (ляп-ляп! — б'ють по долівці мокрі підошви), заходить до кімнати. Вона головою торкається стелі, з опухлих грудей виривається болісний свист.

Схопившись з постелі, брат несамовито кричить, і той крик одриває мене од лави, кидає на потвору, що влізла до хати. Щосили б'ю кулаками в живіт — руки мої вгрюзають по лікті.

Страховисько падає, як підкошене. Горою лежить поперек дверей, харчить, стікаючи піною. Ні переступити його, ні перескочити.

Не пам'ятаю, як і чим висадив єдине в нашій кімнаті вікно. Через те вікно ми з братом і вискочили.

І відтоді нізащо не хотіли лишатися в хаті самі. Мамуся у школу, і ми геть із хати, мамуся у поле, і ми за нею на вулицю.

Разом з жінками, які ще трималися на ногах, мамуся ходить прополювати буряки. Там їх у обід годують затіркою, заради неї вони, власне, й ходять, і ще задовго до того, як у польовому таборі появляється підвода з великим казаном, з села починають тягнутися ложками озброєні діти.

У нас із братом теж є по ложці. Ми не розлучаємося з ними навіть тоді, коли й спати лягаємо, бережемо їх, як найбільшу цінність у світі. І досі виразно бачу дерев'яну ложку, обгризену, вилизану майже до дірок: я її носив за пазухою, щоб не загубити.

І ще: до цього часу не можу їсти дерев'яною ложкою. Яку страву не їв би, вона мені пахнутиме лемішкою.

Добравшись до поля, ми простуємо не до матерів, що вимахують сапами, а до польового табору, куди має під'їхати підвода. Натомлені, опускаємося на втоптану землю. Ми не розмовляємо, не бавимось, не кричимо: терпляче і мовчки чекаємо на підводу із затіркою. Ми давно уже розучилися сміятись і плакати.

Під'їжджає підвода, але ми не зриваємося їй назустріч. Ми добре знаємо, що затірку привезли не нам, а нашим матерям,— за їхню роботу. Ми намагаємося навіть не думати про казкову ту страву, дратівливий запах якої змушує наші порожні шлунки стискатися болісно. Вдаємо, що зійшлися не заради затірки, хоч це вдається не кожному, особливо найменшим.

Та ось наші мами помічають нарешті підводу і починають одна по одній сповзатися до польового стану. Йдуть, мов дримають, так повільно рухаються, але ми їх не квапимо, хоч наші животи вже аж скімлять од голоду.

Поклавши сапи, мами дістають із торб порожні миски і стають у чергу до підводи. І нам щоразу здається, що миска в нашої мамусі — найменша.

Сідаємо до вже повної миски: я, Сергійко, мамуся. Не-охолола ще затірка пахне розбовтаним борошном, по ній плавають ріденькі зблиски олії, ми побожно опускаємо в неї ложки, обережно несемо до рота, пильнуючи, щоб жодна крапля не впала на землю. Сергійко підставляє щоразу й долоню, і коли капне з ложки, то старанно злизує. Шкіра у нього на тому місці, де він водить язиком, чиста й рожева.

Лишається ще півмиски, як мамуся відкладає свою ложку:

— їжте, дітки. Я вже наїлася.

Ми дивуємося, як мало треба мамусі, щоб втамувати голод.

Тепер їмо уже вдвох. Пильнуємо, щоб хтось із нас не зачерпнув зайвої ложки. Затірка швидко осідає донизу, її немов хтось спиває, ось вона вже на самому денці, ми шкребемо заподадливо ложками, намагаючись захопити побільше, ось вона зникла зовсім, а в наших шлунках так же порожньо, як і до цього, ми з надією поглядаємо в бік воза, чи не гукнуть за добавкою, але сьогодні не кличуть.

Зрозумівши, що добавки сьогодні не буде, Сергійко відкладає ложку і тягнеться рукою до миски: сьогодні його черга її вилизувати. Вилизує старанно й довго, його голова майже зникає у мисці, видно тільки худющу потилицю, і я його зараз так ненавиджу, що ледве втримуюсь, щоб не вдарити по тій потилиці.

Поївши затірку, ми вертаємося в село. Не біжимо, навіть коли спускаємося з крутої

гірки: немає сил. До того ж ми весь час дивимося пильно під ноги: чи не трапиться щось, що можна було б підібрати і з'їсти. Йдемо мовби ще більш голодні, ніж до того, як з'їли нужденний обід.

А наші матері, перепочивши, знову беруться за сапи. Хоч їм тепер більше нічого не привезуть, вони все одно полотимуть до самого вечора.

Одного разу мамуся якимось чудом дістала кілька жмень борошна. Де вона його роздобула, трудно було й уявити, може, зжалілась повариха, яка варила одну й ту ж затірку. Розв'язавши малесенький вузлик, обережно висипала борошно в полив'яну миску. Нахилилась над мискою і худюще обличчя її стало таке побожне, наче вона дивилася на образ Божої Матері.

— Оце, дітки, поласуємо й ми галушками!

Чому мамуся вирішила зварити галушки саме в неділю? Адже в неділю я зібрався на рибалку. Точніше, не я, а мамусині колеги, двоє молодих учителів, що їх поселили в кімнаті навпроти. Дістали топтуху та й запропонували піти разом з ними. Ну, як я міг відмовитись!

Вирушили вранці (мамуся саме замішувала тісто), і я • всю дорогу до озера, всі чотири кілометри думав про галушки. Ложка за пазухою все дужче муляла в боки, я вже жалкував, що вибрався по рибу, якої, може, й не спіймаємо, а галушки ж уже варяться, і Сергійко не буде ждати, поки я повернуся. Оце я зараз іду, а він намина галушки... І хоч мамуся сказала, що залишить мою пайку, мені зараз од того не легше.

Забув про галушки лише тоді, як мої супутники опустили у воду топтуху та й, побовтавши попід берегом, витягли рибину, що переливалася золотом.

— Підставляй, Толю, торбу!

Карась тріпоче у мене при боці, торба враз намокає, намокають і мої штаненята. А знизу, з води, знову лунає команда:

— Підставляй торбу!

Цей карась мовби ще більший од першого. Вертаємося додому вже під обід.

— Мамусю! — кричу з порога. — Давай пошвидше відро! Я наловив карасів!

Хапаю відро, біжу до вчителів. Повертаюся, гордий.

— Осьо, подивіться! — У відрі аж п'ять карасів. Сергійко вже чаклує над відром, мамуся ж пестить мене по голові:

— Годувальнику наш дорогий! Що б ми без тебе й робили! — в мамусиних очах вже стоять світлі сльози.

— Сідай-но до столу, — намиливавшись карасями, каже мамуся.

Аж тепер я згадую про галушки. Дістаю з-за пазухи ложку, господарем сідаю до столу. Лише зараз відчуваю, як я зголоднів. Поставивши переді мною велику полив'яну миску, мамуся йде до печі, а Сергійко, одірвавшись од риби, тихенько зникає з кімнати. Та мені зараз не до брата: на мене чекають галушки!

Мамуся підносить горнятко до столу, нахилиє над мискою.

— О, а де ж галушки?

У мисці повно юшки і хоча б одна галушка.

Мамуся загляда до горнятка, і вид у неї стає такий ошелешений, що я одразу ж догадуюсь: там галушками й не пахне.

Того ж дня ми з братом побилися. Побилися так, що плакали не тільки ми обоє, а плакала разом із нами й мамуся.

Од голодної смерті врятувало нас те, що мамусі, як учительці, виділили в районі пайок: пуд житнього борошна. Всю дорогу додому, двадцять шість кілометрів, вона ховалася од стрічних людей, стороною обходила вимерлі села: боялася, що одберуть, а то й придушать. Пізно увечері (ми вже не знали, що й думати) ступила до хати та й сіла одразу ж на лаву, поруч із клунком:

— Ну, дітки, будем живі!

І такий голос, молодий та веселий, був у мамусі, що й у хаті розвиднилось.

Жорстоко економлячи борошно, мамуся не пекла з нього хліб, не смажила млинців, а варила ту ж затірку. І хоч затірка була на сніданок, обід та вечерю, вона нам не приїдалась ніскілечки, ми так же по черзі вилизували миску, вишкрібали горнятко, облизували до гарячого блиску ложки. Голод день і ніч гриз наші шлунки, на все, що росло, повзало, бігало, літало, ми дивилися з єдиною думкою: чи можна його з'їсти. Тож не дивно, що я одного разу змайстрував рогатку та й рушив на полювання до колгоспного двору, куди позліталися горобці з усього села. Тут годували — не давали загинути голодною смертю — корів і свиней, волів та коней, ще й курей була цілісінька ферма,— біля худоби та птиці крадькома годувалися й люди, що їх обслуговували, тож не гріх і горобцям ухопити було од загальної пайки.

Горобці, що літали хмарами, немов здогадались, чого я прийшов, хоч і ховав рогатку за спину. Досить мені було ступити в їх бік, як вони одразу ж здіймалися у повітря, а на льоту я не дуже надіявся поцілити. Врешті вирішив влаштувати засідку.

Забрався у густий кущ, зачаївся, натягнувши рогатку. Кляті горобці наче й тут розгадали мій намір: сідали де завгодно, тільки не на кущ.

Та ось від пташиної зграї, що пролітала мимо, відокремлюється один горобець, сідає на кущ.

— Цвірінь!

Боючись і дихнути, прицілююсь.

— Цвірінь!

Гілочка, що на ній сидить горобець, ходить то вгору, то вниз, я страшенно боюсь промахнутися — згадую татуса і всі його молитви: "Господи, поможи мені поцілити горобця! Я завжди, завжди буду тебе слухатись! Поможи, Господи!"

— Цвірінь! Бринь!

Горобця наче вітром здуває, я замалим не плачу. Заряджаю знову рогатку, причаююсь, жду.

Цього разу гаряча моя молитва дійшла-таки до Бога: цілісінька зграя густо впала на кущ.

Вертаюсь додому з двома ще теплими горобцями в кишені.

З того дня в нас появився постійний м'ясний приварок до затірки.

Кінчилося літо, а з ним і страшні голодні канікули. Мамуся ходить сумна та зажурена: прокотилася чутка, що будуть скорочувати вчителів. Дітей лишилася жменька, роботи на всіх не вистачатиме. А кого в першу чергу скоротять? Звісно ж, мамусю! Дочка попа, та ще скінчила єпархіальне училище. (Про те, що вона ще й жінка роз-куркуленого, мамуся, коли поступала на роботу, втаїла). Коли ставало зовсім непереливки, мамуся, вклавши нас спати, виходила в поле, подалі од села, од людей. Брела наосліп і кричала. "Як звірюка, вила,— казала пізніше мамуся.— Зійду отак криком — немов трохи полегшає".

І настав день, коли мамуся сказала:

— Ну, дітки, будем збиратись. Поїдемо до тьоті Ані. Тьотя Аня, покинувши Миргород, вчителювала у селі

Велика Яремівка. На межі Донбасу та Харківщини.

Мамуся ще сходила до дядька Никифора, попросила підводу. Відмовив:

— Моїм коням тіки й роботи, що вас катати!

Отож ми: я, Сергійко й мамуся вирушили наступного ранку в далеку дорогу до станції. В мамусі за плечима все той же важкенний клумак, в мене клумак менший, навіть Сергійко несе клумачок: горбиться, наче старий.

За цей час я стільки надивився мерців, що коли ми йшли спорожнілим селом, мені все здавалося, що у кожному вікні, за кожною шибкою біліють обличчя покійників. Вони пильно проводжають нас очима застиглими, безгучно ворухать ротами порожніми.

А коли вийшли у поле, де жовтіла стерня скошеної нещодавно пшениці, то Сергійко зраділо закричав:

— Колоски! Колоски!

лаври. Ми ходили довкола комори, пробували заглянути у вікно, завішане якоюсь рядниною, стромляли гвіздка у величезний замок, що важко висів на дверях, залазили навіть під комору, надіючись знайти хоч щілину, але комора стояла фортецею. Від неї так і віяло таємницею далеких мандрів, невідомих світів, дух тієї таємниці нестримно вабив до себе.

На той час, коли я вперше побачив тьотю Аню, вона була вже вдовою. Вже набагато пізніше, коли я став дорослий, мамуся під великим секретом розповіла про трагічну історію загибелі тьотиного Аниного чоловіка.

Чоловік тьоті Ані, Базилевський Микола Григорович, був священиком української автокефальної церкви. Він з відзнакою закінчив Петербурзьку духовну академію, на нього чекала блискуча церковна кар'єра, йому навіть пропонували лишитись при академії, але він відмовився і повернувся""!"" Україну, до свого народу. Невдози слава про нього прокотилася по всій Миргородщині, навіть із хуторів найглухіших добирались до Миргорода люди, щоб послухати батюшку, який править молебні "нашою мовою", поїхав туди одного разу й мій татусь, тоді вже удівець, де й познайомився з сім'єю Базилевського, а разом і з моїм дідусем та мамусею. Маючи академічну освіту, чоловік

тьоті Ані був не тільки прекрасним проповідником, але й блискучим полемістом, і запросто побивав на релігійних диспутах своїх опонентів, напівграмотних комуністів, які навіть свого Маркса знали лише по бороді, не прожувавши жодного твору його, не кажучи вже про твори Святого Письма. Найпереконливішим їхнім аргументом було: "Бога немає, і квіт, а релігія — опіум!" Та ще один аргумент, уже по-справжньому вбивчий: "Хто за Бога, той супроти радянської влади і товариша Леніна!" А якщо й це не переконувало, тоді хапалися за наган.

Саме до цього "аргументу" і вдалися полемісти молодого священика.

В той вечір, розповідала мамуся, відправивши службу Божу, отець Миколай попрощався з своїми парафіянами: "Більше на цьому світі я не зустрінуся з вами". Він наче знав, що його жде, але не став шукать порятунку, адже без волі Божої й волосина не впаде з голови людини. Вже у дворі, в суцільній темряві, пролунало три постріли, і отець Миколай, обливаючись кров'ю, впав на поріг власного дому.

Парафіяни, які його проводжали, однесли отця Миколая до лікарні, збігали по лікаря, але лікар, побоявшись, не прийшов, і тьотя Аня лежала на підлозі біля ліжка свого чоловіка, поки він і помер, стікши кров'ю.

Потім Миргородом прокотилася чутка, що стріляв начальник гепоу. Наче він сам похваставсь у тому перед своїми співробітниками.

Був похорон, якого не знав іще Миргород, люди забили всі вулиці, що вели до Божого храму, отця Миколая поховали поруч з церквою, в якій він і правив, а згодом на кошти парафіян поставили й пам'ятник. (Вже після війни, приїхавши в Миргород, я відвідав могилу о. Миколая і мене вразило не тільки те, що пам'ятник і досі стояв над могилою, кілька разів з нього збивали серед ночі хреста, але парафіяни знову ставили хрест той на місце). ...не так це вразило мене, як свіжі-свіжіснінькі квіти, що лежали на впорядкованій дбайливо могилі. Яку ж це пам'ять треба по собі лишити, щоб і через роки та роки, потоптана та обплъована, вона була живою! Іще я побачив у тій церкві незвичну ікону: якийсь художник невдовзі після смерті о. Миколая змалював його образ і образ той парафіяни повісили в церкві. Він так і провисів до п'ятдесятих років, поки появився новий священик, шовіністичний попило, служитель "єдиної і неделімої", якому було наплювати на почуття Божої пастви, тож він потай зняв той образ і спалив.

Навіть похований, не знав покою підступно вбитий священик: полюючи за золотом, місцева влада кілька разів розкопувала могилу отця Миколая.

Так що тьотю Аню ми побачили вже удовою.

ТЬотя Аня вразила мене своєю косою. У мамусі була прекрасна коса, яку вона по-дівочому викладала вінком довкола голови і якою я дуже пишався, але коли я побачив тьотину Анину косу, то мені й дух забило.

Пам'ятаю, як наступного ранку, проснувшись раніше од своїх братів, я подався до сусідньої кімнати. Прочинив тихенько двері та й завмер на порозі: спиною до мене стояла тьотя Аня, від голови до підлоги покрита розпущеною косою. Волосся було таке густе, що закривало геть усю постать, воно спадало донизу плащем, переливалося живими теплими хвилями. Мені раптом здалося, що це й не тьотя Аня стоїть, а якась

неземна істота, яка взяла та й спустилася з неба.

Обережно, боячись і дихнути, я відступив назад до кімнати. І протягом дня бігаю, бігаю, граюся, граюся та й підійду крадькома подивитись на тьотю Аню, на її голову, обтяжену густою косою.

В той же день сталися ще дві події, які чомусь найбільше врізалися в пам'ять: мене пригостили цеглиною, а потім зіграли на скрипці.

Пригостив мене Кость, на рік молодший од мене. Кость був дуже плаксивий: не встигнеш доторкнутись до нього, як він розквасить губатого рота і — ве-е! — на весь двір. Тьотя Аня розповідала, що коли Кость народився, то крикливішої істоти не було на весь Миргород.

— Кричав день і ніч, не давав і хвилини спокою. Покійний татусь його вже й святою водою кропив — не помагало нічого.

Оце й Кость і пригостив мене цеглиною.

Намучившись з коморою, я ліг на шпориш, од насолоди заплющивши очі. Сонячно, тепло, вітерець повіває ласкавий, земля, наче гойдалка, пливе то в один бік, то в другий, я почав непомітно дрімати, як, крякчучи, підійшов Кость і вкресав мене цеглиною по голові...

На мій крик першою вискочила тьотя Аня і стала тіпати Костя. А за нею — мамуся. Не розібравшись як слід (Кость теж уже вив трубою), мамуся надавала духопеликів і мені.

До обіду я носив образу не так на Костя, як на мамусю.

— Заживе — розревівся! — сказала вона мені, дізнавшись про цеглину.

Мені вже й не дуже боліло, а образа пекла і пекла, видушувала сльози на очі.

Утішив мене Толя, мій двоюрідний брат.

Хоч йому ще не сповнилось восьми років, він уже пішов до першого класу. Я одразу ж пройнявся до нього великою повагою, адже мені ще не один рік чекати того першого класу, весь вчорашній вечір я терся коло нього, роздивляючись то абетку, то зошити, то новий-новісінький ранець, який так смачно пахнув блискучою шкірою, що хотілося її полизати, то матроску, в яку він нарядився, вже до школи збираючись, ну а про скрипку, то й казати вже нічого!

Скрипка лежала в покритому лаком футлярі, що був зсередини оббитий червоним сукном, скрипка сяяла сонцем, мені навіть не спало на думку диткнутись до неї, особливо мене вразило, що вона була невеличка, якраз по мені чи по Толі, і в той же час справжнісінька.

— Це мені купив татусь, коли його ще не вбили,— похваستався Толя, обережно закриваючи футляр.

Про такого татуся, звісно, я і Сергійко не могли навіть мріяти.

І от Толя, повернувшись із школи (сльози ще не висохли на моїх очах), запропонував:

— Хочеш, я заграю на скрипці? На скрипці?!

Мої сльози вмить висихають, я забуваю одразу ж про Костя й цеглину, про те, як

мене несправедливо покарала мамуся.

— Заграй!.. Заграй!..

— От пообідаємо, тоді й заграю. Лець діждався обіду.

— Господи, що за дитина: мов з голодного краю! — докоряла мамуся, бо я, боячись, що Толя справиться з обідом раніше од мене, мів усе підряд, не пережовуючи.

Та ось з обідом, слава Богу, покінчено: Толя веде нас усіх трьох до своєї кімнати.

— Я вам дам концерт,— пояснює він.— А на концерт приходять тільки з квитками. Зараз продам вам квитки.

Видирає із зошита чисту сторінку, одрива нам по смужечці.

— Тепер вийдіть до тієї кімнати, а я вас буду по одному впускати.

Ми слухняно виходимо, шикуюмось в чергу: Кость, Сергійко і я. Толя вже стоїть у дверях:

— Ваш квиток?.. Ваш квиток?..

Надрива папірці, саджа на підлогу. В один ряд, під стіною, навпроти ліжка, на якому і спить. Ковдра на ліжкові вже опущена аж до підлоги.

— Сидіть і не зблимніть. Я зараз вийду на сцену і дам вам концерт.

Дістає з футляра скрипку, залазить під ліжко.

Сидимо, боячись і дихнути. В усі очі дивимось на ковдру, що звисає з ліжка. Там довго шамотить, потім з-під ковдри витикається гостренька оголена жопка і, націлившись нам прямо межі очі, голосно пукає.

Від образи, від несподіванки ми в один голос заревіли. Жопка, пукнувши ще раз, тепер уже, мабуть, з переляку, пірнула під ліжко, а натомість зачиргикала скрипка.

Переглянувшись, ми заревіли ще дужче.

Вскочила мамуся:

— Господи, що тут у вас?

— Тільки пукає!

Під ліжком заливалася скрипка.

— Що ви вигадуете! — розсердилась мамуся.— Він на скрипці грає.

І як ми її не переконували, що пукав, тільки раніше, мамуся так нам і не повірила.

— Не меліть дурниць! Розревілися на весь Миргород!

На цьому неприємні для нас події й скінчилися. Ми так здружилися з своїми двоюрідними братами, що коли приїхав за нами татусь, я і Сергійко не хотіли повертатись на хутір.

Більше в них нам не вдалось гостювати. Тьотя Аня, не знайшовши роботи (повсюди їй відмовляли як удові служителя культу), спрдала все, що могла, та й забила з синами у Велику Яремівку, що лежить на межі двох районів (Ізюмського та Червонолиманського) і двох областей (Харківської та Донецької). Там була початкова школа і тьотя Аня влаштувалася в ній учителькою.

Тож до неї, прихопивши мене та Сергійка, й подалася мамуся. Поїхала, не знаючи навіть, знайде там роботу чи ні: довідка про єпархіальне училище була своєрідним вовчим білетом, на який неприязно косувало просвітянське начальство. Рятувало

тільки те, що нова влада ще не наклепала вдосталь учителів не класово ворожого походження і хоч-не-хоч змушена була допускати на ниву освіти сумнівні елементи, під недремним, щоправда, наглядом. Та ще була надія на те, що в Донбасі не лютував такий голод, як на Полтавщині, що діти по тих селах не вимерли до пня і школи не позакривалися...

Добиралися ми до тієї Яремівки дуже довго, з кількома пересадками. Стояла спека, в переповнених вагонах люди мліли од задухи, я мучився в зимовій чумарці, бо мамуся, боячись, щоб кондуктор не помітив, що мені більше п'яти років, навіть у вагоні не скидала із мене тієї одежини проклятої. "У нього малярія", — пояснювала пасажирам, що мені співчували. Я смаживсь, як у пеклі, а виходячи в коридор, ступав, присідаючи, щоб не помітили моїх одинадцяти років. Я був мокрий, як хлющ, всю дорогу до Харкова, де чекала на нас пересадка на поїзд, що йшов на Донбас, а у Харкові, намучившись майже добу на вокзалі (мамуся не наважилась потурбувати тьотю Лізу), ми вмурилися сісти на поїзд, що рушив у зворотному напрямі (першими вскочили та й зайняли дві верхні полиці)... І поки розібралися, куди їдемо, Харків лишився далеко позаду. Висадилися вже уночі на якомусь глухому полустанкові і уже там до ранку ждали зворотного поїзда. Якась тітка, яка теж зібралась до Харкова і сиділа поруч на лаві в пристанційному скверикові, казала, що це вже нічого, от недавно тут було трупів навалено: і на пероні, і в скверіку — ступить було ніде. "Вся Україна од голоду вимерла", — зітхала вона, а мені хотілося заперечити, що й неправда, не вся, коли ми от лишилися живі. "Боже, Боже, що воно й діється в світі!" — а мамуся відмовчувалась, мамуся чи то дрімала, чи вдавала, що дрімає. І коли підійшов врешті поїзд, вона постаралася сісти в інший од тієї жінки вагон.

Отак ми й добралися до Великої Яремівки, а точніше — до Студенка. Бо робочий поїзд (тоді приміські поїзди називались робочими)... бо робочий поїзд, що на нього ми пересіли вже в Ізюмі, зупинявся навпроти села Студенок, яке розташоване на лівому березі Дінця, а вже навпроти, на правому, була Велика Яремівка. Змучені важкою дорогою, ми пострибали на піщаний укiс (перону ще не було) та й побрели сосновим лісом, вмираючи від спраги. Було дуже жарко, сонце смажило так, що пісок обпікав босі ноги, добре, що хоч прокляту чумарку мамуся дозволила скинути, Сергійко весь час пхінькав, що йому пече в ноги, я ж мовчки волікся за мамусею, яка тягла на собі важ-кенний вузлище з нашими статками. Знав, що пхінькай, не пхінькай, не допоможе нічого, тож волів краще не скаржитись, — натомість весь час думав про воду. Хоч про ковток, хоч про краплину води, — отакуньку краплинку на мій засохлий язик. Я молив чуда і чудо — ось воно! — сталося.

Сосни враз розступилися, відкриваючи невелику галявину, порослу травою. А посеред тієї трави дзюркотав веселий струмочок.

Я ще ніколи не пив такої смачної води. Вона була аж солодка, а холодна — в зуби заходила! Вода витікала з кринички, з берегами піщаними й світлими: видно було навіть фонтанчики, де били численні джерельця. Я пив і не знав, що мине небагато часу і я буду приходити сюди майже щодня в двома порожніми відрами.... Пив і не

знав, що ця світла криниця посеред соснового лісу навіки ввіллється в душу мою і не раз її омиватиме в найтяжчі хвилини. Жива вода? Ось вона, у моїх спраглих долонях!

Напившись та перепочивши, ми рушили далі.

Студенок зустрів нас довжелезною вулицею, якій не було кінця-краю. Та ось нарешті й великий вигін, звідкіль, як од джерела, розтікаються навсібіч інші вулиці, і маму-сине до першої стрічної жінки запитання, як нам потрапити у Велику Яремівку.

— До Великої Яремівки? А ви ідіть осьо в оту вулицю, вона й виведе вас на луг. А там дорога одна: лугом, лугом аж до Дінця через міст та й у Велику Яремівку... А ви до когось із родичів?

— До сестри.

— До сестри? То, мо я її знаю?

— Навряд. Вона не так давно приїхала сюди вчителькою.

— То ви теж учительша?... А це ваші дітки? Лець спекалися цікавої жіночки.

— Отак вулицею, вулицею, а там лугом аж до Дінця... Стояла й дивилася вслід. Доки ми й сховались у вулиці. Ось луг, аж он і Дінець. Річки звідси не видно, до неї

ще йти та йти ґрунтовою твердою дорогою, поміж різнотрав'я, що затопило весь простір довкола, а по той бік невидимого звідси Дінця вимальовується Велика Яремівка. Хати видираються вгору одна поверх одної, кожну з них видно, як на долоні, не стають на заваді навіть садки, село пишається в них, як у вінкові, а праворуч од нього, вкриваючи кряж, густо зеленіє лісище. Ліс і ліворуч, правда, не впритул до села. Він укryw увесь кряж, застиг зеленою хвилею.

— Красиво? — зупинившись, щоб перепочити, питає мамуся.

Ми з Сергійком відповідаємо, що дуже красиво.

— Там живе тьотя Аня.

— І ми там житимемо?

— Може, і житимемо. Якщо будете слухняні й не бешкетуватимете. Чуєш, Толю?

Отак завжди! Про що б не говорили, а на мені кінчається.

Нарешті — Дінець і дерев'яний міст через нього. Міст широчезний, на ньому запросто можуть розминутися дві підводи, але мамуся кричить, щоб ми йшли посередині, подалі од краю: боїться, що ми обов'язково звалимося в річку.

— Ти знову на край мосту поліз? Господи, що мені робити з цією дитиною!

Це, звісно, до мене. Наче не можна хоч краєчком ока глянути донизу. На стрімку воду, до того прозору, що видно навіть рибу, яка пропливає при самому дні.

Мамуся хапа мене за руку, смикає так, що в мене голова ледь не злітає з плечей:

— Іди поруч, бо я не знаю, що з тобою й зроблю! Іду поруч. Хоч мені аж пече плюнути з мосту у воду.

Подивитись, чи слина довго летітиме. Втішаюся тим, що починаю човгати то однією ногою, то другою по теплих дошках.

— Почовгай, почовгай! — смикає за руку мамуся.— Занозу хочеш упіймати?

Перестаю човгати, ляпаю щосили підощвами.

— Ти що, взявся міст завалити? Уже он гойдається. Господи, і цього вже не можна!

Ну, де правда на світі? Міст нарешті кінчається, а разом пов'язані з ним спокуси. Підіймаємось вулицею, яка веде прямо до школи.

В школі нікого не застали: були ж літні канікули. Тож мамуся зайшла до сусіднього двору й розпитала, як добратись до тьоті Ані.

Тьотя Аня жила аж на краю села, під самісіньким лісом. В невеликій хатині, яка належала колишньому ігід-куркульникові. Був це найбідніший у селі чоловік, який не захотів вступати до колгоспу, та ще й намовляв до цього людей. Його за це разом з сім'єю до Сибіру і вивезли, а хату віддали вчителям. Хатина ділилася сінями навпіл, ліворуч була більша кімната, її займав завуч з дружиною, а праворуч, уже в меншій, поселилася тьотя Аня. Кімната була така маленька, що в ній ледь вміщалося ліжко, стіл і два стільці з рахітичними ніжками. Та ще плита, на якій варилася їжа. Тепер ця кімната мала вмістити і нас трьох.

В перший же вечір лягли спати так: тьотя Аня й мамуся "валетами" на вузькому металевому ліжкові, Толі, як найстаршому, послали на плиті (віднині його стали називати Толя старший, а мене — Толя молодший), ну, а нас трьох поклали покотом на долівці.

Я хотів лягти поруч із Костем, але він, все ще сердитий на мене, перебрався через Сергійка і одсунуся аж до стіни. Не міг простити мені того, що я, сам того не бажаючи, його видав.

Коли ми зайшли до тьоті Ані, вона місця собі не знаходила: ще вчора з дому збіг Кость. Утік після того, як тьотя Аня його за якусь шкоду побила. Тьотя Аня вже й до школи бігала, й обпитала майже всіх у селі — ніхто Костя не бачив. Не прийшов увечері, не явився і на ніч.

— Знову на залізницю повіявся,— плакала тьотя Аня.

Кость, виявляється, уже втікав з дому. До Африки. Полювати на левів. Тоді його затримала ізюмська міліція: пробував сісти на поїзд, що йшов у бік Харкова.

Мамуся як могла утішала тьоту Аню, мені ж захотілось до вітру.

— Біжи за клуню,— сказала тьотя Аня.

Вийшов у сіни, сам не знаю для чого глянув угору. І ледь од страху не впав: в темному отворі, що вів на горище, біліла страхітлива машкара. Нависаючи над моєю головою, вона незбливно дивилася чорними, як вугілля, очима.

З переляку на мене напала гикавка. Гикаючи, я вскочив назад до кімнати.

— Там...— гикав я, показуючи пальцем у стелю.— Там...

— Що там? — злякано спитала мамуся.

— Там... щось страшне...

Тьотя Аня, мабуть, здогадалась одразу, що там могло бути. Ухопила хворостину, вибігла в сіни.

Згодом звідти донісся Костів рев...

Кость, виявляється, весь оцей час просидів на горищі. А щоб його не впізнали, нашмарував крейдою обличчя.

Мамуся наступного дня подалася в Ізюм. Ми іще спали, а вона рушила тією ж

дорогою, що ми вчора йшли, до залізниці. Тьотя Аня сказала, що в їхній школі є вільне місце учительки, але завуч, до якого вони одразу й сходили, відповів, що він самостійно не має права приймати на роботу, що для цього треба звернутися в районе Мамуся, боячись, що хтось це місце займе, до схід сонця рушила в дорогу, а я з Толею подався на рибалку.

Ще вчора увечері Толя пообіцяв узяти мене на рибалку. Побоюючись, що Толя піде без мене, я просинався щогодини, а під ранок так міцно заснув, що брат ледве мене добудився.

— Ти йтимеш на рибалку чи не йтимеш? — питав він сердито.

Схопивсь, як опечений. Натягнув похапцем штанці, сорочину, вискочив услід за своїм братом надвір. Дінець тонує унизу в тумані.

Спустилися ще сонною вулицею, ступили на міст, на вологі од туману дошки. За мостом Толя звернув вниз по течії, вивів на піщану косу. Поклав вудочку, став скидати штани.

— А ти чого стоїш? Скидай, будемо на живця ловити сцикавок!

Що таке сцикавки, я не знав. І для чого обов'язково скидати штани, щоб їх упіймати, теж не міг уторопати. Штанами їх будемо ловити, чи що? Однак не став допитуватись, а слухняно звільнивсь од своїх штаненят.

— Скидай і труси, бо замочиш! Толя вже світив голою попкою.

Робить було нічого — на пісок упали й труси.

Я стояв, натягаючи донизу сорочку, щоб прикрити грішне тіло, а Толя вже забрів у Дінець. Він ішов проти течії, забираючись все глибше й глибше, в одній руці несучи шклянну баночку, а другою притримуючи сорочку.

— Є!

Нагнувся і, про сорочку забувши, пірнув рукою під воду.

— Ось вона! — в баночці витанцьовувала тонка, як олівець, рибинка.

— А ти ж чого стоїш? Давай до мене!

З острахом ступаю в річку: тут на мілкоті течія така, що вода аж шипить. Пильнуючи, щоб вона не збила з ніг, бреду піщаним рухливим дном. І раптом — що це? — в підошву мою щось ударило, затріпотіло, зарухалось.

— Ой, щось під ногою!

— Сцикавка! Не ворущись! Бризкаючи водою, Толя підбіга до мене.

— Під якою ногою?

— Під правою.

— Стій і не диш!

Нахиляється, підсовує руку під підошву, ворущить там пальцями. Мені дуже лоскотно, але я терплю: так хочеться упіймати цю сцикавку.

— Є!

Тепер уже дві рибинки тріпочуть у баночці. І одна з них спіймана мною.

Коли впіймали сьому сцикавку, Толя сказав, що досить. Вибираємось на берег, похапцем вдіваємось: хоч вода й не здавалась холодною, обоє цокочимо зубами.

Ось нарешті й місце, де ми ловитимемо рибу. Високий берег, вода під ним не тече прудко мимо, а повільно закручується, там така глибизна, що над нею аж чорно. Толя розмотує вудочку, чіпляє на гострий гачок одну з сцикавок, закидає у воду. Вудочка без поплавка, вона на живця: на щуку чи окуня.

Сидимо годину, другу. Сонце вже припікає по-справжньому, а довге вудлище й не ворухнеться. Толя вже двічі міняв сцикавок, але толку ніякого. Потроху мене огортає нудьга: отак сидіти і ждати. Я, мабуть, не народився рибалкою, Толя оно й не ворухнеться, не зводячи з вудлища очей, я ж потихеньку починаю вертати головою, дивлячись то на міст, то на село, навпроти якого ми й сиділи, мене вже так і пече зірватись і хоч трохи пробігтись, і коли б не хмара, я так, мабуть, і зробив би.

Хмара виповзла з-за кряжу, гримнула сердито на враз притихле село. Пухла на очах, навалюно поглинаючи небо, гримала все частіше й частіше, сліпучими блискавицями прошиваючи темряву. Ось перший вітер війнув по воді, пробіг сріблястими брижами.

— Треба ховатись, бо намочить,— сказав Толя.— Побігли до он тієї копиці.

З А. Дімаров

65

Копиця сіна стояла одразу ж за нашими спинами.

— А вудочка?

— Вудочка хай стоїть. Риба під час дощу краще клює.

Ледве встигли заритися в сіно, як ринула злива. Блискавиці раз по раз били у землю, тріскіт стояв такий, що ми одразу ж поглухли, потоки води, здавалося, заповзялися затопити весь світ, за суцільною дощовою пеленою ми не бачили не те що вудочку, а й того, що діялось під самісіньким носом. Ми лежали, налякані, ми дуже боялися, що якась блискавка поцілить у копицю, я раптом згадав татуся і став подумки молитись до Бога: "Господи, одведи од нас блискавиці! Я ніколи, ніколи не буду грішити! Я буду такий, як татусь!"

Злива вщухла так же зненацька, як і налетіла, зашумів тихий дощ. Він був такий світлий та спокійний, так весело витанцьовував по численних озерцях, що аж хотілося, закачавши холоші, вибігти під нього, застрибати, заспівати про капусту й про бабу:

Дощику, дощику, припусти На бабині капусти!..

Вудочку вже було видно, вона непорушно стирчала над берегом.

А дощ усе йшов та йшов, і тоді Толя, щоб згаяти час, став переповідати мені "Війну світів", яку саме читав. Я саме перенісся до далекої Англії, де впали марсіанські кораблі, як Толя стрибонув через мене і щодуху побіг до річки. Я вискочив слідом, до вудлища, що вже не стирчало непорушно, а, зігнуте, хльоскало по воді.

Коли я підбіг, Толя вже тримав вудлище в руках. Якась сила гнула вудлище то в один бік, то в другий, туга волосінь різала скаламучену воду, вона аж свистіла, розсікаючи хвилі, велика чорна рибина зненацька вискочила на поверхню, вдарила широким хвостом, знову пірнула у воду, зігнувши вудлище так, що воно аж затріщало. Толя аж назад зігнувся, щоб утримати вудлище, кашкет з його голови злетів, він

топтався по ньому, нічого, крім вудки, не бачачи.

Кілька разів рибина вискакувала поверх води. Кілька разів наші серця то підстрибували десь аж під горло, то опускалися аж на низ живота. Врешті рибина втомилася, і Толя став підводити її до берега. Все ближче... ближче... Ось уже видно хижо загострену морду... Ось уже й чорна спина показалася з води... Ще один судомний ривок... Ще одна спроба зійти з гачка... Вигнувшись в спині, Толя викидає рибину на берег.

Я вищу, як несамовитий. А шука, хапнувши повітря, починає скажено вистрибувати.

— Лови, бо в річку ускочить! — кричить Толя, все ще тримаючи вудку.

Я з усього маху падаю на рибину, прямо в калюжу.

Мокрі, забрьохані по самісінькі вуха, але щасливі вертаємося додому із здобиччю. Толя гордо несе шуку, вона важко звисає у нього при боці, ледь не дістаючи хвостом землі, я ж озброєний вудкою, що мені її довірив брат.

— Підемо завтра на рибалку? Підемо? — допитуюсь у Толі.

— Підемо.— Брат як ніколи поважний та неприступний: іде, на мене й не гляне.

— А вудочку мені зробимо?

— Зробимо.

Я вже мрію про шуку, яку обов'язково впіймаю. Та не одну — цілий десяток. Уявляю, як гордо нестиму селом, як усі стрічні завмиратимуть од великого подиву: скільки стоїть село, ще ніхто не ловив стільки риби.

Та мрії моїй так і не судилося здійснитись.

Увечері повернулася мама. Ступила до кімнати якась аж чорна і таким жестом стягла з голови хустку, наче разом із хусткою тією одривала й волосся:

— Не прийняли...

— Хтось обігнав? — охнула тьотя Аня.

— Ніхто не обігнав,— відповіла гірко мама.— Просто не прийняли.

І знову замовкла. їй важко, мабуть, було про те навіть розповідати.

Уже по вечері мама розказала, як її зустріли у тому райвно.

Спершу все було наче нормально: дали анкету, сказали заповнити. Мама, окрилена, стала відповідати на численні запитання. Перерахувала всіх своїх сестер, а з братів згадала тільки дядю Митю, написала, хто її батьки, злукавила тільки там, де запитувалося про татуса. Написала, що чоловік її був учителем і помер чотири роки тому.

Інспектор райвно одразу ж спіткнулася об тьотине Аніне прізвище:

— Базилевська ваша сестра?.. Ну, що ж, спробую умовити завідуючого.

Ні жива ні мертва сиділа мама, чекаючи на ту добру жінку.

— Сиджу, а в самої сльози: кап, кап... І нічого не можу з ними подіяти. Наперед наче знала, що відмовлять... Дві

3*

6I

попівни на одну школу... Верталася додому, і все думала, Анічка, про тебе: чи не принесла я лиха й тобі...

— І не думай про це! — різко обрива тьотя Аня. Вони ще довго розмовляють, але я, цікавий до розмови

дорослих ("Замовкніть, бо комин оно уже вуха наставив!" — казала часто мамуся), цього разу тихенько од них одходжу: на мене чекала вудочка, яку ми з братом мали змайструвати сьогодні. Все у мені аж горить: пошвидше взяти до рук оту вудочку.

І коли ми її зладнали, коли поставили в сінях поруч із Толиною, я, поки й спати ліг, все підходив до неї: стоїть моя вудочка? Стоїть! Доторкнуся до неї, погладжу і так мені солодко стане, що не знаю і як.

Ох і щук же наловлю завтра вранці!

Цього ранку я вже розбудив Толю. Що наче навмисне став возькатись. То сорочку не найде, то кудись запхнув картуза... Сів їсти — ледь ротом ворушить...

Нарешті вибралися з хати. Спустились до річки.

— Стій, а відро? Відро забули!

— Я скочу.

Що духу погнав угору. Заважала дуже вудочка, з якою не захотів розстатись.

Влетів до хати, ухопив відро, вихорем вимівся на вулицю. Помчав що духу донизу. Назустріч ішов якийсь дядько з великим вузлом у руці, я вже хотів проскочити мимо, як він зупинився, озвався до мене:

— Толюсю! Синку!

Той голос настільки знайомий та рідний, що мене всього так і обварило.

Татусь підхопив мене на руки, залоскотав у щоку вусами.

— Ти куди це зібрався?

— На рибалку! — відповів йому гордо. — Ми вчора отакенну щуку зловили!

— Доведеться, синку, відкласти рибалку. Веди до мамусі. Радість моя враз згасає, я з відчаєм думаю, що не буду

сьогодні рибалити, а коли згадав Толю, що пожде мене, пожде, та й піде рибалити сам, то й у очах у мене потьмарилось. Але не послухати татуся мені і в голову не могло прийти і єдине, що мене ще тримало на білому світі, це те, що от приведу татуся і мене одразу ж відпустять. Не відпустили!

— Ще чого! — сказала мамуся. — І тобі не сором: приїхав татусь, а ти — на рибалку?

Тож я змушений був залишитися вдома. Похмурий, нещасний сидів у кутку і слухав, як татусь розповідав про свою одісею.

(Нині я дякую долі, що мене так і не пустили на рибалку. Бо, по-перше, я збирався виловити усіх щук, які тільки плавали у Дінці, а це призвело б до непоправної екологічної катастрофи. Адже щуки є природними санітарами іншої риби й оберігають її від виродження. Тож я тепер можу вмирати з чистою совістю. А по-друге, я так і не почув би татусевої розповіді про його поневіряння після розкуркулення).

Татуся розкуркулили одразу ж після того, як ми втекли з хутора. ("Сам Бог напоумив", — сказав татусь, хрестячись). Він потрапив під першу хвилю розкуркулення,

коли ще не мели всіх підряд, тож його виселили не до Сибіру, а лише за межі Полтавської області. Вигнали зі справжнім вовчим білетом: ткнули в зуби довідку, що розкуркулений, отже — класовий ворог. Татусь обійшов майже пів-Ук-раїни, перебиваючись випадковими заробітками, бо на роботу ніде не приймали. Татусь, який би голодний не був, жодного разу не опустився до того, щоб просити Христа ради. Трапиться добра душа, нагодує-напоїть, завжди намагавсь одробити. Впавши у відчай, татусь вирішив повернутися додому: "Краще хай у тюрму саджають, ніж отак поневірятись". Прийшов уночі і, як тать, (татусь часто вживав церковні слова) прокрався до голови сільради, якого в свій час не раз виручав з біди. І голова, добра душа, видав татусеві довідку, що він не куркуль, а бідняк, який погорів, то й відпускається з села на заробітки.

Окрилений, татусь вирушив знов у дорогу.

— Але, видать, не спокутував усі свої гріхи перед Богом, і Всевишній вирішив мене знов покарати.

Бо в Полтаві, під час пересадки, його обікрали. Витягли усі копійки, а разом і довідку.

І знову татусь вертається в рідне село. Пішки, ночуючи в полі, щоб не вхопили та не арештували. Зривав колоски, жував зерно. Серед ночі заявився до того ж голови, розповів про свою біду.

— Голова цього разу не дав так потрібної довідки:

— У мене, Андроніку, в самого сім'я. Написав, що татусь розкуркулений.

— Бог йому суддя, зла на нього не маю. Всі ходимо в страсі.

І знову мандри з вовчим білетом та випадковими заробітками. І єдина надія на Господа Бога. Що врятує, не дасть пропасти.

Хтось пораяв податися в Росію. Там, мовляв, не так строго.

В Сумській області, вже по дорозі в Росію, Бог привів татуся у Нескушне, під Тростьянцем, що в Охтирському районі. Там був (і досі, може, є) науково-дослідний інститут чи то лісового господарства, чи то садівництва, а при тому інституті — велика пасіка. І треба ж так статися, щоб перед появою татуся нагло вмер пасічник, а директор того інституту виявився не дуже лякливою людиною. Він повертів лиху довідку в руках, запитав татуся, чи вміє пасічникувати. Почувши, що в татуся була своя пасіка, повернув йому довідку з такими словами:

— Ви її мені не показували, а я її не бачив. Сховайте і нікому про неї ні слова.

Так татусь став у Нескушному пасічником. Згодом наважився написати тьоті Ларі і та йому повідомила, що мамуся з нами обома виїхала з вимерлого од голоду села до тьоті Ані.

— Я оце за вами й приїхав,— закінчив татусь.— Забирай, Маню, дітей та й поїдемо до мене. Що-що, а з голоду пухнуть не будете.

Що ми не будемо пухнути з голоду, я уже знав: татусь привіз дві білі хлібини, отакений шмат сала і повне відро меду. Ми наласувалися тим медом по самісіньку зав'язку, їли б і більше, та мамусі наші злякались:

— Досить. І так умолоти з медом цілу хлібину! Раялись до пізньої ночі, як бути. Мамусю бентежило

непевне татусеве становище: він повністю залежав од ласки директора. Ану ж дізнаються, що татусь розкуркулений! Тоді всім дорога одна: до Сибіру...

Врешті вирішили, що мамуся ще спробує пошукати роботу. Не знайде — поїдемо до татуся.

— А поки що хоч Толічку одпустіть разом зі мною. Вам буде легше.

— Поїдеш з татусем?

" А рибалка?! — зойкнуло в мені.— А нова вудочка?!"

Але татусь так дивився на мене, що я, ледь не плачучи, кивнув головою.

Тієї ночі я спав не в кімнаті, а на горищі. Разом з татусем. Татусь довго молився, я ж гірко роздумував, що чого я такий нещасливий. Хіба татусь не міг узяти замість мене Сергійка? Той все одно рибу не ловить...

Татусь пробув у Яремівці ще один день. Мамуся строго-настрого наказала мені та Андрійкові звертатись до нього на людях "дядько Андронік": вона дуже боялася, що хтось дізнається, що наш батько живий і що розкуркулений. Уже не так за себе, як за тьотю Аню: узнають, то і її наладять з роботи. Я жодного разу не назвав так татуся, у мене і язик не повернувся б називати його "дядьком Андроніком", спілкуючись з ним, я вдавався до безособової форми, хоч дізнався про цю форму вже в п'ятому класі.

Майже весь день пробув з татусем. Кілька разів брався допитуватись, чи є в тому Нескушному річка, чи в тій річці водиться риба.

— Знаєш, яких я ловитиму щук!

Татусь казав, що річки нема, але є великі озера.

— А риба в них водиться? Татусь відповідав, що водиться.

— А щуки?

Татусь казав, що, мабуть, і щуки.

— Тоді я візьму вудочку!

Цього татусь не раяв. Бо, по-перше, можуть не пустити у вагон, а, по-друге, він змайструє мені вудочку не гіршу, ніж оця.

І я, як мені не жалко було, подарував вудочку Сергійкові.

І ще зводив татуся за Яремівку в поле, де дозрівала колгоспна пшениця. Татусь довго ходив вздовж великого лану, перебирав колоски, хитав головою:

— Хазяїни, хазяїни! Хто ж так сіє пшеницю!

— А як треба сіяти? — Пшениця стояла така густюща, що долоні не пропхнути.

— Рідше сіяти треба. Тоді й колоски будуть важчі. Кожна рослинка — вона теж істота жива.

Ці слова запам'яталися чомусь мені на всьє життя. Коли ми вже прощалися, татусь дістав грубу пачку грошей, поклав на стіл:

— Оце щоб купили корову. Бо як дітям без молока! — І ще нагадав: — Гляди ж, Манічко, не знайдеш роботи, бери Сергійка й приїжджайте до нас. Ми вас виглядатимемо.

І знов залізниця, і тісні од люду вагони, й задуха не менша, аніж тоді, коли ми їхали з мамусею. Єдина полегкість, що я вже не смажився живцем у чумарці: татусь купив на мене квиток. І пересадка у Харкові. Запамяталася вона мені тим, як ми сиділи на лаві посеред зали для пасажирів і як мені захотілося позбавитись зайвого вітру, що обдув мій живіт.

— Пускай потихеньку в штани,— пошепки пораяв татусь. Він, мабуть, сам не знав, де у вокзалі потрібне для цієї справи приміщення.

Я й став випускати злий дух, пильнуючи, щоб не було жодного звуку. Доки сусідка, дамочка явно крою міського, стала до мене принюхуватись. Нюхала, нюхала, морщилась, морщилась, а потім обурено мовила:

— Это безобразіє!

Звелася і, підхопивши важкенну валізу, пішла геть. Я страшенно злякався, що вона покличе міліцію. Злякався, мабуть, і татусь, бо й собі звівся:

— Давай пошукаємо іншого місця.

Взяли свої бебехи, пішли шукати вільного місця.

Зрештою, муки мої скінчилися: ми сіли на поїзд. І треба ж такому статися: щойно ми влаштувались, щойно рушив поїзд, як до вагона, пручи поперед себе валізу, вскочила ота дамочка. Спітніла, захекана, вона не сіла — упала поруч зі мною. Я так злякався, що знову став пускати в штани...

Якщо в тьоті Ані було тісно, то споруду, в яку мене завів татусь у Нескушному, важко було і людським житлом назвати. Покійник, якого заступив на роботі татусь, лишив по собі велику сім'ю, яка й продовжувала займати дві кімнати, виділені для пасічника. І татусь (не викидати ж сиріт на вулицю!) поселився в майстерні при пасіці. Це була наспіх зведена халупа з єдиним віконцем, з земляною підлогою, яку й долівкою не можна було назвати, бо долівка трамбується з кізяка та з глини, а тут була просто земля. Крім рудих голих стін, жодного разу не білених, була ще плита, на якій розтоплювали вощину, з меблів же не було нічогоісінько, якщо не вважати меб-лею споруду із дощок, що спиралась на цегляні ніжки (вона служила татусеві за ліжко), та верстат під вікном, завжди усіяний стружками. Стільців взагалі не було, натомість стояли два порожні вулики. Під верстатом лежали дошки, рами до вуликів, гвіздки і тоненький дріт, що натягувався на рами, а на дріт уже — вощина.

Та й цього мало було татусеві: у кутку стояла медогонка, поруч — повне вощини корито, а ще поруч — вальці, через які ми з татусем тягнутимем вощину: татусь обережно крутитиме вальці, я ж задкуватиму аж до дверей, тримаючи тонкий вощаний сувій, густо вишитий шестигранними чарунками. Сувій той потім акуратно поріжеться гострим, як бритва, ножом, вощина закріпиться в кожній рамі на тоненькі дротини, натягнуті, як струни у скрипці, рами вставляться у вулик — і загуде, заспіває невсипуща бджолина сім'я, тягнучи соти, наповнюючи їх чудодійним нектаром.

І ще в тій майстерні завжди стояв густий дух меду, вощини та смолистої соснової стружки. Татусь теж завжди пахнув вощиною й медом. Особливо його руки: сильні, великі і такі ласкаві, коли лягали мені на голову!

Не знаю, як подивилася б на ту комірчину мамуся, а мені вона страшенно сподобалась. А коли татусь ще показав три липові діжечки, по вінця наповнені медом, що вже став сахаритись (в одній — темний гречаний, в другій — білий липовий, а в третій — золотистий, зібраний під час весняного цвітіння), то захвату моєму меж не було.

— Це все наше?

— А чиє ж! — усміхається татусь.

— І можна його їсти?

— Можна. Тільки не ножем бери, а лопаткою.— Татусь ще на хуторі вчив, що мед не можна брати ні ножем, ні залізною ложкою. Для цього він завжди майстрував дерев'яні лопатки. Найкраще — із липи.

В той вечір я тільки мед з медом і їв. Наївся — аж в очах стало солодко.

Полягали спати так: татусь — на дошках, а я — на верстатові. Для цього зняли весь інструмент, змели стружку. Замість перини був посланий кожух, а в голови — єдина плеската подушечка.

— А ти?

— Я, синку, щось найду собі примостити у голови. Спи з Богом.

Вкривачкою ж — моя чумарчина. На ноги натягнеш — голий до пояса, потягнеш під шию — ноги по коліна вилазять. Так спати і приловчився — калачиком. Досі, старий уже, отак сплю.

Заплющую солодко очі (живіт мій, як бочечка, наповнений медом), а татусь ще лягати не думає. Вкручує в лампі гніт, щоб світило ледь-ледь, витягає з-під свого ліжка скриньку, одчиня кришку. Крадькома стежу за ним, вдаючи, що вже сплю.

Татусь дістає невелику ікону, вішає на гвіздок на стіні, стає на коліна. На обличчя його наче падає якесь інше світло, аніж од лампи, сяють лагідні очі.

Татусь творить молитву.

Дивлюся на татуса, на ікону. І здається мені, що Божий образ одривається от стіни та й зависа над татусем. А молитва, яку так гаряче шепоче татусь, вливається в мене ласкавими хвилями, змиває з моєї душі гріховні всі сумніви, шкільну науку про те, що Бога немає, що його вигадали попи та монахи, пани й глитаї, аби дурити людей, ссати з них кров. "Кого татусь дурить? З кого ссе кров?" І так мені стає образливо за татуса, так його жалко, що я теж подумки звертаюся до Бога:

"Господи, пожалій татуса! Зроби так, щоб татусь став щасливий! Щоб приїхала мамуся з Серпиком, і ми стали жити разом. А я зате ніколи, ніколи не буду грішити. Вкопаю високого стовпа, здеруся на нього і буду стояти на одній нозі, поки й посинію. Як стояв отой святий, що я забув, як його звати".

Іще проказую коротеньку молитву, якої навчив мене татусь ще на хуторі:

"Господи, Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй мене, грішного! Царице небесна, спаси нас, великомучениця Варвара, моли Бога за нас!"

— А чого Варвара, а не Ілля? — запитав тоді татуса: громовержець Ілля найбільше вразив мою уяву.

— Бо свята Варвара не дасть нам померти, не покаювшись,— пояснив татусь.

Кінчаю молитву і на душі моїй стає так легко та хороше, що я й не зчуваюсь, як засинаю...

Отут маю вибачитись перед читачем за певну фрагментарність у подальшій розповіді. (Боюся, що доведеться це робити не один раз). Починаючи цю повість, я поклявся собі нічого не вигадувати, ні додавати, ні тим більше викидати та прикрашувати, тож коли дійшов до мого перебування в Нескушному, то мене чи то стала зраджувати пам'ять, чи події були такі незначні, що про них не варто й згадувати, тільки більш-менш цільна досі картина стала розпадатись на окремі фрагменти. І як я не намагаюся зв'язати їх до купи, не виходить нічого.

Пригадую великий сад, у якому росли всі на світі плодови дерева. Він вривався в мою пам'ять, мабуть, тому, що там стояла пасіка, на якій хазяйнував татусь, та ще величезними червоними яблуками,— таких яблук я більше не бачив ніколи. Червонющі, як жар, солодкі, як мед, вони важко падали в густу траву, і то була наша здобич законна: директор дозволив дітлашні збирати ті яблука з умовою, що не будемо залазити на дерева, трусити й обламувати гілля. Ми чесно дотримувались неписаної тієї угоди, не тому, що були такими слухняними, а тому, що боялися сторожа, і не так сторожа, як двох його псів, од яких ні втікти, ні сховатися.

Тож ми вдовольнялися тими плодами, що, перестиглі, падали важко на землю, зате відводили душі на горіхах: і руки, і губи в нас були як у негрів, бо в нас не вистачало

терпцю діждатися, доки горіхи дсстигнуть та вилущаться самі з шкаралущі. Ми розгризали, як миші, тверді зелені плоди, добираючись до ніжнього зерня, і то нічого, що од терпкого, гіркого соку так зводило губи, що й слово було важко вимовити.

Пам'ятаю велику садибу, заставлену двоповерховими й одноповерховими будинками з червоної цегли, а вже за садибою розливавсь лісопарк, западав до озер, що, витікаючи одне з одного, ланцюгом простяглися на кілька кілометрів. Іще там був величезний грот, складений з дикого каменю,— з темної пащеки його навіть в найспекотніший день дихало могильною сирістю. Дорослі забороняли нам і підступати до нього, казали, що з того гроту бозна й куди веде підземний хід, тож, мабуть, боялися, що ми поліземо в нього та якщо не заблукаємо, то, гляди, ще привалить. Заборона ота нас ще більше під'юджувала, ми так і вертілися біля чорного отвору й одного разу, злаштувавши смолоскипи з паліччя та клоччя, таки полізли туди. Але надовго сміливості нам не хватило: з пекельної темряви шелеснуло, гухнуло, і ми, гублячи смолоскипи, вискочили на світло. Бігли, не чуючи ніг під собою, аж до садиби.

Призвідцею нашої ватаги був син директора, як його звали, забув. Наш одноліток, він виділявся поміж нами своєю статуєю й силою.

Ще коли мамуся возила нас у Полтаву лікуватись од лишаїв, то зводила якомсь до краєзнавчого музею. Там найбільше нас вразила не стародавня зброя: мечі та списи, мушкети, пістолети та палаші, а опудало теляти, якому й півроку не сповнилось, коли його забили. Велетенський, з бугая завбільшки, звірюка стояв посеред зали, низько нахиливши рогату голову, і такою дикою силою віяло від могутньої туші, що ми боялись

і підступитися близько.

Отаким був і наш ватажок: Піддубний дитячого віку.

Весь час ми гралися в громадянську війну, в червоних та білих — інших забав він не визнавав. Крокували в шерензі, завдавши на плечі дерев'яні гвинтівки, співали революційних пісень. Усі пісні були російською мовою, тому, мабуть, що й Червона Армія, яка прийшла на Україну з півночі, була суто російською, і ми дружно виспівували на кшталт ось такої:

По долинам і по взгор'ям
Шла дівізія вперьод,
Штоби с бою взять Примор'є,
Белой армії оплот!

Хоча пробачаюсь: була одна й українська. Мабуть, затесалися в злютовані російські ряди кілька наших хохлів і вони тягнули свої:

їде півник на війну. На війну велику,
Воювать, воювать, Воювать гиндиків. А
гиндики-куркулі Півника убили. "Кудкуда, кудкуда!" — Кури голосили.

Часом співать набридало, і тоді наш командир змушував нас вдаватися до декламації. Найбільше він любляв вірш про молодого червоноармійця, який загинув у бою. Вибирали найлегшого, клали на саморобні мари та й несли на плечах до місця поховання. Несли і щосили кричали:

Тіше, товарищі, шапкі долой,
Красноармеец погіб молодой!
Долго он білся, не нил,
не роптал. Слова не молвіл о том, что устал!

Похоронна процесія підходила до кладовища, "небіжчик" опускався в могилу, наш командир проголошував революційну промову, лунав дружний залп з дерев'яних рушниць, а дівчата, бойові наші подруги, прикрашували могилу квітами.

Лицедійство оте, що повторювалося з дня в день, спонукало мене до написання роману. Узяв зошит та ручку, сів до верстата та й заходився писати.

І чого тільки в тому романі не було. І гармати, і танки, і літаки, і лінкори, і кулеметні тачанки, і Будьонний, і Ворошилов, і Чапаев, і, звісно ж, молодий червоноармієць, який поліг смертю хоробрих. Зброї та військ там було напхано стільки, що коли гримнув похоронний салют, то здригнувся весь світ.

Досі жалкую, що той мій перший роман на чотири чи п'ять сторінок канув у безвість. Цікаво було б узнати, які думки вихрилися в одинадцятилітній отій головешці.

Напередодні нового навчального року татусь повів мене записувати до четвертого класу. До Тростянця. За чотири кілометри од Нескушного. Директорша, жінка дуже сувора на вид (татусь м'яв у руці поштиво картуз), одразу ж звернула увагу на мої босі ноги:

— У вашого сина немає взуття?

Взуття у мене було, але не осіннє чи літнє — зимове. Коли я уже в другому класі добив оту осоружну взувачку жовтогарячого кольору, мамуся пожурилась-пожурилась та й справила мені валянки з виношеної якоїсь сукнини. "Оце, сину, хоч не мерзнутимеш взимку". Валянки ті я й привіз до татуса, але ж не взувати їх зараз, коли іще й сонце припікає по-літньому!

— В нашу школу діти босоніж не ходять! — сказала строго директорша.

Так татусь змушений був терміново діставати мені черевики.

Черевики були нові-новісінькі, ще й чорного кольору. Такої взувачки я ще не тримав у руках.

— Це мені?

— Тобі, тобі! — татусь саяв не менш, ніж' черевики. Я похапцем став приміряти.

— Ну, як?

— Якраз по нозі! — Хоч розтоптані ноги мої ледь влізли в нову взувачку, а твердуючі рубці одразу ж вп'ялися у шкіру. Та я й не думав признаватись, боячись, що татусь віднесе їх назад.

Щасливий, заснув, примостивши обнову біля подушки.

А вранці почались мої муки. Черевики одразу вп'ялися у шкіру і ноги з кожним кроком все більше горіли вогнем.

Врешті не витримав: сів і скинув блискучих катюг із своїх замордованих ніг.

Х-ху, як на світ народився!

Відтоді ходив до школи так: узував на татусевих очах черевики, виходив надвір й одразу ж роззувався. Ніс у руках аж до школи, чотири усі кілометри, там узував, дибав пошвидше до класу, а вже за партою пошвидше їх розшнуровував. Викличе учителька до дошки, я шнурки — раз! — і зав'язав. А на перервах більше намагався не бігати: стояв, поставивши ноги так, щоб не дуже муляло.

Я, може, потроху й розносив би тісну взувачку, але тої осені рано похолодало, ранками земля біліла од інею, а трава геть пожухла та почорніла. Земля прикипала до підошов, зашпори так заходили в пальці, що й у серці віддавало, але я вперто долав оті чотири кілометри босоніж та й доходився до того, що важко захворів ангіною. Була температура за сорок, а горло боліло так, що ні слину ковтнути, ні слова вимовити, татусь лікував мене розтопленим медом, а коли мед не допоміг, примусив випити дві ложки гасу, і чи то від гасу, чи від того, що будь-яка хвороба має свій початок — кінець, я став потроху вичухуватись.

Аж коли зміг ходити, татусь одвів мене до поліклініки, в той же Тростянець. Не з порожніми руками повів — прихопив відерце меду. І чи то мед так подіяв на лікаря, чи то моє горло й справді було таке безнадійне, тільки він вирішив викинути мені гланди ("Удаліть!"). Дав у руки емальовану посудину, наказав піднести її до підборіддя і якомога ширше роззявити рота:

— Не бойсь, больно не будет!

Та й поліз у мій роззявлений рот блискучим якимось інструментом.

Заболіло так, що аж бризнули сльози з очей. Мій рот сам собою зімкнувся, зуби намертво вчепилися в інструментину. Лікар смикав її, аж голова моя хилиталась, потім ухопив мене за носа та й затиснув щосили. Я задихнувся, вже ротом хапонував повітря, і видерта гланда червоною галушкою впала у посудину.

Операція на тому й скінчилася. Лікар зализував укушеного пальця, я теж ковтав кров, що лилася у горлі.

— Недельку полежіш — заживієт,— сказав мій учитель, прощаючись.

Тиждень я раював. Ні уроків, ні школи, ні тісних черевиків. Ніжився в татусевій постелі (на час моєї хвороби татусь переселився на верстат) і не було щасливішої од мене людини на всьому білому світі.

А потім випав сніг, і я уже взувся у валянки.

Оця моя розповідь про нові черевики не була б повною, коли б я не згадав, як татусь водив мене у Охтирку, до церкви. Було якесь релігійне свято, і татусь не був би татусем, коли б його пропустив. На той час майже всі храми порозоряли та позакривали, лише де-не-де ще лишилися. Уцілів і в Охтирці, там і правилася служба Божа.

Ще звечора татусь сказав, куди ми завтра підемо. Попередив лише, щоб нікому ні слова.

— Ти вже в мене дорослий, знаєш, що за це може бути.

Я уже знав. Знав од маусі, яка не втомлювалась наказувати, щоб ми не проговорилися, що вірили в Бога ("Бога, дітки, немає", — а я бачив не раз, як вона, лягаючи спати, потай хрестилася). Знав од старших учнів, войовничих безбожників, які збирали по хатах та палили ікони. Од учителів, які не втомлювалися твердити, що найбільший гріх перед радянською владою — це вірити в Бога. А найчастіше — од учителя співів, який навчав нас антирелігійних пісень ("Долой, долой монахов, раввінов і попов!"). Я вже й сам починав потихеньку соромитись, що колись таки вірив у Бога, і давно уже не хрестився. А приїхав татусь, став отам на горищі в Яремівці на вечірню молитву, і таким звичним та рідним, таким заспокоїливо світлим полилося у мене, що я і не зчувся, як став хреститись слідом за татусем.

Вирушили рано-вранці, щоб встигнути до початку служби. Я, як завжди, чесав босяком, завдавши на плечі перев'язані черевики, було тепло, але вже не спекотно, ми долали кілометр за кілометром, аж поки й добралися до Охтирки. Ще в дорозі, поспішаючи за татусем, я мріяв про те, як зайду в храм, наповнений віруючими, як буду хреститись і кланятись — так запорадливо, що всі до мене обернуться та й перемовлятимуться впівголоса: "Ото Божа дитина! Щасливі ж її батьки!" — і як потішений буде татусь, що виховав такого богомільного сина.

Тож ще перед храмом я став хрестити лоба, а ступивши до Божого дому, пропхався вслід за татусем до великої ікони Діви Марії та й запорадливо захрестився, закланявся.

І тут мене тріснули чимось твердим по потилиці.

Якась незнайома бабуса. Свариться костуром (ним вона мене й пригостила), люто шипить:

— Картуза скинь, безбожнику!

І вже не тільки люди довкола — сама Божа Матір з осудом дивиться на мене.

Зриваю картуз, стою, втупивши очі в підлогу.

Більше до церкви татусь мене не водив...

Горло моє зажило ("Як на собаці!" — сказала б мауса) і я з жалем розстався з татусевим ліжком, де паном вилежував цілісінькі дні. Знову походи до школи, знову уроки, знову повертаюсь додому голодний, як вовк, хоч татусь щоранку клав мені два

грубезні шматки хліба, щедро змазані медом.

Отой мед і був причиною того, що я завжди повертався голодний.

Довгожданий дзвінок на велику перерву. Але ми не кидаємося стрімголов геть із класу, а дістаємо більші та менші пакунки, дбайливо приготовлені нашими батьками. Дістаю і я свій солодкий наїдок, та не встигаю його розгорнути, як мене одразу ж обступає гурт охочих поласувати медком.

— Дай попробувати! Дай!..— простягаються з усіх сторін руки. Спробуй не дати!

Найбільше діставалося моєму сусідові по парті: хлопцеві з такими товстими губами, що кожне слово він вимовляв приплямкуючи.

З'ївши мій мед, хлопці заходжувались коло власних сніданків. І жоден... чуєте, жоден!.. не запропонує мені навіть крихти.

Я ж попросити соромився. Мені легше було б померти, ніж простягнути руку і вимовити: "Дай!" На все життя запам'ятав, як кілька років тому наважився попросити шматочок пиріжка. В одного хлопця, на ковзанці. Він стояв і відщипував кому більший шматок, кому менший ("Дай мені!.. Дай!.." — лунало довкола), і так мені захотілося скуштувати того пирога, так захотілось, що я нарешті не витримав:

— Дай і мені?

— Тобі? — витріщив очі той хлопець. І закричав: — Ге-е, син учительші, а просить! Син учительші, а просить!

— Ге! Ге! — підхопили догідливо хлопці.

Не ношу на них зла: майже всіх викосив голод тридцять третього року. Але оте: "Ге-е-е!" так засіло в мені, так запеклося, що я волів після того краще померти, ніж у когось щось попросити.

Не просив навіть у мого сусіда по парті, якому й перепало найбільше од мого солодкого наїдку. Він же мені й одплатив одного разу чорною невдячністю.

Учителька наша була не просто чепурухою, а чепурухою маніакальною. Все на ній сяяло, а єдина кохтина була така запаморочливо біла, що й очі сліпила: вона її, мабуть, прала щовечора. Вона домогалася цього й од нас, тридцятьох поросят, які так і зирили залізти в грязюку. Кожна пляма на нашому одязі, кожна нечесана голова доводили її до істерики. Вона вела з нами нещадну війну за чистоту і кожного ранку, до класу заходячи, голосно командувала:

— Покладіть руки на парти!

Проходила поміж рядами і знову лунала команда:

— А тепер переверніть донизу долонями.

І горе тому, хто прийшов з брудними долонями чи чорними нігтями! Поруч із столом учительки, розвернута лицем до класу, стояла ще одна парта, тож власник брудних нігтів чи рук урочисто відводився за ту парту та й сидів до кінця уроків, поклавши поперед себе руки.

Ви пробували посидіти отак на виду всього класу? Спробуйте!

Щопонеділка ж у нас відбувалося генеральне обстеження на блощиці та воші. Ми розстібували комірці сорочок та кохтин й оглядали ретельно сусід сусіда. І хоч нечисть

та не знайшлася жодного разу, учителька була переконана, що воші в нас таки є, тільки дуже спритно ховаються.

Тож щопонеділка лунала одна й та ж команда:

— Діти, розстебніть свої комірці!

Пролунала вона й того лихого для мене ранку. Я безтурботно підставив губатому своєму сусідові комірець сорочки й одразу ж почув його радісний крик:

— А в Дімарова воші!

Мені здалося, що й стеля звалилась на голову.

Сидів потім за ганебною партою, нещасний, заплаканий, сидів обличчям до класу і весь час здавалося, що всі на мене тільки й дивляться, про мене тільки й говорять. А тут іще шия та спина стали нестерпно свербіти — вогнем ходило по шкірі!.. А я не смів навіть руку одірвати од парти, щоб почухатись. І здавалося, що по всьому мені повзають воші.

Тож коли пролунав дзвінок, я кулею вилетів надвір. Мусив вчинить щось таке, щоб не тільки мій клас, а вся школа забула про мою ганьбу.

Гасав двором, як шалений, штовхався і кидався снігом, роздавав і сам діставав запотиличники, зривав з голів шапки, а коли вийшов на наш галас директор, я вмудрився заліпити в нього грудкою снігу.

І досі бачу, як та грудوماха гранатою вибухнула на піджакові директора.

Галас ущух, як обрізаний, залягла налякана тиша. Директор якийсь час стояв непорушно, з трудом переварюючи те, що сталося, а між мною та ним уже утворився коридор, так що годі було сховатися за чиюсь спину. Директор врешті отямився, поманив мене пальцем...

Так до записки учительки, адресованої татусеві, додалася ще й записка директора: татуса викликали на розмову до школи.

Ті дві записки ворушилися в моїй кишені, наче живі. Сидячи за отією партою, я про них тільки й думав. Мені уже й жити не хотілося, не те що слухати вчительку. І коли б сталося чудо та розверзлася земля, вся школа провалилася в прірву, то єдиний, хто цьому зрадів би, був би Толя Дімаров.

Чуда не сталось. Натомість настав останній урок, що його вела вже не вчителька, а піонервожата (нас гамузом прийняли в піонери). Вона була дуже юна і дуже красива, з розкішною червоною краваткою довкола ніжної шиї.

— А ти чого тут сидиш? — спитала вона з порога.

— У нього воші! — закричав дружно клас. Піонервожата подивилась на мене ясними очима (хто

виміря муку мою?) і сказала:

— Сідай на своє місце.

А потім звернулася вже до всього класу:

— Діти, сьогодні ми проведемо урок Павлика Морозова. Хто мені розкаже, хто такий був Павлик Морозов?

Ліс рук одразу ж потягнувся до неї. Про Павлика Морозова, сибірського піонера,

який доніс на своїх батьків-куркулів і був за це по-звірячому вбитий, не знав хіба що сліпий та глухий. Уроки Павлика Морозова, піонерські дружини імені Павлика Морозова, школи імені Павлика Морозова, портрети Павлика Морозова з описом його героїчного вчинку,— кожен учень знав цього піонера, взірця класової пильності, жорстокої боротьби з глитаєм.

— Я скажу!.. Я!..— тягнув руки наш клас. Підняв несміливо руку і я. Надіявся, що піонервожата помітить саме мене, і тоді я так розповім про Павлика Морозова, що весь клас буде слухати, завмерлий од подиву.

Не помітила. Викликала натомість відмінницю Катю.

— Сідай. Молодець! А хто ще додасть про Павлика Морозова?

І знову ліс рук і моя поміж ними найдовша рука. Піонервожата на мить зупинила на мені погляд, та одразу, мабуть, згадала про воші, то й перевела його на мого сусіда по парті:

— Скажи ти, Колодій!

Що той плямає своїми гидкими губами, я вже не слухав. "Вона навмисне не помічає мене. Навмисне!" Мене вже душать сльози, я їх ледве стримую.

Ще кілька учнів розповідають про Павлика. Ще кілька разів не помічає моєї руки піонервожата. Нарешті лунає останнє запитання:

— Діти, підніміть руки, хто із вас вчинив би так, як Павлик Морозов?

Не піднялася жодна рука. Жодна, окрім моєї. Я чекав, що піонервожата одразу ж похвалить мене, скаже, щоб усі брали з мене приклад, але вона раптом замовкла, так її, мабуть, вразила єдина на весь клас рука. Та й у мені ворухнулося щось нехороше, рука моя сама собою опустилася, заховалась під парту.

Наодинці чалапаю додому: одстав навмисне од гурту. Хочеться, щоб дорога од Тростянця до Нескушного була вдвічі довшою, щоб татусь, який мене завжди ждав, на той час, коли я появлюся удома, кудись вийшов, щоб на мене напали вовки або щоб я дуже захворів. Я вже думав про те, що татусь теж куркуль, теж розкуркулений, і так ненавидів зараз піонервожату, наче не я сам, а вона підняла мою руку.

І єдине, що хоч трохи втішало мене,— це оті дві записки в кишені. Прийду й одразу ж віддам татусеві. Хай лає, хай навіть б'є — чим суворіше мене покарає, тим мені стане легше на душі. Якщо вона ще в мене була.

В ту ніч довго не міг заснути. Татусь, прочитавши обидві записки, і не подумав мене сварити:

— Це моя, синку, вина.

Зняв із мене сорочку й штани, спідню білизну, заходився виварювати у великій кастрюлі, в якій розтоплював віск перед тим, як тягнути вощину.

Я лежав, голий-голісінький (спідня білизна була у мене єдина, не кажучи вже про сорочку й штани) ...лежав, по шию закутаний у татусевій постелі і ще ніколи так не любив татуса. "Господи, зроби так, щоб татусь був щасливий! Щоб мамуся, і я, і Сергійко завжди жили з ним. Щоб його всі любили, а щоб бджоли на пасіці наносили повні вулики меду. І щоб ніхто не довідався, що татусь розкуркулений. Сотвори таке,

Господи! А я за те буду щоденно молитись до тебе, як молитись мій татусь, і як виросту, то піду у монахи... А татуса буду слухатись. Так слухатись, що й літеру "ж" не дописуватиму!.."

Татусь якось розповів про хлопця, який готував саме уроки, а його покликав батько. Заглянув потім батько до зошита, а там літера "ж" не дописана.

— Отак треба слухатись батьків,— закінчив татусь.

Та розповідь так мене вразила, що я після того, уроки готуючи, не дописував літери "ж", ждучи, що мене от-от гукне татусь. Але татусь жодного разу так мене й не покликав.

Дивився на татуса і очі мої були повні сліз. Клявся собі, що скорше помру, аніж підніму ще раз руку. Або й сокирою її відрубав.

І от же незбагненна натура людська: після того випадку я, бувало, не раз, коли татусь із кимось вів розмову, мимоволі нашорошував вуха: а чи не скаже татусь чогось проти радянської влади? На мене наче падала тінь уславленого піонера з Сибіру.

Перебування моє в Нескушному скінчилося так же раптово, як і почалося. Якось я пробігав мимо контори, як мене зупинив якийсь дядько:

— Ти синок пасічника?

— Я.

— Передай своєму татові, щоб зайшов до відділу кадрів. Я змінив свій маршрут і майнув до татуса.

Татусь, почувши про відділ кадрів, зняв картуз і перехрестився. Допитувався, хто передав, чи нічого ще не додав. Метушливо зібрався, швиденько вийшов надвір.

Появився з того таємничого відділу засмучений та мовчазний. Взяв був рубанок, яким стругав саме дошку, коли я його покликав, потримав-потримав та й поклав на місце. Став складати змайстровані рами, та одразу ж кинув і те. В мене аж язик свербів запитати, що сказали там татусеві, але я не насмілюся.

— Давай, синку, вечеряти,— сказав сумно татусь. І чомусь додав: — Бог не без милості.

Вечеряли. Пили чай, настояний на вишневому гіллі, що його я дуже любив, з липовим медом, що його я любив іще більше. Але сьогодні і чай не був мені чаєм, і мед не був медом. Хоч я ще не підозрював, що оця спільна з татусем вечеря — остання.

— Повечеряв? Тоді лягай спати.

— А ти?

— Я помолюся.

Татусь молився цього разу як ніколи довго. Я то засинав, то просинався, а його шепіт слався і слався по темній кімнаті, болісно бився в темний образ Ісуса Христа.

Вранці татусь сказав, щоб я збирався в дорогу. Назад, до мамусі.

— А ти?

— Я, синку, може, приїду пізніше.

Порізав мені на дорогу хлібину, товстий шмат сала. Дав відро і дерев'яну лопатку:

— Набирай, синку, меду.

- Липового?
- Бери, якого хочеш.
- А скільки?
- Бери, скільки донесеш.

Я за відро, за лопатку та до діжечки з липовим медом. Натовк відро по самісінькі вінця.

- Піднесеш?
- Піднесу! Я й не таке піднесу!

Поки я набирав мед, татусь сидів над листом до мамусі.

- Оце, синку, передаси мамусі. Не загуби ж!

Сам поклав у внутрішню кишеню мого піджачка, заколов англійською булавкою.

- Гляди, щоб не вкрали.
- У мене не вкрадуть!

Був як ніколи зі мною ласкавий.

- Ну, з Богом! — перехрестив мене, поцілував у тім'я.

Стояв потім на пероні, і така туга запеклася в його терплячих очах, що в мене й серце щеміло.

І знову я їду в переповненому вагоні, де не те що лягти, сісти і то не завжди знайдеш місце. Люду як маку, розмовляють, кашляють, курять, сморід стоїть такий, що голова іде обертом, але я дякую долі, що хоч сиджу біля вікна і можна дивитись, як мелькають телеграфні стовпи, як розгортаються мимо снігом покриті поля, в солом'яні стріхи закушкані села. Відро з медом стоїть у мене в ногах, я і на мить не випускаю з рук залізної дужки, боячись, щоб його не поцупили, і коли йду напиться води (літровий кухоль прикутий ланцюгом до бачка) чи, пробачте, до нужника (слово "туалет" я засвоїв набагато пізніше), коли мені так припікало, що була вже несила сидіти, я з собою тягну і відро. І те чомусь особливо смішить моїх по лаві сусідів.

- Відро не забудь! — кажуть щоразу вони і дружно регочуть.

Я сидючи й спав. Не те що спав, а скорше дрімав: тільки склеплю повіки, як одразу ж тривожне: а відро? Нахилився, помацаю: є! А повіки самі собою злипаються, а голова як чавун.

Десь опівночі приїхав до Харкова, поволік відро у вокзал. А за годину сів уже в поїзд, що йшов на Донбас, а там Ізюм, і вже потяг робочий, і коротка зупинка, під час якої я, стрибнувши, ледь утримав важкенне відро, і не один кілометр до Студенка, і по Студенку ще добрий кілометр, а там іще луг, яким іти та йти, і нарешті Дінець та Велика Яремівка. А мороз — за вуха хапає!

Пру відро, що все важчає й важчає, часто міняючи руки: однією несу, а в другу хукаю, зігріваючи скоцюрблені пальці. Пру й ледь не плачу: "І навіщо я набрав стільки меду?"

Грудневий день і днем важко назвати: поки добравсь до Яремівки, стало смеркати. З останніх сил піднімаюсь крутою вулицею, увалююся в двір, а потім і в сіни:

- Мамусю! Мамусю! — кричу, ледь не плачучи. Одчиняються двері: не з нашої

кімнати — навпроти.

— Хто це?.. Господи, Толя!.. Заходь!

— Я до мамусі,— ніяк не можу второпати, чому з нашої кімнати ніхто не озивається.

— Та зайди — на тобі ж уже й місця живого немає! Беруть за плечі, заводять до кімнати. Тут так світло і

тепло, що мене одразу ж огортає дрімота. Та коли відідрали прикипілу дужку од пальців й стали розтирати руки та щоки, мені вже було не до сну.

— Я до мамусі...

— Твої мамусі тут уже немає.

— А де ж вона?.. А тьотя Аня?..

— Немає нікого... Вони всі перебралися в Студенок... Ти куди? — Бо я вже за відро та до дверей.

— В Студенок. До мамусі.

— Нікуди ти зараз не підеш! Заночуєш у нас, а завтра й рушиш по-видному. Ганно Іванівно, подавайте вечерю! — Вони одне до одного зверталися тільки на "ви", називали по імені та по батькові.

Я довго не хотів сідати до столу, хоч був дуже голодний. Мені було соромно їсти чужий хліб, як і всі сільські дітлахи, я завжди відмовлявся, казав, що спасибі, що ситий, хоч іноді аж слина текла: спробувати он того пиріжка чи отих он вареників. Але мене таки посадили і так нагодували, що я ледь виліз з-за столу. Розімлілий од тепла та од їжі, ледве діждався постелі і ще й голову не доніс до подушки, а вже заснув. Так міцно заснув, що вранці ніяк не могли мене добудитись.

Другого дня повернувся у Студенок. І перше, що зробив, оддав мамусі листа.

Лист той мамуся зберігала до сорок першого року, до початку війни. Він лежав у комоді і якимось, щось шукаючи, я наткнувся на нього, розгорнув, став читати, і татусів голос, як живий, залунав у мені, і після того, коли скучав за татусем, я не раз крадькома діставав того листа і чи-тав-перечитував.

Ось цей лист (цитую по пам'яті майже дослівно):

"Дорога Манічко!

Мабуть, я дуже согрішив перед Богом, що він мене так карає. Плекав надію забрати вас до себе, а тепер самому треба йти світ за очі. Позвали мене в контору, сказали принести довідку, хто я такий. А ти сама знаєш, яка в мене довідка. Вся надія була на директора, та його посадили в тюрму.

Одсилаю до тебе Толюсю, благословляю тебе й діток. Поки житиму, молитиму Бога, щоб ви були здорові й щасливі.

Не поминай мене лихом.

Андронік".

Лист, повторюю, зберігався аж до війни. А вже під час війни, коли німці підходили до Дінця та одного разу ворожий літак засіяв листівками Студенок і селом прокотилася чутка, що налетять енкаведисти — шукати по хатах ті листівки, мамуся з великого страху взяла та й спалила листа.

Так згорів останній місточок, який єднав нас з татусем. Де він подівся, знайшов якийсь притулок у цьому світі лихому чи загинув бездомний, я так і не знаю. Мамуся забороняла його навіть згадувати, вона боялася, що нас усіх загребуть до Сибіру: надивилася всього під час роз-куркулення і часто серед ночі спросоння кричала, так страшно кричала, що й ми, підхопившись, довго по тому не могли заснути.

— Ти хоч пам'ятаєш, що тобі снилося, що ти так кричала? — спитав я мамусю вже по смерті Сталіна, коли морок, що огортав усю нашу країну, став потроху розвіюватись.

— Ще б не пам'ятати! Снилось завжди одне й те ж. Що нас розкуркуюють.

* * *

Наче й не довго пробув у татуся, а за цей час сталося стільки змін, що розказувати та розказувати.

Тьотя Аня, взявши з собою й мамусю, перебралася з Великої Яремівки до Студенка. Вона й далі продовжувала б учителювати у Великій Яремівці, але Толя скінчив четвертий клас, а в Яремівці була лише початкова школа. Тож навчання він міг продовжувати лише в Студенку, в неповній середній школі. Тьотя Аня й думати не хотіла, щоб її улюбленець, її гордість і найбільша надія (Толя як дві каплі води був схожий на свого татуся), щоб її Толічка та ходив щоденно за чотири кілометри до школи. В осінню негоду, коли розквасить так, що й ноги з багнюки не висмикнеш. Чи взимку через снігові замети. А весною, у повінь, коли Дінець розливається на чотири кілометри і вода підступає аж до крайніх хат! Коли крига навально суне по течії, то чи довго затерти той човен з дітьми! Ні, ні й ще раз ні! Тьотя Аня краще піде колгоспницею, аніж допустить, щоб Толічка ризикував своїм життям і здоров'ям.

Пораявшись з моєю мамусею, тьотя Аня поїхала у Червоний Лиман, у райвно. І є-таки Бог на білому світі: у тому районному відділі працювала людина, в якій радянська влада з її класово звірчою ненавистю так і не могла вбити людину. І саме до того інспектора і втрапила тьотя Аня.

Вже по війні, в середині шістдесятих, коли Толя, я і Серьожа вирішили поїхати у Студенок, то перше, що попросили наші мамусі, це розшукати Ганзія. Ми його таки розшукали, і я побачив уже сиву людину з такими добрими очима, що весь світ став мені усміхатись, аж тоді зрозумів, чому тьотя Аня й мамуся замалим не молились на нього.

Тож Ганзій влаштував тьотю Аню в Студенку, а коли мамуся і собі наважилась поїхати до нього, то він знайшов роботу і їй: на хуторі, по той бік Дінця, де й Велика Яремівка, тільки не за чотири, а за шість кілометрів. На хуторі було шість десятків садиб, і районне начальство вирішило збудувати там початкову школу. Школу цю повинен будувати ніхто інший, як новопризначений її завідуючий. Тож зрозуміло, чому не знаходилося охочих на це місце, а тут підвернулась мамуся.

— Потягнете? — спитав заврайвно.

— Потягну! — Мамуся ладна була не те що школу — домну будувати, лише б узяли на роботу.

Будівництво оте тривало цілий рік, і мамуся весь час, навіть під час літніх канікул,

пропадала на хуторі. Ми ще спали, а вона, сьак-так поснідавши та прихопивши вузлик з обідом, по-темному чесала оті шість кілометрів, щоб застати до наряду бригадира, який мав одірвати людей од роботи в колгоспі та й послати їх на новобудову. А випросити пару коней чи пару волів, щоб підвезти лісу. А попокланятись кожному теслі чи мулярові. Щоб вони згодились працювати за ті копійки, що виділялися на ниву освіти. Учителі, особливо сільські, були найупослідженішим, найнужденнішим класом в молодій радянській державі. Пам'ятаю, як я соромився, що моя мати учителька, коли навчався вже в середній школі в Ізюмі. Співучні мої, діти робітників та службовців, були справжніми аристократами поряд зі мною, сином сільської учительки.

Тож мамуся підхоплювалася замалим не серед ночі, а поверталася, коли по селу вже й лампи починали гасити: натомлена так, що часто не хотіла й вечеряти. Могла б поселитися на хуторі, хоча б на той час, поки тривало будівництво, і коли я, вже дорослий, про це її запитав, то почув у відповідь:

— Не хотіла розлучатись з сестрою. Та й вам же треба було ходити до школи.

Коли школа нарешті була збудована, мамусю не залишили завідуючою: призначили в тій же школі учителькою. Завідувачем став зовсім ще молодий чоловік з синком та дружиною-вчителькою, він же зайняв єдине при школі приміщення, що в ньому розраховувала жити мамуся.

— Та воно й краще,— казала мамуся.— Я все одно не могла б жити без тьоті Ані.

Отож ми поселилися гамузом в єдиній кімнаті, набагато більшій, щоправда, ніж була у Великій Яремівці. Тут уже стояло не одне, а три ліжка. На двохспальному — мамуся й тьотя Аня, а на двох інших, уже односпальних,— Толя, я, Кость і Сергійко. Валетами, ногами до голів, тож і товкли один одного, як тільки могли, а Толя ще й скарживсь на Костя, що чадіє. Якось Толя гризонував зозла свого брата за литку — реву було до самого ранку.

Окрім ліжок, стояв іще посеред кімнати великий стіл: за ним ми їли й готували уроки. Щовечора засвічувалася лампа (електрики ще не було, електрика появилася перед війною: рахітична лампочка, підвішена під стелею, що ледь блимала од генератора, установленого на водяному млині. А шуму було, а рапортів — тріскоту на весь район'). Тож засвічувалася в центрі столу лампа, ми обліпляли стіл. Ми зубрили уроки, мамусі ж перевіряли зошити чи писали конспекти. Тихо, затишно, світло, тільки чутно, як потріскують у грубці дрова,— чомусь я найбільше любив оці вечори.

Іще стояв у кімнаті комод, змайстрований спільним по наших матерях дідусем. Хоч і був він священиком, але не цурався ні верстата, ані рубанка і виготовляв такі меблі, що їх охоче купували навіть заможні родини. Як тьотя Аня вмурилася довести той комодище аж із Миргорода, для мене й досі лишається загадкою, це була важкенна споруда, з ящиками й ящичками, з бронзовими ручками, вся полакована так, що блищала, як дзеркало. Тьотя Аня дуже берегла той комод, не дозволяла нам до нього навіть підходити.

Окрім ліжок, комоду та столу, були ще сьак-так збиті табуретки, що страшенно рипіли, а голі стіни прикрашали дві картини, намальовані тьотиним Аниним чоловіком.

Коли б я був художником, змалював би обидві до найдріб-ніших деталей.

Перша картина: суцільні червоні сніги, підсвічені призахідним сонцем. Ні кущика, ні деревця, тільки сніги і сніги, серед яких годі сховатись од лютого холоду. Й самотній вовк, покинутий зграєю. От-от він задере голову до вкритого чорними хмарами неба й зависе. Так тоскно зависе, що й на душі похолоне.

Картина друга: літня заміряна ніч, повний місяць у небі, стрункі тополі, хата під високою солом'яною стріхою, з такими затишними віконцями, що аж хотілося в них заглянути, пліт з верболозу, споряджений в далекий похід баский кінь, козак з мушкетом і списом і дівчина, яка притулилась до нього, прощаючись. Ця картина мене так заворожувала, що я, непосидючий, як миша, годинами міг перед нею простоювати, уявляючи себе на місці отого козака. Важкий мушкет обтяжує мої плечі, довгий спис прикипів до руки, висока смушева шапка хвацько збита аж на потилицю, молодий вус вилискує навпроти місяця, а дівчина... Дівчина спершу була, як у тумані, обличчя її не набирало якихось конкретних рис, вона слугувала просто декорацією для славного козака Толі Дімарова. Це вже набагато пізніше, уже коли той козак перейде до шостого класу, дівчина на картині ставатиме все більш схожою на Валю Чмовжову. Таке ж закучерявлене чорне волосся, ті ж очі блискучі, од одного погляду яких солодко холоне в грудях, ті ж червоні, ніжно окреслені губи. Валя сиділа в моєму ж ряду за сусідньою партою і вже в шостому класі ми все частіше й частіше стали стрічатися поглядами. Та про Валю трохи пізніше...

Весь будинок, у якому ми поселилися, був відведений для вчителів. Це була досить велика споруда на чотири квартири (нам дісталась найменша, однокімнатна, навіть без кухні, адже мене, Сергійка й мамусі ніхто туди не селив, нас наче там і не існувало) і найближчим нашим через стіну сусідом був завуч Павло Степанович Ганжа, що викладав у старших класах математику й фізику. Це був дуже строгий на вид чоловік, всі учні його панічно боялися, досить було йому появитися на шкільному подвір'ї, і галас одразу ж ущухав. Налетиш, бувало, спробою на нього — не закричить, не випустить — ткне в лоба пальцем і коротко кине:

— Ну?

І того "ну" було досить, щоб душа твоя, яка досі ширяла під самісіньким небом, переселилася одразу ж у п'ятки.

Ганжа мав дружину — теж учительку, тещу — кубанську козачку, яка щойно повернулася з в'язниці (одсиділа три роки за те, що привселюдно вибатькувала голову сільради та ще й показала, куди він мав її поцілувати), та двох дітей: семилітнього сина й чотирилітню доньку Світланку.

Світланку я страшенно любив, вона здавалася мені екзотичною квіткою, що раптом узяла та й розквітла посеред нашого двору: така вона була завжди наряджена та красива. Мені весь час здавалося, що її батьки роздягнули якусь дуже дорогу ляльку та й нарядили в казковий той одяг Світланку. До того ж вона завжди усміхалася, я ніколи не чув, щоб вона вередувала чи плакала, Світланка наче ждала од усього світу тільки хорошого і ще жодного разу не розчаровувалася.

Того розпроклятого дня я перестрів Світланку на греблі. Гребля підпирала великий ставок, що відділяв Студенок од Малої Яремівки. Ставок посередині мав глибизну неабияку, а попід греблею було дуже мілко й багнука така, що ми в неї грузли по пояс. Та ще й жабурина, що покривало ту твань густим килимом.

Вгледівши Світланку, я заступив їй дорогу:

— Ти куди? Упіймаю!

Світланка засміялася дзвінко і сама кинулася до мене в обійми.

Надворі було так сонячно й тепло, такий радісний день розгортався довкола, так святково відлунював у моїй душі, що мені захотілося зробити Світланці щось дуже приємне:

— Хочеш, я тебе погойдаю?

— Погойдай.

Взяв її за обидві руки, одірвав од землі, став обертати довкола себе. Заходячись сміхом, Світланка злітала все вище та вище.

— А хочеш, укину в ставок?

Запитав жартома, бо якому ж ідіотові могло спасти у голову пожбурити в жабурина оцього метелика!

— Вкинь.

Все сталося так раптово, що я не міг опам'ятатись: руки мої самі собою розімкнулися, і Світланка полетіла у твань, в жабурина.

Те, що потім, ревучи, вилазило звідти, вже було не Світланкою. Якесь жабеня, з ніг до голови обліплене тванню, вигрібалось з болота на берег.

Не став ждати, поки вона здереться на греблю: з усіх ніг метнувся додому, забивсь на горище, в найглухіший закуток. А що будинок був під бляхою, то я й просмажився, як грішник у пеклі, цілісінкйй день до пізнього вечора.

Пригадуючи той прикрий випадок, досі не можу збагнути загадкову істоту, яка носила ім'я Толі Дімарова і ходила до шостого класу. Після того, коли все переколо-тилося, коли я дістав добрячого прочухана од мамусі, а теща сусідів, якось упіймавши мене в коридорі, так нам'яла мені вуха, що вони й серед дня ліхтарями горіли, я вже не насмілювався підійти до Світланки. Тим більше, що й Світланка з усіх ніг тікала од мене, варто було мені зіткнутися з нею.

Картина ж, повторюю, висіла на стіні, що відділяла нас од сусідів, стіна та була такою тонкою, що ми весь час чули по той бік голоси, тільки ніяк не могли розібрати жодного слова. Ми вже й вуха до стіни притуляли, і на коліна ставали, й на комод видиралися — не помагало нічого. Врешті Костеві спала на думку геніальна ідея: продовбати до наших сусідів дірку і через неї вже слухати.

І досі пам'ятаю цвях, що ним ми довбали стіну. Величезний, і не круглий, а квадратний: Кость його підібрав біля стайні (Кость кохався у конях) та й приволік для святої роботи. Щоб наші мамусі нічого не помітили, ми щоразу знімали картину та й заходжувались на тому місці тихенько довбати стіну. Довбали по черзі утрюх, Сергійко ж стояв на чатах у сінях: стеріг мамусів.

Замаскована картиною дірка проіснувала всього кілька днів: тьоті Ані здалося, що картина висить несиметрично, вона заходила її перевішувати та й наткнулася на нашого цвяха.

— Я, мабуть, починаю божеволіти,— сказала тьотя Аня, роздивляючись цвяха.— Хоч убийте, не пам'ятаю, коли я його забивала!

Дірка була старанно заштукатурена, а цвях помандрував на смітник. І як ми його потім не шукали, так і не могли знайти.

Так ми втратили можливість слухати наших сусідів. І ще одна набагато суттєвіша втрата: корова. Я уже згадував, що татусь залишив на рогату годувальницю гроші.

Корову купили в Ізюмі, за двадцять кілометрів, на ярмаркові. Дядько, хазяїн корови, клявся й божився, що смирнішої тварини ще й світ не родив, що вона сама доїться — встигай тільки підставляти дійницю, що він нізащо не продавав би, та горе заставило,— дядько ледь не плакав, передаючи мамусі налигача та примовляючи: "Ви ж її не зобижайте, бо вона як дитина!" — тільки чомусь не став ждати, доки корова, мамуся й тьотя Аня рушать з місця,— щез, наче випарувався. А мамуся й тьотя Аня оті двадцять кілометрів, що пролягли од Ізюма до Студенка, запам'ятали до самої смерті.

Всі двадцять кілометрів, не подарувавши новим хазяйкам жодного метра, клята тварюка проорала копитами. Упиралася так, наче її вели на заріз і їй про це кричали у вуха. Мамуся щосили цупила за налигача, тьотя Аня попихала іззаду.

Натомлені, змучені, добралися додому десь аж опівночі. Затягли тварюку в корівник, ледь живі пішли спати.

Та заснути по-людському так і не вдалося: усю ніч у корівнику тріщало та гупало, товклося й ревіло. Вже рано-вранці, підбігши до корівника, побачила мамуся потрощені двері і на тріски рознесені ясла.

Так і не збулася татусева мрія про корову та молоко. Щоразу, як мамуся з дійницею та ослінчиком заходила до корівника, бісова тварина починала так сахатись та витанцьовувати, наче з її дійок збиралися зчіджувати не моню, а кров. І як не стереглася мамуся, а часто верталася з порожньою цеберкою, ще й сама добре потовчена.

Врешті вирішили спекатись нечистої сили. Здали за півціни в заготівельну контору, а на придбані гроші купили тьоті Ані пальто, бо те, в чому вона досі ходила, вже й пальтом було важко назвати.

Придбане пальто урочисто висіло на окремії вішалці, воно сяяло акуратним хутряним комірцем, блищало новенькими гудзиками, наші мамусі боялися й дихнути на нього, а ми тільки й чули: "Не торкнися пальта!.. Не звали пальта!.." — це була єдина нова річ у нашій кімнаті, адже ми всі не вилазили з лахів і якщо навіть мамуся моя, що, як учителька, була завжди на виду... якщо навіть мамуся взимку носила убогу дореволюційну одежину, то що вже казати про нас, чотирьох лоботрясів, які виростили з штанів, сорочок, піджаків, не кажу вже про пальта, з такою шаленою швидкістю, що мамусі не встигали й долонями од розпачу сплескувати. Мої, наприклад, штани ледь покривали литки, я ждав — не міг діждатися, поки Толя, мій двоюрідний брат, скине

нарешті штани, з яких він давно уже виріс, та й передасть мені у спадок. А мені в потилицю уже дихав Кость, доношуючи те, що називалось штанами... А Сергійко... Бідний Сергійко! Те, що йому діставалось од Костя, можна було назвати штанами хіба що при найдикішій фантазії. Дірка на дірці, латка на латці, ще й, вибачайте, на ширінці жодного ґудзика (Кость грав не тільки на гроші, але й на ґудзики, і бувало, що й програвався). Тьотя Аня якось побила його: "Ти знову грав?.. Де хочеш бери, але щоб ґудзики були нашиті!" Кость і нашив — од пальта, жоден в петельку не влазив)... Все те старанно латалося заново, замість втрачених ґудзиків пришивалися коротенькі палички, подрані холоші обрізалися по самісінькі тюті, тож Сергійко, скільки його й пам'ятаю, ходив до школи у трусах — не трусах, у штанях — не штанях, а в не баченому досі гібридові штанів та трусів.

Не краще було і з взуттям. Не знаю, що б робили нещасні наші матері, як би викручувалися на злиденну учительську зарплату, коли б ми жили не в селі, а у місті, де люди всі пори року не вилазять з взуття. Весну, літо і осінь ноги наші не знали взувачки, підошви ставали такими твердючими, що в них запросто можна було заганяць вухналі, чіпляючи підкови, як коням. Ми гасали в отій природою даній взувачці, місили осінню багнюку, хвицькали залізними пальцями твердючі, як із каменю, м'ячі, нас не страхало ні груддя, ні колюча стерня,— єдине, чого ми боялися, чого чекали із страхом, це щоденного миття перед сном.

Ви, сучасний читачу, з білими, як у заморської красуні, нозями з такою ніжною шкірою, що до неї й діткнутися боязко, щоб не пошкодити,— чи знаєте ви, що таке "курчата"? Не оті, що вилуплюються з-під квочок, а ті, що з грязі та пилуки? Чи хоч одне з них коли-небудь сідало на ваші випещені ніжки?

Думаю, що не сідали. Думаю, що не всіювали: од п'ят аж до литок, намертво в'їдаючись в потріскану шкіру. Так в'їдаючись, що ні ножом одшкребти, ні водою не одмити.

Щовечора ми підходили до повного тазу спокутувати наші вольні й невольні гріхи. Щовечора ми не могли довго заснути, не знаючи, куди подіти ноги, що горіли вогнем. Курчата розкошували на наших ногах з ранньої весни до пізньої осені.

І лише взимку здичавілі наші ноги із скрипом, із стогоном залазили у взувачку. Те, що ми натягали на ноги, окрім хіба що Толі старшого, можна було назвати тільки взувач-кою, а не взуттям. Справжнє взуття почервоніло б од сорому, коли б побачило оту ганьбу, в якій ми щоденно шмаляли до школи.

Та я не пригадую, щоб ми відчували якусь незручність чи сором од того, що теліпалося на наших ногах. Майже всі учні ходили до школи в татових, материних стоптаних чоботях, взували латані-перелатані черевики й ботинки старших сестер-братів, що з них часом вилазили не тільки пальці, а й п'яти. Про таку взувачку казали, що вона "просить каші".

Літнє ж взуття мені вперше придбали, коли я пішов до восьмого класу, вже не в Студенку, а в Ізюмі. Мамуся купила найдешевші черевики з білої парусини, з гумовими підошвами.

Не знаю, де зараз душа того нелюда, що винайшов оті черевики: взути в них мертвого, і той задригав би ногами, щоб пошвидше од них звільнитися. Тож якщо душа того нелюда в пеклі (а таки, мабуть, у пеклі, бо такий гріх не спокутати жодною молитвою), то вона не кипить у смолі, не смажиться на сковороді, а день і ніч бігає в отих черевиках. Кара, од якої і в чортів шерсть стоїть дибом. З твердючими, як залізо, носками, з гумовою підошвою, що палить пекельним вогнем.

Та ще їх, чортів, щоденно треба було чистити зубним порошком, щоб маскувати руді плями от поту.

Так що ми були взуті не гірше од інших, а от харчувалися, мабуть, найгірше в селі.

Бо в нас не було корови, яка виглядала майже з кожного двору. І паці ще не встигли завести, не кажучи вже про гусей та курей. П'ятнадцять соток, відведені тьоті Ані, ще лежали під снігом, і мамусі наші тільки збирали насіння та багатіли думками про майбутній врожай.

А поки що ми їли супи та борщі, де картоплина з картоплиною гралися в піжмурки, а од м'яса був лише сумний спогад. Раз на тиждень, в неділю, готувалася святкова страва: картопляне пюре, заправлене молоком (смачнішої страви я досі не знаю), накладалися повні з верхами миски і ми об'їдалися так, що очі рогом лізли, а на животах можна було грати, як на бубнах. Хліб же купували в крамниці: чорнющі важкенні цеглини, що глєвтюхами лягали до шлунків. "Зате на'щний!" — хвалив його Сергійко. Коли б я нині скуштував того хліба, то напевно викликали б швидко допомогу, а тоді — хоч би що: наші вовчі шлунки могли перетравити що завгодно і скільки завгодно, лиш би воно хоч чимось нагадувало страву.

Пригадую, як мамуся привезла одного разу сухого, в порошоків, киселю. Скільки його там було — брехати не буду. Принаймні мамуся сказала, що вистачить на всю зиму. Дала нам попробувати і сховала в комод:

— Більше не можна, бо так позаклеює, що й гвіздком не продовбаєте.

Мамусині б слова та Богові у вуха! Не встигли за нею зачинитися двері, як торба з сухим киселем вже лежала на столі, а четверо триглотитів, озброєних столовими ложками та кухлями, повними сирії води, сиділи довкола.

То був банкет, якому позаздрив би славнозвісний Лукулл. Один з-поперед одного тягали ми повні ложки киселю, не забуваючи запивати його водою. Шлунки наші аж прицмокували од небаченого наїдку, язики не встигали перемішувати сухий порошок. Одвалилися од столу лишень тоді, коли в торбі не лишилося й крихти. Кожен із нас нагадував скорше велику каструлю, в яку по вінця натовкли отого порошку, а щоб більше улізло, залили ще й водою. Але нас ні розірвало, ні позаклеювало, бо коли настав час, орлами сходили до вітру, тільки дуже захотілося спати. Лець долізли до ліжок та й уляглися валетами.

Отож молочна ріка обтікала нас стороною, а кисилеві береги ми впорали, як то кажуть, за один присіст. М'ясо старанно минало наші горнята, але тим журилися тільки наші мамусі. Ми ж цілком вдовольнилися тими хирлявими калоріями, що, заблукані, потрапляли в наші супи та борщі, а якщо згадати про чай, то й зовсім

відчували себе королями.

Чаювали щоранку й щовечора. В ті роки цукор був не спресований з чорті-чого в крихкі біленькі квадратики, які не встигнеш і в воду опустити, а вони вже й розчиняються,— продавався такий рафінад твердющий, що був він на колір аж синій і його треба було перед тим, як сідять чаювати, колоти ножем.

Тож пили ми вприкуску. Кожному з нас виділялася грудочка цукру, чаю ж — од пуза. Розтягаючи насолоду, ми одгризали по мікроскопічній крихітці, кожна молекула цього солодкого дива клалася обережно на язик і, змочена чаєм, всмоктувалась до останнього атома. Ми пили, повторюю, вприкуску, Сергійко ж завжди пив уприглядку: клав грудочку перед собою на стіл і, не зводячи з неї очей, випивав по два, по три кухлі чаю.

Потім весь день, до самісінького вечора, ссав оту грудочку. Покладе обережно до рота, раз-другий сосне і до кишені. Побіга, побіга і знову цукринка мандрує до рота. Вона все меншає й меншає, все більше втрачає рафінадний свій поблиск,— під кінець це вже брудненька горошина, знайдена випадково в пилюці, але ми й тоді не одставали од нього:

— Дай соснути! Дай!

І Сергійко, добра душа, не відмовляв:

— Сосни, тільки раз!

І ця брудна горошина здавалася нам набагато солодшою од тих грудочок, з якими ми пили чай.

І ще одне свято для наших ненаситних ротів.

Очоливши будівництво школи, мамуся водночас уособлювала собою й завуча, й прораба, й педколектив, і прибиральницю, й сторожа, і, нарешті, бухгалтера та касира. Тому не одержувала зарплату на хуторі, а раз на місяць їздила за нею до Червоного Лиману. І ми вчотирьох обов'язково ходили її зустрічати: мамуся купувала щоразу білу хлібину й кілограм смачної-пресмачної халви. Ще біля поїзда ми забирали в мамусі сяючу сонцем хлібину і запаковану в цупкий білий папір халву. Хлібину по черзі несли я, Толя і Кость, ревниво пильнуючи, щоб ніхто не спокусився одщипнути хоч крихітку, халва ж по загальній згоді довірялася Сергійкові: він єдиний із нас міг не піддатися лукавому, який всю дорогу нашіптував то в одне вухо, то в друге скуштувати ласощів. Спокуса, перед якою і святому не встояти. Тим більше, якщо він, той святий, щоденно не тренувався, п'ючи чай уприглядку.

Про те, що ми одразу і з'їдали принесене, не треба й казати. Навіть Сергійко не їв халву вприглядку.

Отут доведеться вдатися до невеликого відступу: не раз проситиму вибачення за непослідовність своєї розповіді. Спогади набігають, як хвилі, і часто те, що досі здавалося особливо важливим, змивається безслідно з пам'яті, як сліди на піскові. До того ж (я уже згадував) я встиг набагато раніше написати і видати "На коні й під конем", де зібрав найкарколомніші пригоди, що траплялися в моєму житті протягом шкільних років та служби в армії, і зараз дуже трудно не повторюватись. Тож старанно

відсіюючи те, про що вже написав, я мимохіть збіднюю свою повість, роблю її дещо фрагментарною, спокутуючи те, що поспішав "поперед батька в пекло".

Уже в Студенку я ледь не залишився на другий рік у п'ятому класі. Ганьба, яку я, може, і пережив би, а що мамуся моя не пережила б, то це вже напевне.

Досі я якщо не був круглим відмінником, як мій двоюрідний брат Толя, то все ж мав добрі та дуже добрі оцінки ("відмінно" тоді ще не було). Погану оцінку заробив два рази за всі чотири роки навчання: перший раз у другому класі, коли голосно свиснув посеред уроку, вдруге — уже в третьому, коли ненавмисне вистрелив з пугача в ногу учителя (учитель стрибнув аж під стелю), і мамуся щоразу казала, що мені не минути в'язниці. "В кого ти і вдався такий? — журилась мамуся.— В нашому роду таких іще й не було". А так у моєму щоденникові рясніли тільки "добре" та "дуже добре", бо мені було легко учитись: у п'ять років я вільно читав та писав, у шість знав напам'ять таблицю множення, умів додавати та віднімати, ділити та множити в межах цілої сотні. Адже я, відколи мамуся стала вчителювати, часто-густо сидів із Сергійком на її уроках, і вона, мабуть, таки була педагогом од Бога, коли навіть такого шибайголову змогла заохотити до навчання.

Тож я досить успішно перейшов до п'ятого класу і там продовжував нормально учитися, поки не зіткнувся віч-на-віч з алгеброю.

І досі не можу спокійно чути про цю дисципліну. Мені й нині здається, що її вигадали дуже злі тьоті та дяді, які ненавиділи дітей, тож усі муки здавалися їм замалими. Отоді в їхніх звихнених мізках і зблиснула думка замість цифр поставити літери та й примусити малолітніх злочинців додавати ті літери та множити, ділити і віднімати. "А + Б = С". Ну, хіба може щось подібне спасти на думку нормальній людині? Коза плюс корова дорівнюють коневі. Коли до Костя додати Сергійка, то вийде наш собака Котько.

4 А. Дімаров

97

Коли нашого вчителя алгебри помножити на директора школи, то вийде чорнильниця! Я так і понаписував у зошитові з алгебри, скрегочучи зубами на оте "А + Б", за що і одержав дуже погану оцінку. Такою оцінкою ніхто ще не міг у нашому класі похвастатись.

— Скажи спасибі, що тебе ще з школи не вигнали! — дорікала мамуся.— Отаке понаписувати!.. І за що мене так Господь покарав?..

А мене? Мене за що так карає? Чим я так завинив, що змушений додавати А до Б? Вся душа моя, все єство аж кричало проти тієї наруги...

Іще одна дисципліна, яку уже весь клас дружно ненавидів,— німецька.

Німецькою мовою не володів жоден учитель нашої школи, тож викладати її в п'ятому класі доручили молоденькій хімічці Катерині Григорівні. Вона знала ту мову не більше, ніж ми, то й навчила нас вимовляти слова буквально так, як вони були надруковані. "Тіеш" замість "тиш", "папіер" замість "папір", "Деутхланд" замість "Дойчланд". Ми засвоювали намертво оті слова-покручі, оті каліки-слова, і як же важко

було потім, уже у восьмому класі, в Ізюмі, де мову викладала справжня німкеня, їх переучувати!

Пам'ятаю, коли вона вперше викликала мене прочитати якусь фразу і я її врубав студенецькою вимовою, то в учительки і волосся на голові заворушилося.

— Вас?.. Вас?..— тільки й могла вона з себе видушити. Бідна німкеня! Скільки вона попомучилась, добиваючись

од мене правильної вимови! Щоразу після уроку німецької вона виголошувала:

— Дімароф, підеть до мене на дом. Я, я, нах гауз. Вона жила в такій чистій кімнаті, що страшно було до

неї й ступити. Я й дихнути боявся, щоб чогось не порушити в цьому ідеальному царстві чистоти та порядку. Вона ж садовила мене на стілець, засланий білосніжною серветкою (щоразу, коли я виходив од неї, мені здавалося, що я лишав на серветці брудний одпечаток своєї сідниці), вгощала чаєм і особливо смачними тістечками, що так і танули в роті, а потім розкривала підручник.

І якою ж втіхою засвітилися її очі, коли я вперше прочитав правильно віршик!

Тінте, фенстер, унд папір Гат ін юбер піонір.

— Гут! Гут! Зер гут!

Чи згадувала вона мене в тридцять дев'ятому там, у таборах Колими або Печори? Ми ж у той час і не знали,

що її заарештували. Вона просто одного дня не прийшла на урок, і як же ми кричали "ура" щасливій нагоді про-байдикувати годину!..

Фізику я навіть любив: там усе можна було зрозуміти, тим більше, що Ганжа Павло Степанович, який викладав цей предмет, був теж учителем од Бога. Перейшовши до п'ятого, я спершу страшенно боявся, що він стане метатися за Світланку, але Павло Степанович і виду не подав, що на мене сердиться, і ставився до мене не гірше, ніж до інших учнів.

Особливо подобалися нам заняття в лабораторії: невеликій кімнаті, вщерть набитій наочними приладами. Вони стояли на полицях, вишикувані в строгі ряди (для кожної, навіть найдрібнішої деталки тут було раз і назавжди визначене місце), вони сяли міддю й латунню, нікелем й хромом, і як же приємно було їх діставати, тримати в руках!

Найбільше нас заворожувала лейденська банка та дина-момашина до неї. Ми ладні були крутити ручку динамо-машини протягом усієї доби і в головах наших поступово зріла ідея ще одного досліду, тепер уже позашкільного.

Якось ми підмовили синка Павла Степановича вкрати ключ од лабораторії та й поцупили динамомашину разом із дротом. У мене вже була нікельована півметрова труба, з якої я ладнався зробити гармату: один кінець заклепав, ще й загнув, щоб не розірвало, лишилося тільки зробити лафет, і тоді сип побільше пороху чи сірки, набивай камінням або порубаними гвіздками та й смали у бік "ворога". Поставити свою гармату я збирався на човні: цілі флотилії випливали одна навстріч другій на ставок, засипаючи одна одну камінням та груддям, і я уже наперед смакував, як смеляну з

своїєї гармати по "ворогові" і як він, на смерть наляканий, кинеться ганебно втікати. Майбутня гармата не була чимось новим на селі: кожен порядний хлопець обов'язково мав самопал, і наші матері не встигали купувати сірники: щойно ж клала повну коробку, а вона вже порожня. Ну, а про тих, у кого батько був мисливцем, і говорити вже нічого: не один з них носив на руках чи то й на обличчі стрілецьку відзнаку,— порох, що заліз аж під шкіру.

Тож ми винесли потай динамомашину (було це в неділю) та й приладнали до неї трубу, а трубу всунули понижче в тин, щоб одним кінцем витикалась на вулицю, а самі з динамомашиною залягли в картоплинні. Залягли та й стали чигати на здобич, що обов'язково мала клюнути на блискучу трубу. Ми розраховували уволу потішити душу, а вже потім однести динамомашину на місце.

4*

99

І все було б добре, коли б не голова, якому приспичило вийти на вулицю, де стирчала наша труба.

— О, а це що таке?

— Не крути! — засичав мені на вухо Колько.

— Хто її устроїв? — почули ми знову. Нагнувшись так, що зовсім зник за тином, голова уже

смикав трубу. Дріт натягувався все дужче й дужче, ось-ось він обірветься і я позбавлюсь труби. І мені так її стало жалко, що я і не зчувся, як щосили крутонув ручку ди-намомащини.

— А трах-тарарах!

Голова замалим не перелетів через тин. Намагнічені вуса його одстовбурчились, як у кота, кожна волосина на голові піднялася антеною. Він був такий страшний, що ми підхопилися та й чкурнули в кукурудзиння.

— Стій, бо стрілятиму!

Тут ми дременули так, що нас навряд чи можна було наздогнати і кулями...

Довго ж по тому викликали шибеників з усіх старших класів в директорську. Голова в понеділок приніс динамо-машину, трубу, дріт та й поклав на очі директора:

— Оце поки не знайдете чортенят, що крутили оцю штуковину,— фізики голова не проходив,— то й не потикайтесь до мене за дровами!

Окрім фізики, подобалися мені історія та географія, хоч учителів, що викладали ці дисципліни, не пам'ятаю. Та найбільше любив літературу, чи не тому, що вона приносила мені неабияку втіху. Не занудні підручники, де кожен твір убивався безжалісно, препарувався на мертві частини, як у трупарні... Ці підручники й написані наче для того, щоб викликати стійку нехоть до літератури, їх можна лише зубрити, як ту ж німецьку, і я знав немало відмінників, які не прочитали жодного художнього твору, зате завжди отримували найвищі оцінки, слово в слово переказуючи сторінки підручника. До того ж автори тих убогих посібників чомусь відбирають для ілюстрації твори найбільш невдалі та немічні, од яких не застрахований навіть геніальний митець,

і я й досі пам'ятаю, як мучився, напам'ять вивчаючи сні Віри Павлівни з графоманського роману Чернишевського "Что делать". А Тичина... Нещасний Тичина! На смерть наляканий, він з тридцятих років став, пекти віршики один гірший другого, і як же дружно ми його ненавиділи, зубрячи оте "тупу, тупу, тупу, собака на цепу", або "зелен сад-виноград, славне місто Ленінград" — набір слів, що одскакували од наших сердець пересохлим горохом. Досі дякую долі, що вже рано я встиг познайомитись і з Шевченком, і з Нечуєм-Левицьким, Короленком і Чеховим, Марком Твенем та Джеком Лондоном, та й з тим же раннім Тичиною, і вже жоден підручник не міг погасити в мені закоханість в дивовижний той світ, що являє собою кожен томик повістей чи поезій.

Ніхто не керував моїм процесом читання. Ніхто не підказував, з яким автором можна знайомитись зараз, а якого треба відкласти на потім, коли підросту та багато що зрозумію. Я кинувся в неосяжне книжкове море без руля та вітрил, мій цікавий човник перескакував з хвилі на хвилю, часто-густо не розуміючи, що плещеться під його хистким дном; я ковтав усе підряд, що тільки міг дістати, і досі дивуюсь, як моя голівешка все оте й витримувала. Скільки себе пам'ятаю, я одночасно жив у двох світах, двох вимірах. Перший світ — це Студенок, школа, учителі й учні, мої брати, тьотя Аня й мамуся, клопоти малі та великі,— все те, що мене оточувало. В другий "же світ, не менш реальний од першого, я переносився з кожною книжкою, і той світ не був підвладний ні часові, ні просторові, і я в ньому жив набагато повнішим життям, аніж у першому. В сто разів повнішим та цікавішим, бо що таке Толя Дімаров, непомітний хлопчисько в коротких штанцях поряд з королями та герцогами, блискучими мушкетерами, відважними піратами, космічними мандрівниками, у яких я щораз перевтілювався! Що таке наші самопали й дерев'яні шабляки супроти справжніх пістолів та шпаг, наші сутички супроти полювання із справжніми рушницями на левів та слонів! Хто така навіть Валя Чмовжова супроти королев та принцес, неймовірних красунь, обсипаних з ніг до голови коштовностями, в яких я щоразу на смерть закохувався і які завжди оддавали мені руку і серце!..

Деся у третьому класі мені до рук потрапив Панас Мирний, його повість "Повія". Не скажу, щоб та повість особливо мене захопила, але книжок тоді було обмаль, і я чесно дочитав її до кінця.

Мамуся побачила її, коли я вже дочитував останню сторінку:

— Господи, де ти дістав оЦю пакость?

"Пакость"? Я тоді ще не відав, що означає слово повія. Думав, що це прізвище героїні повісті.

— І що ти там зрозумів? — спитала, трохи заспокоївшись, мамуся.

— Усе.

Тут мамусина приятелька, теж учителька, яка разом з мамусею застукала мене за отією "Повією", стала нестримно сміятись. Упала на табуретку, однією рукою витирала веселі сльози, а другою наосліп од мене одмахувалась.

Я ж ніяк не міг уторопати, чого вона так сміється. Хоч я й відповів на мамусине

запитання, що зрозумів усе, та якщо сказати правду, то багато чого так і не втямив.

Ну, хоча б отієї трагедії, що сталася з героїнею. Переспала разок з квартирантом хазяйки, у якій наймитувала? То й що? Подумаєш, горе! Спробувала б вона ніч у ніч спати з Сергіякою, який так і норовить стягнути з тебе ковдру або закинути свої ноги тобі аж на шию! А я ж не топлюся од того, не вішаюсь. Ні, ніяк не міг зрозуміти, чому так невтішно побивається ота героїня.

Книга у мене була урочисто відібрана за наказом забути про все, що я там вичитав.

А от же не забув! Сни Віри Павлівни хтозна й коли вивітрилися з моєї голівоньки, а героїня Панаса Мирного досі стоїть переді мною, як жива.

— Зарубай на своєму носі дурному! — ще сказала мамуся.— Щоб я подібної пакості більше у тебе не бачила. Дістанеш яку книжку, спершу спитай у мене дозвіл, а тоді вже читай.

Я так і робив: щоразу йшов до мамусі. Коли вона дозволяла, брав і спокійненько читав. Коли ж казала, що ні, мені ще рано цю книжку брати до рук, заходжувався читати з ще більшим зацікавленням, од мамусі ховаючись.

Так був прочитаний весь "Анти-Дюрінг" Фрідріха Енгельса. Ну, не весь, а окремі сторінки, бо нуднішої книги я досі в руках не тримав. Як вона до мене потрапила, розповім трохи пізніше, а тоді мамуся сказала:

— Ти ще замалий для цієї книжки. Виростеш, наберешся розуму, отоді й спробуєш її прочитати.

Еге, коли ще те буде! А тут книга жива в руках.

Ховаючись од мамусі, жував її ціле літо. Єдина фраза, яка мене вразила по-справжньому, була ось така (досі дослівно її пам'ятаю): "Білі коти з голубими очима завжди або майже завжди бувають сліпі".

Ця фраза сповнила мене неабиякою повагою до власної особи. Мене аж роздимало од пихи, що я знаю істину, яку, окрім мене та Енгельса, не знає ніхто. Все літо я полював за білими котами, але жодного з голубими очима так і не знайшов. Зате попався учителеві, який викладав історію. Був він вреднющий, не раз ловив мене на тому, що я крадькома читаю, тримаючи книжку під партою, і тоді хоч проси, хоч моли, не віддасть книгу нізащо. Тож і цього разу він виріс наді мною саме тоді, коли я потай розгорнув "Анти-Дюрінга".

— Що там у тебе?

— "Анти-Дюрінг".— Мені все одно нікуди було діватися.

— "Анти-Дюрінг"? — не повірив учитель.

— "Анти-Дюрінг" Фрідріха Енгельса.

Учитель довго переварював почуте. Потім спитав:

— І що ж ти там вичитав?

Тоді настала хвилина мого тріумфу. Я звівся і якомога скромніше процитував:

— Білі коти з голубими очима завжди або майже завжди бувають сліпі.

Учитель навіть не пробував одібрати у мене книжку. Та й взагалі після того випадку дав мені спокій. Боявся, мабуть, знайти щось пострашніше, ніж "Анти-Дюрінг".

Де подівся той "Анти-Дюрінг", не пам'ятаю. Тим більше, що взяв я його не в бібліотеці, в яку мав повернути, а поцупив з грубезного ящика, що його залишив на якийсь час директор нашої школи Пуха, коли того перевели до іншого села.

Але спершу про фото. Єдине фото з студенецького нашого життя.

Коли Толя вже навчався у восьмому класі, тьотя Аня купила йому фотоапарат — нечувану в нашому селі річ. Фотоапарат був найдешевший, він складався гармошкою і заряджався не плівкою, а скляною пластинкою, тож перед тим, як клацнути фотоапаратом, Толя накривався з головою грубезною ковдрою і довго там ворожив, навпомацки заряджаючи апарат. Та ще були й триноги, на які апарат той закріплювався.— Тож кожне фото з огляду на те, що треба було ще й проявляти і друкувати, було цілою подією, і не дивно, що в мене збереглося лише дві картки, на яких зображена моя дорогоцінна особа. Толя фотографував в основному своїх однокласників та ще красивих дівчат, а ми й без фотоапарата щодня йому намозолювали очі.

Найдорожче мені друге фото, на якому я, тьотя Аня й мама — обоє ще зовсім молоді. Всі ми втрьох сидимо на східцях, які ведуть до нашого нового помешкання, до якого нещодавно й переїхали. Помешкання це звільнилося після Пухи, там були не тільки дві кімнати, а й комірчина. Тьотя Аня й мама продовжували спати на спільному ліжку, бо менша кімната нагадувала скорше пенал, така * вона була вузька, ми ж учотирьох поселилися в прохідній, і Толя нарешті зміг спати окремо од Костя, тільки я і Сергійко ще ніч у ніч товкли один одного.

Отож теплого літнього дня ми позуємо Толі: тьотя Аня й мама в новеньких халатиках, їхніми руками й пошитих

(мама під час чергової поїздки до Червоного Лиману дістала синенького ситчику в білий горошок: неабияка подія в нужденному нашому житті), я, як завжди, в штаненятах на виріст, з яких давно уже світять литки, в сорочці, що тримається на чесному слові. Мама щось латає, отже це скорше неділя, бо навіть під час канікул вона пропадає на хуторі, доводячи до розуму школу. Я ж і тьотя Аня читаємо: тьотя Аня присіла перепочити на хвилинку, мене ж без книжки не можна було й уявити. І книжка в моїй руці напевно із того грубезного ящика, що стоїть за стіною в комірчині, з ящика, що його залишив Пуха.

— Не чіпай! — наказала строго мама, коли я спробував зрушити його з місця.— Щоб ти й не підходив до нього! Чуєш?

Не глухий, чую. А все ж цікаво, що в тому важкенному ящику?

Років зо два тому, коли в мені ще міцно сиділи заповіді Божі: не вкрадь, не убий, не побажай чужу молодицю... Років зо два тому я й подумати не посмів би доторкнутися до чужого, але оці два роки поступово зробили своє: я уже твердо засвоїв, що Бога немає, що всі оті заповіді — вигадка попів та монахів, які тільки й знають, що дурять народ, отож і гріха як такого не існує на світі,— головне, щоб тебе не застукали на гарячому та не покарали. Тим більше, що наш шостий вже записали гамузом до войовничих безбожників.

Тож Бога немає, немає й гріха в тому, що я загляну крадькома до ящика, який і на хвилину не давав мені спокою. Головне — не спійматися.

Підстеріг, коли вдома нікого не було, прокрався з сокирою до комірчини.

Підважив дошку, засунув у отвір руку.

Книжки! Повнісінький ящик книжок! Скарб, про який я не міг навіть мріяти.

Понад місяць тягав я звідти книжку по книжці. Прочитаю, покладу на місце, а натомість беру іншу.

Остання книжка, яку я вивудив з того ящика, і був "Анти-Дюрінг". Того ж дня приїхав Пуха і ящик помандрував з моїх очей в інше село.

Після цього я став брати книжки у бідненькій сільській бібліотеці, а одного разу під великим-великим секретом дала мені книгу Валя Чмовжова, моя однокласниця, яка щораз мені більше подобалася.

— Це Мопассан. Не читав?

З Мопассаном я ще не мав честі бути знайомим.

— Не відірвешся. Я за один день проковтнула. Заінтригувавши отак, Валя дістає з сумки старанно загорнену книжку, попереджає:

— Не показуй тільки дорослим. Там таке понаписувано!.. Прийшовши додому, я пошвидше засунув Валину книгу

під подушку. Після обіду збирався зашитись подалі в город, щоб ніхто мене не чув і не бачив. Читатиму, поки й стемніє.

І я таки помандрував на город, але не з Мопассаном, а з сапкою: мамусі припекло саме сьогодні підгортати картоплю. А кого взяти у поміч? До Толі приїхав товариш з Ізюма, Кость, почувши про картоплю, устиг вислизнути з дому, Сергійко маленький, один я напідхваті. Отак завжди. Хто воду принесе? Толя! А дров хто врубає? Звісно ж, Толя! Толя та Толя, на Толі світ клином зійшовся. А картоплі ж, а картоплі! І навіщо її було стільки садити?

— Ти займай один рядок, а я два,— каже веселенько мамуся.— Швиденько і впораємось.

Еге, швиденько! Он скільки рядків! Вік би її не їв, цієї картоплі!

Важко зітхаю, схиляюсь над першим кущем.

— Позітхай, позітхай! — уже сердито мамуся.— Не перетрудишся!

Уже зовсім по-темному повертаємося з городу додому. А вдома переполох: нема й досі Костя. Тьотя Аня місця собі не знаходить, збирається йти до Дінця. Але щоб мамуся пустила тьотю Аню саму!

— Біжіть, дітки, й ви,— це до мене й Сергійка: Толя з товаришем подалися в кіно.

Зустрічаємо Костя на лугові, на півдорозі до Дінця.

— Де ти був?! — кричить тьотя Аня.

— Шта-ани! — реве Кость.

Лише зараз ми помічаємо, що Кость без штанів.

— Господи, де ти їх подів?

— Утопилися...

— В чому ж ти підеш до школи? — ледь не плачучи, пита тьотя Аня.

Кость тільки сопе.

— Пішли додому! — смикає тьотя Аня за руку Костя.— Ходитимеш тепер без штанів! — Тьотя Аня, мабуть, не вірить Костеві: думає, що він навмисне утопив штани, аби не ходити до школи.

— Не ходитиму без штанів! — заголосив Кость у відповідь.

— Ходитимеш, ходитимеш, де ти подінешся...

Тьотя Аня йде дуже сердита, а я тихцем радію: тепер хочуть вони чи не хочуть, а віддадуть Толині штани замість оцих недомірків, що на мені теліпаються. Тепер я вже напевне віддам свої штани Костеві, бо немає на світі такої сили, щоб примусила його ходити без штанів.

* * *

Кожен день починається з того, що мамусі не можуть нас добудитись. Особливо влітку, під час канікул. Тим більше, коли знаєш, що розбуркують тебе не тільки тому, що на столі вже парує сніданок, а ще й тому, що тебе жде якась робота.

Хоча б город...

Ох, той город! Мамусі мало було п'ятнадцяти соток у Студенку, виділених для тьоті Ані, вона взяла стільки ще й на себе, тільки на хуторі. Понад самим майже Дінцем. Звідки добре видно і річку, і величезну піщану косу, всіяну твоїми товаришами. Вони плавають, пірнають, стрибають з високого берега, вигріваються, зариваючись в гарячий пісок, а ти вимахуєш осоружною сапкою, і солоний піт роз'їла тобі очі, і кінця-краю немає тому рядкові. Вони перепливають Дінець і, пірнувши у балку, скрадаються до колгоспного баштану, а потім мчать щодуху назад з кавунами та динями, кидають їх прямо у воду та й женуть поперед себе до протилежного берега, подалі од сторожів, яких удалось обдурити, а тобі здається, що й сонце над тобою не те, що над ними,— не ласкаве та добре, а пекуче і зле, і так тебе смажить, що й у роті сохне. Вони ловлять раків, пірнаючи попід крутим берегом, де чорніють отвори нір,— встигай тільки руку засунути, поки тебе не знесла течія, і ось вона, мить найщасливіша: колючий панцир чи клешні, намацані пальцями,— тягни, вихоплюй з нори, пробкою вискакуй на сонцем залиту поверхню, хапаючи судомно розтуленим ротом повітря: "Є рак!.. Є!.." — а ти ковтаєш пилюку, гірку, як полин, і сапа все важчає й важчає, і здається тобі, що нещасливішої од тебе істоти й на світі немає.

Тож не дивно, що наші мамусі не можуть нас добудитись. Тільки, здається, приклеївся щокою до м'якої подушки, а вже мамусин голос: — Толюсю, вставай!

Тобі здається, що голос той мариться, що це продовжується сон, ти ще міцніше стуляєш повіки, а голос хтозна й звідкіля проривається в твою заколисану свідомість:

— Уставай, Толю! Вставай, бо вже пізно!

Ні, це не до мене, адже мені так хочеться спати!..

— Ти довго будеш вилежуватись? Ось візьму деркача!.. О, це вже до мене! Розклеюю повіки, одриваю од подушки важку голову. Позіхаю, аж у шиї тріщить.

Поруч тьотя Аня воює із Костем. Що тьотя Аня потягне ковдру на себе, то Кость

одразу ж під неї й підповзе. Врешті тьотя Аня не витримує: смикає ковдру так, що Кость летить на підлогу. Але й тут не здається: залазить під ліжку, тільки п'яти світяться. І Толя, який приходить на поміч тьоті Ані, хапає брата за ноги, цупить з-під ліжка.

Один Сергійко вже за столом.

— От уже золота дитина! — хвалить його тьотя Аня. — Усі б такими були.

Вмившись, сідаємо до столу і ми. А в сінях нас ждуть уже сапи.

Коли ж не полоти, коли наші мамусі не загадують ще якоїсь роботи і весь літній день до хвилини останньої належить нам, тільки нам, ми спимо, скільки влізе, скільки душа забажає, і розплющуєм очі лишень тоді, коли раптом пригадуємо, що на тебе ж чекає Дінець, чи ліс, чи вигін, що кишить дітворою, — о, тоді нас не треба й будити, ми схоплюємось, як опечені, і, наспіх поснідавши, вискакуємо притьмом надвір.

Я більше ніде не бачив такого величезного вигону, як у Студенку. Українські села взагалі славляться вигонами, під які не жаліють землі, це — центр сільського буття, сюди збігаються всі вулиці і йдуть усі люди, тут відбуваються найважливіші події — вся історія від найдавніших часів записана на цьому живому пергаменті, зумій лише його прочитати. Тут лунають одвічні голоси твоїх пращурів, тут лежать потемнілі од часу вербові колоди, на яких сиділи вони, а зараз сидять твої батьки, приходячи на посиденьки щонеділі, щосвята, тільки ти не сидиш, бо ти ще малий і до того ж тобі іще й ніколи. Так ніколи, що якщо й підбіжиш до батьків, то на мить, на хвилину, і якщо вони тебе й спробують утримати ("Господи, отак запаритись! Та постій, дай хоч носа тобі витру!"), то одразу ж і вирвешся, та й помчиш що духу до гурту таких же, як сам, що грають в сракача або в того ж м'яча.

М'яч був найпопулярнішою грою, принаймні в Студенку. В м'яча грала не тільки малеча, а й парубота, і навіть вусаті дядьки.

Для цієї гри треба було мати м'яч і бити.

Гумові сучасні м'ячі для цього не згодилися б — розлетілися б од першого удару на шмаття. Бралася кінська шерсть, старанно вимочувалась, вминалася в кулю, а потім туго обшивалася шкірою. Такий м'яч був важкий, наче гиря, а твердістю не поступався перед каменюкою. Ним запросто можна було вбити людину, коли б поцілити в голову, тому ті, що втікали, бігли так, наче сама смерть гналась за ними.

Гравці ділилися на дві частини. Одні поціляли важкен-ною битою у м'яч, намагаючись послати його подалі, били й перебігали на інший край вигону, а другі той м'яч ловили і поціляли в тих, що втікали. Вцілили — вибув із гри.

У нас, малих, і м'яч був поменший, і бита полегша. Та все ж іноді як приварять на ходу, то і в очах потемніша. А не заплач, не зареви — засміють.

Окрім м'яча, найчастіше ще грали в сракача — теж гра не для тих, у кого слабкі нерви чи ніжна шкіра на задниці.

Сракачів було два.

Коли грали у перший, то тобі зав'язували очі й нахиляли голову так, що вона торкалася майже колін. Потім щосили били долонею по тому місці, яким ти сідаєш.

Іноді так упечуть, що здається: не долонею влупили — важкою лопатою.

Розігнешся, зірвеш пов'язку з очей — з десяток наставлених рук простягнулось до тебе:

— Хто?

— Васько!

Сміх — не вгадав. Знову зав'язують очі, нахиляють голову...

— Хто?

— Колько?

Сміх іще більший...

Так, бувало, наклепають сідницю, що горить, наче на розжареній сковороді посидів.

— А ти чого це навстоячки їси? — дивується, бувало, мамуся.

— Так...

Не демонструвати ж свою синю, аж чорну сідницю!

В другий сракач тобі очей не зав'язують. Тебе ставлять раком, а на голову кладуть картузи. Скільки учасників гри, стільки й картузів. Іноді ціла гора ледь тримається на голові. Ти боїшся й дихнути, щоб жоден картуз не звалився додолу, а решта розганяється й стриба через тебе, намагаючись не зачепити ногами ті картузи. Перелетів, не зачепив — твоє щастя. Зачепив, позбивав, тепер тебе ставлять раком, носом у пилюку, а того, що стояв, беруть за руки-ноги і, розгойдавши щосили, з реготом б'ють задком об задок. Скільки збито картузів, стільки й ударів. І то добре, якщо в того, ким б'ють, легенька сідниця. А як чавунна, така, як у Костя? Якою тільки палі забивати. Мозок вилітає із носа! Коли Кость ставав рачки, то мало знаходилося сміливців стрибати через нього.

— І тобі не болять? — дивувався я щоразу.

— Не, — відповідав мій братеник.

Кость взагалі був у нас унікум: я ще не бачив людини, яку так би любили коти. Навіть наш котяра — гордий відлюдько, який нікому не давався себе приласкати (не один із нас носив на руках сліди його кігтів), навіть він з усіх ніг кидався назустріч, коли Кость заходив до хати. А якщо Кость ще й на руки підхопить Мурка, то тому й зовсім свято: мружачи очі од насолоди, заведе таку музику, що куди тому духовому оркестрові!

Я не пам'ятаю випадку, щоб Мурко ночував окремо від Костя. Прокинешся вранці, глянеш: з-під ковдри витикаються дві голови: Муркова та Костева. І невідомо, хто кого обіймає: Кость Мурка чи Мурко Костя.

І ще один неабиякий хист у мого двоюрідного брата: підробляти печатки.

Раз у неділю до нашого клубу привозили кіно. Кінофільми тоді демонструвалися під гармошку, наш гармоніст знав лише "Гопак" та ще "Бариню" і часто під оту роз-веселу мелодію демонструвався похорон чи розстріл героїв... Кінофільми були німі, чорно-білі, між кожною частиною була довга перерва, доки кіномеханік перемотував стрічку, так що сеанси тривали три, а то й чотири години, і весь оцей час ми, пацани, що не мали за душею й копійки щербатої, крутили по черзі ручку динамомашини, подаючи струм.

Одкрутив належні п'ятнадцять хвилин та й летиш щасливий до клубу. Сідаєш попереду на підлозі і не зводиш з екрану очей.

Отож одного разу в Костевій голові й зблиснула геніальна ідея: навіщо гріти чуби, коли можна підробити печатку. До того спонукала й жорстока конкуренція, що була поміж нами,— бажаючих подивитися кіно було вдсятеро більше од кількості тих щасливців, яким удавалося ухопитись за ручку динамо.

Дістали використаний квиток з сільрадівською на ньому печаткою, Кость вибрав картоплину, щоб не була водянистою, нагострив ножа і взявся до роботи. Попоморочився більше тижня, а таки змайстрував печатку. Ну, а підробити почерк механіка, що мав семилітню освіту, для

Костя великих труднощів не становило. В нашій школі не було жодного вчителя, чий почерк не міг би Кость підробити, і не один розгублено тер собі лоба, сам себе і питаючи, за віщо ж він виставив оцьому шибайголові дуже добру оцінку.

Першого разу ми йшли до клубу у великому страсі: ану ж викриють. Домовились: якщо контролер, сільський парубійко, щось запідозрить, одразу ж навтікача.

— Йди перший,— сказав мені Кость.

— А чого це я?

— А хто печатку підробив?

Робити нічого: став попереду Костя й Сергійка. Переступаю з ноги на ногу, все не наважуюсь подати квиток, а Кость штовхає мене в спину, шипить на вухо:

— Подавай!.. Подавай!..

Врешті наважився, простягнув квиток контролерові. Той підніс квиток до очей (у дверях було досить темно), і я, войовничий безбожник, враз згадав татусеву молитву:

"Господи, зроби так, щоб контролер мене пропустив!"

Контролер подививсь-подививсь та й перервав навпіл квиток:

— Проходь.

Так ми стали безплатно ходити в кіно. "Монетний двір" наш перестав існувати лише з початком війни...

Крім м'яча та сракачів, окрім війни між червоними й білими та футболу, ми ще й грали на гроші. Хоча, якщо правду сказати, то вислів "грали на гроші" не треба сприймати буквально: гроші і в наших батьків рідко водилися, адже в ті роки колгоспники за свою рабську працю жодної копійки не одержували, з ними розраховувалися нужденною натуроплатою за трудовні.

Трудодень, трудодень,

Дай, бабо, хліба хоч на день!

Та ще до того кожен двір обкладали такими податками, що й земля, оті тридцять соток нещасних, стогоном стогнала. Маєш корову — не маєш — все одно здай триста літрів молока. А м'ясо, а яйця, а позика... Держава душила, як зашморгом, і на хвилину не попускаючи вільно дихнути. Недарма ж на селі найстрашнішими вважалися дві установи: "держстрах" і "заготужас".

З огляду на цю обставину розмінною монетою нам слугували не гроші, а гудзики. Я

й досі пам'ятаю гудзики з єдиної святкової сукні моєї мамусі, які я поспорював, щоб одігратися. Яскраво-зелені, з золотистим поблиском, по них так і бігали сонячні зайчики. Я спорів їх у надії одігратися та й попришивати на місце, та й програв усі до одного, а що було потім, коли мамуся на Перше травня дістала сукню із шафи, то краще й не згадувати.

А часто бувало й таке: бере чийсь батько вихідні штани заради неділі та й пробує їх зодягнути.

— Одарко, Одарко, яка це нечиста сила всі гудзики на матні поспорювала?

А про гудзики на наших штанях-сорочках, то й казати вже нічого: ми часто догравались до того, що носили палички замість гудзиків.

Тож ми грали на гудзики: викладали в акуратні сто-вбчики та й поціляли в них важкими царськими п'ятаками з відстані в п'ять — десять кроків. Поцілив, розсипав стовбець, тепер цюкай п'ятаком кожен гудзик, намагаючись його перевернути. Перевернув — клади до кишені.

Чемпіоном у цій грі був, звісно ж, Кость. Кишені його завжди оддimalись од гудзиків.

Отак проводили ми своє дозвілля з ранньої весни до пізньої осені. А як похолодає, як завіє крижаними вітрами, як скує ставки та озера, як засипле снігами по пояс, отоді за санчата, за ковзани та лижви — і на кригу, на сніг!

Ковзан я мав лиш один. Зробили його мені в кузні: вставили в дерев'яний цурупалок шмат обруча, а шнурки, щоб прикручувати до ноги, я припасував уже сам. При-мотузував поміцніше — і катайся на здоров'я: одна нога їде, а друга стрибає. Сонце, простір, крига під тобою так і витьохкує, — настрибаєшся: спати ляжеш, а в голові — гуп! гуп! — як у ступі.

Лижви ж змайстрував з дубових клепок. З бочки, що геть розсохлася. Ну, не так і розсохлася, в ній ще можна було б квасити капусту чи солити огірки, але я потай збив два верхні обручі та й позакидав їх подалі.

Бочка, звісно, розсипалась, мамуся мусила замовляти нову, а клепки з цієї, старої, пішли нам на лижви.

В околиці Студенка гір не було, тож ходили кататися аж по той бік Дінця, на високі кряжі, всіяні лісом. І таки Бог нас беріг, що жоден не врізався в якусь деревину. Вибереш спуск подовший та покрутіший, зберешся із духом та й одіпхнешся саморобними палицями. Летиш, як на крилах, аж повітря висвистує, а стрічний вітрисько так шарпає убоге твоє пальтечко, що от-от зірве з плечей. Тут уже тримайся щосили, щоб не впасти. Упадеш — все замиготить довкруг тебе млинком. Снігу наб'ється по самісіньку тютю.

Скільки разів я отак котився донизу — не порахувати!

А Сергійко жодного разу не впав. І не боявся спускатися з найкрутішої гірки. Присяде, стягне губи у гудзик, а очі в буравчики — і донизу важенькою гиркою. Захочеш — не зіб'єш з ніг!

Наш майдан, крім розваг, правив іще для демонстрацій.

Двічі на рік, на Перше травня та сьоме листопада, виносили з клубу пофарбовану в червоне трибуну та й ставили її посеред майдану. Трибуна була невелика: два дядьки несли її запросто, то й місця на ній не вистачало всьому сільському начальству. Видирались на неї тільки голови сільради та колгоспу і парторг. Та ще ті, що виступали, протискались по черзі: прокричав своє і май совість — злазь! Решта ж товпилась довкола: і заступник голови колгоспу, і секретар сільради, і бригадири, і наш новий директор, що заступив Пуху. Ми всією школою проходили повз трибуну, кожен клас з учителем попереду, ми несли портрети наших улюблених вождів та дружно пищали "Ура!" — нам було дуже цікаво та весело, особливо, коли починали кричати оті дядьки, що на трибуні стояли, кричати й руками вимахувати так, наче збиралися злетіти в повітря, а найбільш нам подобався одноногий дядько Тодось, герой війни громадянської, який як повернувся з шпиталю додому, як упився з великого дива, що лишився живий, так і продовжував щодня дивуватися... Гупаючи дерев'яною стопою, дядько Тодось важко видирався на трибуну, розсовував сільське начальство так, що воно заледве на землю не сипалось: "А поступіться герою громадянської!" — і починав щосили кричати, б'ючи себе кулаком у груди:

— Ми совєцкую власть захищали!.. Ми щасливую жиз-ню виборювали!..

Й обов'язково починав плакати. Так заливався слізьми, що нам усім здавалося: дядько Тодось от-от зовсім обез-силіє та з трибуни і звалиться.

Вволю наплакавшись, дядько Тодось завжди кінчав одним і тим же: зривав з голови картуз або шапку і високо підкидав у повітря:

— Ану гура товаришу Сталіну!

Перед кожним святом нас по кілька тижнів муштрували на шкільному подвір'ї. Командував нами учитель фізкультури, а "парад" приймав уже директор: стояв на ганку і пильно стежив за тим, щоб ми не ламали ряди та, не доведи Господи, не здумали бавитись портретами вождів. Тьотя Аня якось розповіла мамусі під великим секретом (а я, звісно ж, підслухав), що директора покарали, перевівши з райцентру до нашої семирічки, за те, що два учні під час демонстрації побились портретами вождів. І то наш директор щасливо одбувся: хлопців обох і їхніх батьків одразу ж і посадили, заарештували й учителя — керівника того класу, а директора пощадили.

Тож нас і муштрували кілька тижнів перед тим, як провести мимо трибуни.

Іще нас водили на мітинг з приводу вбивства Кірова. Цього разу ми не марширували та не пищали: "Ура!", — все начальство стояло, познімавши шапки, один дядько Тодось видерся на трибуну в шапці і, прокричавши своє: "Ми совєцкую власть захищали!" — підкинув високо вгору шапку і скомандував кричати "гура" товаришеві Сталіну за те, що той лишився живий.

А потім виступали від нашої школи директор, завуч та учні-відмінники, а від нашого п'ятого виступила, звісно ж, Валя Чмовжова, яка прочитала віршика, що був перед цим опублікований у газеті і що його ми вчили усім класом напам'ять:

Подлиє, мерзкіє, злостніє гади, Смертю посмелі кому уgroжать! Нет, не дождається вам больше пощади, Суд вам одін: как собак, расстрелять!

Голос Валин аж дзвенів, щоки палали, і була вона зараз такою красивою, що я потай гордився, що вона вибрала саме мене, а не когось іншого. Потай, бо коли б хтось про це довідався, то краще й по землі не ходити!

І ще чому я досі дивуюся: у Валю я закохувався (якщо можна назвати коханням неспіливе те почуття)... щоразу закохувався, приходячи до школи. А досить було вийти із школи, взяти чергову книжку до рук, і Валя одразу ж вивітрювалася з легковажної моєї голівоньки — до наступного ранку.

А влітку, під час канікул, я й зовсім її забував...

Того ж навчального року, як убили Кірова, у нас по команді згори провели уроки класової пильності. Учителі розповідали нам про троцькістів та інших ворогів радянської влади, про їх підлий намір розвалити Радянський Союз, а найстрашніше — повбивати усіх вождів і насамперед нашого дорогого й улюбленого товариша Сталіна, який дав нам щасливе дитинство, розповідали й запитували:

— Діти, як треба покарати цих мерзенних недолюдків?

— Я скажу!.. Я!..

— Ану скажи ти, Лобко.

— Усіх постріляти!

— Молодець... А ще?.. Ти, Пінчук, що зробив би?

— Я б їх усіх перевішав!

— А ти?

— Я б їм спершу одрубував руки та ноги, щоб подовше мучились.

— Я закопував би їх живими в могилу!..

— А я б їх живими палив на багатті!..

Ми тягнули один з-поперед одного руки, ми вигадували кари одну страшнішу другої, ми так розходились, що врешті і в учителя мороз пішов поза шкірою:

*— Досить, діти, досить!.. Бачу, що ви всі патріоти, віддані радянській владі й товаришеві Сталіну.

Не знаю, чи тьотя Аня й мамуся теж проводили такі уроки: не розпитав, поки вони були живі. А мабуть, що проводили, спробували б не провести! Одному тільки не можу повірити: щоб мамуся чи тьотя Аня питали учнів, якою смертю треба скарати отих усіх ворогів.

Уроки класової пильності не минали безслідно: невдовзі в одній із газет, здається районній, була надрукована інформація про те, що діти, граючись у судовий процес над троцькістами, ненароком повісили свого однокласника. Ми теж влаштовували кілька разів такі процеси і ніхто не хотів бути троцькістом, тільки прокурорами й суддями, тож усім доводилося ставати в коло, а одному ходити по тому колу і, тикаючи пальцем кожному в груди, вигукувати лічилку: "Еники-беники з'їли вареники!.." На кому лічилка кінчалася, той і троцькіст. І чомусь троцькістом найбільше випадало бути мені, хоч я в гадці не мав вчиняти замах на товариша Сталіна чи труїти колгоспну худобу. (А було і таке: в сусідньому селі пересадили все сільське начальство заодно з пастухами, які не встерегли телят, що об'їлися вкритої рососою люцерни, та на додачу й телятниць

прихопили.) Тож мене кілька разів суворо судили, а потім розстрілювали одночасно з кількох самопалів. "У потилицю не цільтесь!" — кричав я перед тим, як "померти", бо хоч самопали цього разу заряджалися не рубаними гудзиками — горохом, все одно було дуже боляче, а вони, чорти, завжди поціляли тільки в потилицю, та й я ж те робив, коли не був троцькістом і не стояв, ввіткнувшись у сосну лицем. І ще ми вигукували перед тим, як "померти": "Хай живе товариш Сталін!" — точнісінько так, як вигукнув хтось із справжніх троцькістів, коли його розстрілювали. Щось із місяць ми отак бавилися, поки не набридло, і, слава Богу, нікого не повісили ані спалили, тільки ті, кому випадало бути троцькістами, по тижню не могли доторкнутись до власної потилиці, а мамуся моя ніяк не могла уторопати, чому вона в мене синя, аж чорна: "Чи ти нею горіхи розлущував?" А коли й Кость одного разу приніс додому синющу потилицю, то наші мамусі й зовсім стривожились та й одвезли нас в район у поліклініку. Як назвав загадкову нашу хворобу лікар — не пам'ятаю, пам'ятаю лише, що виписав мазь, таку смердючу, що й собаки чхали, коли ми потикались на вулицю (мазали потилиці мені й Костеві, а заодно і Сергійкові — для профілактики). Та ще пригадую, як мамуся, що нас і возила, розорилась на банку бичків та булку французьку,— ми ум'яли ті бички разом із булкою, та й банку ледь не зжували, такою смачнющою була ота консервована риба, неймовірний присмак її до самого вечора був на наших вустах. А Сергійко, коли ми йому розповіли про бичків, цілий день проревів: потилицю, бач, так змазують, а бичка жодного не привезли.

І що найнезбагненніше для мене, нинішнього,— тогочасний Толя Дімаров, який не мав жодного сумніву, що товариш Сталін дав особисто йому найщасливіше у світі дитинство. Ні наша втеча в чорну безвість із хутора, ні понівечена доля мого татуся, ні страшний голод у тридцять третьому, коли мертвими дітьми України можна було запрудити всі на світі річки, ні поневіряння та страх, щоб не довідались, хто ми насправді, страх, на який ходиш, ходиш, бігаєш, бігаєш, та й наткнешся, як на отруйну колючку,— ніщо, чуєте, ніщо не могло похитнути віру тогочасного Толі Дімарова у солодку казочку про доброго батечка, який сидить у Кремлі і тільки й зна, що дбає про всіх на світі дітей. Казочку, що її не втомлювалися повторювати учителі.

Феномен, що його навряд чи спроможні розгадати най-видатніші психологи світу...

Уже в шостому класі у нас якось стали відбирати зошити з портретами Сталіна. В ті роки майже всі зошити були з портретами вождів: Кагановича, Молотова, Будьонного, Ворошилова. Але найбільше було зошитів з портретами Сталіна і всі вони чомусь були у клітинку. Учителі пильнували, щоб ми, не доведи Господи, не пошкодили жодної обкладинки з портретом, щоб найменша клякса не сіла на обличчя Сталіна чи іншого вождя. Принесеш до школи зошити, не загорнені дбайливо в газету,— незадовільна оцінка гарантована.

А тут — терміново здати всі зошити з портретами Сталіна. Списані, неписані — принось все одно.

Я відніс теж. Усі, крім одного. Я вже довідався, не пам'ятаю од кого, що художник, який малював портрет

Сталіна, замаскував на обличчі вождя страшне слово "смерть". То однести всі зошити, не спробувавши самотужки розшифрувати те слово?..

Ледь діждався, коли залишився наодинці в хаті. Озброївся ручкою, схилювся над зошитом. Сталін дивився на мене, сердито настовбурчивши вуса. Тож із вусів і почав.

Покрутив сюди-туди: так ось же вона, літера "с". Сховалась у вусові, думає, що я її не побачу. От ми тебе й обведемо чорнилом.

Та-ак... Тепер пошукаємо літеру "м".

Довго вдивлявся, ставлячи Сталіна то вверх, то вниз головою, поки знову наткнувся зором на вуса. Господи, куди ж я дивився! З'єднати обидва вуса до купи — от тобі й літера "м".

Літери "е", "р" і "т" були сховані набагато хитріше. Та я їх все одно познаходив і, старанно обвівши чорнилом, прочитав слово: "смерт".

Мене аж роздирало од пихи: уявляв, як понесу завтра до школи, як показуватиму розмальоване обличчя вождя.

Аж тут і мамуся.

— Мамусю, мамусю, глянь, що я прочитав! Однієї літери тільки не знайшов, а то всі познаходив!

Мамуся як глянула, так за серце і вхопилася. Зблідла, наче стіна. Потім ухопила лівою зошит, а правою моє завжди одстовбурчене вухо та й стала так смикати, що в мене й голова замоталася.

— Посадити всіх хочеш? — чомусь не кричала — шепотіла вона. І той шепіт був страшніший крику,— Господи, за віщо ти мене покарав цією дитиною? — Відпустивши моє вухо, мамуся вже плакала, а я не знав, що й відповісти.

Потім мамуся, замкнувши зсередини хату, спалила весь зошит у грубці, ще й попіл потовкла у відрі. Сама й однесла на город, а повернувшись, попередила:

— Хоч десь словом обмовишся — не здобрувати ні тобі, ані нам. Усіх до в'язниці запроторять!..

І я оце лише зараз наважуюсь розповісти про той прикрий випадок.

А з товаришем Сталіним мені випало велике щастя зустрітись. Я сидів у першій ряду, буквально за чотири кроки од товариша Сталіна.

Сталася ця непересічна подія в тридцять сьомому навчальному році, коли в Студенок привезли кінострічку "Доповідь товариша Сталіна про проект нової конституції",— здається, вона так називалася. Перше звукове кіно, що завітало до нашого села, і людей не треба було й зганяти до клубу — самі повалили. Та ще й до того ж наш голова нахвалявся: "Хотів би я глянуть на того, хто не захоче послухати товариша Сталіна!" Та скільки він не визирював, а так і не побачив такого, навіть на пень оглухлі діди та баби і ті злазили з печей та кутиляли до клубу. Ну, а нас, школярів, і не запрошували: після того, як дорослі послухали Сталіна, уся наша школа рушила до клубу колоною та й набилася в зал: миші не прошмигнути.

Я опинився у першій ряду, бо директор одібрав усіх шибеників та й посадив попереду поміж учителями, наказавши їм не спускати з нас очей. Ще й пригрозив, що

коли хтось із нас буде крутитись, або кашляне, або свисне, або засміється недоречно, то хай прощається з школою. Іще наказав перед тим, як нас завели до клубу:

— Дивіться на своїх учителів. Що вони будуть робити, те робіть і ви.

І коли завели нас до клубу, він не примостився на лаві,— ні, директор наш став поруч з екраном, став та отак три довгі години й простояв, не зводячи з нас суворого погляду.

Затріщав кіноапарат, засвітився екран, появилася трибуна, а за трибуною — Сталін. Динаміки, розвішані над нашими головами, вибухнули таким диким ревом, що ми ледь не попадали, а малеча вдарилася в плач. Директор став плескати в долоні, учителі, теж аплодуючи, усі як один попідхоплювалися, а за ними попідхоплювалися й ми.

— Нашому вождеві й учителеві товаришу Сталіну піонерське "ура!" — скомандував директор, і ми усі закричали щосили: "Ура!", і я несамовито кричав, бо Сталін дивився прямо на мене. Сталін з видимим задоволенням слухав мій крик, він навіть усміхнувся до мене, правою рукою поправивши вуса, а потім наставив на мене долоню: "Годі, Толю, молодець!" Я все одно кричав би ще дужче, та в динаміках раптом вщухло, продовжувало тільки потріскувати, наче там палили багаття, а Сталін раптом узяв шклянку із чимось, мабуть, дуже смачним і став з неї пити. "Гольд, гольд, гольд!" — рознеслося по залу, а ми так і вп'ялися в ту шклянку очима, кожен з нас, мабуть, подумав: "Оце б мені хоч ковток!", і Сталін, певно злякавшись, що ми й справді станемо в нього просити, швиденько допив і одставив шклянку. Він знову дивився прямо на мене і щось говорив, мабуть сердите, бо очі його були дуже строгі. Що він казав, ми не могли зрозуміти, акустика в нашому клубі була, як то кажуть, ні к бісу, вона годилася лише для німого, а не звукового кіно. "Гу, гу, гу", — котилося над нашими головами, "Гу, гу, гу", — лунало з динаміків, і як ми не вслухалися, так і не могли розібрати жодного слова.

Оте: "Гу, гу, гу", — тривало три нескінченно довгі години. Уже на першій годині в мене стала свербіти сідниця, свербіти нестерпно, до сліз, я й совався непомітно по лаві, й тихенько щипав — не помагало нічого. В учителів теж, мабуть, засвербіли сідниці, не кажучи вже про моїх однокашників: скрип стояв такий, що й оте "гу-гу" покривав. Рятувало нас тільки те, що час од часу динаміки вибухали ревом і ми по команді директора підхоплювались та, чухмарячи щосили свої задки, кричали: "Ура!"

Я ледь діждався кінця сеансу і надовго по тому збайдужів до звукового кіно...

В тому ж сьомому класі зі мною сталася одна із пригод, які запам'ятовуються потім на всьєнє життя.

Я продовжував гратися з Валею у любиш — не любиш, нам не набридало стрічатися поглядами під час уроків, хоч я, боячись насміху, вдавав, що Валя мені байдужісінька, і був переконаний, що ніхто не знає про нашу таємницю лякливу, аж поки одна з однокласниць, дівчина явно дозріла, назбирала в своїх грудях стільки хмизу любовного, що його вистачило б на добрий десяток дівчат, і досить було найменшої іскри, щоб він спалахнув. І на роль іскри цієї, а точніше — сірника вона вибрала на своє горе саме мене, найменш для цієї ролі придатного: я все ніяк не міг

зрозуміти, чому вона коло мене так треться.

Якось ми вертали із школи утрюх: я, мій друзяка Вань-ко і ця дівчина, яку звали Оксаною. Всю дорогу вона торкалася мене то плечем, то рукою, аж Ванько узяв та й сказав:

— Тільки, мій товариш...— він так і не встиг закінчити фразу, бо Оксана його перебила:

— Не твій, а мій!

Од телячого захоплення Ванько обхопив мене позаду та й одірвав од землі.

— Пустити!

Сердито вирвавшись з Ванькових обіймів, я шмигонув до себе у двір. Мене так і обварило оте "мій"!

Наступного дня демонстративно одвертався од Оксани. Вона сиділа за сусідньою партою.

А ще через день мене підстерегла уже Валя. Щоки її пашіли, очі були повні сліз.

— Так це правда, еге?

— Що правда?

— Що ти став любитися з Оксаною?

— Я любитися?... Я?... Хто тобі це сказав?

— Оксана... І щоб я... одстала од тебе... Бо ти з нею любишся...— Тут Валя зовсім уже голосно схлипнула.

Такої ганьби я, звісно, не міг перенести. Влетів до класу, кинувся до парти, за якою вже сиділа Оксана. Побачивши мене, Оксана одразу ж звелася, очі її так і засяяли. Я ж, палаючи праведним гнівом, підбіг упритул та й ляснув її по щоці...

Д'Артаньян, Атос, Портос і Арамис не один місяць по тому хитали докірливо головами. На адресу неофіта, який так нечемно повівся з дамою. Вони одібрали у мене шпагу й коня, зняли плаща з нашитим білим хрестом, а з голови — прикрашеного страусовим пір'ям капелюха, яким я учився, галантно вклонившись, вимахувати перед особами жіночої статі. Не пожаліли навіть дбайливо відрощених гастонських вусиків: потягли до голярні і збрили. Збрили й наказали суворо:

— Іди геть! Ти зганьбив нас, піднявши руку на даму!.. Так я й не став мушкетером. Оксана ж... Оксана швидко

утішилася й невдози після сьомого класу вискочила заміж за одного з аристократів нашого села — помічника машиніста, який учився водити вантажні поїзди. Оксана ходила, як пава, не звертаючи уваги на мене, безвусого, а коли народила дитину та гордо покотила селом в розцяцькованому візкові, то я в її очах до того змалів, що вона й зовсім забула про той випадок.

З Валею ж я продовжував переглядатися крадькома на уроках, на більше не зважаючись. Я дуже боявся, щоб не помітили хлопці та не взяли мене на кпини, то ж вдавав, що ця гарненька дівчинка мені байдужісінька, що он з тією мені поговорити набагато цікавіше, а за тією погнатися і впіймати серед двору шкільного веселіше. Мені, тумакові, й на думку не спало, що ота розповідь про Оксану, оте розпашіле личко

і сльози в очах говорили про Валине почуття до моєї особи більше, аніж усі на світі слова,— я був ще зелений, як пуп'янок, і навіть книжки, що їх я жадібно ковтав одна за одною, навіть вони нічому мене не навчили.

Нещасна Валя! На кого ти тратила свої палкі погляди!..

В сьомому ж класі мене охрестили образливим прозвись-ком, яке я й носив аж до закінчення школи. Жоден хлопець не уникнув того, щоб його не перехрестили на зайця, ворона, рака або й ще на щось гірше. Та так же приліплять, так припечатають, що не одмиєшся до самої смерті!..

Цікаво, чому діти так люблять дражнитись? Чому чим безглуздіше прозвисько, тим міцніше воно прилипає до свого власника?

Пам'ятаю на два роки старшого од мене учня сьомого класу (я тоді вчився у п'ятому), якого дражнили "Іваном Івановичем — собачими яйцями". Він і справді трохи нагадував братів наших менших: такий же прикарабкуватий, та на додачу ще й злий — так зуби і вишкірять. Але до чого ж тут яйця?

Коли я вже по війні, в кінці п'ятдесятих, відвідав уже дядьком дорослим Студенок, то перше, що почув, розпитуючи, як той поживає чи той, було:

— Іван Іванович — собачі яйця? Та повернувся з війни цілий-цілісінький!

Боюся, що з отим клятим прозвиськом він і в могилу зійде.

Мене ж іще в першому класі продражнили "Батьковою шапкою". За той вірш, що його я на свою біду прочитав з помосту в клубі. Було страшенно образливо, не раз і до бійки доходило, до соплів та сліз, але чим дужче я сердився, тим міцніше прозвисько оте до мене прилипало.

Аж після третього класу, коли вибралися з вимерлого того села, полегшено нарешті зітхнув: ну, позбувся проклятої шапки! І до п'ятого носив своє, батьками дане ім'я.

А в п'ятому мене таки перехрестили.

Винен в усьому був наш директор: затіяв організовувати хоровий гурток, його прямо-таки мучила думка, що наша школа не бере участі в олімпіадах, не завойовує почесні грамоти та призи. Запросив учителя співів і той став ходити з камертоном з класу в клас — одбирати учасників майбутнього хору.

Викликано було до дошки й мене.

Учитель торкнув камертон, притулив до мого правого вуха, на яке я ось уже кілька років нічого не чув:

— Ану повтори оцей звук!

Я й повторив — шибки забряжчали од реготу.

— Ти що, зовсім глухий? — запитав учитель здивовано. Я мотнув головою: ні, не глухий.

— Ану тягни за мною: до-ре-мі-фа-соль-сі-до!

Мені страшенно хотілося втрапити до хорового гуртка. Тим більше, що туди вже була одібрана Валя. Тож, набравши повні груди повітря, я таке затягнув "до-ре-мі...", що в учителя й камертон випав з руки. Лягнувши мене по лобу долонею, він сердито

сказав:

— Сідай, соловей!

"Соловей... Соловей!" — покотилося класом.

Вже на перерві мене обступив цілий гурт хлопців та й став перехрещувати на солов'я.

Похмурий, нещасний, повертався додому. Одне око в мене було підбите, на сорочці не вистачало двох гудзиків.

— З ким ти побився? — сплеснула руками мамуся.

— Ні з ким...

Але тут втрутився Сергійко, який був свідком того ганебного хрещення:

— Його "шолов'єм" прожвали! — В Сергійка випали два передні зуби і брат безбожно шепелявив.

От на кому я відігрався! Підстеріг, коли він вийшов надвір, та й налетів на нього круком.

— Шоловей!.. Шоловей!..— кричав брат, витираючи сльози.

— А ти "ясам"! — Сергійко, коли щось робив, не підпускав до себе нікого: "Я сам!"

А як же дражнили мого двоюрідного брата Костя? Як же його прозивали?.. Та "батьком котячим", як же іще!.. Коти ходили за ним, як пришиті.

Найстаршого ж, Толю, ми не прозивали ніяк. Толя у нашій сім'ї був божком, для тьоті Ані весь білий світ клином сходився на її старшому синові. Толя ріс красенем, уже в старших класах дівчата сохли по ньому, він до того ж блискуче учився, не опускався до доброї навіть оцінки, і коли після сьомого пішов учитися до Ізюма, то й там невдовзі став гордістю школи. Не по літах серйозний, він здавався нам зовсім дорослим і ми ніскільки не дивувалися тому, що тьотя Аня завжди в усьому з ним радиться.

Окрім мене, солов'я, у нашому класі було ще кілька пернатих, а також чимало ссавців, навіть рогатих. Пам'ятаю одного вертлявого хлопця, якого прозивали макакою. Макака ця мала твердуючі, як камінці, кулаки, в чому я пересвідчився після одного уроку зоології.

Цього разу ми вивчали, яким чином розмножуються птахи. Учитель розповів детально, а на закінчення спитав, кому що неясно.

І тут мене наче сам нечистий під бока рогом кольнув: я звівся і з якомога невиннішим видом спитав:

— А макаки тотуються?

Учитель довго не міг зрозуміти, чому весь клас попадав од реготу. А зрозумівши, розкрив класний зошит та й вивів навпроти мого прізвища незадовільну оцінку — відповідь на моє невинне запитання.

З "макакою" ж я вияснював стосунки пізніше, коли вийшов із школи. Отоді й пересвідчився, які крем'яні кулаки в цієї породи мавп'ячих.

В тому ж класі я знову взявся за вірші. Та не просто взявся: на мене напала справжня поетична пропасниця. Тіпала мене вдень і вночі, рими, ямби, хореї сипалися на мене, як з переповненого лантуха, і я віршував, віршував, віршував — як завгодно і

про що завгодно. І щоки палали, і в голові стугоніло, і світ весь збігався на кінчик пера...

.Гарячка оця тривала понад місяць, за цей час я встиг нашкрябати купу поезій і сотворити навіть поему з часів громадянської: як червоні вибивали білих із Криму, як довго там монялись, поки не появився Будьонний:

Будьонний появився На білому коні.

І все пішло, як по маслу. Забачивши того білого коня й уславленого на ньому вершника, білі з переляку покидали зброю та й дременули до Чорного моря, де й були всі до одного потоплені в солоній воді.

Поема мені страшенно подобалась, я читав її й перечитував, вона була нічим не гірша од "Гайдамаків" Шевченка чи пушкінської "Полтави", і я мусив нею ошчасливити людство, тобто опублікувати в газеті. Не в стіннівці, звичайно, не в районній навіть газеті, а щонайменше в республіканській.

Переписав, запакував до конверта та й послав аж у Київ, в піонерську газету.

Довго ждав відповіді: щодня виглядав листоношу. І ось воно, чудо: конверт з грифом редакції, і на тому конверті чорним по білому написано: село Студенок, ТОЛІ ДІ-МАРОВУ!

Якщо вам за життя пощастило побувати на сьомому небі, лиш тоді ви зможете уявити, що пережив отой Толя, беручи конверта до рук.

Зашився на город, розпечатав, тремтячою рукою дістав невеликий аркуш паперу. Він був не од руки написаний, а оддрукований, як у книжці. "Дорогий..." починався той лист друкованими літерами, а далі йшов цілісінький ряд крапок. І поверх тих крапок вже од руки було написано: "Толю!"

Дорогий! Я дорогий! Так називала мене лише мама, та й то дуже рідко.

А далі вже йшлося про те (знову ж друкованими літерами), що мій твір ще недосконалий, що мені треба учитися й учитися і читати побільше класиків, особливо сучасних.

І під кінець: "Надіємося, що з тебе виросте справжній поет!"

"Справжній поет". "Справжній поет!.."

Я не розлучався з тим листом і на мить, мене аж обдимало од пихи, що до мене озвалась республіканська газета, та ще й запевнила, що я стану справжнім поетом...

Поетична гарячка вщухла так же раптово, як і почалася. Я зібрав усі вірші, переписав старанно до загального зошита, а на обкладинці вивів: "Анатоль Дімаров". Не Толя чи Анатолій — Анатоль. Мені дуже сподобалося це ім'я, коли до моїх рук потрапив томик Анатолія Франса. А нижче вивів: "Повна збірка творів".

Це була моя перша, та й, плекаю надію, остання повна збірка творів. (Господи, скільки я за своє життя соцре-алістичного гівна понаписував — і досі беруться щоки вогнем, коли пригадую недолугі ті вишкребки! Соцроман-тизм, соцреалізм, соц... соц... соц... Він оспівує, вона оспівує, воно оспівує... Солов'ї від поезії й прози, виліплені не з плоті живої, навіть не з Божої глини, а з пап'є-маше, вони старанно вимахували механічними крильцями; аякже: кожен поет не ходить — літа попід хмарами, а якщо й

опускається зрідка на землю,— треба ж і солов'єві пока-кати,— то йде тільки "ходою орла". Вони витьохкували фальшивими голосами про щасливе безхмарне життя серед горя і мук, над горами трупів, не маючи ні стиду, ані сраму. І я починав таким же солов'єм, і я, многогрішний, "оспівував" — караюся, мучусь і каюся.

Нещодавно в моєму блокноті, в одній з книжечок захаявних, як крик душі наболілої, з'явився такий запис:

"Здається, я тільки зараз став писати по-людському.

Господи, благослови оцей час, що зняв із мене всі пута!"

Хай мені простить читач недоречний цей відступ).

Отут і настає час попрощатися з Студенецькою школою. Попереду вже світять неосяжні літні канікули, які промайнуть, як один день, а там — Ізюм, середня школа номер одинадцять, восьмий клас, що про нього моя мамуся мріяла більше, ніж її пустиголовий синочок.

* * *

Сьогодні ми їдемо в Ізюм — поступати до восьмого класу. Мамуся вдесьте поправляє на мені сорочину, а штани так напрасувала, що на них гидко і глянути.

— Ану покажи вуха! — На її переконання, в моїх вухах щоночі ночує не менше сотні свиней.— Я так і знала! — стогне мамуся.— Візьми мило і добре помий!

— Та я їх уже мив! — одбрикуюсь.

— Мий, мий! Не поодпадають.

Бідна мамуся. Вона переживає в сто разів більше, ніж я, що мене не приймуть до середньої школи. Роздивляючись мій атестат з доброю, а не дуже доброю оцінкою за поведінку, вона ледь не плаче;

. — Ну, куди ти підеш з такою оцінкою? Хто тебе візьме? Хіба що в колгосп свинопасом.

Я, повісивши носа, мовчу. Не можу навіть сказати мамусі, що оцінку мені поставили незаслужено. Більше того: мені спершу навіть хотіли поставити "задовільно" (вовчий білет, з яким і не потикайся в подальшу науку), та мамуся вблагала директора.

А все ота сторожиха, де вона і взялася на мою нещасну голівоньку!

В нашому класі поміж хлопцями розгорілося своєрідне змагання: хто перший вискочить надвір після дзвінка на перерву. І от після одного такого дзвінка я кулею вилетів з класу, щодуху погнав коридором (ура! — я перший!), вискочив на ганок. А на ганок саме піднялася сторожиха з повним відром води. Я хотів проскочити мимо та й промахнувся. І ми уже втрюх: я, відро й сторожиха покотилися з високого ганку.

Відро і я відбулися переляком (скотились м'ячами), сторожиха ж зламала два пальці на правій руці, та ще й потовкла добре ребра. Схопившись зопалу, вона торохнула мене вже порожнім відром по голові ("Бем!" — порожнина об порожнину), а тоді закричала, що пробі — вмирає.

Сторожиха не вмерла, а мені вліпили "добре" за поведінку. Та й то, повторюю, "добре" поставили тільки тому, що мамуся була вчителькою.

Тож зрозуміло, чому так переживає мамуся.

— Ти ж там поводи себе, як нормальна дитина! — уже вкотре наказує вона (а я що, ненормальний?).— Та носом не шморгай. І язика не висолоплюй.— Це про мою звичку водити язиком вслід за пером, коли що пишу.— Ану нагни голову, півника пригладжу.— З півником на моїй голові, на самісінькій маківці, мамуся веде безнадійну війну: що пригладить, а він знову стирчить задерикувато. Особисто мені він не заважає ніскілечки, та мамуся чомусь переконана, що з-за одного півника мене можуть не прийняти до восьмого класу.

— Ну, з Богом! — врешті каже мамуся.

Бач, і Бога згадала. Хоч уже не один рік боялася й заїкатись про нього. За одне тільки це могли запросто потурити з школи.

Середня школа, до якої ми вирушили, була, власне, не в самому Ізюмі: місто лежало на правому березі Дінця, стрімко здираючись одноповерховими в основному будиночками на високий кряж, де, якщо мене не зраджує пам'ять, грізною фортецею стояла в'язниця, наглядаючи пильно за хатками внизу, що аж поприсідали од страху, за людом, що ходив ще на волі. По лівому ж березі Дінця лежали розплескано луки, прорізані дорогою, яка була вимощена диким камінням,— жоден асфальт не втримався б під час щорічних повеней, що розливалися вільно ушир на кілька кілометрів. По тій "саші" проїхати возом — зубів не долічишся. Недарма ж розповідали про одного чоловіка, який так об'ївся, що й кишки завернуло. Поки його домчали до міської лікарні, то не треба було й операції робити: тельбухи так перетрусило, що знову всё стало на місце. (От де немаловажна причина поразки німців: жодна техніка не могла витримати наших пекельних доріг).

По лівому ж боці Дінця, через луки, ліплячись до залізниці, лежав хаотично забудований виселок з такими кривулястими вуличками, що чорт ногу зламає, поки кудись добереться. У виселку мешкали роботяги з паровозоремонтного заводу — єдиної промислової споруди, яка щоранку будила люд таким ревом могутнім, що й мертві, просинаючись, ворушилися налякано в могилах, розташованих, за традицією, аж ген угорі, щоб "було видно, було чутно". Люди мешкали у приватних будиночках, що симпатично виглядали з-поза штахетників, тож виселок був суціль одноповерховий, за винятком двох середніх шкіл, української та російської, та ще палацу культури — величезної споруди з колонами й арками, на яку не пожаліли ні скла, ні бетону.

Іще виселок ділився на Верхній, де були обидві школи, та Нижній, що зажив сумної слави неспокійним та розбишакуватим людом: потикатися чужинцеві на його завулки та вулички навіть серед білого дня було справою вельми ризикованою. Жоден хлопець, мешканець Верхнього виселку, не наважувався провести дівчину, яка, на свою біду, жила в Нижньому, або Гнидівці, як його охрестили: запросто могли пригостити по голові цеглиною, пожбуреною невидимою рукою з-за якогось штахетника. Скільки сердець було розбито невидимим кордоном отим, що охоронявся не менш люто, ніж кордони великої нашої держави!

Вже навчаючись у десятому класі, я таки наважився порушити той кордон, заглибившись трохи на ворожу територію, і що з того вийшло, розповім трохи пізніше.

Зараз хіба що додам, що спонукала мене до того відчайдушного вчинку моя ж таки однокласниця Міля Золотоверха ("В усьому шукай жінку",— кажуть французи), але й про Мілю пізніше...

Зараз же я підходжу разом з мамусею до двоповерхового будинку, храму науки і пустощів, з великих сяючих вікон якого не виглядає жодне дитяче обличчя: ще тривають літні канікули. Тож у самому приміщенні, до якого ми наважились ступити після певних вагань, стояла така урочиста тиша, що навіть вожді на портретах позмикали державні вуста. Я проходжу під ними, як кролик, і вожді проводжають мене строгими поглядами. Навіть Сталін, друг всіх на світі дітей, і той підозріло зирить на мене: "Як ти посмів отут появитися з такою оцінкою за поведінку?"

Іду за мамусею, стискаючи в правиці кашкета, і відчуваю, як на моїй головешці злякано ворухнеться півник.

Височенні, чимось чорним оббиті двері (я ще зроду-віку не бачив дермантину), бронзова табличка, на якій золотом сяють літери: "Директор школи". Мамуся дістає хустину з рукава єдиної празникової блузки, протирає враз запотіле пенсне, обережно шкребеться у двері.

— Увійдіть,— глухо, як із могили.

Несміливо прочиняємо двері, ступаємо до кабінету. Кабінет величезний, він весь залитий сонячним світлом, що нестримно летіть у широчезне вікно, від того я і мамуся здаємося самі собі ще меншими і, пригнічені власною малістю, застигаємо на порозі.

— Проходьте, чого ж ви?

Голос лунає з-за величезного столу і власник того голосу має таку ідеально поголену голову, що вона блищить, як полакована. Жодного натяку на одну хоча б волосинку на полірованій поверхні, мусі, і тій на ній не втриматися,— скотиться, як по льоду. Я стою, заморожений, неспроможі одірвати од того дива очей.

— А ви, молодий чоловіче, так і будете підпирати двері? Мамуся вже примостилася несміливо на краєчок стільця,

тож примощуюся поруч з нею і я. Стілець такий високий, що я ледь дістаю ногами підлоги. Мені одразу ж захотілося погойдати ногами, але я розумію, куди ми прийшли, тож сиджу, тихший води, нижчий трави.

— До восьмого? — питає директор.

— До восьмого,— відповідає мамуся. І швиденько додає: — Ми з Студенка, я там учителькою.

— Атестат прихопили?

"Не прийме!" — подумав я з острахом. "Не прийме!" — подумала, мабуть, мамуся, бо стала ще меншою.

Директор уважно вивчає мій атестат. Ось дібрався, мабуть, до клятої тієї оцінки, бо звів голову і якось аж здивовано подивився на мене.

І тут мій носяра став нестерпно свербіти. У людей носи як носи, у мене ж сатана — не ніс; досить щось узяти в обидві руки, як він обов'язково починає свербіти. До сліз

свербіти!

От і зараз: директор не зводить із мене погляду, а носяра мій так свербить, так у ньому викручує, що сльози виступають на очі. Скошую на нього люто очі, ворущу ним щосили — і не думає вгамуватись.

— Що це у вашого сина з очима? — питає директор.

— З очима?

Мамуся повертається до мене розгублено, та я вже сиджу янгол янголом.

— Гаразд,— каже директор по довгому роздумі.— Я не можу відмовити колезі...— І ще щось говорить, але я вже нічого не чую. "Мене прийняли! Прийняли! Прийняли!" — видзвонює у мені святковими дзвонами. З вдячністю дивлюся на поголену під Котовського голову і навіть у гадці не маю, що мине час, і я хлюпону ненароком на неї чорнилом. І директор, звісно ж, про це ще не знає, інакше не попрощався б із нами так приязно.

— Що ти виробляв із своїми очима? — питає підозріло мамуся.

— Я?... Нічого...

Ми вже спускаємося вулицею до залізниці, щоб їхати додому.

В той час між Ізюмом та Червоним Лиманом ходили міжміські поїзди, підбираючи сільських роботяг, що працювали на промислових об'єктах,— поїзди так і називались — робочими. Допотопні вагончики, збудовані ще за часів царя Гороха, безвідмовно трюхикали залізничними коліями, і робочого люду щоразу у них набивалося стільки, що лишалося тільки дивуватись, як вони не розвалювались. Два ліхтарі, які ледь блимали при дверях, неспроможні були розвіяти густий морок, що, здавалося, і серед дня не вивітрювався з вагонів: рай для безбілетників-"зайців", які економили кожен копійку і намагалися проїхати за рахунок держави, що вела з ними уперту, але безнадійну війну. Цілі загони ревизорів влаштовували щоденні облави, прочісуючи вагон за вагоном, миші, здається, і тій не прослизнути, а заячого племені не меншало, тим більше, що весь робочий люд, який їхав тими вагонами, завжди був на нашому боці. Пірнеш під сидіння, од ревизора рятуючись, пробираєшся гарячково поміж чобітьми та черевиками, а тут — цап тебе за чуприну!

— Тимко, що ти там нишпориш?

— Зайця зловив!

— Так дери з нього шкіру!

, І твоя головешка вже затиснена поміж колінами і ніготь залізний стриже тобі чуба: проти шерсті, при самісінькій шкірі. Сльози з очей так і бризкають. А мовчи, а й не писни, якщо не хочеш попастись до рук ревизора, який ось, над самісінькою головою твоєю виклацує щипцями, наче вовчими іклами:

— Ваш білет!.. Ваш білет!..

Ревизор іде далі, і твою голову, на якій, здається, вже й шкіри не лишилося, нарешті одпускають на волю:

— Стрибай, зайче, обратно!

І ти задком, задком — од ревизора подалі. Заб'єшся в куток та й мацаєш обережно

голову, що аж горить, настрижена безжалісним нігтем.

І ще одна розвага для роботяг: прибити до полиці полу пальта чи кожушка, а влітку піджака чи штанину. Я більше не стрічав таких широчезних полиць, по п'ять, по шість чоловік забиралися на них одночасно, та й спали покотом до кінечної станції. Отоді ті, що сиділи внизу, і прибивали тихцем поли пальт, піджаків, що звисали з полиць. Приб'ють, діждуться, поки поїзд зупиниться, та й будять:

— Васько, уставай, приїхали!

Схопиться очманілий Васько, хоче зіскочити донизу, а пола й не пускає. Попоморочиться, поки вивільнить полу. Або ще гірше — холошу. Тут уже скидай геть штани, якщо не хочеш одірвати холошу.

Реготу — на цілісінський день. Як Васько без штанів витанцьовував.

Забави ці припинилися після славнозвісного указу про запізнення на роботу, що порівняв гегемона з колгоспниками, зарахувавши його до спільного класу рабів. Запізнишся на п'ять хвилин на роботу — п'ять років ув'язнення! Спробуєш шукати кращу роботу — гуляй до тюрязи! Так що великі будови соціалізму, а пізніш — комунізму ніколи не скаржились на брак робочої сили.

А поки що... Поки що ми з мамусею їдемо, щасливі, додому і мені страх хочеться зустріти когось із своїх од-

нокласників. Ну, хоча б Валю Чмовжову. Похвастатись, що не тільки її, а й мене прийняли до того ж восьмого класу. Я вже жду — не діждуся того щасливого дня, коли переберуся навчатись в Ізюм, появляючись вдома лише по неділях. Я ще й гадки не маю, що ждатиму цієї неділі, як манни небесної, і не так, мабуть, неділі, як суботнього, вечора, коли, добравшись "зайцем" до своєї зупинки, скочу з високих сходин вагона та й почешу темним лісом, а тоді вже й селом до єдиного в світі віконця, яке світитиме хоч до самого ранку, мене виглядаючи. Відчиню хатні двері, і мене так і омие маму сина ласкава посмішка, і люблячі очі засяють з найдорожчого у світі обличчя.

— Мий, синку, руки, та сідай вечеряти.

На вечерю картопля-пюре, наперед уже знаю. Отакенна полив'яна миска, а мамуся ще й підкладає.

— їж, їж, ти, певно, зголоднів у тому Ізюмі. Господи, кожа та кості! Чи вас хазяйка там зовсім не годує?

Годує. Пісні, аж сині, супи, та й ті в неглибоких тарілочках. По отакенькому шматочкові хліба на сніданок, обід та вечерю. Вона й чоловіка захарчувала до того, що той наче підліток, а нам то кожну ложку рахує.

А приймала — співала-виспівувала:

— Та вони ж у мене будуть, як у Бога за пазухою! Не знаю, яка пазуха в Бога, а за пазухою нашої хазяйки

і миша подохла б з голоду.

Чоловік її працює на паровозоремонтному заводі, вона ж господарює удома, та ще пропадає на базарі: щось купує, щось перепродує, будь-який крам, що появляється в магазинах, не мина її рук. Часто ходить на ніч у чергу: викинуть вранці сатин, а то й

батист, а вона уже й перша. А одного разу звечора як пішла, то повернулась аж наступного вечора. Серед ночі під'їхала міліція, повантажила усіх жінок на машини та й одтарабанила за шістдесят кілометрів: добирайтесь додому пішечком. Прийшла, аж шкварчала, а тут її чоловік, скориставшись з відсутності грізної половини своєї, надпив з графина горілки,— було, й цирку не треба! Ми ж того вечора полягали спати — жодної крихти в роті.

Не знаю, чи довго я протримався б на тих супах, якби мамуся, довідавшись, як нас годують, не забрала мене од тієї хазяйки та й поселила в бабусі, Божої свічечки, недалеко од школи.

— Буду тобі, синку, давати в день по карбованцю. Ходитимеш їсти в їдальню, вона ж недалеко од школи.

Їдальня паровозоремонтного заводу і справді була поруч із нашою школою. Помпезна споруда з гігантськими ко-

5 Л. Дімаров

129

лонами, колон було понаставляно стільки, що серед них можна було заблукать, як у лісі. З величезними вікнами, у які запросто міг в'їхати поїзд, з високою, десь аж під хмарами, стелею. Це була, мабуть, найбільша у світі їдальня, в ній могли б водночас пообідати всі мешканці міста, та ще й приїжджим місце лишилося б.

В той час гігантоманія охопила всю нашу країну, повсюди зводились споруди не менші, аніж піраміди єгипетські, пам'ятаю, як нас, шестикласників, водили за тридцять кілометрів в щойно збудований кінотеатр: щоб заповнити його зал, треба було зігнати всіх жителів довколишніх сіл. Демонструвався один із перших звукових кінофільмів, якщо не зраджує пам'ять — "Ми з Кронштадту", і жодного слова не можна було розібрати: така акустика була в тому велетенському залі.

Тож не меншою була і їдальня, що обслуговувала робітників паровозоремонтного, але й нами, простими смертними, не гребувала, зокрема отакими селяками, як я, що з'їхались з усього району здобувати середню освіту (по селах середніх шкіл тоді майже не було).

Пам'ятаю перші відвідини тієї їдальні. Щойно подолав широкі, з білосніжного мармуру сходини, як опинився віч-на-віч з міліціонером. Вирізаний з фанери міліціонер мав дуже грізний вид. Однією рукою він діставав з кобури нагана, а другою показував на плакат, де криваво-червоним по білому кричали слова: "У нас не крадуть!"

Втягнувши голову в плечі, прошмигнув мимо охоронця порядку. Вже зайшовши до приміщення та примостившись до вільного столика, я зрозумів, чому "не крадуть". На столі стояло кілька брудних тарілок з білого металу і на кожній тарілці було вибито: "Украдено в їдальні № 1". Ножів не було, їх, мабуть, давно вже покрали, зате в кожній виделці бракувало двох середніх зубців, а ложки світили акуратно просвердленими дірками. І захочеш — не вкрадеш.

У мене одразу ж пропала охота брати борщ або суп (чим затулятиму дірку у ложці?), натомість пішов до буфету і видивився страву, яку зроду-віку не пробував, але

про яку читав у повістях та романах.

Какао! Заморський напій, що ним ласували різні князі, барони та графи, капіталісти й поміщики. Вся ота класово ворожа нечисть, зліквідована жовтневою революцією. "Єш ананаси, рябчиків жуй, день твій останній приходить, буржуй!"

Не пробував ні ананасів, ні рябчиків, класово ворожі ці страви були знищені разом з буржуазією, а от какао яки-

мось чудом уціліло, уціліло та й прорвалося в пролетарську нашу їдальню.

То як же його не скуштувати!

Стаю у чергу, благаю Господа-Бога (невигубна звичка, що лишилася від татуса): "Господи, зроби так, щоб мені хоч шклянка лишилася!" — на металевій таці всього сім шклянок.

Не беруть! Ніхто не бере! Замовляють супи, котлети, компоти, а на какао — нуль уваги. Не знають, що то, чи гребують класово ворожим напоєм?

— Мені оте,— тремтячою рукою показую на шклянки з какао.

— Скільки? — питає буфетниця.

Хотів узяти одну, та одразу ж подумав, що поки вип'ю, поки розпробую, решту розметуть.

— Чотири... І на здачу дві булочки.

— Не обдме? — питає буфетниця, виставляючи на тарілку шклянки.

— Питаєте! — чую глузливе за спиною.— Та йому відро дайте — видме, ще й вилиже!

Черга незлостиво сміється, і я несу під той сміх дорогоцінний напій, пильнуючи не пролити й краплини.

Сів до столу, обережно взяв першу шклянку, підніс до молитовно наставлених вуст.

Що вам, хлопці, сказати про какао! Всі солодощі світу були зібрані в тому напої, кожен ковток переносив мене на Олімп, де проживали боги стародавньої Греції. П'ючи наостогидлий нектар, вони заздрісно поглядали в мій бік і канючити в мене їм заважало лиш те, що вони все ж були богами, а не простими смертними. Лише Венера, страшенно подібна на Валю Чмовжову, улесливо посміхалась до мене, але я лишивсь непохитний, як тичинівська скеля, бо "когда я ем, я глух і нем".

Напій виявився не тільки неймовірно смачний, але й до біса наїдний. Я, що міг запросто ум'яти цілу хлібину й отакенну миску борщу, ще й заїсти тарілкою молочної каші ("Де воно в тобі і вміщається?" — дивувалась мама), після другої шклянки відчув, що мій шлунок наповнився вщерть. Але ж не лишати на сміх ворогам дві шклянки какао, що за них заплачені лічені мої копійки!

Тож, сито зітхнувши, простягаю руку по третю.

Після третьої какао стояло вже аж під горлом...

Очі рогом лізли, коли допивав четверту...

Ледь звівся з-за столу. Пофарбовані в какао стіни гойдалися то вправо, то вліво, люди, з обличчями кольору

какао, теж п'яно похитувались, а вийшов надвір — у небі замість сонця висіла велетенська крапля какао. Мені здавалося, що якби я зараз заплакав, то й з очей моїх полилося б какао.

Ледь доповз до перону, щоб їхати додому. Там уже зібрався весь наш гурт: Валя Чмовжова, Ганя Лобко, Кость Карпенко і ще кілька хлопців.

— А ми боялися, що ги запізнишся! — сяйнула до мене очима Валя.

— Чого б це я мав запізнюватись! — дихнув я їй в обличчя хмарою какао.— Я ще ніколи не запізнювався.

— Та то я просто так,— усміхнулась вибачливо Валя: вона вся аж світилася. І я мимоволі став з нею поруч: не інакше нечистий поставив, наперед хіхікаючи.

— Ось послухайте новий анекдот,— обізвався Карпенко.

— Ану розкажи! — сказала Ганя: вона не так полюбляла анекдоти, як була небайдужою до Костя. її великий рот наперед цвів сміхом.

— Значить так.— почав Кость.

Анекдот був не дуже смішний, але всі розсміялися. Забувши про какао, що переповнювало мене по самісінькі вуха, реготнув і я. Реготнув, та одразу ж і пукнув. Пукнув так голосно, що Валя, яка стояла поруч, аж підскочила. І почервоніла... Та де там почервоніла: зайнялася вогнем, наче не я, а вона те зробила. А з вокзалу повибігали налякано люди. Може, сталося це випадково (саме підходив поїзд), але мені здалося, що вони вибігли на непристойний цей звук.

Господи, Господи, і треба ж, було мені пити какао!

Хлопці, чорти, звісно ж, попадали з реготу, а дівчата вдали, що вони нічого не чули. Завели одразу розмову про школу, про нову вчительку хімії: дуже молоду та красиву, в яку одразу ж закохалася вся чоловіча половина нашого класу, а жіноча так же дружно зненавиділа.

Та мене та перебільшено зацікавлена розмова не могла ввести в оману. Я не знав, куди подітись, крізь яку землю провалитися, і коли ми нарешті вдерлися до вагона (у вагони робочого поїзда не сідали, а вдиралися, беручи штурмом кожне купе), коли нарешті всілися і поїзд, болісно зойкнувши, рушив із місця та й затрюхикав по найжженій колії, то найголосніше кричав, найбільше штовхався, звісно ж, Толька Дімаров: так мені хотілося, щоб усі забули про той ганебний випадок. Аж доки якийсь робітник, що сидів поруч, врешті не витримав:

— Ану втихомирся, бо у вікно к бісу викину!

Але й тоді чорт продовжував штрикати мене попід боки ріжками. І коли поїзд зупинився на черговому полустанкові і Ганя стрибнула на перон, я висунувся по пояс у вікно і гукнув:

— Ганю!.. Ганю!.. Бігом сюди, бо поїзд рушає!

Ганя підбігла, задерла усміхнене лице (а коли вона не всміхалась?).

— Передайте нашим, щоб наклали вашим! — закричав я щосили і одступивсь од вікна. Краєчком ока ще побачив Ганю, що застигла, переварюючи почуте.

Отут робітник і не витримав. Ухопив за вухо і так його крутонув, що воно лише чудом утрималося на моїй голівшці. А потім ще й стукнув по лобі, немов молотком: гвіздки таким кулаком забивати!..

Якщо мені на тім світі судилося за цей вчинок лизати розпечену сковороду, накажи, Господи, чортам не розпикати її так, щоб по ній іскри стрибали. За час, що минув з того дня, коли я прокричав до бідолашної Гані хуліганську ту фразу, за п'ятдесят п'ять років, що минули відтоді, я стільки карався і каявся, що вже, мабуть, не раз спокутував ту провину.

А якщо ще додати майже відірване вухо, що горіло вогнем, і на весь лоб синячище, і те, як я, найнещасніша у світі істота, волікся, одставши од гурту (Валя весь час оглядалась на мене), і мені весь світ був немилий, і як я проклинав ту годину, коли обпився какао, і мамусині сльози, коли вона тулила до мого вуха намоченого в холодній воді рушника, і як пізніше, зустрівшись з Ганею, не знав, куди й очі подіти,— якщо все це додати, то смію надіятись, що ота сковорода не буде вже такою й розжареною..;

Вухо довго боліло, синяк все не щезав, а я ще довше сердився на Валю. Здавалося, що коли вона про щось шепоче з подружками, та ще й сміється при цьому, то напевно ж згадує мою ганьбу на пероні і те, як провчив мене дядько. Не раз стрічав її благаючі очі та й одвертався одразу ж, насуплений: "Якщо я пердун, то й ти мені непотрібна!"

Та згодом ми таки помирилися б, бо на той час я не знав іншої дівчини, од одного погляду якої все в тобі так і обімре... Про те, щоб узять її за руку, чи, тим страшніш, обійняти, я не смів навіть мріяти. Пам'ятаю, як вона ненароком торкнулася волоссям моєї щоки, пояснюючи якусь задачку... А задачки вона лущила, як білка горіхи... Мене вогнем так усього і облило, я вже не те що задачки — підручника не бачив. "Ти що?" — здивувалася Валя. А я не смів на неї навіть глянути... І довго по тому торкався долонею своєї щоки: здавалося, що й щока стала іншою, набагато ніжнішою на дотик. Тож нізащо не відважився б узять її за руку, а тим більш — обійняти, але не проходило дня, щоб я не думав про неї, і ці думки були найсолодші, і ми напевно таки помирилися б, коли б не мій двоюрідний брат Анатолій, вже учень десятого класу — зовсім для нас недосяжна істота. Мало того, що він був відмінником і гордістю школи, а ще й відвідував авіагурток і, трудно й повірити, літав на планері. Всі дівчата вмирили по ньому, міг би вибрати будь-яку, так ні ж, йому запало у голову зупинити свій вибір на Валі Чмовжовій.

Сталося це у вагоні (знов у вагоні!), десь у середині навчального року. Ми, як завжди, поверталися зграєю, як до нашого купе просунувся Толька. Він чи то випадково одколовся од своїх, чи ще на пероні наклав оком на Валю, тільки, зайшовши, одразу ж усівся поруч з нею. (Я сидів навпроти). Сів та й став її обіймати, Валя виривалась, вищала, але в неї при цьому було таке веселе та щасливе обличчя, що мені одразу ж гидке стало оте її виривання та вищання. Мене так і різонуло по серцю, але я вдавав, що мені байдужісінько, я примушував себе разом з усіма сміятись, хоч мені було не до сміху.

Я не став викликати Тольку на дуель, хоч в уяві не раз проткнув його

мушкетерською шпагою, а натомість гордо зрікся Вальки. І коли десь через тиждень Толька запитав мене, чи це правда, що я дружу з Чмовжовою, я відповів, що чого б це я мав з нею дружити.

— Хто тобі це сказав?

— Сама Валя сказала.

Ага, вони вже стрічаються! Висмикнув ревниву колючку із серця і гордо кинув Тольці в обличчя:

— Бреше твоя Валька!

— Так ти не будеш проти, як я з нею дружитиму?

— Чого б я був проти. Дружи — мені байдужісінько. Я з дівчатами обійматися не збираюсь.

Другого ж дня пересів од Мишка Кононенка. Досі парта, за якою я сидів, була поруч із Валиною, досить повернутися, і стрінешся з нею очима, тепер же я був далеко попереду і жодного разу не оглянувся на Валю. Щось із місяць Валя вперто ловила мій погляд, я ж гордо одвертався од неї, та ще став перемовлятися із Мілею Золотоверхою, гарненькою дівчиною, та до того ж і відмінницею. Валя якось на великій перерві взяла її під руку і вони отак попідруки усі тридцять хвилин і проходили. Про що вони говорили, не знаю, але Міля після тієї розмови деякий час мене уникала.

Ну, й біс із нею, із Мілею, я знайшов собі втіху в книжках, що я їх поглинав неустанно, беручи спершу в бібліотеці шкільній, а коли там уже нічого було брати, то став ходити до бібліотеки при клубі паровозоремонтного заводу, де на полицях стояло таке книжкове багатство, що й очі розбігалися.

За деякий час Валя стала-таки дружити з Толькою і дружба ця була зовсім не схожа на ту, що була поміж нею і мною. Толька все літо ходив з нею купатись, навіть розпоров собі носа, показуючи, як він уміє стрибати у воду, Толька щовечора пропадав допізна з Валькою і, додому вертаючись, частенько не в двері заходив, а дерся у вікно, щоб не побачила тьотя Аня та не стала допитуватись, де він пропадає, а коли вступив до Одеського Інституту Інженерів Водного Транспорту (кожне слово, поки Толя здавав екзамени, у нас вимовлялося тільки з великої літери), коли був зарахований студентом недосяжного для нас, його молодших братів, учбового закладу і зібравсь до Одеси, то покликав мене й запитав:

— Ти можеш зробити мені велику послугу?

— Я? Та залюбки!

— Віднеси оцю записку Валі. Тільки не читай.

Я й не читав — краєчком ока тільки заглянув. Толя писав, що він завтра вранці їде на навчання до Одеси і щоб Валя вийшла попрощатись до поїзда.

Віддав Валі записку, оком не зблмнув.

А Міля знову повернула мені прихильний свій погляд (чи не з Вал иного ласкавого дозволу?), а що я не так легко давався на її залицяння, то стала приносити мені книжки з своєї бібліотеки домашньої: одна цікавіша другої. Ну, як до такої дівчини та бути байдужим!

Тим більше, що Міля була акуратна, як кішечка. Все на ній так і сяяло, а її підручники-зошити і в руки було страшно взяти, такі вони були чисті, ще й обов'язково обгорнуті в кольоровий папір. Мені, коли я дивився на Мілю, чомусь завжди хотілося вимити руки.

То як не дружити з такою дівчиною! Якби ж тільки вона не жила в Гнидівці.

Чомусь найкрасивіші дівчата нашої школи були саме з Гнидівки. І найбільші хулігани — теж з того виселка. Вони ревниво оберігали своїх дівчат, і горе тому чужинцеві, що попадався їм до рук!

Найчастіше його, добре побивши, ставили рачки, тикали до рук сірника та й примушували міряти сірником тим дорогу додому. Ще й співати при цьому одну з популярних на той час пісень. Хоча б "Легко на серце од пісні весьолой". Та ще й вершника садовили: обов'язково найважчого хлопця, який всю дорогу молотив п'ятами в боки. Я про це вже писав у своїй книжці і редакторка викинула згадку про пісню: "Бракувало, щоб вони "Інтернаціонал" ще співати примушували!" А примушували: й "Інтернаціонал", і "Шірока страна моя родная" — для гнидівців не існувало нічого святого.

Була й друга кара: п'яти півнем. Вибирали повищий паркан, за яким жив позліший хазяїн, висаджували на той паркан до темних вікон та й наказували: "Ану, кричм кукуріку!" Не захочеш — кричатимеш, коли при цьому штрикають шилом у задницю. І коли на розпачливе оте кукуріку вискакував запінений од люті хазяїн, тебе брали й спихали прямо в його гарячі обійми.

Тож мало в нашій школі знаходилося сміливців, які наважувалися б проводити гнидівських дівчат. А Міля дуже хотіла, щоб я її провів додому. Спокушала бібліотекою, розповідала, яка в неї гарна мама, якими смачними тістечками пригощає гостей, ну, де було встояти такому, як я, неофітові!

Про те, що я сьогодні проведу на Гнидівку Мілю, сказав тільки Мишкові. А Мишко вже розповів іншим хлопцям. Тож ціла валка взялася провести мене й Мілю до Гнидівки.

Хоробрості моєї вистачило до заводської їдальні. Всі на світі тістечка не могли окупити неминучого, з сірником, рачкування чи кукурікання' на високому плоті. До того ж, я в той день не встиг пообідати, і запах страв розчинив останні краплини хоробрості.

— Я пішов вечеряти.

Й останнє, що я почув уже в дверях їдальні, було глузливе Мілине:

— Приємного апетиту!

Цього можна було мені й не бажати. Що-що, а на апетит я ніколи не скаржився.

Отак і заїв я нашу з Мілею дружбу подвійною порцією котлет з макаронами, ще й запив двома шклянками чаю. Вертався додому, і приспане сумління моє тихенько мурликало над переповненим шлунком.

Міля наступного дня гордо пройшла мимо моєї особи. Ще й пустила поміж дівчат про мене уїдливе, що я ні риба, ні м'ясо. Міля поводи́ла, поводи́ла по класу очима та й

зупинила свій вибір на Василеві Заплужному.

Це був найтупіший у нашому класі учень. Задовільна оцінка була еверестом його знань. Мав батька — військового і сам готувався до військової кар'єри: після дев'ятого класу збирався поступати в училище. "Общевойсковое", — пояснював гордо. Тому на всі дисципліни цивільні, особливо на літератури та мови, дивився, як на неминуче зло, яке треба було сяк-так подолати та й викинути одразу ж з голови. "Як ви мені всі набридли!" — було написано на його виду, коли той чи інший педагог брався пояснювати йому заяложену істину, що вчення — світло, а невчення — пітьма. А коли його викликали до дошки, то по обличчі його розливалася така, нудьга, що весь клас починав мимохіть позіхати. Він був єдиним комсомольцем у нашому восьмому, ще й на два роки од усіх старший, тому ні з ким із нас не дружив: водився з хлопцями десятих. Сидів на задній парті і відтоді, як Міля звернула на нього ласкаву увагу, завів невелике люстерко й роздивлявся на уроках своє обличчя та поправляв зачіску.

З Василем пов'язані два випадки, один досить кумедний, що ледь не скінчився трагедією, а другий трагічний по-справжньому.

Ми ненавиділи Маяковського. Як і багатьох інших письменників, до невпізнання спотворених педагогічною нашою наукою. Тріскучі вірші цього великого пролетарського поета не знаходили місця у наших серцях. А нас примушували вивчати напам'ять цілі шматки його довжелецьких поезій.

Дійшло й до "Стіхов о советском паспорте". І настала хвилина, коли вчителька підняла Василя Заплужного. Бідолашний Василь! Він бекав і мекав, без кінця затинаючись, намагався вичавити з своєї порожньої пам'яті прокляті рядки. Та ось він за допомогою свого сусіда, який непомітно підказував, добрався до останнього куплета. Пам'ятаєте:

Я достаю із шіроких штанін Дублікатом безценного груза: Чітайте, завідуйте, я — гражданін Советского Союза!

Василь таки дістав дублікат, а далі загнувся. І сусід чи то сам не вивчив як слід цього вірша, чи вчинив це навмисне, тільки замість: "Чітайте, завідуйте" підказав: "Смотріте, завідуйте". Вийшла річ непристойна по-справжньому.

Відтоді й повелося. Заскочивши до туалету та дістаючи свої цвіркуни, ми голосно декламували:

Я достаю із шіроких штанін Дублікатом безценного груза: Смотріте, завідуйте, я — гражданін Советского Союза!

Та звичка покотилася по школі, як пошесть: не було учня, який, заскочивши до туалету, не проголошував би цієї кінцівки.

Врешті про це дізналися учителі, і все закінчилося страшним переполохом. Найбільших розбишак викликали по одному до завуча й директора та й допитувалися, хто додумався замінити "чітайте" на крамольне "смотріте". Викликали й мене, многогрішного, і директор, який знав мій нахил до поезії, запитував, б'ючи на мою гордість:

— Я ніколи не повірю, що до цього міг додуматись звичайний учень. Признайтесь,

це ви замінили слово? Обіцяю, що вам нічого за це не буде.

А оскільки я не клюнув на солоденький гачечок, він, посуворішавши, сказав:

— Ідіть! І поводьте себе так, як личить справжньому учневі!

Наче я був несправжній.

Все закінчилося тим, що директор наказав учителям (чоловікам) чергувати по черзі в туалетові. З червоною пов'язкою на рукаві. І ми вже мовчки діставали дорогоцінні свої дублікати.

А могло скінчитися й гірше. Могло скінчитись тим, що й учителі, і завуч, і директор та й учні із своїми дублікатами заgrimіли б туди, де Макар телят не пасе, куди й помандрував наш улюбленець, викладач фізики в старших класах Іван Данилович. (Прізвище його, на жаль, я забув). Прізвище забув, а от пам'ять зберегла його як живого.

Вишита українська сорочка, підперезана тонким кавказьким ремінцем, синє, з ідеально напрасованими стрілками галіфе, блискучі хромові чоботи, до яких ні грязюка не приставала, ні пил не сідав, акуратно підстрижені вусики,— від усієї постаті його віяло такою підібраністю, що коли він заходив до класу, в нас мимоволі підтягувалися животи. І протягом усього уроку ні шелесне, ні скрипне, хоч він ніколи на нас не кричав, навіть не підвищував голосу. Досить було одного його погляду, щоб найбільший шибеник ставав тихіший води, нижчий трави. Навіть я, що й хвилини не міг спокійно усидіти ("шило в задни-ці", — казала мамуся), сидів на його уроках, як пришитий.

Про те ж, щоб розкрити під партою якусь чергову книжку цікаву, я навіть подумати не міг. Не те, що на інших уроках. Хоч читання оте абсолютно не заважало мені водночас слухати і навіть засвоювати той чи інший предмет. Так засвоювати, що я по більшості з них і не готувався потім удома.

У мене мозок, мабуть, складений не так, як у нормальних людей. Не з лівої й правої півкуль, а з верхньої й нижньої, а ті в свою чергу вже поділені на ліву та праву половинки. Вони, ці півкулі, в шкільні мої роки існували абсолютно незалежно одна від одної, і якщо одна засвоювала одне, то інша — друге. Якщо верхня, для прикладу, уважно слухала вчителя, то нижня в цей час, забувши про все на світі, поглинала сторінку за сторінкою якогось ро-мана чи повісті. Або підбивала до пустощів: штрикати пером у бока сусіда чи поціляти паперовими кульками учня, який сидів попереду.

Пригадую один кумедний випадок.

Зоологію й біологію викладала у нас молода, але дуже огрядна учителька: коли вона сідала до столу, то стілець починав жалісно поскрипувати. Я, що досі не бачив таких огрядних жінок (в селі вироблені жінки худі, як драбини), був такий вражений, що одразу ж закохався у неї. Ну, не те що закохався,— просто ніхто так не чекав її появи у класі, як я. Коли вона розповіла якомсь про щойно придбаний велосипед, що який він міцний та надійний: витримує не тільки її чоловіка, а й її, якщо вона сяде попереду,— я часто уявляв себе на тому велосипеді в ролі її чоловіка і як вона сидить у мене попереду. В мене і в роті сохло од цієї картини.

Однак ця закоханість, чи як там її у біса назвати, не заважала мені пустувати на її

уроці не менше, ніж на уроках інших учителів. За винятком урока фізики.

Того разу я смішив свого сусіда по парті. Учителька, яка саме розповідала про кровоносну систему людини (капіляри, артерії, вени), кілька разів подивилась на мене, але не зробила жодного зауваження. Тільки коли закінчила розповідь, то підняла мене й запропонувала повторити почуте.

Верхня половина мого мозку одразу ж ввімкнулась, і я слово в слово повторив розказане про кровоносну систему.

— Дайте ваш щоденник,— сказала учителька.

Розкрила щоденник і вивела відмінну оцінку.

І пістя того майже не викликала мене до дошки.

В Івана ж Даниловича, повторюю, я сидів, як пришитий. Досі байдужий до всіх точних наук, я раптом зацікавився фізикою: ніколи не думав, що вона може бути такою захоплюючою. Іван Данилович викладав її так, що навіть в останнього ледаря загорялися очі.

І досі пам'ятаю, як він викликав мене до дописи. Я, не затнувшись жодного разу, відповідав йому урок і він тільки головою покихував. Виставив оцінку в щоденникові, ска-; зав сідати*

Розгорнув щоденник і ледь не розплакався: там стояла посередня оцінка.

— Ти що! — сказав мені двоюрідний брат.— Та ти знаєш, що таке одержати в Івана Даниловича посередню оцінку? Це більш, ніж "відмінно" в іншого вчителя!

І справді, трохи пізніше, коли Іван Данилович підсумовував наші знання за перший квартал, він згадав і мою скромну особу. Не назвав, що правда, мого прізвища, а просто сказав:

— Один із новеньких теж непогано розбирається в фізиці...

А хто ж іще міг бути цим одним, як не я! Ледь діждався вечора, щоб похвастатись Тольці:

— Ти знаєш, як мене Іван Данилович розхвалював!.. Тож Іван Данилович не міг допустити, щоб хтось не

цікавився його предметом.

А таким був саме Заплужний.

Інші вчителі давно уже махнули на нього рукою. Ставили йому посередні оцінки і не могли дочекатись, поки він переповзе через дев'ятий і піде до свого "общевоискового". Усі, окрім Івана Даниловича. Він майже на кожному уроці викликав Василя на Голгофу до дошки.

Якось попередив:

— Не надійтесь, що я виведу вам річну "посередню". Отут Василеве обличчя взялося вогнем. Він люто глянув

на вчителя і здушено вигукнув:

— Ви мене цькуєте, як комсомольця! — Василь єдиний поки що у нашому восьмому "а" був комсомольцем.— Як білий офіцер...

Ми всі так і обмерли. І в тиші напруженій чутно було, як хруснули пальці Івана

Даниловича.

— Сідайте,— сказав він, на Василя навіть не глянувши. Василь поніс червоне обличчя на задню парту. А на

перерві нахвалявся:

— Він ще мене попам'ятає!

— А що, він і справді білий офіцер?

— А хто ж!.. Служив у Денікіна, а тоді перебіг до Петлюри.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю,— підбирав губи Василь.

Хто йому вірив, а хто й не вірив. Живий біляк, офіцер, про яких ми читали тільки в підручниках. Та ще бачили в кінофільмах. Невже й Іван Данилович стріляв і вішав, бив до смерті натаєм?

Не вірилось. Не хотілося вірити.

А мабуть, що бив. Мабуть, що вішав. Бо за кілька днів Івана Даниловича заарештували. Забрали прямо з учительської, і налякані учителі розмовляли тільки пошепки.

Один Василь ходив іменинником. Лице його сяло, очі презирливо мружились. Він наче вже відчував на своєму комірцеві малинові петлиці і розмовляв із нами з неприхованою зверхністю.

Не знаю, як іншим хлопцям, а мені він став бридкий. Я його не те що зненавидів, а просто-напросто мені хотілося, щоб із ним сталася якась неприємність. Щоб хоч трохи збила оту пиху, яка так і світилася на його самовдоволеній мордяці. Щоб зламав ногу і пришкандибав до школи на милицях. Або щоб хтось навішав йому "ліхтарів". І не так з-за Івана Даниловича, як із-за Мілі. На кого вона мене проміняла! На кого!

Врешті не витримав. Узяв та й передав йому на уроці такого ось віршика:

В тебе морда, як у жаби, В тебе голос, як у баби, В тебе очі, як у рака, А сам рудий, як собака.

І хоч я того віршика не підписав, Василь одразу здогадався, чия то робота. Він запросто міг би мене одлушпа-нити (був на голову вищий од усіх наших хлопців), але натомість узяв та одніс поетичний мій витвір завучеві:

— Ось дивіться, що Дімаров пише про комсомольців! Врятувало мене лише те, що Василь був не рудий, а

чорнявий. Я клявся й божився, що написав цього віршика просто так, без адреси, написав та й кинув під парту, а хтось підібрав та й пустив гуляти по класу.

— Ідіть і більше подібного не пишіть! — змилосердився нарешті завуч. Подер папірець з моїм віршем, кинув до корзинки з сміттям.

Переповзши через дев'ятий (новий учитель фізики вивів йому з переляку річну добру оцінку), Василь таки поступив до училища. Та не до "общевойськового", а НКВД! Пам'ятаю, як він появився серед навчального року в нашому уже десятому "а". В новісінькій формі військовій, з малиновими петлицями, на яких золотом сяяла емблема славних військ НКВД: щит з двома навхрест мечами. Хазяїном ступив Василь до класу, і

наш класкер, старенька уже Марія Федорівна, перша зірвалася з місця та й зааплодувала, вітаючи високого гостя.

Василь сяяв новенькою формою, а ще більше сяяла Міля, та не так сама Міля, як годинник на її повненькій руці,— небачена досі в нашому класі річ. Не кожен навіть учитель мав годинника, не кажучи вже про нас, учнів. То як же було Мілі не любити Василя!

І як же ми заздрили Василеві! А разом і гордились тим, що серед нас є курсант військового училища. Та не просто училища, а училища НКВД! Як ми мріяли й собі отак появитися у формі військовій.

— А чого ти без пістолета? — цікавились ми, торкаючись його портупеї. Ми обступили його з усіх боків і Марія Федорівна навіть не посміла нам нагадати, що зараз же урок, а не перерва.

— Пістолет залишився в училищі,— зверхньо пояснив Василь.— Ну, зацікавтесь, а мені ще треба провідати директора.

Та яке там у біса заняття після цього! Марія Федорівна замість того, щоб продовжувати урок, стала говорити про те, які славні наші органи НКВД, якою любов'ю й пошаною вони користуються в нашому народі. Сиві буклі її при цьому трусилися і було щось таке жалюгідне в її обличчі старечому, що нам аж незручно було дивитись на неї. Набагато пізніше я довідався, що єдиного сина Марії Федорівни посадили в 1937 році як ворога народу. Який готував буцім замах на якогось вождя обласного масштабу. Пізніше посадили, теж як ворога народу, й цього вождя, але сина Марії Федорівни так і не випустили.

Від того випадку майже всі хлопці нашого класу захворіли військовими училищами. Василева поява була, так би мовити, останньою краплею, що переповнила наші зворізані душі. Військова кар'єра вважалася тоді найпо-чеснішою, ніщо не могло зрівнятися з службою в нашій ушанованій Червоній Армії. Ми жадібно читали в газетах про героїчний наступ частин Червоної Армії, що блискавично займали Західну Україну та Білорусію, Буковину і Молдавію, а перед цим громили японців на Хасані та Білофіннів у Фінляндії, ми не пропускали жодного фільму на військову тематику, ми співали переважно військові пісні і поголовно відвідували гуртки "Тсовіахіму" та "Стрілків ворошиловських", ми марили майбутніми боями та війнами, то як же було не готуватися до вступу у військове училище?

А тут іще мій друзяка Вася Гаврилов, зошити якого скорше нагадували мініатюрні аеродроми, стільки літаків там було понамальовано, теж після дев'ятого поступив до училища, тільки авіаційного. Десь в середині навчального року він прислав мені листа, складеного в акуратний трикутник, написаного вже не українською, а російською мовою.

Я вже, здається, згадував, що в нашій школі всі предмети, за винятком російської мови та літератури, викладалися українською мовою, і хоч поруч була середня російська, до нашої школи залюбки ходило багато дітей росіян, що навіть на перервах спілкувалися українською мовою. Ніна Россомахіна, Мишко Толмачов, той же Вася

Гаврилов — всі вони чудово володіли українською мовою і жодному з них не спало б на думку висловити зневагу до мови народу, серед якого вони жили і навчалися.

Та ось Вася Гаврилов став курсантом військового училища і разом переступив наче межу, за якою спілкуватися можна було лише російською. Не тільки поміж курсантами, але й поза училищем.

І я, читаючи його листа, написаного вже російською мовою, якось підсвідомо відчув, що йому неприємно буде отримати відповідь по-українському. Тож сів і надручив йому віршовану відповідь теж російською мовою:

Здравствуй, Вася, дорогой, Только что пришол домой, Бросил книгі на кровать, Стал пісьмо тебе пісать.

Виклавши всі шкільні новини, я закінчив свій віршований опус запевненням, що після десятого я теж поступатиму до військового училища. До якого, поки що не визначив, мабуть (знай наших!), до військово-морського.

Тут я трохи злукавив. І не так перед Васьком, як перед самим собою. Про те, щоб поступити й собі до військового училища, хай навіть до "общевойського", тобто піхотного, я не смів навіть мріяти. І не тому, що я був глухий на одне вухо і зіпсував трохи зір отими книжками, що їх ковтав без ліку, лікарів ще можна було обдурити, але що я робитиму, коли докопаються до мого проклятого соцпо-ходження. Що мій батько куркуль, а не вчитель. Тоді мені дорога буде заказана не те що до військового училища, а й до будь-якого вузу.

А тут ще Россомахіна Ніна закохалася в мене (Господи, найшла в кого закохуватись!). Закохалася та й стала як секретар осередку (тоді вже багатьох учнів нашого дев'ятого поприймали до комсомолу) агітувати мене в комсомол. Жити не давала. Я відбрикувався, як тільки міг, казав, що ще не заслужив такої честі, що от стану відмінником, тоді й поступатиму, хоч мені страшенно хотілося стати комсомольцем та приколотися червоний значок до лацкана піджака, але я боявся, що почнуть перевіряти моє соцпоходження.

Господи, і чого я такий нещасливий! В усіх моїх однокласників батьки як батьки, в одного мене...

Ніна кохала мене рівно три місяці. А далі терпець її увірвався (з таким же успіхом можна було кохати колоду) і вона перенесла свої почуття на Мишка Кононенка, мого вірного друга. Пам'ятаю, як Мишко під великим-великим секретом розповів, як він усю ніч провів з Ніною. У паркові, біля палацу культури. Сіли на лавку, Мишко поклав голову на коліна Ніні, та й не зчувсь, як заснув. Проспав до світанку, і доки він спав, Ніна не поворухнулася, стережучи його сон.

Та розповідь так мене вразила, що я й собі став придивлятися до дівчат, які ще не були зайняті. Придивлявся, придивлявся та й махнув рукою: та некрасива, а та мовби й нічого, тільки ноги, як палички, ще й коліна гострі. Спробуй на таких колінах заснути!

Так я й не знайшов собі пари, доки й школу закінчив. Не те що Вілен Калюжний, який мав неабиякий успіх серед дівчат і міняв їх, як рукавички.

Якщо й був денді в нашому класі, то це Вілен Калюжний. Новенький костюм сидів

на ньому, як влитий, а в черевики можна було заглядати, як у коричневій люстрі. Я на власні очі бачив, як Вілен, ступивши до школи, дістав з кишені сніжно-білу хустину та й змахнув з черевиків пилку.

В нього в єдиного чуприна не стирчала на всі боки, а була гладенько прилизана, ще й розділена акуратним пробором. І він єдиний на всю школу носив краватку.

То як було дівчатам не вмирати по такому!

Пригадую, як уже в десятому Калюжний став упадати за Галею — пухкенькою дівчинкою, дуже симпатичною. Як він за деякий час відвів мене набік і попросив:

— Позич карбованця.

— Навіщо?

— Презерватива куплю. Буду Гальці целку збивати. Мені чомусь стало так соромно, що й вуха взялися

вогнем. До того ж я вперше почув оце слово "презерватив" і не знав, що воно значить. (Не дивуйтесь моїй наївності. Я, наприклад, до сорок третього року, коли вперше побував у театрі, думав, що ложі — це спеціально відведені місця, де всі вистави дивляться лежачи — "ложа" — "льожа". Читав про ці ложі в численних романах і дивувався розбещеності аристократії, якій навіть у театрі посидіти ліньки,— тільки мусять лежати. Трохи, щоправда, мене бентежило те, що й наші вожді на чолі з товаришем Сталіним лежали по ложах колодами).

— Ти що, не знаєш, що таке презерватив? — здивувався Мишко Кононенко.— Ну, ти даєш!.. Це така гумова штучка, як рукавичка.

І він пояснив, для чого вона і на що надівається.

Відтоді, дивлячись на Вілена Калюжного, я душився сміхом: уявляв його з рукавичкою, що теліпалась на отій штучці.

А він регулярно продовжував доїти мене, без віддачі позичаючи гроші. То двадцять, то тридцять копійок, а коли й навіть карбованця. Брав гроші з таким видом, наче я їх був йому винен і оце лише надумався віддати.

Якось серед травня, коли удвох проходили мимо ятки з пивом та водами (було дуже спекотно), я, намагаючись в кишені копійки, запропонував:

— Хочеш, сітра вип'ємо?

— Сітра? — презирливо прищурилась Вілен.— Ти що, немовля? Якщо й пити, то тільки пиво.

Я завагався. В кишені моїй лишилося всього два карбованці, а треба ж було прожити ще два дні.

— Ти що, ніколи не пробував пива?

Пробував. Коли мені було вісім років. Мамуся дала ковтнути з кухля. Гірке та гидке. Як його дорослі й п'ють. Але ж не признаватися Віленові, що більше я до рота пива не брав!

— Чого б то не пробував! П'ю майже щодня.

— То пішли. Я угощаю. Підійшли до ятки.

— Два кухлі пива! — кинув недбало Вілен: одразу видно, що не перший раз замовля

чоловік.

Взяли два кухлі, випили. Тепер пиво здалося не таким уже й гірким.

— Ну, як? Вдаримо ще по одному?

— Вдаримо.— Хоч пиво вже хлюпало десь аж під горлом.

Вдарили й по другому. Другий я ледь допив.

— А тепер плати,— сказав Вілен.— Знаєш, забув гроші вдома.

І що я мав робити — заплатив.

Тож Вілен доїв мене так, що я ніколи зайвої копійки не мав у кишені.

— Ти справжній друг,— говорив він мені.— Завжди виручаєш у скрутну хвилину.

І як же я тим гордився! Ладен був віддати йому всі свої гроші, до копійки останньої.

Та невдози дружба наша урвалася. Якось Вілен показав мені долоні:

— Бачиш, які мозолі?

— Де ти їх нажив?

— Дрова рубав.

— І я рубаю дрова! — зрадів я.— Ось глянь, у мене не менші.

Вілен глянув на мої мозоляки, презирливо закомпил губу:

— А ти й повірив? Став би я дрова рубати! Ці мозолі я нажив на класичній греблі.

Тренуюся щотижня.

Мене всього так і обварило. А тут іще Вілен сказав якось Мишкові:

— А, це той дроворуб!..

— А ти йому ще й гроші даєш! — дорікнув мені Мишко. І я поклявся собі, що Вілен матиме тепер дулю — не

гроші. Я носив образу на нього не тільки за себе, а й за Галю, за отой його соромітний намір, що він про нього розплескав, мабуть, не тільки мені. Був навіть намір сказати про це Галі, та я не наважився, тільки щоразу, коли дивився на цю чистеньку дівчинку, то здавалося, що вона обкидана багнюкою. І обкидав її Калюжний.

Якось я заходився писати його прізвище. Напишу й перекреслю з насолодою. Напишу й перекреслю. Аж ось слово розірвалося навпіл, і я так і завмер од несподіваного відкриття.

Кал южний... Южний кал...

Я тоді ще не знав, що підсвідомо вдався до ннауки, яка носила назву етимології слова. Не знав і того, що уславлений поет і вчений Максим Тадейович Рильський, сперечаючись якось з таким же Калюжним, дослідив етимологію його прізвища до кінця: "Калюжний — Кал южний — Південне гівно". З мене вистачило й Кала южного: ледь діждався перерви та й вивів величезними літерами на дошці:

Калюжний. Кал южний.

Регіт у класі стояв — шибки брязкотіли.

— Після уроків зустрінемось! — пообіцяв мені Калюжний, витерши дошку. І я всі ті уроки з острахом чекав на зустріч: Вілен був набагато сильніший од мене.

Скінчились уроки, я вийшов надвір. Вілен уже чекав у воротах. В мене терпнуть губи і холоне в грудях.

— Так хто южний кал? — пита грізно Вілен.

— Ти?

Вілен розмахується і поціля мене у вухо.

Отут я й усвідомив різницю між рубанням дров і класичною греблею: доки я наосліп вимахував кулаками, Вілен точними виваженими ударами розквасив мені носа й губи, та й до зубів добрався б, аби на допомогу мені не кинувся Мишко Кононенко. А мати справу з Мишком — це все одно що воювати з розлюченим шершнем: навіть старші за віком хлопці остерігалися з ним зв'язуватись. Тож Вілен ганебно полишив поле бою, а Мишко ще й кричав йому вслід:

— Кал южний!.. Кал южний!..

Я ж кричати не міг: губи були, як вареники.

— Що це з вами? — жахнулась другого дня Марія Федорівна.

— Упав.— Я нізачо не признався б, хто мені розквасив носа-губи. Наш дружний клас славився тим, що все лишалося поміж нами.

— А вас хто так подряпав? — запитала Марія Федорівна вже Калюжного.

— Об штахенину зачепився. Учителька похитала тільки головою.

— Ви ж уже дорослі,— мовила з докором. Так, ми вже дорослі.

Ми вже не ганяємо на перервах, не штовхаємося, не штурхаємось, не галасуємо щосили, ми походжаємо якомога солідніше, хоч іноді аж жижки трусяться: пограти в м'яча чи просто побігати. Ми вже давно навчилися курити (одна з основних ознак дорослості) і на великій перерві ходимо за цим в туалет, а дехто із нас уже й регулярно голиться, хоч голити, по правді сказати, ще й нічого, але ми були переконані, що досить хоч раз провести бритвою по гладеньких, як попка, щоках і обличчя так щетиною і вкриється — щодня будеш голитись.

Я так і не навчився курити: ще в п'ятому класі мене пригостили таким самосадам, що ним гадюк тільки труїти. Я стоїчно висмалив отакенну цигарку, і мене потім три дні вивертало, як рукавицю, а слина текла, як після сказу... Тож я відтоді не те що до рота — дивитись на цигарку не міг і мене завжди нудило, коли хтось починав поруч курити.

А от поголитись...

У мене було противнюще обличчя з гладенькою, як у дівчини, шкірою і жодного натяку на вуса чи бороду.

Жодної волосинки на бридкій отій шкірі. Тож я і вирішив поголитися в надії, що після цього на ній щось появиться. Вже наперед смакував, як зайду до класу й похвалюся хлопцям:

— Оце поголився. Бо щетина пре, як скажена. Кілька разів пройшовся мимо перукарні, доки нарешті наважився.

— Прощу, молодий чоловіче! — махнув перукар серветкою в бік вільного крісла.

З трепетом сідаю у крісло. Велике люстро одразу ж глузливо відбило моє ганебно безволосе обличчя.

— Под польку? Под бокс? — пита перукар, прилаштовуючи довкола мого горла

серветку.

Судомно ковтаю слину, якомога твердіше кажу:

— Поголоти!

— Поголить? — Перукареві, мабуть, здалося, що то йому вчулося.

— Поголоти,— повторив, ледь не плачучи.

— Міша, молодий чоловік просить його поголоти!

— Так голи, об чім річ!

— Але ж що тут голити?

— Голи те, що є. Попросить клієнт одрізати голову — ріж!

Перукар, знизавши плечима, одкидає ножиці, бере помазок та мильницю. Люто збиває піну, а потім, ухопивши мене за носа, починає милити. Невдовзі обличчя моє ховається під піною, піна набивається до рота, до носа, зависає на безвусому моєму обличчі білою шапкою. Перукар відкладає нарешті помазок і, взявши бритву, впритул нахиляється наді мною:

— Дозвольте?

І тут мій носяра, одвічний мій ворог, починає підступно свербіти. Я щосили тримаюся, врешті не витримую і чхаю.

Те, що загойдалося переді мною, можна було назвати чим завгодно, тільки не людським обличчям. Біла куля, суціль обліплена піною.

Пожбуривши бритву, перукар іде сліпим вихиласом в бік сусіднього крісла:

— Води, Міша!.. Води!..

Я не став ждати, поки він проміє очі та й переріже мені бритвою горло. Схопився з крісла, дременув на вулицю. І вже відбігши на кілька гонів, помітив серветку, що теліпалася в мене на шиї.

Я її так і не повернув: скільки навчався в Ізюмі, стільки й обходив старанно перукарню.

.А поголився вже в армії, але про це розмова попереду.

Всі три роки, з восьмого по десятий, я оформляв кожен, номер стіннівки нашого класу: від заголовка до обов'язкового Сталіна. Сталіна я насобачився так малювати, що й зараз, здається, намалював би, заплющивши очі. Особливо вдався мені портрет товариша Сталіна, перемальований з газети "Гудок": паровоз, який мчить на всіх парах, а за штурвалом — сам Сталін. І підпис: "Геніальний машиніст локомотива історії". Навіть сам директор приходив помилуватись і сказав, що я молодець.

Крім товариша Сталіна, я малював ще карикатури на однокласників, за що мені й перепадало найбільше. Але я не каюся. Бо яка ж то газета без карикатури!

І майже в кожному номері — мій вірш. Про Чкалова, челюскінців, Раскову, Кокінакі, Карацупу, про Халхін-Гол та війну з білофіннами, про приєднання Західної України, Білорусії, Молдавії, — я відгукувався на всі події, що відбувалися в той час, я писав вірші на всі дати, оспівував стахановців, кривоносівців та послідовників Марії Демченко, і жоден цензор не міг би придратись до моїх патріотичних поезій. Це була та щаслива пора, коли я беззастережно вірив, що живу в найкращій у світі країні ("Я

другой такої страни не знаю, где так вольно дишіт человек!"). І жоден сумнів не чіпав мою душу.

І як я потай страждав, що не міг вступити до комсомолу!

Трохи втішало лиш те, що я був членом МОПРу. Красивий значок, на якому були зображені тюремні ґрати і рука пролетаря, що, висунувшись крізь ті ґрати, вимахує червоним прапором. Ми були переконані твердо, що всі трудящі в буржуазних країнах якщо не гниють по в'язницях, то гибіють у страшних злиднях, прикуті ланцюгами до верстатів, ми віддавали нужденні свої копійки на допомогу братам по класу, які ждуть — не діждуться, поки прийде Червона Армія та й визволить їх з кайданів, ми, повторюю, не мали жодного сумніву, що робітники за кордоном живуть гірше рабів, і коли Мишко Кононенко якось запитав комсорга нашої школи: "А хто ж тоді там працює, якщо всі робітники сидять по тюрмах?" — коли Мишко про це спитав, а комсорг відповів: "Не задавайте провокаційних запитань!" — ох і дісталось потім Мишкові за це запитання! Винесли сувору догану, і бідолашна Россомахіна попоходила в райком комсомолу з Мишком і без нього.

Тож я з гордістю носив значок МОПРу, хоч його порівняти не можна було до комсомольського значка, що ним хизувалися мої однокласники. Я їм страшенно заздрив, і єдине, що втішило мене уже в десятому класі, це літературна премія — неабияка подія для нашої школи. Та й ту я навряд чи отримав би, коли б не тиха замріяна дівчина Люба Касько.

На рік старша од мене, Люба працювала на паровозоремонтному заводі і там же керувала літературним гуртком. Якось вона розшукала мене й поцікавилась, чи не бажаю я взяти участь у всесоюзному конкурсі на кращий вірш серед учнів старших класів. Конкурс проводиться у Москві, сказала Люба, очолює журі уславлений поет-пісняр Лебедев-Кумач.

— Але ж мої вірші написані українською мовою!

— Я перекладу,— пообіцяла Люба.

Люба безжалісно відкинула всі вірші, написані до дат та про героїв, залишилось всього три віршики, серед них і "Починається юність". Не лишився у пам'яті жоден, лише з останнього два заключні рядки:

Дай же руку мені, любий друже: Починається юність для нас!

Написав я цього вірша протягом ночі: зривався з ліжка разів з двадцять, не менше.

І от, за кілька місяців, приголомшлива звістка: за вірш "Починається юність" мені присуджена третя премія. А Любі Касько — перша. За вірша про Сталіна. "Ти не сонце, не місяц, ти Сталін!" — закінчувала Люба.

Той Любин вірш мені страшенно подобався, я не був здивований, що він одержав першу премію.

За деякий час Люба знову прийшла до школи й урочисто вручила мені премію. Сто карбованців по карбованцю, грубезний пакунок, я, скільки жив, не тримав ще стільки грошей в руках, я був розчавлений цим неймовірним багатством, що раптово звалилося на мене, я просто не знав, що з ним робити.

Спершу хотів купити цукерок. На всю оту суму. Горошку, по дев'яносто копійок кіло. Цілісінький лантух. Притаскати до класу та на підлогу і висипати. По коліна завалити горошком! Зупинило мене лише те, що лантух мені не підняти.

Тож вирішив усі сто карбованців, усі до копійчки віддати мамусі.

Мамуся, звісно ж, заплакала:

— Господи, чи думала я, що мій син зароблятиме гроші! На сімейній раді вирішили купити мені зимове пальто.

Бо те, в чому я досі стрибав, важко було пальтом і назвати. Якийсь лапсердак, перелицьований з Толиного старого пальта.

З'їздили в Червоний Лиман та й купили обнову.

Пальто було наче на мене й шите. Сірого кольору, з чорним, з пофарбованого кроля, комірцем, з блискучими гудзиками. Мамуся не могла ним на милуватись.

— Ти у ньому зовсім дорослий! Чи думала я дожити до того, що мій син стане дорослим! — І знову сльози.

І ще мамуся сказала:

— Носи ж акуратно. Щоб і на інститут вистачило.— Мамуся плекала надію, що мене не забриють до армії. Слабкий зір, ще й на праве вухо глухий. Який із мене солдат!

Так я появився в Ізюмі в новому пальті. Акуратно повісив на вішалку (стояв листопад, снігу ще не було), а прийшовши із школи, вирішив своє пальто прогуляти.

І понесла мене лиха година у парк. Проходжу мимо знайомого рундука, де Калюжний угощав мене пивом. Цікаво, чому він зачинений? Аж он і якесь оголошення, високо, аж під дашком. Як не мружу очі, ніяк не можу прочитати. Підходжу впритул, спинаюся навшпиньки, обпираючись животом об стіну. Читаю:

"Обережно — пофарбовано!"

Одклеююся од рундука зелений, як ящірка.

Вбитий горем (пропало пальто!), опустився на садову лавку з широкою спинкою вже не зеленого — червоного кольору. Краєчком ока, мигцем, помічаю щось біле, приліплене до спинки, але мені зараз не до того. Сиджу й гірко роздумую, що чого я такий нещасний. Ну, чого, як де яка пакость не виськається, так я обов'язково мушу в неї ушев-катись?..

Зводжусь, і аж тепер до моєї свідомості доходить, що ота біла по червоному пляма теж аркуш паперу. Нахиляюся, читаю: "Обережно — пофарбовано!"

Вертаюся додому. Спереду зелений, як той рундук, позаду смугастий, як тигр. Віднині дорога до інституту мені перекрита (не ходити ж в оцьому пофарбованому лихові!). Лишається тільки армія.

Щоб потрапити до армії, я мушу обдурити двох лікарів: того, що перевірятиме слух, і того, що зір. За слух я міг бути спокійним: ну, кому збреше в голову лізти до армії, коли він глухий на одне вухо, як чобіт? Лікарі звикли викривати симулянтів, які намагаються уникнути служби в армії. Тож не будуть сікатись, коли я вдаватиму, що затуляю своє неглухе вухо. А от лікар по зорові... Я вже знав, що мене посадять

навпроти таблиці. Де будуть надруковані літери: великі, менші, ще менші і такі, як мак.

Лікар буде показувати на ті літери вказівкою і питати, що то за літера.

Тож я мусив за будь-яку ціну дістати таблицю. Щоб вивчити її напам'ять.

Потрібна мені таблиця висіла в шкільному медпункті. Треба було виманити звідти медсестру. Два мої друзі, Мишко Кононенко і Віктор Толмачов, поділили між собою ролі: Вітько на великій перерві прикинувся хворим, а Мишко побіг по медсестру. Поки медсестра возилася з Вітьком, я заскочив до медпункту та й зірвав таблицю.

Медсестра помітила пропажу лише на другий день. Ходила коридором і голосно лаялась:

— Я розумію — шприц чи скальпель. Але яким ідіотам знадобилася ця таблиця? Для чого? Навіщо?

"Ідіоти", звісно, мовчали.

Повернувшись із школи, пришпилив таблицю до стінки та й заходився її вивчати.

То була нелегка справа: запам'ятати кожен рядок і кожну літеру в тому рядкові. Але я таки добився свого і коли пішов на медкомісію, то правильно назвав усі літери.

Ну, а того, що перевіряв слух, то й зовсім легко було обдурити...

Так я успішно пройшов медкомісію. А перед тим ледь не вилетів з школи. З вовчим білетом.

Мені й зараз стає не по собі, коли пригадую той випадок. Міг би про нього й не писати (хто, крім мене, це пам'ятає), бо дуже ж таки в непривабливому світлі постає юна особа моя, але я поклявся собі писати правду, тільки правду і нічого, крім правди, тож і не маю права оминати цю неприємну для мене подію. І хай у мене кине каменем той, хто сам без гріха.

Отож рання весна, сонечко припікає по-літньому, навстіж відчинені вікна. І на кожній перерві десятки з тих вікон голів. Вигріваються на сонці, як мухи.

Вилазимо на сонечко й ми, учні десятого. Ми на другому поверсі, а під нами — восьмий "а" і голови, як гарбузці. Ну, як утриматися від спокуси чимось у них поцілити? Лусь — ой! Лусь — ой! Суцільне "лусь-ой!" протягом усієї перерви.

Ми вже поодколупували всю на вікнах замазку і підбираємо у дворі грудочки й камінці. Не такі, звісно, щоб провалити голову (ми ж уже, слава Богу, дорослі), але щоб і "ой", коли поцілиш, лунало досить виразно.

І треба ж було такому статися, щоб на великій перерві я розбив чорнильницю. Не те що зовсім розбив, а надколов вершечок. Тож мене й осяяла геніальна ідея: бризнути чорнилом на чийсь головешку.

Висунувсь у вікно, завмер, підстерігаючи жертву. Там порожньо, восьмикласники, > мабуть, бояться витикатись у вікна... Ну, давайте ж, ну!.. І ось вона, довгождана хвилина: у вікні появляється гола, як яйце, голова. Я з жахом впізнаю директора школи, але уже пізно: чорнило саме собою ллється донизу...

Про те, що я облив чорнилом голову директора школи, наш клас дізнався через кілька хвилин. Не встиг пролунати дзвінок, як до класу, гроза — грозою, ускочив завуч:

— Хто лив чорнило!!! Признавайтесь, хто лив чорнило!!! (Поставив по три знаки

оклику, щоб читач мав хоч приблизну уяву, як кричав, ускочивши до нашого класу, завуч).

Я обмираю од страху: ось-ось хтось не витрима, підніме руку і назове моє прізвище.

— Усіх!!! Усіх повиключаємо з школи!!! — продовжує лютувати завуч.

Потім нас по одному викликали в учительську:

— Хто?.. Скажи, ніхто про це не довідається.

Потім бліда Марія Федорівна збирала щоденники. В усіх, навіть у найсмирніших учнів. Повернулася згодом, і в кожному щоденникові була дуже погана оцінка за поведінку.

Потім викликали до школи всіх батьків... А директор щось із місяць не знімав з голови картуза. Не тільки на вулиці, а й навіть у школі. А мамуся ще довго обурювалася:

— Не думала, що серед вас є такі хулігани! Ти хоч з ними, надіюсь, не водишся?

Відповідав, що ні, не воджуся. І в тій відповіді була свята правда: як я міг водитися сам із собою?

* * *

"Тяжело в ученії — легко в бою".

Більш підступної фрази у своєму житті не стрічав.

"Тяжело в ученії" — мені випало на повну катушку пізнати оте "тяжело", ця частина фрази повністю відповідала тому, що випало на мою долю (та й не тільки мою), а от щодо "легко в бою", то хай тому покорчить язик, хто вперше оці слова вимовив! Говорили, що автор цих слів Тимошенко, який заступив Ворошилова після ганебного провалу у війні з Фінляндією,— Тимошенка я зненавидів на все життя.

Понад Збручем, понад Збручем Красна Армія ідьот. Ми любих врагов проучім — Тимошенко нас ведьот!

Провчили. Особливо на початку війни. Коли увінчаний маршальською зіркою полководець вів нас не до перемоги над ворогом, а до таборів для військовополонених.

Коли я писав для книжки "На коні й під конем" розділ про моє перебування в армії, то дав йому заголовок "Ать-два!" Ця назва, по-моєму, найточніше відбивала суть тієї жорстокої муштри, яка запанувала в нашій армії перед війною, в сороковому, з приходом Тимошенка на пост наркома оборони. Редактори видавництва, куди я подав рукопис, панічно злякалися цієї назви і замінили її на безбарвне "Як воно в піхоті", старанно виполовши з тексту все, що нагадувало муштру. Навіть крилату цю фразу, особливо першу частину її, безжально викреслили, бо в нашій Червоній Армії не могло бути важко. Викидали вони й дорогу моєму серцю заключну частину, що мала назву "Граната",— захищаючи її, я пролив не менше крові, ніж на фронті, і таки захистив, до невпізнання покалічену нещадними редакторськими перами, і аж тепер, відновивши та переробивши, подаю в кінці цієї частини.

До армії ж ми з мамусею збираємося так: що мамуся в торбу, те я із торби.

— Та ти що! — кричав я до мамусі, яка ладилась упхнути отакений шмат сала.— Ти знаєш, як там годують?

— Та це ж на дорогу, дурненький,— замалим не плаче мамуся.

— А в дорозі, ти що собі думаєш, не годуватимуть?.. Не потрібне мені твоє сало!.. Мене засміють.

Згодився взяти лише гарбузове насіння, що його дуже любив. Мамуся насмажила цілу торбинку.

Воно ж мене й виручало протягом двох діб, що ми добиралися до військової частини, в якій мали служити. Хлопці приперли до ешелону отакенні "сидори", по самісінькі зав'язки набехкані їстівним, хлопці наминали сало й ковбаси, варене й смажене м'ясо, пиріжки і вареники, один я лузав гарбузове насіння: на сніданок, обід та вечерю. І досі мене починає нудити, коли згадаю оті гарбузові сніданки.

їхали довгі дві доби: ешелон з телячих вагонів ледь трюхикав, по годині простоюючи на всіх майже станціях. На тих станціях нас тримали у вагонах, боячись, щоб ми не розбіглися та не погубились, а вже поза станціями, посеред степу, ешелон зупинявся, і лунала довгождана команда:

— Десять хвилин на оправку!

Але й тут молодці командири, які нас супроводжували, не дозволяли відбігати у поле в пошуках куща чи ямки:

— Оправляйтесь, не отходя от вагонов!

І ми змушені були прямо-таки біля насипу світити голими задницями. То була неповторна картина: все військо майбутнє, усі браві орли, сиділо вздовж ешелону, попускавши штани на потіху людові, що проїжджав мимо в пасажирських вагонах. Я аж голову в коліна вбирав — так було соромно: весь час здавалося, що з мене сиплеться гарбузове насіння.

До Дзигівки, де були розташовані казарми стрілкового полку, ми добралися вже потемному. Кілька кілометрів місили глевкий чорнозем од станції Вапнярка, до якої вела вузькоколійка од Вінниці, і натомилися так, що ледь волікли ноги. Нас не загнали одразу в казарму, а повели в їдальню: присадкувату споруду, заставлену довжелезними столами та лавами, з неvigубним духом грубої солдатської їжі. їдальня ледь освітлювалася закіптюженими лампочками і в тому примарному світлові ворушилася добра сотня новобранців.

Вечеряли гороховим пюре й чаєм. До пюре майже ніхто не доторкнувся, один я жадібно виїв свою порцію, зате чай пили довго й охоче з великих алюмінієвих кухлів. Нарізаний хліб теж майже ніхто не брав, і мене вразили бійці, які ходили поміж столами і канючили в нас отой хліб: "Можна узяти?.." Можна узяти?.." Хапали чергову пайку й злодійкувато ховали до бездонних кишень. Якийсь командир, голосно лаючись, гнав їх з їдальні, та вони прослизали назад, досить йому було одвернутись.

Я тоді, ще пригадую, подумав: "Як же так: у армії й жебрають хліб?" — але особливо роздумувати не було часу: не встигли ми начаюватись, як пролунала команда кінчати вечерю.

З їдальні нас повели уже до казарми: на другий поверх, у величезне приміщення, заставлене двоповерховими ліжками — нарами. Ліжка світили голими дошками,

командири сказали, що постелі видадуть завтра, поки що ж обходьтесь так, і ми, не роздягаючись, полягали на голі дошки, підмощуючи під голови хто шапку, хто клумак, а хто і власний кулак. Й одразу ж провалилися в такий сон непробудний, що проспали, як убиті, до самого ранку. А вранці нам справді видали постіль: наволочки й матраци та й повели в поле, до величезної скирди й наказали потугіше набивати соломкою оті матраци та наволочки. Потім зводили у баню.

Полкова баня теж заслуговує на те, щоб її описати детальніше. Тут нас так зустріли, що ми довго не могли прийти до тями. В передбанникові наказали всім роздягнутись і в чому мати родила йти вже до кімнати наступної. А там кілька бійців у білих халатах, і в кожного в руках машинка. Така тупа, що не стільки стриже, скільки висмикує з корінням волосся. Шкіра на наших лобках аж тріщить, ми пищимо, витанцьовуючи, перукарі б'ють нас тими ж машинками по голих задках, б'ють і сердито запитують:

— Що ти крутишся, як гівно в ополонці?! Тримай по-міцніш цвіркуна, бо відріжу!

Та ось ти нарешті пострижений і попереду на тебе чекає нова кара: бочка, повна такої пекельної суміші, що й чортам не снилася. І при тій бочці не в міру веселий солдатик з отаким квачем у руці.

— Як тебе звати?

— Анатолій.

— Хрещається раб божий Анатолій! Во ім'я отця, сина і святого духа! — Та квачем, квачем по стриженому тілу, що й без цього горить вогнем.— Біжи, раб божий, гріхи одмивати!

І ти не біжиш — летиш до власне вже бані, де все в пару, як у тумані пекельному.

Вже пізніше нам пояснили, що й лобки нам стригли, і мазали отим чортовидлом для того, щоб не заводились воші.

Того ж дня нам видавали нову форму: шинелі, штани галіфе й гімнастерки, онучі та спідню білизну, міцні, як із заліза, черевики й довжелезні обмотки. А на голови — будьонівки: шоломи з гострими вгорі шпичаками. Невдовзі шоломи ті замінили шапками, але ми їх носили ще зиму, носили й кляли того, хто їх вигадав, бо вони продувалися наскрізь лютими вітрами зимовими, а оскільки нам навіть у найлютіші морози забороняли опускати навушники ("тяжело в ученії"), то майже всі пообморожували вуха. Мене теж не минула гірка чаша сія: обморожені вуха теліпалися, як у свині, а з теплом стали облазити й дуже свербіти. Та це буде пізніше, а поки що ж ми не можемо на милуватись і шоломами, і всім убранням та й скидаємо пошвидше остогидлий цивільний одяг, щоб переодягтись у військове. Переодягаємося і не впізнаємо один одного: так міняє нас форма. Ми хизуємося один перед одним і ще не знаємо, в яке знаряддя катування перетворюватиметься кожна деталь того одягу. Бо в армії всьому треба учитися наново. Навіть вдягатися.

Ранній ранок. Третій день служби. Схоплюємося од дикого крику:

— По-одйо-ом!

Днювальний. От-от зірве голос. І командири, як розгнівані півні:

— Подимайс!.. Подимайс!.. Подимайс, кому говору!.. Хто стриба на підлогу, а хто й пада зі сну додолу.

А тут нова команда:

— П'ять хвилин за заправочку!

Гарячково хапаємо галіфе, гімнастерки, що наче здичавіли: то нога не лізе в холошу, то рукав десь аж на шиї. А тут як по потилиці:

— Швидше!.. Швидше!.. Кому сказано: швидше?! Хапаємо черевики, обмотуємо ноги онучами. А до обмоток не доходить:

— Р-роздягайсь!.. Ложись у постель!..

Нічого не розуміючи, роздягаємося, залазимо в ліжка. Та тільки торкаємось подушок головами, як знову луна дикий крик:

— По-одйо-ом!

І ще лютіш командири:

— Подимайс!.. Подимайс!.. П'ять хвилин на заправку!.. За третім разом ми починаємо розуміти, чому нас то

піднімають, то знову вкладають у ліжка: ми не вкладаємось в оті п'ять хвилин. Протягом яких треба не тільки вдітись-взутись, а й заправити наші постелі. Особливо не даються нам онучі й обмотки: морщаться, вислизують із рук. З того посповзали з ніг на підлогу, а в того ще гірше: закотилися десь аж під ліжко.

— По-одйо-ом!..

— Роздягайсь!..

— Подйом!

— Роздягайсь!..

Уже ранок пізній надворі, вже й сонце заглядає у вікна, а ми то в ліжка, то з ліжок.

Врешті командирам самим набридає оте наше мотання:

— Учили вас! — Натяк на те, що всі майже новобранці — десятикласники. Сакраментальна ця фраза віднині лунатиме в наших вухах не один раз на день, в ній буде ледь прихована зневага до всіх отих десятирічок, де не навчають таким необхідним речам, як заправка за п'ять хвилин.

— Виході строїцца!

І нас ведуть до їдальні. Нас у тих школах середніх не навчили навіть ходити як слід, і наш розладнаний стрій являє собою ганебну картину.

— Ногу!.. Ногу!..— страждають приставлені до нас командири.— Кому сказано, ногу?!

Після сніданку (їли — не їли: "Виході сроїцца!") нас знову ведуть до казарми.

— Рота, р-роздягайсь! Ложись у постель!

— По-одйо-ом!.. П'ять хвилин на заправку!..

Якщо ви, читачу, всміхались, читаючи ці рядки, я пропоную вам самому спробувати отак пороздягатися — поодягатися. Хоча б протягом двох-трьох годин. Переконаний: вам не захочеться більше всміхатися.

Ми ж роздягалися — одягалися протягом тижня. З ранку аж до обіду.

За цей тиждень майже всі насобачились вкладатися в оті прокляті п'ять хвилин, а хто не навчився, того піднімали за дві години до загальної побудки — дві години дорогоцінного сну. Цим уже не кричали — командували пошепки. І поки ми додивлялися останні сні, такі солодкі та бажані (чомусь найчастіше снілась домівка і лице усміхненої матері), доки ми розкошували ті дві години в угрітих постелях, вони моталися то з ліжка, то на ліжку, освоюючи важку солдатську науку.

Кто не бил в армії, тот побудет. Кто побил, тот хрен забудет!

Не забуду і я. Повік не забуду.

Особливо нас заїдає стройова підготовка. Оте "ать-два!", яке лунало з ранку до пізнього вечора. В армії треба було заново вчитись всьому, навіть умінню ходити.

— Ногу!.. Више ногу!.. Єщо више!.. Подимай ногу так, чтобы она от пупа росла!..

Попоходиш весь день — до казарми вертаєшся рачки. Але й того нам не дозволено. Тільки в строю, тільки з піснею.

— С места!.. Песней!.. Шагом арш!..

Оте "арш" лунає, як постріл. Тримаючись строю, ми щосили б'ємо підшвами в землю і в сорок ротів горлаємо одну із пісень, що ними озброєна армія. І, диво дивне, навіть я, безголосий... Навіть мій крик недоладний не порушує загальну гармонію пісні:

Город спит прівичкой барской, А трубач трубїт, трубїт подїом, Кліч несьотся пролетарскїй, Школа в бой їдьот с огньом!

Це — пісня про полкову школу, де навчалися майбутні молодші командири. Ми крокуємо, співаючи пісню, до казарми чи до їдальні, ми на мить забуваємо про втому, що переповнює наші тіла, й про голод, що день і ніч ссе наші шлунки.

А буває й по-іншому. Буває, що почнемо якусь пісню й одразу ж зіб'ємося з такту.

— Атставїть!.. Прїставїть ногу!.. Стаємо. Вже наперед знаємо, що нас жде.

— С места!.. Песней!.. Шагом арш!..

Рушаємо з місця. Рушаємо мовчки, бо якась незбагненна сила запечатала наші уста: убивай, вішай — не заспіваємо! І командир це знає прекрасно, сам же ходив отаким жовторотим в строю, але думка, що весь взвод проявляє непослух, для нього нестерпна.

— Прїставїть ногу!.. Будете петь ілі нет?.. С места!.. Песней!..

І чим більше шаліє наш командир, тим більша затятість оволодіва усім взводом. Крокуємо, голодні та злі, мимо їдальні, і командир, попоганявши нас ще з півгодини, врешті здається, бо й сам хоче їсти.

А одного разу, до краю розлючений, поклав нас усіх у багнюку:

— По пластунскї!.. До столової!.. Вперьод!..

І ми поповзли по-пластунському, бо що мали робити. Бо наказ командира — закон.

Довго ж по тому одчищали од багнюки шинелї!

Крім голоду, що гриз нас день і ніч: навіть вві сні хотїлося їсти... (Не хочу зводити наклеп на тогочасну армію: нас годували не гірше, а то й краще, анїж удома, але ота муштра на свіжому повітрі, фізичне важке навантаження виснажувало наші тіла і ми потребували вдвічі-втричі більше калорїй, анїж удома). Тож крім постійного голоду нас

мучило також постійне бажання упасти й заснути: теж свіже повітря по дванадцять, чотирнадцять годин на добу. Але нам навіть у неділю, в єдиний наш вихідний, не давали відіспатись хоч трохи, нас будили о сьомій і потім весь день ми тинялись, як привиди,— так хотілося спати. А про ліжко, що ось воно, під боком, і подумати не смій! Помітять, що приліг,— три позачергові наряди. Віник, відро і ганчірка. Рота давно уже спить, а ти миєш і так чисту підлогу, годину, дві, три миєш, поки черговий командир змилюється та й дозволить лягти у постіль. І тільки склепиш повіки, тільки заснеш, як над самим вухом:

— По-одйо-ом!.. Дімаров, тобі окрема команда нужна?.. Подимайсь, кому говорю!..

Стрибаєш на холодну підлогу. Голова, як чавун, руки-ноги як гирі. На весь день, до відбою.

Це якщо один позачерговий наряд. А як три?

Якось (це було уже взимку) я протиснувся між стіною і великою грубкою, що зігрівала нашу казарму. Грубку ледве топили, командири вважали, що і в приміщенні ми повинні звикати до холоду, тож я, щоб хоч трохи зігрітись, і протиснувся у вузьку щілину. І як тільки зігрівся, так одразу ж навстоячки й заснув.

Була саме неділя, мою відсутність помітили лише тоді, як полягали. Де Дімаров?.. Хто бачив Дімарова?.. Переполох на весь полк. Увесь полк, що його підняли по тривозі, розшукував дезертира Дімарова... Дезертира чи, може, вже й убитого, диверсанти ж так і нишпорять довкола нашої частини... Аж ось хтось здогадався заглянути за грубку, і на всю казарму пролунав радісний голос:

— Осьо він!

Чи то від того, що вгрівся, чи од непробудного сну я так розбух, що мені ледь не відірвали руки, коли витягали з-за грубки. Перемазаного, в крейді поставили перед самим командиром полку.

— П'ять діб гауптвахти!

І мене, раба божого, повели на гауптвахту, або "губу", на голі замість постелі дошки, на хліб та на воду, але там чомусь топили по-людському, і я всі оті п'ять діб одсипав-ся, щасливий, що над моєю головою не нависла грізна тінь помкомвзводу.

Свого помкомвзводу я пам'ятатиму, скільки й житиму. Стерлися з пам'яті риси усіх командирів, а помкомвзводу і досі стоїть переді мною, як живий.

Переконаний, що найвагоміша постать у армії — молодший командир. Приберіть молодших командирів із армій і не треба їх скорочувати: вони самі розвіються димом. Майори й полковники ворогуючих держав стрічатимуться, щоб забити "козла", а генерали і маршали — щоб зіграти у "пульку". Всі армії тримаються на молодших командирах, недаремно ж перед війною серед солдатів був поширений такий жарт:

Служу советскому народу, Старшіне і помкомвзводу!

Не командирові взводу, роти чи навіть комбату, а — помкомвзводу.

За що він нас так ненавидів, наш помкомвзводу? Чи не за те, що ми всі мали середню освіту, він же не переповз і через чотирирічку. Бо коли читав щось про себе (а це траплялося лише на великі свята), то болісно морщив лоба і ворухив губами, тулячи

літеру до літери. Особливо часто він сікався до мене, хоч я йому не вчинив жодного зла. Ну, хіба що одного разу перед маршем — походом на п'ятдесят кілометрів — насипав у чоботи солі: коли він повернувся із того маршу, то й задниця була біла од солі. Чи вкрав іншого разу в нього пілотку. Та й пілотку ту вкрав по необхідності: у мене в самого потягли і мені світила губа чи трибунал. Адже пішов під трибунал боець нашої роти, який під час маршу вмудривсь обміняти багнет од гвинтівки на хлібину й шмат сала. Тож я і смикнув пілотку у помкомвзвода, коли він поклав під турником: демонстрував нам фігури вищого пілотажу. Тож поки він літав у повітрі, я встиг помінятися його пілоткою з бійцем іншої роти, та й кінці, як то кажуть, у воду.

А може, він нас зненавидів за добре потовчені боки?

Сталося це уже взимку, в люті морози. Повернувшись з занять та добравшись нарешті до їдальні, про яку тільки й мріяли посеред поля, по пояс вкритого снігом, пронизаного всіма на світі вітрами, ми, ковтнувши поспіхом кашу, обпивалися потім чаєм: по два, по три кухлі на брата, поки вже й у горло не лізло. А тоді сон кам'яний, а потім, як припече, схоплюєшся з ліжка і бігцем, бігцем із кімнати, в коридор та на сходи, затискаючи щосили свого цвіркуна. І не витримуєш часом: ллеш поперед себе, як із пожарного шланга. Під ранок сходи вкриваються суцільною кригою — тримайся, щоб не впасти! Помкомвзводу і покотився донизу, і таки добре потовк собі ребра, бо з місяць ходив, перехняблений. І придумав нам кару: сам зачався під сходами та й упіймав чергового сцикуна, упіймав, поставив унизу, наказавши не повертатися в приміщення, доки не впіймає собі заміну. А мороз, а ти в одній білизні — стоїш, ловиш дрижаки, зубами видзвонюєш.

І я стільки разів так стояв — не побажаю і ворогові.

Але повернемося до помкомвзводу.

Ось ми вивчаємо статут караульної служби. Ми вже освоїли стройову, оті нескінченні "ать-два!", "кру-гом!", "к но-ге!", ми вже не ламаємо стрій, налазячи один на одного, наші обмотки сидять на литках, як пришиті, і на ходу не розмотуються. Ми вже познайомилися з турником, та кобилою, та іншим знаряддям катування, навчилися за кілька хвилин розібрати та зібрати гвинтівку, особливо таку хитромудру, як СВТ (самозаряжающаяся винтовка

6 А. Дім аров

161

Токарева), де деталей більше, аніж в літака, ми давно уже навчилися саджати на мушку уявного ворога, хоч не стріляли ще жодного разу (командири чи то берегли набої, чи то боялися, що ми перестріляємо один одного та й їх заразом) і колоти багнетом опудала, а тепер настав час іти в караул: охороняти від всюдисущого шпигуна-дивер-санта оту скирту соломи чи стовпи телеграфні, щоб той же диверсант їх не попідпиллював. Цього разу ми сидимо у казармі, тож дружно куняємо, вдаючи, що уважно слухаємо нашого помкомвзводу.

— Што такое караульний устав?.. Караульний устав — ето біблія... Вот ви... Ви, Дімаров, приміром, стоїте на посту. А на вас кто-то ідьоть...

— Корова,— не витримує мій друг Кононенко.

— Боець Кононенко, устать!.. Два наряда вне очереди!.. А на вас кто-то ідьоть. Што ви повинні сделать?.. Ви повинні дослать патрон у патроннік і закрічать: "Стой, кто ідьоть!.." Повторіте, боець Дімаров!.. Ладно, поехали дальше... Ви крічіте: "Пароль!", а он пароля не знаєть і все равно на вас ідьоть... Тогда што нада ізделать?.. Нада крікнуть: "Ложись!" і сделать одін вистрел у воздух... Понятно?.. Тогда поехали дальше. Допустім, ви стоїте на посту і відіте, что к вам ідьоть ваш отец ілі еще лучше — ваша родімая мать. Ви крічіте їй "пароль", а она пароля не знаєть. Што ви повинні ісделать?.. Ви повинні дослать патрон у патроннік і крікнуть: "Ложись!" І сделать одін вистрел у воздух, чтобы визвать разводящего...

Так ми вивчаємо статут караульної служби.

А ось неділя, наш вихідний, найненависніший день для помкомвзводу: сьогодні ми, згідно статуту, вільні од муштри. Помкомвзводу наш в цей день страждає, він не зна, куди себе подіти, він живцем би нас поїв, аби його сила та воля.

— Боець Дімар-ров! — гарчить він на мене.— Де ваша заправочка? Подтяніте ремень!

А в бійця Дімарова вже не вистачає на ремені дірок, щоб потугіше підтягнути на тому, що в нормальних людей називається животом. До хребта приставлена дощечка — от чим був живіт у бійця Дімарова!

— Боець Кононенко, ви шо, не можете вшіть воротнік? Болтається, як на собаці хомут!

А в бійця Кононенка шия, як паличка...

Та до обіду наш помкомвзводу ще сяк-так тримається. То читає статут, що його і так зна напам'ять, то гортає один і той же журнал, роздивляючись малюнки... Скільки помкомвзводу пам'ятаю, він роздивлявся один і той же

номер журналу, що його видавав наркомат оборони для молодших командирів. Тим же журналом прикривав своє обличчя, коли лягав задрімати після обіду, і тоді ми ходили тихо, як миші...

А після обіду терпець йому уривався: ну, не могла перенести людина, що ми не в строю! То брався перевіряти гвинтівки, в піраміду поставлені, і горе тому, на чий гвинтівці помічав хоч цяточку грязі І

— Боець Васілішін, ко мне!.. Это што? — І тикав під носа приклад, де була ота цяточка.— Разобрать і почістіть!

Тобто, не просто витерти оту цяточку грязі, а розібрати всю гвинтівку та й почистити заново.

— Почістілі?.. Ану дайте сюда.— Візьме гвинтівку і обов'язково знайде на ній якусь пляму.— А это што?.. Чістіть заново! ус

Я одного разу чотири рази підряд чистив гвинівку. До того дочистився, що коли зібрав, то якась од неї деталь, якась чортяча пружинка лишилася зайвою.

Або помітить на його погляд погано заправлене ліжко. Розкида постіль, накаже заслать усе заново.

— Заправіть і доложіть!

І годі надіятись, що за один раз все обійдеться. Най-мікроскопічніша зморщечка не уникне його погляду.-

— А ето што?..— І вся постіль летить на підлогу.— Заправіть і доложіть!

Або... Та хіба мало до чого можна присікатись за час, що лишився до відбою?

Отакий був наш помкомвзводу, такою була наша солдатська наука. Нас муштрували, перетворюючи на автоматів, здатних бездумно виконати будь-який, навіть най-безглуздіший наказ командира ("Пріказ командіра — закон"). Нас, повторюю, багато чому навчили, не устигли навчити лише ОДНОМУ-1 воювати. _____

Майбутній бій з ворогом нам уявлявся отак.

По-пластунському ми висуваємося на вогневий рубіж, де нас терпляче жде ворог, а за нами, суворо пильнуючи, щоб ми повзли згідно статуту, ідуть молодці-командири.

— Льюжа!.. По мішенях!.. (Пробачте, по ворогах). Заряжай! — лунає гучна команда. Заряджаємо гвинтівки, старанно цілимося в непорушні постаті ворогів.

— Первий взвод к стрельбе готовий!

— Второй взвод к стрельбе готовий!

— Третій взвод к стрельбе готовий!

6*

163

Лиш тоді лунає довгождана команда:

— Ро-ота, слухай мою команду!.. По мішенях (пробачте, по ворогах)... Залпом!.. Плі!..

Одночасний залп буквально змитає з лиця землі ворога.

— Прімкнуть штики! — лунає наступна команда.

Поспіхом примикаєм багнети і по новій команді кидаємося в атаку. І ворог не витримує грізного блиску наших багнетів. Адже не даремно по казармах висять портрети Суворова з його крилатим висловом: "Пуля — дура, штик — молодець!"

А танки... А літаки...

Танка ми не бачили жодного разу. Командири лиш учили, як їх осліпляти, поціляючи з гвинтівок в оглядові щілини. Вцілив, і танк, осліплений, буде крутитись на місці, доки ти підбіжиш та й оглушиш гранатою (гранати ми теж бачили лише на учбових плакатах). Про літаки ж взагалі наші командири не згадували, літаки наче й не існували на світі. Найстрашнішою в нашій уяві була кавалерія: недаремно ж в статуті було написано, що десяток кіннотників запросто порубають сотню піхотинців. Коли ті запанікують. Тож нас і вчили на маршах шикуватися в каре, і коли лунала команда: "Кавалерія справа!" — "Кавалерія слева!" — передні лягали, задні на коліна ставали, а ще задні, вже стоячи, дружними залпами відбивали атаки ворожих кіннотників.

* * *

Війна почалася для нас не посвистом куль, не вибухами мін та снарядів, а нескінченними маршами, копанням траншей і окопів. Нас чи то ще боялися допустити до передової (перший рік служби), чи для блискавичного розгрому ворога там уже було

стільки військ, що й не пропхатися, тільки протягом майже п'ятнадцяти діб ми йшли, йшли, йшли: по сорок, по п'ятдесят кілометрів. Або заривалися в землю.

Дехто починав уже ремствувати, що ми так і не понюхаємо пороху. Адже ми всі як один були впевнені, що оце зараз, коли копаємо наосточортілі бліндажі та окопи, наша звитяжна армія добиває ворога "з малою кров'ю могутнім ударом". Що коли нас ще хоч із тиждень поганяють уподовж фронту, ми так і не побачимо живих ворогів, хіба що полонених. Та наш помкомвзводу, стягуючи брови в строгий шнурок, завжди обривав:

— Разговорчікі!

Бо дисципліна є дисципліною, вона не терпить жодних нарікань на дії командування, навіть якщо нарікання оті породжені найпатріотичнішими почуттями.

Двічі ми бачили ворожі літаки. Перший раз вони летіли так високо, що здавалися сріблястими хрестиками, і коли пролунала наполохана команда: "Во-оздух!", ми сипонули із шляху в густу високу пшеницю. І потім, як нас недавно учили, з коліна стріляли в отих ледь видимих птахів.

Смачно і збуджуюче запахло порохом, у голові аж задзвеніло од пострілів, а хрестики сунули й сунули, і хоча б тобі впав хоч один. Наш лейтенант, розрядивши в небо новенький свій пістолет, довго дивився услід літакам, розчарований, що не збив жодного. Врешті схаменувся і подав команду припинити стрілянину.

Над полем враз запала тиша, а з неба долинув могутній стриманий гул. Щось жорстоке й холодне вчувалося в ньому, якась тупа впевнена сила, і ми розгублено дивилися на величезну армаду літаків і запитували самих себе, де ж наші славнозвісні винищувачі.

Командири нам пояснили, що винищувачі зустрінуть ворожі літаки подалі, в тилу, що вони навмисне пропускають їх углиб, аби потім не випустити жодного.

Вдруге ми зіткнулися з ворожими літаками в Могилеві-Подільському, за кілометр од переправи через Дністер. Щойно пролунало: "Воздух!", як прямо над головами із жахним, душу вимотуючим ревом та свистом пронеслися літаки, і вся наша колона, затиснута вузьенькою вуличкою з високими кам'яними парканами, сипонула в кювет.

Наш помкомвзводу стрибонув до того кювету перший, а на нього — весь взвод. Ми падали один на одного, поціляючи прикладами, черевиками, колінами, ліктями, а довкола ходором ходила земля. І хоч бомби падали аж біля переправи, нам здавалося, що вони вибухають поруч, що літаки ціляться тільки в нас.

Потім, коли літаки полетіли, ми довго розбиралися, де чия зброя, чії гранати, набої і підсумки валяються в безладді на дні. Я загубив десь кожух од гранати і потерпав, що мене віддадуть під трибунал, а помкомвзводу виліз із того кювету злий, наче чорт: навалившись на нього всім взводом, ми його ледь не задушили.

Так ми й не дійшли до переправи через річку, хоч командири і запевняли, що цього разу нас обов'язково кинуть у бій. Натомість нас розвернули й повели назад. Йшли аж до вечора, а потім знову копали траншеї і заздрили іншим взводам, у яких були низькорослі командири, бо наш лейтенант був наче навмисне на всю роту найвищим і траншею нам доводилося копати в його зріст.

Всі ми дуже схудли і ще більше втомилися. Втома накопичувалася в наших тілах з дня у день, з ночі в ніч, короточасні зупинки на відпочинок не могли її розрядити, а нетривкий сон — поповнити наші сили. Ми були отруєні втомою, вона розписувала схудлі обличчя в землисті кольори, проступала чорними плямами попід очима, робила наші рухи невпевненими й млявими, а самих нас тупими й байдужими.

Єдиною мрією було виспатись. Упасти на землю і спати, спати.

Дрімота не полишала нас ні на хвилину. Перемішана з пилом, важко пливла над колоною, налипала на повіки, що, обважнілі, починали злипатися. І тоді, на ходу, ми поринали у сон. Ноги наші ступали, руки розмахували, а голови спали.

Деякі умудрялися спати отак кілометр чи й два. Попадалися лише тоді, коли дорога завертала набік. Вони ж ішли по прямій, вивалювалися з колони і падали в кювет. Очманілі, видиралися на дорогу, до них роз'юшеними півнями підскакували командири, а ми сміялися, мов з примусу.

Ще важче було копати окопи. Скільки ми їх за собою полишили за ті п'ятнадцять діб! Вгризалися в неподатливу твердь короткими шанцевими додатками, а над нами тускла ніч, а з темряви виринала то постать помкомвзводу, то лейтенанта, то самого комроти і лунала одна й та ж пересторога:

— Не спати!.. Не спати!..

Бо нам хотілося спати. Боже, як нам хотілося спати! Чим глибшими ставали окопи, тим дужче нам хотілося спати. Наче заривалися не в землю, а в сон, і він змикався довкола тісними стінами, сипався з шурхотом під ноги, тягнув непоборно на дно. І ось уже то один, то другий окоп завмирав, аж поки над ним з'являлася чорна тінь командира:

— Знову заснули?!

Із окопу у відповідь судорожними кидками починали вилітати чорні ошмаття дрімоти.

Напівсонний, я прикопав якимось гвинтівку. Поклав поруч і потім, задурманений, присипав її землею.

Переполюх був на всю роту. Вже хотіли доповідати комбатові, та командир роти помітив приклад, що витикався із бруствера. Мене примусили почистити гвинтівку до останнього гвинтика ("Хай вилиже її язиком!" — наказав комроти), помкомвзводу ж сказав, що я тільки кров'ю можу змити тяжку цю провину. І поки всі спали, я мордувався над рушницею та кляв свою долю.

Неприємна пригода ота й спричинилася, мабуть, до того, що наш лейтенант при першій нагоді поспішив мене спекатись: виділив зв'язковим до командира роти. Адже про таку розкіш, як польовий телефон, ми на той час і уяви не мали.

* * *

Наша рота зайняла оборону на лівому березі Дністра, у невеликому селі Садківці. Село і справді тонуло в садах. Фруктові дерева збігали аж до річки, до звивистої лінії траншей, викопаних іншою частиною. По той бік круто здіймався правий берег, він тонув у густому лісі, і як ми не вдивлялися — не могли помітити жодного німця. Ворог

чи то ще не підійшов, чи, боячись нас, так хитро замаскувався, що берег здавався абсолютно безлюдним.

Ми ж надолужували недоспані ночі.

Спали просто на землі, підмостивши плащ-намети під голови. Спали так міцно, що аби й справді підійшли німці та переправилися через річку, то могли б побрати нас голими руками. Але й німці, мабуть, одсипалися, бо на тому березі не було помітно жодного руху. Подвір'я монастиря було єдиною відкритою площиною, яка проглядалася з нашого боку, і ми, троє зв'язкових, ходили по черзі на спостережний пункт — пильнувати німців. То був неглибокий окопчик, викопаний на белебні, протягом дня ми стриміли в ньому ідеальними мішенями, але фашисти чомусь не перестріляли нас, їх, мабуть, влаштовував отакий спостережний пункт. Тим більше, що в нас не було навіть бінокля.

Щоразу, повертаючись із спостережного пункту, ми підходили, карбуючи крок, до командира роти, хвацько козирили й голосно, аж на тому боці ріки було, мабуть, чутно, доповідали, що ворога не виявлено. Капітан слухав уважно і строго, потім командував: "Вільно!" — і ми розслаблялися з почуттям чесно виконаного обов'язку. Тепер можна притулити до вишні гвинтівку, напиться холодної колодязної води, остудити в затінку насмажене тіло. Війна починала здаватися нам звичайними маневрами, де "червоні" воювали із "синіми" й "червоні" обов'язково перемагали, де "убиті" й "поранені" спокійнісінько відходили набік і з нетерпінням чекали на кухню. Поки живі

"довоюють", "мертві" вже й вершечки позлизують і лежать в холодочку, блаженно дрімаючи.

Так ми гралися у війну майже тиждень, а потім штаб полку наказав послати на той берег розвідку, і командир роти виділив десять бійців на чолі з сержантом. Розвідників переправляли удосвіта, і я вперше подумав, що всі оці хлопці можуть не повернутися назад. Командир роти, звисившись з берега, щось тихо казав сержантові, — я ж дивився на скулені постаті, що тулилися одна до одної у двох надувних човнах, і мені вже здавалося, що на тому березі тільки й чекають, аби вони впливли на середину. Тому, коли сержант, козирнувши востаннє, одштовхнувся од берега, я весь аж напнувся, чекаючи пострілів.

Однак ворог чи то міцно спав, чи його взагалі не було, тільки протилежний берег мовчав, занімілий. Човни пливли й пливли, тьмяно зблискуючи короткими веслами, аж поки й ткнулися в густий верболіз.

Згодом звідти закрикала качка: умовний сигнал, що все гаразд, і над завмерлими досі шанцями прокотився радісний гомін.

Наказавши доповідати про найменший рух на тому березі, капітан повернув назад. Він дуже переживав за успіх розвідки, адже для нього, як і для кожного з нас, це була перша бойова операція, тож помітно нервував і ганяв мене у взвод: довідатись, чи там нічого не чутно. Я мчав най-коротшим шляхом донизу і питав лейтенанта, чи нічого не чутно. І чим частіше я прибігав до нього, тим неприємніше він мене зустрічав. Так, наче я був винен у тому, що розвідники мов провалилися крізь землю.

Десь по обіді на тому боці, глибоко в лісі, здійнялася рясна стрілянина. Вона то розпадалася на поодинокі постріли, то зливалася в суцільний клубок, клубок той швидко котився донизу. Ось уже вдарили наші кулемети, затріщали гвинтівки. Командир роти зірвався, як опечений, і, притримуючи рукою планшет, погнав щодуху донизу. За ним побіг політрук, а за політруком уже ми, троє зв'язкових.

Стрілянина все більш розгоралася, нам уже здавалося, що німці перейшли в атаку, хоч стріляло вже тільки з нашого боку, а на тому затихло.

Коли ми добігли до траншей, стрілянина вже вщухла. Лише іноді то тут, то там зривався нервовий постріл, вслід одразу ж лунав нервовий оклик: "Одставить!" — і западала винувата тиша. Над траншеями колихався сизуватий димок, він стікав униз, до води, збуджені червоні обличчя бійців виглядали з окопів. Не стрибаючи навіть у траншею, комроти побіг до взводного, а ми поспішали за ним і здавалися самі собі неймовірними сміливцями, які не звикли кланятись кулям.

Лейтенант, виставившись по пояс із окопу, дивився не на капітана, а на річку. І помкомвзводу дивився туди ж, і всі поблизу бійці. І щось таке тривожно-очікувальне, до болю напружене було в мовчазному отому спогляданні, що всі ми стали теж дивитися в тому напрямі.

Річка мерехтіла, блищала, горіла. Нещадне літнє сонце висвітлювало її всю, до найдрібнішої хвилячки, і по тій блискучій поверхні, раз по раз спалахуючи покvapливими порухами весел, рухалися обидва наші човни. Зігнуті постаті бійців чорніли, наче вугілля, а на борту переднього човна щось різко біліло. Коли розвідники нарешті прибилися до берега, ми зрозуміли, що то біліло: на дні човна, поклавши оббинтовані ноги на борт, лежав один з бійців. Обличчя його було жовте і спите, а очі запалені, мов у важкохворого.

Передавши пораненого, розвідники вмиль опинилися на березі. Вони так поспішали залишити човни, що ледь їх не потопили, і все оглядалися на протилежний берег. Сержант хотів був доповідати капітанові, але той з досадою махнув рукою: вигляд пораненого справив на нього таке ж гнітюче враження, як і на всіх нас. Тож він наказав негайно нести бійця до командного пункту.

Це був перший поранений, і ми не знали, як і під-ступитися до нього. Невміло топтались довкола, аж поки хтось догадався простелити плащ-намет і покласти на нього пораненого. Збившись у безладний гурт, заважаючи один одному, ми понесли пораненого вгору. Він гойдався, як у зеленій колисці, оббинтовані ноги його метлялися то в один бік, то в другий; йому, мабуть, було дуже боляче, бо він не витримав і застогнав. І чим голосніше він стогнав, тим швидше ми бігли догори. Ми вже думали, що він помирає, і намагалися донести його, живого, хоча б до командного пункту.

Врешті опустили його на траву. Одразу ж прибіг санінструктор і поверх бинтів, що ними були обмотузовані ноги пораненого, став накладати свої, наче боявся, що старих не вистачить до санбату. Після того ми напоїли пораненого водою. Він затих, а командир роти сказав, що от-от під'їде підвода і одвезе його у санбат.

Аж тепер капітан повернувся до сержанта. Той знову став доповідати. Обличчя

його ще горіло од збудження...

Висадившись із човнів, вони подерлися угору. Спершу густим верболозом, де пересохле паліччя тріщало, мов навіжене, тож вони майже годину долали ту стометрівку. Згодом стало легше. Вони перебігали од дерева до дерева, а німці мов крізь землю провалились. Хоч всюди було натоптано, вони знайшли навіть порожню пачку од чужоземних сигарет...

Тут сержант поліз до кишені й дістав яскраво розмальовану картонну пачку. Капітан уважно роздивився її й понюхав, дав понюхати й політрукові, а нам не дав, хоч ми теж дуже хотіли довідатись, чим вона пахне.

Врешті вони побачили німців, продовжував сержант. На галявині, поблизу монастиря. Роздягнувшись до трусів, німці смажилися на сонці, а одяг і зброя лежали, недбало покидані поруч. Троє дрімало, а четвертий лежав на спині й награвав на губній гармошці. Підкравшись до галявини, сержант наказав примкнути багнети і з криком "ура!" вони атакували німців.

Ворог у паніці втік, одяг і зброя лишилися. Поспіхом зібравши трофеї, вони побігли донизу, і тут їх обстріляли...

Лише зараз ми звернули увагу на великий вузол, що його тримав один із розвідників. Командир наказав розв'язати, і ми жадібно стовпились довкола.

На землю впали чоботи, тупоносі, короткі, з халявами розтрубом, штани й френчі незвичного крою, поцяцьковані якимись значками, реміняччя з блискучими алюмінієвими пряжками, і новенька, мов щойно з заводу, воронована зброя: автомат із прямим, як пенал, магазином, пістолет з незвичної форми руків'ям.

— А де ж іще зброя? — поцікавився капітан. — Їх же було четверо.

— Ми підібрали все, товаришу капітан.

— Значить, двоє втекло із зброєю, — задумано сказав капітан. — Але чому вони не одстрілювались?

Сержант стенив плечима. Тоді політрук висловив думку, що німці, налякавшись, забули й про зброю, яку тримали в руках. Це ж легко сказати: десять орлів із примкнутими багнетами, та ще й з грізним "Ура!"

Всі розсміялися схвально, а політрук, обернувшись до нас, трьох зв'язкових, повчально і строго сказав:

— Учіться, як треба воювати!

Хоч ми і без цього з захопленням та заздрістю дивилися на розвідників.

Невдовзі розвідників викликали в штаб батальйону. А трохи згодом під'їхала підвода і забрала пораненого.

Іще два дні німці сиділи, як миші. За цей час нічого особливого не скоїлось. Хіба що мінометна батарея, розташована поруч, обстріляла монастир. Я саме стирчав на спостережному пункті, коли тут прибігли капітан і політрук, і ми вже втрьох спостерігали за обстрілом.

Перша міна упала в лісі, і політрук сказав: "Недольот". І так подивився на мене, наче я був у тому винен. Друга теж шаснула поміж дерев, і політрук закричав:

"Молодці!" Догори здійнявся стовп рудого диму, там заметушилися монахи, фашисти ж не появлялися, вони навіть не обізвалися на постріли, хоч наші командири були переконані, що, окрім монастиря, ворожому командуванню ніде бути. Де зупинялися білі офіцери під час громадянської? У поміщиків, куркулів та попів.

Випустивши іще три міни, наша батарея вклякла, і політрук сказав мені строго: "Бачите, як треба стріляти!" — наче я теж був мінометником і нікудишньо стріляв.

Фашисти одмовчувалися весь той день і ніч, а на світанку перейшли у наступ.

Ми солодко спали, коли на тому боці загриміло, забухало і чорне небо обвалилося на нас снарядами й мінами. Досі затишна, мирна земля, що дихала сном і спокоєм, задви-готіла, як під час землетрусу, тугі гарячі хвилі змели нас з належаних місць, і ми, осліплі, оглушені, заметалися поміж вибухами, шукаючи входу в бліндаж. І коли врешті вкотилися клубком, там уже були командир роти і писар — сержант.

— Де політрук?

Капітанові доводилося кричати, бо довкола аж ревіло од вибухів. Він хапав кожного з нас за петельки і кричав у обличчя:

— Де політрук?

Ми не знали. Ми нічого не знали. Політрук спав десь поруч, але ми не могли б зараз напевне сказати, де те місце, на якому ми спали. Його знесло, змело, кинуло в безвість.

Ми тулилися спинами до глиняної стіни, тряслися разом із нею, а зверху сипалася земля, тріщали соснові колоди, і гухало, й бахало, й вищало, й ревіло — гарячі ядушні хвилі вривалися в бліндаж крізь благоденські дверцята й амбразуру.

Хіба хто з нас міг думати, що війна може бути такою!

Врешті капітан зрозумів, що, скільки не кричатиме, так і не доб'ється нічого. Він метнувся до дверцят, а сержант закричав:

— Товаришу капітан, уб'ють!

В ту ж мить пролунав оглушливий вибух. Туга чорна хвиля ударила в груди, вдушила у стіну, дверцята розкололися навпіл, наче по них рубонуло величезною сокирою. Ми інстинктивно затулилися ліктями од нестерпно яскравого спалаху, бо вибухнуло вже у бліндажі, осліпило, рвонуло, жбурнуло один на одного. По шолому дзенькнуло гостро і люто, я встиг ще побачити переламану постать сержанта, що повільно осідала на землю, як по руці моїй наче вдарило кілька разів молотком — руку відкинуло набік, а гвинтівка полетіла додолу. І тоді лише я почув, як затріщав автомат: прямо в амбразуру. Хтось там зверху крикнув, раз, удруге, втретє, і знову, густо сіючи кулями, затріщав автомат.

Й одразу ж усе стихло. Лише чутно було, як унизу, понад річкою, довгою безкінечною чергою захилювався кулемет та над головами потріскували соснові колоди. Я глянув на свою правицю, яка враз оніміла, і з жахом побачив, як по рукаві гімнастюрки швидко розповзалася чорна паруюча пляма.

— Товаришу капітан, я поранений!

На мене засичали, зацитькали, чиясь шкарубка долоня потягнулася до рота, і лише

зараз я збагнув, що оте, що вибухало раз по раз у бліндажеві, було німецькими гранатами, а в амбразуру строчив німецький автомат. І кричав, коротко й люто, не хто інший, як німецький вояка.

Крізь потрошені дверцята, крізь амбразуру, перевитий димом, вливався холодний світанок. І в тому чадному примарному світлові чорніло непорушне тіло сержанта, а під дверцятами ворухився наш ротний.

Впираючись ногами в землю, він намагався звестися, але ноги його не слухались: він зсувався додолу і знову починав усе наново. Без звуку, без жодного слова. Я оглянувся розгублено на двох зв'язкових, які сиділи поруч, і побачив, що один з них поспіхом перебинтовує долоню, а другий, звівшись, пробирається до капітана.

— Товаришу капітане, вас поранило?

Командир роти вже сидів, навалившись спиною на потрошені дверцята. Вузьке, завжди строге обличчя його швидко сірішало. Він глянув знизу вверх на бійця, глухо наказав:

— Підіть... розвідайте німців...

Тут моя рука стала оживати, наливатися болем. Я дістав індивідуальний пакет, роздер зубами, став бинтувати поверх мокрого од крові рукава гімнастерки. Бинт лягав нерівно і рідко, просякаючи кров'ю, тож я мотав і мотав, поки вимотав увесь до кінця. А потім дістав іще один пакет і став бинтувати знову, бо кров усе проступала, збираючись у важкі темні краплини.

Врешті рука моя стала нагадувати величезну поруділу балабуху. Набухаючи кров'ю, вона все важчала й важчала, мов із ран моїх сочилася не кров, а свинець. Біль ставав усе дошкульнішим, я обережно взяв закривавлену правицю у ліву, підняв її на рівень грудей і мені мовби трохи полегшало.

Тим часом повернувся борець:

— Товаришу капітан, німців поблизу не видно! В бліндажі аж посвітлішало.

— Підніміть мене,— наказав капітан.— Допоможіть вибратись назовні...

Борець узяв його під пахви, і капітан застогнав. Той стогін так вразив зв'язкового, що він замалим не впустив свого командира, але той уже замовкнув, тільки обличчя його стало ще сіріше, а лоб зросився потом.

Пильнуючи, щоб не наступити на вбитого сержанта, ми вибралися з бліндажа.

Бій так же раптово вщухнув, як і розпочався. Не чути було ні пострілів, ані вибухів, і коли б не густі вирви довкола, важко було б повірити, що отут щойно падали міни й снаряди. Вони чорніли повсюди, глибші й мілкіші, з них іще струмували рудуваті димки, і тут же, під оголеною вишнею, лежав політрук. Одним і тим же вибухом обнесло все листя з вишні і зірвало, як зрізало, з політрука гімнастерку. Він лежав, голий по пояс, тільки на худій, з глибоким "брехунцем" шиї зависнув надірваний комір. Він ввіткнувся обличчям у землю і скидався б скорше на людину, яка вирішила засмагнути, коли б не руки, розкидані непорушно та моторошно, мов тіло було саме по собі, а руки самі по собі.

Ми намагалися не дивитись на вбитого, але це нам мало помагало: непорушність

мертвого тіла розливалася в повітрі, від неї нікуди ні подітися, а ні сховатись.

Зв'язковий, що волік капітана, опустив його зрештою на землю. В командира знову виривався стогін. Він уп'явся судомно зведеними пальцями в траву, розплющив міцно склеплені очі. Сонце било йому прямо в обличчя, промені гасли, ледь торкнувшись очей: він, здавалося, нічого ними не бачив, він осліпло мацав траву, що все вислизала з його закоцюблених пальців. Зв'язковий дістав індивідуальний пакет, та комроти заперечно хитнув головою:

— Не треба, ..

Він навіть не дивився донизу, на заюшені кров'ю гімнастерку й штани. Одстебнув нагрудну кишеню (довго намацував гудзик), дістав акуратно загорнутий пакет:

— Тут... мої документи... Передати комбатові...

— Товаришу капітан...

— Мовчати!

Це знову був наш комроти, вимогливий і строгий. Ми всі мимоволі виструнчилися, а він продовжував:

— Підете разом... Стрінетесь з ворогом — пробиватися з боєм. У полон не здаватися... Зброя... Де ваша зброя?..

— У бліндажі, товаришу капітан.

— Принесіть... І мій автомат...

Зв'язковий побіг у бліндаж. Капітан заплющив очі, опустив голову. Дихав важко і хрипло, а пальці знову сліпо ловили траву.

Ми стояли, скуті дисципліною. Стояли й мовчали.

Повернувся зв'язковий. Капітан одразу ж розплющив спиті мукою очі:

— Принесли?

Мов уже нічого й не бачив.

— Приніс, товаришу капітан!

Він приволік усе, забрав навіть гранати.

— Автомат візьміть собі... Назначаю вас старшим...

— Єсть, бути старшим!

Капітан поморщився, наче бадьорий той вигук завдав йому ще більшого болю. Дістав із кобури ТТ, вийняв магазин, став видавати із нього набої. Залишив два, загнав магазин у руків'я. Один і той же страшний здогад пронизав усіх нас.

— Товаришу капітан...

— Візьміть, вони вам знадобляться.

— Товаришу капітан...

— Мовчати!

Комроти на мить заплющив очі, ще більше посірішав обличчям. Кутики його вуст скрасилися рожевою піною, він важко дихав, говорив, наче марив:

— Пробиватися до своїх... У полон не здаватися... Потім подивився на мене.

— Старшой!

— Я!

— Підв'яжіть йому руку до шиї.

Старший — Вано Братішвілі одразу ж здобув індивідуальний пакет, підв'язав мені руку.

— Гранату! — наказав капітан. Вано подав йому гранату.

— Руку! — Це вже до мене.

Я простягнув ліву руку і капітан вклав мені у долоню важку чавунну "лимонку". Зверху над трохи видовженим тілом блищав циліндрик запалу, з'єднаний з металевною дужкою.

— Притисніть дужку.

Я притис дужку до ребристого боку гранати, і командир роти висмикнув запобіжник, закинув його у траву...

Досі я лише вдавав, що стискаю гранату. Тепер же стиснув її так, що аж хрумкнуло в пальцях. Мені вже здавалося, що дужка вислиза, вислиза — от-от пролунає вибух!

А командир, озброївши третього уцілілого гвинтівкою, наказав:

— Ідіть!

— Таваришу капітан, ми вас понесемо.

— Ідіть!

— Таваришу капітан...

— Ідіть!

Ми обернулися й пішли. І не встигли ступити на дорогу, як позаду ляснув постріл.

* * *

— Удень нам звідси не вибратись.

Вано перевернувся набік, зняв шолом. Сонце палило немилосердно, нажарювало шоломи, як сковороди. Вони дедалі більше стискали наші голови, а перед очима пливли вогняні кола.

Іще нас мучила спрага. В нас давно уже посіріли, потріскалися губи, а голоси стали охриплі й чужі. І ми більше мовчали, бо кожне слово дерло у роті, ранило горло.

Марили водою. Холодною колодязною водою, джерельною водою, од якої судомить у зубах... водограями, ріками води, яку ми пили б без кінця. Вода струмувала перед очима, вода шумувала довкола, вода біла тугими струменями... і одразу ж щезала, варто було до неї наблизитись. Натомість простяглася потріскана земля і густа, майже по плечі, пшениця. Жорстока реальність, од якої можна збожеволіти.

Сковану пересохлими, затверділими од крові бинтами руку пекло все дужче й дужче — вогонь уже повз по плечу, розливався по тілу. Хотілося здерти бинти, щоб хоч трохи остудити руку або й зовсім одірвати її,— позбутися нестерпної муки. Я іноді не витримував і стогнав, переповнений жалю до себе, тоді Вано повертався до мене і вмовляв:

— Патерпі, дорогою... Скоро дійдемо...

І я замовкав. Зціплював зуби й мовчав. Хоч часом здавалося, що на кутиках моїх вуст проступає така ж рожева піна, як у мертвого тепер капітана. Хотілося витерти губи, та я не наважувався: у лівій руці, міцно затиснена, підступно дрімала граната.

Весь час насторожена, весь час напружена, націлена на вибух, вона тисла і тисла мені на долоню, на пальці з тупою невблаганною силою. Іноді хотілося розмахнутися й пожбурити її подалі од себе, та Вано прикладав пальця до тоненьких вусиків:

— Тс-с-с... Німці...

І ми завмирили. Припадали до пересохлої на порох ріллі і здавалося, що під нами болісно б'ється велетенське чорне серце землі.

Іноді, отак лежачи, ми чули німців. Вони голосно джерготали і, мабуть, йшли на повний зріст, не згинаючись у три погібелі, їм нікого було боятися, їх не мучили рани, вони не вмирили од спраги. А ми лежали й нишкли. Лежали й у страсі чекали, поки ворог оді йде подалі.

Врешті ми зовсім вибилися із сил. І коли опустилися на запечену шкаралупу землі, підминаючи сухі стебла пшениці, Вано сказав, ламаючи почорнілі уста:

— Удень нам звідси не вибратись... Помовчав, прохрипів:

— Ждатимем ночі...

Ночі то й ночі. Нам було все одно: іти й смажитись на сонці чи сидіти і смажитись. Ми з ненавистю дивилися на сонце, в біле пропечене небо і тоскно мріяли про хмари. Про невелику, хоча б отакуньку хмаринку, щоб хоч на мить пірнути в тінь...

І тут появився ворожий літак. Що це був винищувач, я дізнався пізніше, повоювавши на фронті, а тоді це був для нас просто одномоторний літак з хижим, як у оси, фюзеляжем, з чорними хрестами на крилах. Він пронісся над нами з оглушливим ревом, і Вано, нап'явши шолом на голову, метнувся набік, а слідом за ним побігли й ми. За ту коротку мить, що літак промайнув над нами, ворожий пілот встиг помітити нас, ба, навіть розгледіти, хто ми. Може, нас зрадили шоломи, може, те, що ми одразу ж кинулися врозтіч, а може, і те й друге разом, тільки літак розвернувся і полетів прямо на нас.

— Ложись! — закричав відчайдушно Вано і перший шку-пирхнувся додолу. І не встигли ми впасти, як чорна тінь пронеслася над нами. Тугий струмінь повітря поклав пшеницю, вдарив у обличчя обпаленим порохом. Як по команді, ми знову зірвались на ноги, побігли щодуху, бо літак ще раз заходив по колу. Ми бігли і падали, бігли і падали, хапаючи роздертими ротами гаряче повітря, і голова ішла обертом, і серце, здавалося, ось-ось розлетиться на шмаття, а ворожий пілот все ганявся й ганявся за нами. Він то нісся над полем, майже торкаючись пшениці, то свічкою злітав догори, і вже звідти шулікою падав донизу.

Врешті в нас підкосилися ноги. Лежали, загнані на смерть, і німець, мабуть, зрозумів, що більше нас не підніме. Тоді він зайшов іще раз і вдарив по нас з кулеметів. Крізь гул, наростаючий рев до мене долинуло сухе татакання, поруч зашипіло, зачмокало, на зіщулені плечі, ввібрану голову, міцно стулені очі сипонула гаряча земля. Попереду хтось зойкнув, я розплющив очі і побачив темні ямки, що тягнулися рівною прошковою. Моя ліва рука, що затискала гранату, лежала поміж двома ямками, і ямки ті курілися...

Я відсмикнув руку, не втримався, завалився на спину. І знову побачив літак. Він

падав прямо на мене, а по обидва боки націленого носа танцювали гострі вогняні язички. Знову зашипіло, зачмокало, сипонуло землею — і тепер уже не зойк, а дикий нелюдський крик пролунав поперед мене. Хтось кричав і кричав і те надриваюче душу, безкінечно болісне: "А-а-а!" — залило увесь простір. Здавалося: то кричить, б'ється в конвульсіях смертельно поранене поле. Бо людина не могла так кричати...

Коли літак полетів, я хитаючись звівся. Огідно тремтіли коліна, перед очима гойдалося забарвлене в червоне поле. Чорний занудливий клубок перекочувався в горлі, я не міг ні ковтнути його, ні виплюнути. Рот стягло, наче гумою...

Вже ніхто не кричав. Тиша, як на кладовищі.

Спершу побачив Ваню. Він все ще мов ховався од літака, прикривши голову шоломом, впавши обличчям на руки. На шоломі зяяла рвана дірка, а довкола масніла чорна пляма. І вже перші мухи повзали по тій кривавій калюжі, сідали на шолом, на непорушні руки.

Другий мій товариш лежав трохи далі. Одна смертельна прошва прострочила ноги, а друга — живіт. Він так і помер з роздертим од крику ротом, він сплив отим криком, як спливають кров'ю, він і зараз продовжував німо кричати і застиглий той крик бився в чорному проваллі рота. А з руки, з намертво стисненої долоні тоненькою цівкою стікала перетерта на порох земля. І там, де вона просипалася, виростала гостренька пірамідка. Вона то піднімалась угору, то осідала враз, а порох сипався, сипався, сипався, безшумно і моторошно, мов він увесь був набитий отим порохом і витікав ним на ріллю.

Я обернувся й пішов. Куди, не знав і сам. Відчував лише потребу рухатись, поки ще були якісь сили у виснаженому, пересохлому до шелесту тілі. Тільки збив із голови шолом. З ненавистю позбувся розпеченої посудини, яка обручем стискала голову. Йшов, не пригинаючись, не ламаючи ноги в колінах: мені було байдуже, побачать мене німці чи ні, уб'ють чи помилують. Страх, що володів мною, щезнув, і коли б зіткнувся оце зараз із ворогами, то не вагаючись пожбурих би у них гранату.

Я волікся й волікся, а поле було таке ж безкінечне, як і день, що горів наді мною. Здавалося, що од ранкового бою минула ціла вічність, що я вже хтозна-коли бреду наодинці. Час мовби застиг, затужавів у примарній своїй непорушності, і я повзав по ньому налиплою мухою.

Вечір застукав мене у тій же пшениці: мені вже здавалося, що нею засіяна суціль вся земля. І коли сонце врешті сховалось за обрієм, а земля поринула в морок, я опустився на ріллю, випростався виснаженим тілом.

Хотілося спати. Жодна постіль не здавалася іще такою м'якою, як оця розігріта рілля!

Але я не смів навіть заснути. Не смів, не мав права, не міг! У лівій долоні моїй, під онімілими пальцями ворушилась граната. Вона аж розбухала, аж важчала, дозріваючи неминучим вибухом. Металевий циліндрик запалу невідступно і хижо стежив на мною, аби при найменшій нагоді випорснути з-під пальців, висмикнути дужку, спустити бойок, і я відчував, що він рано чи пізно, а таки дождеться свого, бо що таке моя слабка

плоть супроти тупої сили металу!

Іноді мною оволодівало бажання розмахнутися і пожбурити її подалі од себе. Хай летить, хай вибухає, хай стане страхітливим сном, що гнітив мене протягом дня. Але щось було сильніше од того бажання, і я уже знав, що нестиму її до кінця...

Я здригнувся. Я, здається, заснув. Незчувся і сам, як склепив повіки, провалився у сон... Граната!

Ще не глянувши, відчув під ослабленими пальцями дужку, що крадькома виповзала. Вивільнювалася потихеньку й обережно завмирала щоразу, як я ворушився. Я стиснув руку з такою силою, що, здається, аж кров чвиркнула з-під нігтів, і якусь мить лежав, боячись дихнути. Лише гупало серце, підкидаючи руку, що стискала гранату.

Врешті зважився глянути. Глянув іздалеку, не наважуючись піднести гранату до очей, наче од того, що вона вибухне у мене на грудях, а не біля обличчя, могло щось змінитися. Циліндрик помітно висунувся, але дужка, прихоплена двома пальцями, ще трималася.

Обережно підіймаю руку і, повернувши гранату запалом донизу, вдавлюю його в груди. Він щосили опирається, та я давлю і давлю — і відчуваю нарешті, як дужка починає рухатись. Повільно, міліметр за міліметром, але все ж таки одповзати назад...

Чоло моє взялося потом. Знову починає мучити спрага. Наче оті нужденні краплини висушили мене до кінця. Оживає поранена рука, вона горить суцільною жарною.

Із стогоном зводжуся. Хоча — це навіть не стогін, стогнати я вже не здатен. Якийсь хрип виривається з моїх наболілих грудей.

Бреду, заплутуючись, видираючись і знову заплутуючись у густій, як джунглі, пшениці.

Чи є що на світі, окрім пшениці?..

Не пам'ятаю, скільки пройшов за ту ніч. Може, кружляв по колу, як загнаний кінь, а може, просто топтався на місці, бо коли стало світати, я все ще борсався у пшениці. Не дозволяв собі зупинитися, присісти хоча б на хвилину, бо тоді — знав — уже більше не встану. Одразу ж засну, і граната, яка тільки на це й чекає, випорсне з ослаблїї долоні...

Чудо сталося лише тоді, як на сході виткнулося сонце. Я спершу й сам не зрозумів, що ж, власне, скоїлось, — відчув лише, що мені стало легше йти.

Пшениця лишилася позаду. Вона зупинилася перед неширокою балкою, засіяною конюшиною. Конюшина зеленіла, волого і свіжо, а далі, там, де балка опустилася донизу, сизіла од густої роси. Задихаючись, все ще не ймучи віри, що то роса, я побіг. Упав на коліна, занурився обличчям, всім тілом і застогнав од вологи. Повзав і повзав, купаючи обличчя в росі, полощачи потріскані губи, поки весь став мокрий, як хлющ.

Нарешті звівся. І щойно одірвав жадібний погляд од вологої конюшини, як одразу ж побачив групу військових. Стояли по той бік балки і мовчки дивились на мене.

Мене так і штовхнуло в груди. І хоч одразу ж розгледів, що то не німці — свої, заціпенів посеред конюшини.

В того, що стояв попереду, висів через ший бiнокль. Гострi очi пiдозрiло дивилися на мене, вони обмацували на менi кожен рубчик. Ось вони зупинилися на моїй забинтованій руці, і погляд пом'якшав.

— Хто ви?

Я назвав свою частину.

Почувши назву: "Садківці", військові заворушилися, загомоніли. Один із них поспіхом поліз до планшета, дістав і розгорнув карту, а той, що з бiноклем, все ще дивився на мене.

— Що то у вас у руці?

Лише тепер я згадав про гранату. Згадав і здригнувся.

— Киньте. Вона вам уже не потрібна.

— Не можу... Вона без запобiжника... Дехто одразу ж одступив од мене подалі.

— Навіщо ви його висмикнули?

— Це не я... Це капітан...

— Де ваш капітан?

— Застрелився...

Військові затихли. А той, із бiноклем, обернувшись, наказав:

— Лейтенанте, заберіть гранату! І відправте його у санбат.

До мене підскочив лейтенант. Юне обличчя його світилося готовністю виконати будь-яку команду.

— Одійдіть лиш подалі! — гукнув нам услід командир. Лейтенант ішов позаду: стеріг, мабуть, мою руку з гранатою.

За неглибокою балкою, де я повзав по росі, була ще одна балка. Набагато глибша, з крутими порізаними стінами. Ми зупинилися над нею і лейтенант скомандував:

— Дайте гранату!

Я простягнув йому руку. Він щосили притиснув блискучий циліндрик і, враз збліднувши, сказав майже пошепки:

— Пускайте.

Я спробував розвести пальці, але вони не слухалися. Вони намертво прикипіли до гранати.

— Не можу! — сказав я з відчаєм.

Тоді лейтенант став сам розгинати мої пальці. Один по одному, аж поки вивільнив гранату. Розмахнувся, пожбурих, упав:

— Ложісь!

Граната вже котилася по дну, підстрибуючи чорним м'ячем. А я стояв, не усвідомлюючи, що роблю. І лише тоді, як граната вибухнула й над моєю головою профурчали осколки, а лейтенант, зірвавшись, став мене лаяти, ноги мої підкосилися і я сів на землю.

Тремтів усім тілом і плакав.

І то були мої перші й останні за всю війну сльози. Кінець першої частини

Частина друга

З чого почати цю розповідь?

Може, почати із того, як я добиравсь до санбату? По спеці такій, що кров у жилах кипіла. Як рука, яку ніс, приколисуючи, набрякала все дужче і дужче, а пересохлі, на залізо зашкарублі бинти обручами розпеченими впивалися в неї. Біль розтікався уже й по плечу, добирався до шиї, з кожним кроком ставав все нестерпнішим; я брів, збайдужілий до всього на світі, окрім руки покаліченої. Мені вже здавалося, що оце безжалісне сонце й оця безкінечна дорога триватимуть вічно.

А можна почати із того, як я йшов довжелезним селом і жінки, які траплялись назустріч, всі до одної починали плакати, як одна тітонька силоміць затягнула мене до хати, що дихнула рятівною прохолодою, і, все ще плачучи, поїла мене молоком і коли я спорожнив повен кухоль, то одразу ж мене зморив сон, навалився на обважнілі повіки, і я, мабуть, отак за столом і заснув би, якби не рука, що не давала про себе забути, та ще гнітила думка про те, що в мене, можливо, почалася гангрена.

— Я у санбат... Мені до санбату...

Або почати із того, як я врешті-решт добравсь до санбату — в невеликий гайок серед безмежного степу, де були напнуті нашвидкоруч намети і в наметах тих метушилися люди і лунав у них стогін та крик, а довкола, ступити нікуди, лежали поранені, і перший, хто стрівся мені, був санітар: ніс повнісіньке відро кривавого м'яса, а за відром роєм летіли мухи, а з кривавої каші тієї витикалася алебастрово біла рука...

— Легко поранений? — глянув на мою руку санітар.— Лягай у чергу.— І пояснив:— Ми беремо спершу важко поранених.

Легко поранений! Рука, нашпигована кулями, ще й у нозі від гранати осколки...

Примостився в лежачій тій черзі та й прождав до пізньої ночі, під стогін та крик, під похмурі думки, що мені таки, мабуть, одчекрижуть руку.

Нарешті, коли уже втрачав усякий терпець, надійшла й моя черга. Мене повели до одного з наметів і лікар з червоними, як у кроля, очима, в забризканому кров'ю халаті став безжально оддирати бинти. Я звивавсь на стільці, я скімлив од нестерпного болю, а по чолу мого мучителя струмував рясний піт...

Врешті мої муки скінчилися. Рука забинтована заново і бинтом же підв'язана на рівні грудей. Мене посадили на вантажівку, вщерть набиту пораненими, і ми рушили в ніч, що миготіла за нашими спинами тривожними спалахами. Шофер гнав машину, як навіжений, підскакуючи на численних вибоїнах, ми ледь не випадали із кузова, ми стогнали і ойкали і лаяли проклятого водія. Я весь час підтримував руку, що, важка, наче гиря, от-от могла одірватися, кожен поштовх бив мені в серце.— Господи, коли скінчатся ці муки! — а мучитель наш гнав і гнав, наосліп, не включаючи фари...

Та, мабуть, найкраще почати розповідь оцю з ешелону. З пасажирських та вантажних вагонів, вщерть набитих пораненими. У пасажирських лежали важко поранені: з білих коконів тільки очі горять, в товарняках або тепляках,— поранені легко. Ті, що могли сяк-так пересуватися на двох, на своїх, або й на одній, спираючись на саморобні милиці.

Сморід од крові та ран — дух забива! А тут ще й дим. Цигарковий. Смалять і вдень і

вночі, дим тютюновий висить сизою пеленою. Я, некурящий, чманію од того диму, мене весь час нудить, і голова йде обертом, але мушу терпіти, як і біль у руці, що після перев'язки в санбаті трохи був вщух, а тепер розгорається все дужче. Хочеться зірвати бинти, той біль, здається, гніздиться саме під ними, засохлими. В один голос ми кленемо медсестру чи санітарів, що мають бути при вагоні при кожному ("Зогніємо, поки довезуть!") і якими в нашому вагоні і не пахне, ешелон же, наче навмисне, ледве повзе, поступа-ючись кожному стрічному поїздові, що поспішає на захід. Там гуркоче війна і туди, в криваві ті жорна, везуть і везуть молодих та здорових.

Іще в нас у вагоні розмови, розмови, розмови. Про що завгодно, тільки не про пекло, з якого ми чудом вирвалися,— ми підсвідомо оминаємо цю тему, це якесь своєрідне табу, що його дотримується кожен,— всі там побували, всі до одного скуштували свинцю, то що про це й згадувати!

До Дніпропетровська повзли три доби. Деся перед Кіровоградом, серед глупої ночі, коли нас усіх зморив сон, ворожий літак вислідив наш поїзд і, розвішавши сліпучі

"ліхтарі", скинув бомби. Паровоз різко зупинився, ми посипалися з полиць на підлогу, а звідти, під жахне завивання моторів, вже з вагона на землю,— стрімголов, хто як міг, подалі, подалі од смерті, що вила над самими головами, хижо видивляючись ціль. Падали на колючу стерню, а "ліхтарі" пливли ялинковими гірляндами, висвітлюючи кожен кущик, кожную стеблину, а невидимий літак кружляв і кружляв: ось сипоне бомбами прямо у нас, прямо у мене, беззахисного, розп'ятого страхом на колючій стерні...

Покружлявши, літак полетів геть, а нас збирали до самого ранку. Та навіть тоді, коли зібрали всіх до одного, наш поїзд не рушив: попереду, перед самим паротягом чорніла глибочезна вирва, валялися покручені рейки та потрощені шпали.

Поки поладнали пошкоджену колію, стояли аж до обіду. За цей час нас провідала ціла валка підвід: на кожній підводі повно жіноти з клумаками, відрами, глечиками. Жінки ухопили, що могли, що підвернулося під руку: пухкі білі хлібини, пиріжки та вареники, молоко і сметану. "Та беріть!.. Та вгощайтесь!" — щедрі руки жіночі не минали жодного вагона. "Нам, тьотю, нам!" — тягнулися назустріч вже наші, зголоднілі за домашньою стравою.

— Ех, можна жити, бляха-муха! Почастіше б бомбило. Старшина. Єдиний молодший командир на рядовий наш

вагон. Зовсім не схожий на мого помкомвзводу, з нами усіма запанібрата, тим більше, що вже не збирається повертатися в армію: пальці на правій руці як відчикрижило.

— Одвоювавсь, бляха-муха! Жодного німця не вбив. Та він тим не дуже журиться: дома його жде молоденька

дружина і робота на тракторі.

— Справитесь?

— Я? Та я, бляха-муха, одним пальцем будь-який трактор заведу!

А я? Куди я годитимусь, як вернусь без руки?

В Дніпропетровську, де нас перев'язали та нагодували, знову вантажили всіх в ешелон. Куди нас везуть, не казали, тільки поїзд цього разу мчав як скажений, зупиняючись лише на великих станціях, і тоді лунала команда:

— Десять минут на оправку! Одна нога там, друга тут!

Ми штурмували туалети, а паровоз уже тутукав вимогливо, чахкотів парою, як застояний кінь. І знову вперед — тільки миготять телеграфні стовпи.

Хто слабший на втори, той має мороку. Крутиться, вертиться, поки не витрима — попросить:

— Хлопці, потримайте!

З реготом, з жартами його беруть за руки, за шкірку та й виставляють голим задком у широко одчинені двері: строчи на ходу!

— Не журися, Марусю, буває, що й п'яні всираються! — втішає старшина бідолаху.

Таких "марусь" на кожен вагон набирається добрий десяток, якщо не більше. Тільки й знають, що просять:

— Хлопці, потримайте!

А так можна їхати. Сухим пайком видали сніданки, обіди й вечері, в кожному вагоні тепер санітар, як що, то й перев'яже, — лежи, гризи сухарі та слухай нескінченні розмови про нещодавню мирну житуху. Що здається чомусь такою далекою, наче між нею і нами простяглися роки та роки. Або дрімай під одноманітний перестук коліс. Та навіть у сні приколисуй поранену руку.

Сталинград нас зустрів морем дівочих облич.

— Хлопці, дівчата! їй-богу, дівчата!

Кинулися всі до дверей, наче зроду-віку не бачили живої дівчини.

— Кого це вони зустрічають?

— Нас, дурню, нас! Витри соплі під носом! Господи, є ж іще місце на світі, де можна зібрати до купи

стількох дівчат! Всі до одної вони нам здаються такими красунями, що в кожную можна закохатися запросто. Дівчата біжать до наших вагонів, простягають нам руки, помагають зійти на перон і ось уже кожного по двоє, по троє ведуть до приміщення вокзалу, підтримуючи так, наче ми ось-ось розсиплемось. Мене теж підхопили дві красуні. "Не треба, я сам!" — пробую звільнитися, та вони й не думають мене кидати і я, збентежений, іду, не сміючи до них озватися, — всі слова повилітали геть із голови.

Та ось нарешті і зал, суціль заставлений стільцями та столиками, і мої муки кінчаються: дівчата садовлять мене за вільний столик і біжать по іншого пораненого.

Я нарешті приходжу до тями. Ага, на столикові склянки з чаєм, а на підносі — печиво. Над головами напнуте величезне червоне полотнище, списане білими літерами: "Слава героическим защитникам социалистического Отечества!". "Защитники" п'ють чай, стежачи ревниво за тим, щоб ніхто не вхопив печенини зайвої ("Кому?" — "Мені". "Кому?" — "Тобі". — Це нам уже в'їлося в шкіру). Потім ті ж дівчата виводять нас на привокзальний перон, до автобусів.

— Адресок прихопив? — пита поранений, що примостився поруч.

— Адресок? Який адресок?

— Ти ідо, чокнутий? Чи тебе не вели попід руки дівчата?

— Адреси дівчат? А навіщо?

— Як навіщо! Не будеш же ти вічно в шпиталі. Випишуть — паняй знову на фронт. От адресок і згодиться: приймайте воїна в гості. Днів два-три прокантуюсь, а там хай і трава не росте... Пойняв?..

Зрозумів. І вже жалкую, що не додумався записати адреси. Хоча наперед уже знаю, що адреса та мені була б ні до чого. Отак незваним узять і явитися! Не наважусь нізащо.

— Хочеш, одну дам?

— А собі?

— Так я ж в обох узяв! Вибирай яку хочеш. Поки я щедрий.

Відмовляюсь. Кажу, що домовився з однією з отих дівчат, які вели мене попід руки. Що провідає в шпиталі. Уже сам вірю тому, що кажу, так мені хочеться, щоб було те насправді.

— Як оце я не додумавсь! — з досадою каже мій супутник. — У неї подруга є? Попроси, нехай приведе до мене подругу.

Обіцяю, що попрошу. Чого ж не прислужитися добрій людині.

Доки отак домовляємося, автобуси під'їжджають до шпиталю.

Нещодавній центральний готель. Багатоповерхова споруда зі скла, мармуру й сталі. Вестибюль, заставлений пальмами, висланий килимковими доріжками. Номери, номери, номери, а тепер уже палати: двоє, троє, четверо ліжок. То вже трохи пізніше, коли прибували й прибували поранені, стали зсувати ліжка, ставлячи нові й нові і в нашій палаті на трьох поклали шістьох. Зараз же ліжка нас вразили більше, аніж пальми у вестибюлі, ніж оті килимові доріжки, на які страшно було й ступити. Простирадла та наволочки аж сяють білизною — жодної цяточки, жодної зморщечки на тому запаморочливо чистому тлі. Але й ми вже не ті, що були. Нас скупали й нарядили у чисту-чистісіньку спідню білизну: сорочку й підштаники. Мене купала санітарка — тітонька років під сорок, купала і весь час примовляла: "Ну, чого ти соромишся? У мене вже синок твого віку!" Синок — не синок, а я не знав, що робити: притримувати поранену руку чи прикривати свого цвіркуна, що поплавком спливав на поверхню.

Тепер ми, скупані, чисті, стоїмо й боїмося не те що лягти — сісти на ліжка: Боже, невже це для нас?

І досі пам'ятаю неземне блаженство, коли врешті ліг у те ліжко. Коли м'які пружини податливо прогнулися піді мною, а простирадла ніжно обгорнули все тіло. Поклав поверх чистісінької ковдри забинтовану руку і поплив, поплив у запашний білий сон. І єдине, що будило мене серед того міцного сну, це грукіт дверей. Мене щоразу так і підкидало: здавалось, що то вибухнув снаряд або міна.

Кілька діб ми тільки й знали, що спали. Валялися на ліжках і вдень і вночі і ніхто не кричав над нами: "Підйом!" — лише зайде тихенько щоразу сестра та подасть кожному

термометр. Та сніданок, обід і вечеря, та щоденне відвідування операційної — на перев'язку, де ми відмочували в марганцівці наші заскорузлі бинти, щоб не так було боляче... А біль був такий, що, бувало, й свідомість втрачали. "Це вони навмисне, щоб не залежувались та просилися пошвидше на фронт", — говорили скалозуби. Навмисне-ненавмисне, а я ніяк не міг уторопати, чому вони, оці лікарі, не дають нашим ранам спокою: тільки трохи затягнеться — знову оддирають із м'ясом. Щоденно на перев'язку ганяючи.

А мене ще й прооперували: вийняли дві кулі з руки, а третю залишили, боячись сухожилля пошкодити. Робили під місцевим наркозом: доки розрізали шкіру, ще можна було терпіти, а глибше полізли — здавалося, що й серце виймають. Губи погриз — не один день боліли.

Та все ж ми оживали потроху (молодість брала своє), і, виспавшись, стали вистрибувати у коридор, а там і інші поверхи провідувати, а там і вилазити в двір, на сонце ще гаряче по-літньому, де завжди було повно поранених і де нашвидкоруч спорудили літній кінотеатр і майже щовечора, коли вже темнішало, демонстрували кіно. Кінофільми всі були довоєнні, бачені-перебачені, але ми їх дивилися залюбки, і були вони всі про мирне життя, а про цю війну ще не було... Ні, неправда, один таки привезли, спечений нашвидкоруч на студії в Ташкенті, але краще б і не привозили. В ньому показувалось, як висадився ворожий десант: ціла сотня німецьких вояків у нашому тилу, до зубів озброєних кулеметами та автоматами. І як колгоспники, в основному діди та жінки, озброївшись серпами та косами, хоробро атакували ворога: половину фашистів порізали, а другу взяли у полон. Після цього фільму нам було соромно дивитися один одному в очі.

І ще ми писали додому листи. Написав листа і я, точніше — продиктував сусідові по ліжку Рашидові, який був поранений не в руку, а в ногу. Рашид був родом із Кушки, найтарячішої точки в Узбекистані та, мабуть, і в Союзі Радянському, його кругле обличчя виділялось поміж наших, блідих, густою смагою, а чорнющі очі горіли, як жар. Усіх лікарів, які мучили нас, обзивав тільки шайтанами, а найбільшою лайкою у нього було слово "ішак". По-російському він розмовляв дуже кумедно і в листові отому наробив стільки помилок, що моя мамуся, учителька, прочитавши, жахнулася б. Тому я під кінець додав, що пишу не я, а мій товариш Рашид, бо я поранений в руку.

Іще я продиктував, що поранило мене під час чергової атаки, коли ми хоробро піднялися під кулі, вибиваючи німців, що засіли у шанцях. Ми зійшлися впритул, я встиг заколотити двох фашистів, а третій довгою автоматною чергою прошив мені руку, заодно розстрошивши мою гвинтівку та ще й пожбурих мені під ноги гранату. Гранату я відбив ногою, вона, вибухнувши, вбила отого третього німця, але дісталось осколків і мені: посікло ноги на решето. Іще додав, що мене за той бій представили до нагороди, тільки до якої, поки що не знаю.

Отак продиктував я Рашидові, соромлячись сказати, як було там насправді. Що я навіть живого німця не бачив, чув лише, як він люто прокричав, прошиваючи нас автоматною чергою. І гранату не відбивав ногою, а дивився застигло, як вона

підкотилася мені під самісінькі ноги, вдарилася об них довгою дерев'яною ручкою і сама вже відскочила до сусіда навпроти та одразу ж і вибухнула,— я лише встиг прикритися шоломом і те мене, мабуть, і врятувало. Тож я, ну, не міг написати правди та й вигадав двох отих німців. "Пиши п'ять, що їх, гадів, жаліти!" — сказав інший сусіда по ліжкові, але я скромно зупинився на двох, додавши ще третього, що загинув од своєї ж гранати. Я підсвідомо вдався у тому листі до соцреалізму, хоч на той час сном-духом не відав, що це таке. Правда, здавалось мені, навіки покрила б мене ганьбою.

Бідна мамуся моя! До самої смерті вона вірила, що її син заколов двох людей, хай це були й німці.

— ї тобі не страшно було? — щоразу питала вона і дивилась на мене налякано.

Іще ми пробували залицятися до молоденьких сестричок, всі до одної вони нам страшенно подобалися. В ідеально чистих халатиках, що облипали зграбні фігурки, в сніжно-білих косинках вони здавалися нам неземними істотами, які спустилися з бозна-яких небес обслуговувати нас, покалічених, наголо стрижених, нещодавно од бруду одмитих. Якими словами, якими посмішками ми їх зустрічали щоразу, але всі намагання лишалися марними. Сестрички з більшою охотою пурхали поверхом вище, де лежали не "рядові-не-обучені", а лейтенанти та каштани. Ми відчували себе гірко обійденими, адже нам, що не встигли поспробувати ще й моні по-справжньому, як же нам хотілося ласкавого погляду, ніжного потиску, не кажучи вже про поцілунок невинний. Ми підсвідомо відчували, що кожен з нас може загинути, так і не звівши жіночої ласки.

Врешті ми махнули рукою на сестричок та й заходилися писати листи.

"Кому спало на думку писати ті листи, я так і не знаю.

Наша палата містилася на другому поверсі, і великий балкон нависав над хідником, на якому завжди було повно люду. Ми товклися на тому балконаві майже весь день, роздивляючись перехожих, а особливо жінок та дівчат, і в когось із нас зблиснула геніальна ідея написати листа якійсь із отих адресаток, що проходили мимо. Вибір був на всі уподобання: чорняві, біляві, товстенькі, худенькі несли свої гарненькі голівки попід нашим балконом,— давай, не зівай! — але ж як познайомитись з отією брюнеточкою чи з тією блондиночкою, не кричати ж, з балкона звисившись: "Слухайте, я хочу познайомитися з вами!"

Отоді й появився перший лист, що починався словами: "Прекрасна незнайомко..." Далі йшлося про те, що я, ім'ярек, хочу познайомитися з вами, бо ви мені страшенно сподобались, що коли ви мене не відвідаєте, то зробите найнещаснішою в світі людиною і душевна рана моя ніколи не загоїться. Я лежу у двадцять другій палаті, на другому поверсі, зовуть мене так-то і так-то, приходьте, я вас з нетерпінням чекаю. Лист той складався в фронтовий трикутничок із старанно виведеною адресою: "Особисто вам". Адреса ця була розрахована на непоборну жіночу цікавість.

Першого листа кинув Рашид. Він довго вибирав з-поміж дівчат, що проходили мимо, підходящого адресата, а ми, давлячись сміхом, товкли його ліктями в боки:

— Кидай!.. Ну, кидай!..

Врешті Рашид зупинив свій вибір на пишній блондинці.

— Девушка!.. Девушка!..— закричав він щосили.— Вкиньте листа до поштової скриньки!

Дівчина зупинилась, і лист ліг їй прямо під ноги. Вона нахилилась, підбрала листа.

Ми всі так і замерли: гляне на адресу? Не гляне?

Глянула! Засміялася, махнула вітально рукою. "Він кинув лист! Він!" — тикали в бік Рашида ми пальцями.

До вечора тільки й розмов було, що про той лист. Кожен із нас переживав так, наче не до Рашида, а особисто до мене мала прийти ота пишна блондинка. І коли у неділю прочинилися двері і якийсь поранений запитав, чи тут Рашид Валієв, а дізнавшись, що тут, сказав, що його внизу чекає сестра, таким дружним "ура!" вибухнула вся наша палата, що до нас ускочила перелякана чергова сестра.

Після Рашида кидали листи й усі мої сусіди, поки й надійшла моя черга. Мене брав страх, я не знав, як поводитися з отією "прекрасною незнайомкою", коли вона клюне на мого листа, але відступати було нікуди.

І от я стою на балконі і тримаю в тремтячій руці гарячий трикутничок. Я так хвилююся, що бачу все немов у тумані і ледь відрізняю чоловіків од жінок. Бракувало ще, щоб я назвав "прекрасною незнайомкою" якогось гевала чоловічої статі. А друзі нетерпляче кваплять мене, болісно штурхають у боки:

— Кидай!.. Та кидай!.. Глянь, яка красуня пройшла! Врешті наважуюсь: вибираю білу хустину (більше нічого

не бачу), кидаю її власниці під ноги листа.

— Девушка!.. Девушка!..— кричить за мене Рашид (мені склеїло губи).— Вкиньте до скриньки листа.

"Ага, таки дівчина",— зітхаю з полегшенням. Було б реготу, коли б лист потрапив до якоїсь літньої жінки або й до бабусі.

Дівчина, прочитавши адресу, задирає до балкона обличчя. Хлопці тичуть у мене пальцями, показуючи, хто адресат, а я неспроможний озватися до неї хоч словом. І оте, як я стояв, бовдур-бовдуром, мучило мене до самого вечора.

— Прийде,— втішав Рашид. Каже, що бачив, як вона сховала мій лист до сумочки, ще й кивнула мені головою.

— Справді кивнула? — мені й хочеться, щоб вона прийшла, а разом і боюся отих відвідин.

Особливо непокоїть мене шпитальний одяг.

Розповідали, що ще на початку, як тільки організувався шпиталь, двоє легко поранених з нашого поверху втекли до міста. Був великий переполох, поранених вже серед ночі привів комендантський патруль і начальник шпиталю, розгніваний, наказав одібрати в усіх халати. Тож весь наш стрижений поверх ходив у спідній білизні і як ми соромились спершу того срамотного одягу, особливо, коли до нас заскакували сестрички чи заходила молоденька ще лікарка. А мені як на гріх ще й видали білизну не першої свіжості: сорочка ще сюди-туди, підштаники ж ношені-переношені, ще й на

ширіньці бракувало гудзиків. Від того здавалося, що ширінька весь час розпанахується, і я, коли виходив у коридор (на сніданок чи на перев'язку), то йшов лише боком, одвертаючись до стінки, і коли таки прийшла ота дівчина і мене покликали донизу, я й до дівчини стояв весь час боком, не сміючи глянуть на неї, і думка, що проклята ширінька от-от розчахнеться, не виходила мені з голови.

Про що ми говорили, не знаю, здається, більше мовчали. Коли ж вона попрощалась нарешті й пішла, у мене наче гора звалилась з плечей.

Отак, наївшись сорому по самісінькі вуха, повернувся я з того побачення.

Розповідати про зустріч не став, хоч друзі й чекали мене з нетерпінням,— сказав, що дуже розболілась рука. Ліг на ліжко, повернувся до стінки, вдавав, що дрімаю, а перед очима стояло обличчя моєї нової знайомої і мені весь час здавалося, що вона потай сміялася з мене... Ну, й нехай, дуже вона мені потрібна!.. Іще ворушилася мстиво думка про начальника шпиталю, що зробив із мене посміховище... Йому, гадові, стояти б отак десь на зборах в підштаниках, та ще й щоб ширінька без жодного гудзика!.. Уявив потішну ту постать: по пояс — френч, петлиці і шпали, а нижче — такі, як у мене, підштаники, і не міг утриматися од сміху, і на серці трохи полегшало.

Минув день... Минув другий... Минув тиждень, субота й неділя... Хлопці бігали на побачення, у хлопців, як то кажуть, клеїлося, Рашид уже й фотографією отієї пишної блондинки хвастався, а моя знайома зникла, як тінь. Та я не дуже тим і журився, особливо, коли пригадував, як стояв до неї боком... Я розвідав шпитальну бібліотеку, і книжка, найвірніша подружка моя, була зі мною і вдень і вночі, я засинав із щасливою думкою, що ось рано-вранці проснуся і буду читати донесхочу, а там, у бібліотеці, чекають на мене інші книжки, одна цікавіша другої. Я вже став забувати оту дівчину, яка насмерть злякалася моїх підштаників, коли одного дня, після сніданку (я лежав, дочитуючи "Домбі й син" Діккенса), відчинилися двері й просунулася стрижена голівешка*.

— Дімаров, на виході

Я так і обмер, а Рашид, тріумфуючи, смикав мене за сорочку:

— Прішоль!.. Прішоль!..— Як він переживав за мене, мій дружяка Рашид! — Чого лежиш, як ішак?..

— Не підю! — відповів я похмуро: знову стояти і соромитися?

— Ти што, дурной?

— Сказав, не підю!.. Іди сам в цих підштаниках! — Нам ще не поміняли білизну.

Рашид подумав, подумав, морщачи лоба, потім спитав:

— А в халаті пойдьош?

— Де ж ти візьмеш той халат?

— Пойдьош в халаті?

— Ну, підю,— відповів, аби одчепився: на нашому поверсі не було жодного халата, а в командирів поверхом вище спробуй випроси!

— Зажді! — І Рашид вибіг з палати.

Я знову розгорнув книжку, але щось не читалося. Думка про дівчину, яка оце зараз

стоїть і чекає мене, муляла десь усередині, я відчував себе найнещаснішою в світі людиною. "Ну, чого вона прийшла?.. Ще раз поглузувати з мене?.."

З гуркотом одчинилися двері, до палати ускочив Рашид:

— Одевай!

Халат! Новий-новісінький, мов ще жодного разу й ненадіваний. Святкового блакитного кольору.

— Де ти дістав?

— Випросіль!.. Одевай!..— І вже допомагав мені просунути ліву руку в рукав, а праву, оббинтовану, прилаштовує акуратно на грудях. Вся палата ворожить довкола мене: підперезують, обсмикують, щоб не було жодної складочки.

— Шагом арш! — випихають мене із палати.

Іду коридором, пильнуючи, щоб не стрілася сестра або ще гірше — лікар. Побачать, знімуть халат. На мить зупиняюся біля великого люстра, що залишилося од тих часів, коли ще приміщення служило готелем. Здаюся собі справжнім красенем, схожим на одного з тих командирів, що лежать поверхом вище. Ех, якби іще командирську пілотку — прикрити стрижену ганебну балдешку! Темно-зелену, з червоною зірочкою. Подумки надіваю її хвацько на голову, поправляю так, щоб точно на два пальці над бровами,— вперьод!

Я вже спустився донизу (краєчком ока, мигцем, помітив якусь жінку, бідно зодягнену), як раптом (я весь так і здригнувся):

— Синку!.. Толюсю!.. Боже, мамуся!

Йде до мене, сліпо простягаючи руки. І лице, найрідніше у світі лице моє мокре від сліз...

Сидимо у вестибюлі, під розкішною пальмою. Мамуся уже не плаче, вона весь час гладить мою ліву руку, тримаючи її на колінах, мені дуже незручно перед пораненими, що сновигають мимо, але я боюся мамусю образити, тож не вивільняю руки.

— Мені ж тебе, синку, і вгостити нічим! — країться мамуся.

Я уже знаю, що її обікрали в дорозі. Витягли вузол з-під голови, так спритно і ловко, що вона й не проснулася. Добре, що документи вціліли.

Одержавши мого листа, мамуся й загорілась одразу: пошу! її не злякала ні відстань, ні те, що не було вже нормального пасажирського сполучення: бажання побачити сина заступало всі страхи. Тож напозичавши грошей, ув'язала гостинці у вузол та й рушила в далеку дорогу. І було їй в тій дорозі всього: і бомбило, й недосипала, й ешелони з евакуйованими, і навіть санітарний поїзд з пораненими, до якого вона упросилася та й простояла майже добу в холодному тамбурі, і вокзали, так набиті, натовчені людом, що не те що присісти — ніде й ногу поставити: мамусі часом здавалося, що вся наша країна, всі села й міста зірвалися з місця та й, збожеволівши, котяться в безвість. Серед ночі добралася до Сталінграда і, невспромозі усидіти на місці, одразу ж пішла до шпиталю. Простояла під зачиненими дверима до самого ранку.

— Найбільше боялася, що тебе не застану. Що тебе уже виписали... Дуже болить? — ледь торкається правої моєї руки, і стільки у тім порусі обережної ніжності, стільки

ласки й любові, що мені починає щипати в очах.

Іще запитала, коли заспокоїлася трохи:

— А тобі не дали хоч медальки?

— Якої медальки?

— Ти ж писав...

— А, медалі.— І навіщо я написав того дурного листа? Тепер соромно було дивитися мамусі у очі. Мимрю, що іще не нагородили, що загубили, мабуть, адресу. Хіба мамуся не бачить, що коїться?

— Бачу, синку, бачу,— важко зітхає мамуся.— Весь світ як здурів. І чого тому проклятому Гітлеру треба? Чим ми йому завинили?

Не знаю, що й відповісти. Та й неохота розмовляти на цю тему. Щодня нас годують політінформаціями, бубнять одне й теж. В зубах уже нав'язло. Натомість починаю розпитувати, як там у нас, як Сергійко, тьотя Аня і Кость. Мамусине лице враз оживає, засмучені очі її торкає вже усміх.

— Ти знаєш, що твій братик вчудив? Став курити.

— Сергійко?.. Курити?..

— Авжеж,— киває головою мамуся.— У військових навчився. Я вже його пуштрила-пуштрила — не помагає нічого... Раз проснулася, глядь у вікно, а там дим. Господи, невже щось горить?.. Підбігла, виглянула: Сергій. Стоїть і смалить отакенну цигарку... Смієшся? А мені не до сміху. 8 нашім роду ніхто не кутив...

— А дядя Митя?

— Дядя Митя,— одмахується мамуся рукою.— Що ти од дяді Миті хочеш.— І додає, посмутнівши обличчям:— Ця війна нічому хорошому не научить...

Мамуся просиділа у шпиталі весь день. Не ходила навіть поїсти, коли мене гукнули на обід. "Я, сину, сита". А в самої аж щоки позападали. Я приніс їй свою пайку хліба (їв, як Сергійко, вприглядку), майже насильно всунув у руки: "їж, бо піду!" Мамуся і з'їла, пильнуючи, щоб жодна крихта не впала додолу. "Господи, чи гадала я, що об'їдатиму сина!" — І отакі сльози з очей. "Вас хоч тут годують по-людському?" — "Годують".— "А чого ж ти такий худющий? Тільки очі й світяться." — "Звідки я знаю. Може, од перев'язок".— "Дуже болить?" — знову торкається забинтованої руки моєї.— "Та ні, вже не так. Вночі не дає тільки спати".— "Хоч удень одсипаєшся?" — "Та одсипаюся. Валяюся з ранку до вечора".— "А коли ж тебе випишуть?" — "Не знаю,— стенаю плечима.— Як заживе, тоді й випишуть".

І тут мамуся наважується спитати про те, що їй, мабуть, весь час мучило:

— Толюсю, а тебе не відпустять додому? Коли випишуть. Кажу, що, мабуть, не відпустять. Я вже твердо вирішив

проситись одразу ж на фронт, адже всі газети кричали про те, як поранені, не чекаючи навіть, поки загояться рани, рвалися в бій, то я що, гірший за інших? Проситимуся у свою ж частину, в стрілецький свій полк, що, напевно ж, воює десь на Україні, у важких оборонних боях куючи перемогу над ворогом. Проте не кажу про це мамусі, розуміючи, як їй буде це боляче, натомість пробую її утішити:

— А може, й відпустять...

— Господи, хоча б хоч на тиждень!.. Я, сину... Я, сину...— губи в мамусі вже тремтять і очі в сльозах.

Попрощався з мамусею перед вечерею: мала встигнути на поїзд, що йшов на Ростов. Я провів її до велетенських скляних дверей (на вулицю нас не випускали) і довго дивився на згорблену постать, що віддалялася. І думка, що, може, я мамусю бачив оце востаннє, що мене можуть

7 А, Дімаров

193

убити, так усього обпекла, що я аж задихнувся. З ненавистю глянув на чергового, який затримав мене в дверях, чимдуж вибіг сходами на свій поверх...

Прокатувався в шпиталі весь серпень і вересень, та ще й прихопив половину жовтня. Друзі мої давно повиписувалися, друзі були на фронті, а може, й знову в шпиталях або й уже лежали в братніх могилах, моя ж посічена рука ніяк не хотіла загоюватись, наче мене поранило не простими кулями, а отруєними. На тумбочці моїй лежали дві кулі — на пам'ять, а лікарі все продовжували довбати мою руку, вивуджуючи тепер уже осколки, що густо нашпигували передпліччя й долоню, та й пальцям дісталось. "Ти що їх — ловив?" — дивувався хірург, дістаючи черговий осколок пінцетом. Щоранку прочинялися двері і лунало наостогидле:

— Дімаров, на перев'язку!

Врешті лікарям набридло зі мною морочитись і мене послали на медкомісію. Там знову обдивилися мою покалічену руку, сказали, що на фронт мені ще рано, та й направили у виздоровчий батальйон — своєрідний курорт військового часу.

Мене, що надіявся на новісіньку форму, одягли, наче старця. Нарядили у стару гімнастерку, ще й пробиту на грудях та наспіх залатану, в потерті штани галіфе, а на ноги — стоптані руді черевики. Ще й куцу шинельчину жбурнули у віконце, замість довгої, що сягала до п'ят. На голову ж — вилиняла, аж біла пілотка, що налазила на самісінькі вуха. Вирядившись в оте дрантя, я вже дякував долі, що направили мене у виздоровчий батальйон, а не у відпустку додому: навряд чи й насмілюся б з'явитися в рідному селі, схожий скорше на опудало, ніж на хвацького воша, що вже встиг побувати на фронті і не одного ворога вбити. Отож я й вийшов з шпиталю з порожнім речовим мішком за плечима і на моїх тонких, як у лелеки, ногах не було навіть обмоток: давали, але я відмовився, бо не уявляв, як вправитись з ними однією рукою. Та до того ж ще й лівою.

Виздоровчий батальйон був розташований не поблизу Сталінграда, а за тридев'ять земель, на Кубані, і я щось із тижднів добирався до нього. Харчувався сухими пайками, що одержував на великих станціях на продатестат: твердуючі, як камінь, сухарі з чорного хліба і брикети гороху з яловичиною, якщо вірити написаному. Яловичиною щось там і не пахло, я давився сухим горохом, трошачи оті сухарі, а мимо, особливо вже на Кубані, пропливали базарчики і чого тільки на базарчиках тих не було!

Були б тільки гроші, але в моїх порожніх кишенях лише вітер посвистував, тож я

ковтав лише слину, заїдаючи наостогидлим брикетом. Врешті не витримав: виміняв у однієї тітоньки глечик молока та білу пухку паляницю за свою шинельчину, і як же я кааявся по тому, коли добрався нарешті до батальйону!

Й досі не знаю, якій лихій личині спало на думку організовувати оті батальйони. Той, хто їх вигадав, мабуть, був переконаний, що всі поранені намагаються подовше побути в тилу, уникаючи фронту. Тож і постарався створити такі умови, щоб ми відразу ж стали проситися на фронт. Для цього він доручив споруджувати будівлі для отих батальйонів не нормальним будівельним організаціям, а начальникові якогось концентраційного табору, де відбували покару державні злочинці, і той постарався на славу.

Голий, як долоня, майдан, з усіх боків обгороджений колючим дротом: миші не пролізти, не те що людині. Не вистачало тільки вишок з невсипущими "попками". Зате на воротах, теж колючим дротом обплутаних, день і ніч стояв вартовий. На майдані замість бараків були наспіх споруджені величезні землянки, що скоріше нагадували сирі погребі, аніж будівлі для житла. Ні віконця, ні печі, ні навіть нар для спання, не кажучи вже про нормальні постелі. Замість подушок та матраців — кинута на підлогу солома: лягай і вкривайся чим хочеш, а нічим укритися — лови до самого ранку дрижаки. І як же я проклинав ту недобру хвилину, коли позбувся єдиної вкривачки — шинелі! Натягав пілотку на самісінькі вуха, бо так, здавалося, хоч трохи тепліше.

Чим нас годували, не пам'ятаю. Здається, "шрапнеллю": однією й тією ж перловкою. І на сніданок "шрапнель", і на обід, і на вечерю, — такими нужденними порціями, що наші шлунки завжди щеміли од голоду і ми увесь день про їжу тільки й думали. Та і вночі насилалися тільки їжа, і мені весь час чомусь снилося, що в мене украли сухий пайок, одержаний на продатестат.

Раз на тиждень нас водили до лазні: митися й випарювати одяг. За п'ять кілометрів в невелике містечко. Шикували в довжелезну колону і обов'язково: "С міста... песней!.." — без цього, здається, не могла існувати жодна військова частина нашої славетної армії. Старшина, який так наїв мордюку на тій же шрапнелі, що вона, здавалося, ось-ось мала луснути, забігав то наперед колони, то підтюпцем вертався назад, пильнуючи, щоб співали усі, і ми ревіли: "В бой за родіну, в бой за Сталіна", вкладаючи в ту пісню всю свою злість.

Після бані нам іще більше хотілося їсти, а тут знову; "С міста!.., песней!.." — показати всьому білому світові, які ми хвацькі вояки.

Іще раз на тиждень, здається в неділю, нас вишиковували в довгу шеренгу і появлялося все табірне... пробачте, все батальйонне начальство. Тут були лікарі, і фельдшери, й санітари — весь сінкліт батальйону. Комбат, що мав на малинових петлицях дві шпали майора (в медперсонала петлиці були зеленого кольору), дзвінко командував:

— Хто бажає в лінійні війська — вийти із строю! Лінійні війська — це частини, що їх направляли на фронт. Наш стрій ламався, і то один, то другий поранений, якому в печінки в'ївся цей батальйон, ступав три кроки вперед.

Я протримався рівно два тижні. За ці два тижні так наголодувався й намерзся, що ладен був і в петлю, аби тут не лишатися. Лікар, який мене оглядав, мигцем обдививсь мою руку, потім щосили потиснув:

— Болить?

І хоч у мене аж в очах стало темно, я відповів, що ні, не болить.

— Годен к строевой,— підсумував свої оглядини лікар. "Годен" то й "годен". Я найбільше боявся, що лікар

залишить мене в батальйоні. Не сказав навіть, що не чую на праве вухо, не поскарживсь на зір, що після поранення став зовсім нікудишній: бачив усе, як у тумані, особливо на відстані.

Повернувшись до землянки, став нетерпляче чекати на виклик.

І ось нас збирають в дорогу. Нас душ двадцять, не більше, тож усі втискаємося на вантажівку, що чекала за ворітьми. Куди нас везуть, нам не сказали, лейтенант, який нас супроводжував, відповідав одне й те ж: "Приїдемо — побачите", але, мабуть, не дуже далеко, бо в іншому разі ми їхали б поїздом.

Стояв листопад, сади, мимо яких ми проїжджали, вже звільнилися від листя і на оголених гіллях жаринами висіли поодинокі незірвані яблука, а лани чорніли такою масною ріллею, що хоч намазуй на хліб. Ми жадібно дивились на яблука, ми молили Бога, щоб у машині щось зіпсувалося та щоб вона зупинилася, але "емка" котила й котила ґрунтовою дорогою, підскакуючи на вибоїнах та розбризкуючи грязюку.

Та ось вона, завищавши гальмами, зупиняється різко і ми, що стояли, падаємо один на одного. Приїхали!

Зіскакуємо на землю, роздивляємося, куди ж нас привезли.

Здається, ми попали з вогню та у полум'я. Та ж загорожа з колючого дроту, тільки ще вища — не перелетіти і птахові, той же вартовий на воротах, озброєний вже автоматом, а не гвинтівкою. Та ще замість землянок — великі намети, вишикувані в строгий ряд, і посипана піском, мов під лінійку проведена доріжка. На нас так і війнуло нещадною муштрою, отим "ать-два!", од якого ми почали одви-кати потроху на фронті, а потім в шпиталі.

— Оце, браття, приїхали!..

— Чорт нас смиконув!..

Лейтенант одразу ж побіг доповідати начальству. Невдовзі й вертається — в супроводі військового не в сухопутній, а морській формі, явно якогось командира. У нього немає петлиць, як у інших військах, замість того на рукавах нашиті золотисті шеврони.

— Здорово, орли!

Ми відповідаємо невлад, бач, і цього розучилися, та моряк не сердиться, натомість цікавиться:

— Проголодалися з дороги?

Звісно ж, проголодалися. І на машину видиралися голодні.

— Лейтенанте, ведіть орлів до 'ідальні! А після обіду вже познайомимось.

Лейтенант одразу ж командує шикуватись у стрій, що ми, повеселішавши враз, охоче виконуємо, і веде до одного з наметів, де й розташована їдальня.

— По одному заходь!

Заходимо і не віримо власним очам: на столах, що аж сяють ідеально вимитими дошками,— гори нарізаного хліба. Не нужденні пайки, а цілісінькі гори! Бери скільки хочеш, їж скільки душа забажає. І отакенні каструлі, повні борщу, такого густого й наваристого, що ложку встроми — так і стоятиме. Бовтаючи слину, ми дивилися на оте чудо, перенесене з мирних ще днів, а лейтенант гостинно запрошує насипати в миски та й братися за діло.

Нас не треба запрошувати: їли, аж лящало за вухами, аж стогнали — їли. Мамуся моя вміє варити борщі, але в тих борщах лише коли-не-коли попадалося м'ясо, в цьому ж — отакенні шматки, що не піддінеш і ложкою. А хліб! Білий, пшеничний, пухкий. Куди це ми, хлопці, попали?..

Не встигли впоратись з борщем — на столах смаженина з картоплею та м'ясом.

А під кінець, щоб зовсім нас, мабуть, добити, перед кожним поставили паруючу кружку какао. Так, так, какао! Отого самого, яким я колись обпився в Ізюмі.

Вилазили, сп'янілі од їжі.

— Заморили черв'яка? — спитав нас моряк, лукаво всміхаючись.— Лейтенанте, проведіть їх до учбового намету, а я зараз прийду.

Цей намет ще більший од того, де ми щойно обідали. Весь заставлений партами, справжнісінькими партами, на кожного з нас так і дихнуло рідною школою, а на брезентових стінах — великі плакати, і на плакатах тих зображені якісь чудернацькі костюми, протиіпритні, чи що? Якісь протигази неначе, тільки замість сумок — металеві балони. Читаємо підписи: "Легководолазний костюм з дихальним пристроєм ІПА-2", "Легководолазний костюм з дихальним пристроєм ІПА-3". Водолази, чи що, живуть у цьому таборі? То навіщо нас сюди привезли? Охороняти водолазів?

Зараз дізнаємось. Посідавши за парти, з нетерпінням чекаємо моряка.

Ось і він. Підходить до столу, повертається до нас вже не усміхненим — серйозним обличчям.

— Увага! — командує лейтенант. Але нам не треба й команди, ми всі й без цього — суцільна увага. Сидимо, боячись ворухнутися, всі як один нашорошивши вуха.

І в те, що ми почули од моряка, важко було повірити. Виявляється, нас привезли не охороняти загадковий цей табір, а навчатись на курсах. Короткочасних курсах водолазів. Та не просто водолазів, а водолазів-диверсантів. Легкі водолазні костюми, що ми бачимо на отих плакатах, дадуть нам змогу навіть серед білого дня непомітно скрадатися до мостів та гребель, що ними користується ворог, мінувати їх і висаджувати потім в повітря. Ми будемо долати будь-які водяні перешкоди, пробираючись у ворожі тили, щоб потім здійснити розвідку або й диверсію, і тут нам допоможуть оці ось костюми. Для майбутньої професії нашої, яку ми повинні освоїти протягом трьох місяців, потрібно лише одне: хоробрість, хоробрість і ще раз хоробрість. Бо нам доведеться ризикувати життям майже на кожному кроці.

— Кажу це для того, щоб ви добре подумали,— закінчує моряк.— Ми нікого не примушуємо — беремо лише добровольців. Хто відчува, що не зможе, кажіть одразу. Ми відправимо таких в лінійні війська.

— Хто не хоче тут залишатися, вийдіть з-за парт! — командує лейтенант.

Не вийшов ніхто. Не тому, що всі були такі вже хоробрі, а просто нікому не хотілося набути слави боягуза. До того ж на вустах наших зберігся ще присмак розкішного обіду. Якщо тут нас так годуватимуть... А здобути романтичний, оспіваний у книжках, кінофільмах фах водолаза! Та не просто водолаза, а водолаза-диверсанта, водолаза-розвід-ника. Вже бачили себе у красивій формі морській, перед якою меркнуть всі інші форми. Приїхати б у ній додому, пройтися вулицею — всі падатимуть.

— А морську форму дадуть?

— З формою поки що не вирішено. Навчатися поки що будете в цій, бачите, і лейтенант ще не має морської, а закінчите курси, тоді щось придумаємо... Є ще запитання? Тоді вас зараз поведуть до намету, де ви житимете. Сьогодні можете гуляти, а завтра — за навчання.

Намет, до якого нас потім завели, заставлений не нарами навіть, а ліжками. Ліжка стоять в два ряди попід брезентовими стінками, білі подушки й простирадла аж сяють, земляна підлога посилана золотистим піском. Чисто, затишно, не те що в отих настогидлих землянках виздо-ровчого батальйону.

— Вечеря о сьомій,— попереджає лейтенант.

До вечері знайомимось із табором. Крім нашого, в ньому були ще три учбові намети, з яких лунав отой стриманий гул, коли кілька десятків чоловік збираються докупи, потім намети для житла, потім їдальня, з якої так звабно пахне смачними стравами, а до самої річки з трьох боків — дротяна огорожа, а з четвертого, хоч і не дуже широка, але швидка і, мабуть, глибока річка з берегами високими. Над нею лазня, теж у наметі розташована. Ціле брезентове містечко, розраховане на добру сотню людей.

Вечеря була такою ж щедрою, як і обід. Обважнілі од їжі, ми ледь дочекалися відбою та й, залізши у ліжка, що пахли білизною свіжою, одразу й поснули...

— По-одйом!

Не лежимо й секунди. Так нам хочеться продемонструвати лейтенантові, що стоїть посередині, які ми браві вояки. Блискавично зриваємося з ліжок, поспіхом хапаємо одяг.

— Одягатись по пояс! — командує лейтенант. Він сам голий по пояс, вафельний рушник звисає через плече.— Захопіть рушники.

Вслід за лейтенантом вискакуємо з намету. Пірнаємо в нахолоде за ніч повітря. Як у крижану застоюну воду.

— Холодно?.. Зараз зігрієтесь... За мно-ою!.. бігом!.. арш!..

Лейтенант хоч і невеликий на зріст, а біжить, як той кінь. Ми ледь за ним устигаємо, ми біжимо з усіх сил по величезному колу вздовж загорожі, вздовж річки, а попереду і позаду біжать такі ж шеренги по пояс оголених, вимахуючи рушниками, як

білими крилами. Замикаємо одне коле, добігаємо до нашого намету, та лейтенант і не думає зупинятись: він біжить іще швидше, він переходить на справжній галоп, і ми, щоб не відстати від нього, теж біжимо, як скажені, тільки повітря б'є у обличчя, в оголені груди. Нам уже по-справжньому жарко, серце стукоче десь аж під горлом, а в грудях не повітря — вогонь. Ось-ось не витримаємо та й попадаємо мертвими.

А лейтенант, описавши ще одне коло, заходить на трете. І аж тоді, коли кожному з нас починає здаватись, що оце вже й кінець, зупиняється на високому березі річки.

— Нагрілися?

Нагрілись! — пар од нас валує, як од загнаних коней.

— Про-здягайсь!

Як роздягатись? Навіщо?

— І черевики скидати?

— Все скидати! Догола! — і сам, подаючи нам приклад, роззувається, скидає штани і підштаники.

— Слухай мою команду! — весело кричить лейтенант.— По одному! У воду!.. Стрибай!!! — слово "Стрибай" він уже не кричить, а вистрілює.

І ми по одному стрибаємо з високого берега в річку. У-ух!

Вискакую на поверхню ріки збожеволілою пробкою. Щодоуху вигрібаюсь до берега. Туга течія хапає мене крижаними долонями, дістає до самісінького серця. Закручує, тягне на дно. Чимдуж видираюсь на берег, хапаю рушник. Рушник аж миготить у руках, так я ним розтираюсь, намагаючись хоч трохи зігрітись. В мене й губи стягнуло од холоду. Став витирати поміж ногами і злякався не на жарт: кудись поділася цюцюрка. Затягнуло, мабуть, аж до пупа.

Скупавши нас усіх до одного, лейтенант і собі пірнає у воду— Та не так, як ми: наперед ногами, поближче до берега, а; розігнавшись, стрибає головою донизу. Як пружина злітає в повітря і без жодного сплеску входить у воду.

Довго не з'являється, ми вже починаємо непокоїтись, аж ось посередині ріки виринає чорнява його голова. Пливе дужими помахами рук і не до цього берега, а до протилежного і вже майже при самому березі повертає назад.

Господи, і йому ото не холодно?

— Порядочок! — розтершись до червоного, одягається лейтенант. Вдягнувся, узувся, ше й притупнув ногою.— Замерзли? — Це вже до нас.— Зараз зігріємось...

І знову довкола всього табору крос, знову серце під горлом, а в легенях не повітря — вогонь.

Отак бігаємо, а потім стрибаємо в річку щоранку. Вже й перший сніжок став випадати, вже й ріка попід берегом стала вкриватися тоненькою критою, все одно: "По одному!.. У воду!.." І то не ногами, як на початку, а головою донизу. Пірнеш у крижану ту купіль — всього тебе так і обварить, всього так і скорчить,— гребонешся чимдуж до берега, а там лейтенант: "Куди поспішаєш?.. Поплавай!.. Поплавай!.." І плавали, де мали подітись.

І — дивно: ніхто з нас не застудився, ніхто навіть не чхнув, нежить обходила нас

стороною.

Після отого купання щоденного, після сніданку — нас годували, як на заріз: норма підводника — йдемо до учбового намету. До обіду вивчаємо підводний отой апарат (ІПА-2, ІПА-3), розрахований на те, щоб ми, пірнувши, лишилися непоміченими, щоб жодна бульбашка не зрадила нас, адже нам доведеться не тільки вночі, а й серед білого дня скрадатись до ворожих об'єктів, які ми будемо висаджувати в повітря, тому ми дихатимемо не стисненим повітрям, як сучасні аквалангісти, а чистим киснем, а суміш, яку видихатимемо, поглинатиметься спеціальним каталізатором. В одному балоні кисень, а вже в другому — каталізатор. Ми вивчали отой апарат до найменшого гвинтика, ми освоювали його так, щоб і в темряві могли зібрать-розібрать і не переплутати вентиля, в нас виробляли отой автоматизм, на якому заснована вся наука в армії.

— Водолаз, як і мінер, помиляється тільки раз у житті,— не втомлювались твердити нам інструктори.

В цьому ми мали нагоду переконатися, коли ховали одного з інструкторів. Течія в нашій річці була дуже швидкою, його затягнуло під корч при самому дні, він застряв у тій пастці, а балон з киснем був майже порожній, тож інструктор, зірвавши маску з обличчя, захлинувся водою. Що людина підсвідомо зриває маску, коли задихається, я переконався на собі: випустив загубник, через який вдихав кисень, одразу ж став задихатися й, очманівши від страху, зірвав маску з обличчя. І добре, що те сталося на міліні, бо на глибині захлинувся б напевне, важкенний пояс, обвішаний свинцем, притискав мене до дна. Нас і вчили при зустрічі з ворожим водолазом не хапатися за фінку, якою ми були озброєні, а намагатися вирвати шланг, що подавав кисень з дихального пристрою. Хто перший це зробить, того й перемога.

Отож до обіду ми мерзли в наметі учбовому (пічки-бур-жуйки, що стояли в кожному наметі, мало нас зігрівали), а після обіду вже мерзли надворі. Тут ми по черзі залазили у легкий водолазний костюм, вчилися так затягувати манжети, щоб жодна крапля води не попала до середини, вивчали компас та тренувалися виходити по азимуту до наміченої цілі ("Під водою крім стрілок компаса ви нічого не бачитимете"), освоювали вибухові пристрої, оті всі пекельні машинки, що ними користуватимемося в недалекому майбутньому,— для цього були спеціально вкопані стовпи, що до них ми підв'язували двохсотграмові толові шашки, і над табором нашим раз по раз лунали гучні вибухи та здіймалися стовпи рудуватого диму.

Табір наш вважався строго засекреченим, начальство було переконане, що шпигуни так і кишать довкола, тому кожної ночі розставляло додаткові пости та нерідко піднімало нас по тривозі. Пам'ятаю, як одного разу нас підняли серед глибокої ночі: поблизу наче висадився ворожий десант. Біжка вивели нас за ворота та й погнали ловити десантників. І що б ми робили, озброєні лише фінками, з тими десантниками, коли б із ними насправді зіткнулися, я й досі не знаю. Заморені й злі, повернулися аж під ранок до табору.

Іншим разом привели двох пацанів, що їх упіймали під дротом. Пацани клялися й

божилися, що опинилися біля загорожі просто так, із цікавості, "ми, дядю, не знали, що сюди не можна", але дяді їм не повірили, а посадили на вантажівку та й одправили під охороною в район. І вже пізніше лейтенант нам сказав, що обоє під час допиту зізналися, що їх завербувала німецька розвідка та й закинула до нашого табору.

— І що ж із ними сталося?

— Розстріляли,— відповів лейтенант.

Ми схвально загули, що так їм, шпигунам отим, і треба, і мій голос був не останній, тільки чомусь, коли полягали спати, довго не міг заснути: перед очима все стояли налякані, залиті сльозами дитячі обличчя...

Оце написав про отих двох дітей і вони вже знову постали переді мною як живі, вихоплені з небуття нещадною пам'яттю... Господи, ну які з них шпигуни! Пекельна та установа, куди їх, насмерть наляканих, одвезли, вибили оте зізнання. І хоч я, як то кажуть, був ні при чому, хоч від мене ніщо не залежало, але ж і мій схвальний голос приєднався до того смертного вироку, і в мене зараз таке відчуття, наче і я стояв у тій нещадній шерензі, стояв і цілився в дитячі налякані очі...

В кінці листопада ми приступили до практичних занять під водою.

Я вже згадував, якою стрімкою була течія у тій річці. Вона збивала з ніг, тягла у чорну глибизну, і не один із нас губив з переляку загубник та й, задихаючись, зривав з себе маску. Кожен із нас тримав у лівій руці довгий шнур з поплавком на кінці — це коли затягне углиб та стане вже зовсім непереливки. Смикни тричі той шнур — і тебе мерщій витягнуть на берег. Тож не встигла ще й вода зімкнутись над моєю головою, як я відчайдушно засмикав той шнур: поплавок, розповідали мені, що лежав на березі, аж підскакував. Всі од сміху так і попадали: один я не сміявся: вода пролилася за комір, потекла аж по спині крижаними струмками. Реготав уже трохи пізніше, коли один із курсантів, очманілий од страху, вигрібся рачки до берега (вже й потилиця була над водою) та й став зривати маску з обличчя, однією рукою рвав маску, а другою відчайдушно смикав за шнур.

Та як би там не було, а ми потроху-потроху стали обживатися під водою. Вчилися боротися з підступною течією, рухаючись лише боком, щоб менший був опір, не лякатися глибший і темряви, орієнтуватися лише по компасові,— з дня у день ми товклися на річці, аж доки не вдарила рання зима та й скувала кригою річку. Командири ще заганяли щоранку нас в ополонку, але про навчання під водою, а точніше під кригою, не могло бути й мови: ми б потопилися, як ті щенята.

Доки десь нагорі вирішувалося питання, що з нами далі робити, ми знову засіли за вивчення апаратів, які й без того знали напам'ять, та ще ходили наостогидлими маршрутами по азимуту, доки й настав день, коли нас усіх вишикували й зачитали наказ про перебазування. Куди, в наказові тому не говорилося, але ми здогадувалися, що кудись у тепліші краї, куди ще не добрались морози, а річки не закуті кригою. Нас озброїли чомусь важкенними снайперськими гвинтівками з оптичними прицілами, видали десятиденні сухі пайки, отже, в дорозі ми будемо не менше десяти днів, а в санчастині кожному вручили досі небачену річ: чехол-націююрник, пошитий з такої

сукнини грубезної, що годилася скоріше на валянки. Ще й попередили, якщо хтось обморозить, того вважатимуть дезертиром з відповідними суворими наслідками. Спершу ми реготали, приміряючи небачену досі вдівачку, та згодом нам було вже не до сміху. Грубезна тканина з кожним кроком впивалася в тіло, до крові натираючи делікатні місця, і після першого переходу, коли нас гнали кілометрів сорок, не менше, я крадькома здер ту кляту вдівачку та й закинув під ліжко хазяїнам, у яких ми зупинилися на ніч: краще під розстріл, ніж отак катуватися! Думаю, що не один я те зробив: хазяїни довго, мабуть, дивувалися, вимітаючи з-під лав та з-під ліжок загадкові штуковини.

Чому нас гнали пішака, а не відправили поїздом,— це була, мабуть, одна з тих військових таємниць, що суцільною хмарою огортала наш вишкіл. З дня у день, долаючи люті морози і втому, ми йшли вздовж залізниці на схід і нас обганяли порожні ешелони, що верталися з фронту. І жоден не зупинився, щоб нас підібрати.

На одному з таких перегонів, на марші, мене раптом кинуло набік: наче хтось узяв та й штурхонував щосили в плече. Вивалившись із колони, я упав у сніг, а коли спробував звестися, то ноги мої підломились і все попливло перед очима. В голові зашуміло щосили, а до кожного вуха мого наче хто взяв та й притулив по камертону. Шум і дзвін стояв просто нестерпний, занудливий каламутний клубок підкотився під горло, мене всього вивернуло і все, що я з'їв на сніданок, полилося на сніг.

Хтось до мене підскочив, хтось підхопив, хтось звів на тремтячі ноги, хтось щось мені говорив — за тим шумом пекельним і дзвоном я нічого не міг розібрати. Мені було як ніколи погано, кожна жилочка в мені тремтіла і болісно тіпалась.

Потім мене кудись повели, з обох боків взявши під руки.

Не пам'ятаю, що було далі. Прийшов трохи до тьми вже у тамбурі вантажного поїзда, під шалений перестук коліс. (Чи то серце моє так стукотіло?) З одного боку стояв наш інструктор, а з другого — товариш по курсах. Вони все ще тримали мене попід руки, наче боялися, що я випаду з тамбура.

На якійсь станції поїзд зупинився і ми зійшли на перон. І тільки зійшли, як знову все попливло-попливло перед очима, і шум, що був трохи вщух, навалився на мене з новою силою, мене кудись волокли і в голові моїй билось одне: "Господи, хоч би кінчилось!.. Хоч би це швидше кінчилось!.." Мені вже здавалось, що я от-от маю померти...

Знову отямився вже у якомусь приміщенні. Гойдалися стіни і люди, всі в білому, але хоч не так мене нудило. Дали мені понюхати щось таке різке, що сльози з очей так і бризнули і зір мій прояснився. Потім роздягнули мене до пояса, вислухали, вистукали, укололи ще й дали гірких, як полин, порошоків і, одвівши до іншої кімнати, вклали у ліжко. Ліжко загойдалось, наче колиска, і я провалився у сон.

Прокинувся такий кволий, що важко було ворухнутися. Але в голові вже не шуміло і не гойдалися стіни. Довго не міг зрозуміти, де я, що зі мною. Ясне ранкове сонце світило у велике вікно, а тиша стояла така, що чутно було найменший порух.

Та ось одчинилися двері і до палати ускочила молоденька сестричка. Від білого

халату її, від розпашілого обличчя на мене так і війнуло морозяним смачним вітерцем.

— Очуняв? — Подає мені градусник.

Веселий голос її луна, як дзвіночок. Як шкільний отой дзвоник, що кличе на велику перерву.

— Де я?

— В шпиталі. Прочухуйся, бо зараз лікар прийде! — Вона вже перебирала якісь слоїки, що стояли на тумбочці.— Як ти себе відчуваєш?

— Добре.— Не зізнаватися ж оцій вивірці, що я геть обезсилів! Дивлюся на її юне лице, на яскраві усміхнені губи і мені стає так хороше й затишно, що я вік лежав би у ліжкові.

— Ну й налякали ж ви нас, молодий чоловіче,— каже лікар, сивенький дідок, з гостренькою, як у цапа, борідкою.— Коли вас контузило?

— Контузило?., мене поранило, а не контузило!

— Куди поранило? В голову?

— В яку голову? Ось в оцю руку і в обидві ноги.

Та лікар, мабуть, не вірить, що поранення в руку чи в ногу могло спричинитися до того, що зі мною сталося. Він пильно обмацує мою голову, шукаючи неіснуючого шраму.

Врешті я пригадую гранату.

— Хіба що граната...

— Яка граната? — жвавішає дідок.

— Німецька. Вибухнула у мене майже на колінах. Оці всі осколки од неї.

— От, от, граната... А ви заперечуєте, що вас не контузило... Ну, що ж, підлікуєтесь трохи, а там буде видно.

І я майже тиждень пробув у тому шпиталі. Мене, може, й довше тримали б, але прибув ешелон із свіжопораненими, навіть у коридорі ліжка поставили, стільки їх набралось, і мене поспіхом виписали: на місяць звільнили од військової служби, щоб я трохи оклигав. Я спершу просився, щоб мене направили додому, так хотілося побачить мамусю, і тьотю Аню, і Сергійка, та мені сказали, що там уже німець. (Пізніше я довідався, що Студенок ще не був окупований, фронт стояв по Дінцеві і німець засів навпроти, у Великій Яремівці).

— Так куди вас направити?

І тут я згадав Рашида, з яким лежав у Сталінграді в шпиталі. Його розповідь про Кушку як про найспекотніше місце в Середній Азії. Я так намерзся, перебуваючи на курсах, та й у поході, що мене, як перелітного птаха, потягнуло в теплі краї.

— Пошліть мене в Кушку.

— В Кушку? А там у вас є знайомі?

Знайомих, звісно, не було, та й у Рашида забув узяти адресу: хіба ж я знав, що мені доведеться їхати в Кушку. Але я страшенно боявся, що мене туди не пошлють, і тому збрехав, оком не зблимнувши:

— Є... Рідна тітка...

Отак я й опинився у Кушці.

Шість діб добирався я до того містечка: не стільки їхав, скільки чекав попутних поїздів. Вже не було жодного розпису, а якщо й траплявся пасажирський поїзд, то за мандруючим людом і вагонів не видно було. Один перегін я простояв буквально на одній нозі, бо другу нікуди було поставити, а поїзд ледь повз, за вікном пропливали випалені сонцем степи: ні деревинки, ні билинки до самого небокраю. Це вже по Середній Азії, за Красноводськом.

А переправа через Каспій! Саме штормило, паром наш тіпало, як у пропасниці, круті хвилі з ревом налітали на наше вутле суденце, ми то провалювалися в прірву, то злітали під набряклі вологою хмари, нас кидало то в один бік, то в другий — і так майже всю ніч, майже до самого берега²;— ступили на сушу — зелені. Так що шість діб, протягом яких я добирався до Кушки, таки добре далися мені взнаки, а тут ще ніхто мене й не чекав, у тій Кушці, навіть у військкоматі підозріло допитувались, чому я саме в Кушку поїхав, і для тієї підозрілості були поважні причини: за крайніми будинками, рукою подати,— кордон. То чи не зібрався я майнути в Іран?

Я чесно зізнався, що приїхав у Кушку, щоб трохи погрітись. Що у мене був товариш Валієв Рашид, який і запросив мене в Кушку.

— Валієв? Та тут, у Кушці, половина Валієвих! В тебе є адреса?

— Ні, адреси немає. Адресу десь загубив.

Капітан, який мене приймав, постукав-постукав олівцем по столу, поморщив-поморщив лоба, а потім спитав:

— Підем у колгосп?

Я відповів, що піду, хоча не знав, що у тім колгоспі робитиму.

— Тоді зачекай.— І вийшов з кабінету, мабуть, до когось дзвонити.

Я сидів і куняв, такий був з дороги наморений, та, мабуть, і заснув би, коли б не мухи. Мух було, як бджіл у вуликові, од них аж гуло, я подумав був, чи не мобілізував військкомат і всіх довколишніх мух, та згодом мав нагоду переконатись, що єдине, чим славилась Кушка,— це величезна кількість мух. Особливо багато було їх в чайханах та в їдальні,— там, щоб пройти, доводилося їх розгортати руками.

— Ось вам направлення,— подав мені капітан якийсь папірець.— Влаштуєтесь, повідомте вашу адресу. Щоб ми знали, де вас шукати. Видужуйте.

Не скажу, щоб мені дуже зраділи в колгоспі, а точніше в конторі, куди я прибився. Голова колгоспу, уже літній туркмен, ворущачи губами, довго читав записку, що її вручив мені каштан, ще довше розмовляв з бухгалтером, таким же літнім туркменом. Про що вони розмовляли, я не міг зрозуміти, лише здогадувався, що розмова стосувалася моєї особи і що бухгалтер чомусь сердився, а голова сердивсь ще більше. Лише коли бухгалтер повів мене до себе, я догадався, чому він був такий сердитий: величезна кімната була вщерть заставлена столами, столів було стільки, що між ними ні пройти, ні протиснутися і за кожним столом сидів чоловік — жодної жінки на всю бухгалтерію! Пізніш я дізнався, що всі оці чоловіки були родичами голови колгоспу, його двох заступників та бухгалтера, тож не личило їм ходити у поле на важку щоденну

роботу, тим більше, що для цього вистачало жінок. Жодної жінки не було в тій розбухлій од штатів конторі, навіть секретар-машиністка носив тубетейку й штани і мав чи не найтовстіші на весь колгосп вуса.

Оце написав "жодної жінки" й одразу ж спіймав себе на неточності: таки була в тій конторі жінка, була! Тьотя Даша, прибиральниця, жінка вже похилого віку. З відром в одній руці та віником у другій вона вела запеклу, але безнадійну війну із брудом, що панував у конторі. Я ще ніколи не бачив, щоб так охоче і дружно плювалися люди. Часом мені здавалося, що вони й заходять сюди лише для того, щоб смачно плюнути або залишити якомога помітніший слід від бруднющих чобіт.

От до цієї тьоті Даші і поставили мене на постій.

А перед цим я до вечора просидів у бухгалтерії. Мені звільнили півстолу, дали рахитичний стілець, поставили чорнильницю-невиливайку, поклали ручку з таким заржавілим пером, що воно скрипіло, як навіжене, і сказали, що віднині я тут числитимусь рахівником. Потім бухгалтер, змінивши гнів на милість, послав мене до касира, де мені й видали сто карбованців в рахунок зарплати, а вже під кінець робочого дня спорядили нас з тьотею Дашою до комори і там відважили борошна, рису, налили літрову пляшку бавовняної олії, ще й дали шматок господарського мила та пачку зеленого чаю (кок-чаю). Без чаю тут не уявлялося життя, люд, що сходився на роботу до контори, в першу чергу діставав із столів піали, а потім уже рахівниці й папір, чай безперервно пили увесь день, в кожній кімнаті весь день парував величезний чаєм заварений чайник кип'ятку, жодна розмова не відбувалася без чаю, я довго не міг до того звикнути, тим більше, що чай пився без цукру, та ще й від нього відгонило віником і мені спершу здавалося, що разом із заваркою у тому чайникові побував тьотїн Дашин віник. Та згодом звикнув і залюбки сьорбав зелений кок-чай. Тим більше, що він не тільки спрагу вгамовував, а й наповнював завжди голодний мій шлунок.

Тож після того як скінчилась робота (чи нескінченне чаювання), тьотя Даша повела мене до себе додому.

Жила вона аж на околиці Кушки, і ми довго йшли такою кривулястою вулицею, що скорше нагадувала лабіринт, аніж вулицю. Низенькі будиночки з дахами плескатими ховалися за високими глинобитними парканами, праворуч-ліворуч паркани тягнулися суцільними фортечними мурами, вже пізніше, бродячи Кушкою, я пересвідчився, що єдиним будівельним матеріалом тут була глина і тому, мабуть, в ній не було жодного двоповерхового будинку. Вулиці, всі кривулясті й покручені, стікалися до єдиної площі, де стояли адміністративні будинки та росло кілька хирлявих дерев, що вмудрялися існувати без жодної краплини вологи. Та ще чайхана, та їдальня, та кілька мага-зинів-дувалів, а з культурних закладів — бібліотека й кінотеатр — все те містилося довкола голої площі, яку влітку напікало, як сковороду, а взимку вона куріла пилюкою од постійних вітрів-суховіїв.

Іще характерна прикмета цього загубленого в півпустелі містечка — ішаки. Ішаки попадалися на кожному кроці, їх було, мабуть, більше, ніж мешканців Кушки, де б ти не ступив, обов'язково стикався з ішаком. Перебираючи тоненькими ніжками, вони несли

на собі такі гори найней-мовірнішої поклажі, що лишалося тільки дивуватись, як у них не ломилися спини. Або дрібочучи все тими ж ніжками, перли вдвічі важчих од себе дехканів. Тільки дехканів, тільки чоловіків, за весь час я не бачив жодної жінки, яка зважилася б осідлати ішака.

А ні з чим незрівнянний розпачливий рев ішаків! Задираючи свою напрочуд симпатичну мордочку під самісіньке небо, вони волали до свого чотириноного бога, вимолюючи в нього іншої, не такої гіркої й безпросвітної долі. В мене аж серце щоразу стискалось од жалю, коли я чув дикий той стогін.

Та повернемося до тьоті Даші, яка вела мене кривулястою вулицею, мимо глиняних мурів. За одним із тих мурів вона й жила: дворик, мініатюрна копія отого майдану, тієї площі центральної, тільки замість дувалу тулилася глиняна хижа з такими низькими дверцятами, що мені мимохіть захотілося стати на коліна, щоб не дістати головою одвірка, і з одним віконцем, крізь яке ледь пробивалося світло. Та за світлом тут і не гналися, світла довкола було стільки, що очі прагнули весь час напівтемряви, у якій можна було б відпочити.

— Отут ти і житимеш,— показала тьотя Даша тісний закуток, у якому ледь вміщалося ліжко.

Тьотя Даша жила самотньою. Чоловіка і двох синів забрали на фронт, чоловіка і молодшого сина вже вбито: дві похоронки лежали під образом на покуті. Відтоді тьотя Даша стала панічно боятися листоноші. Як угледить листоношу із сумкою, зблідне і за серце хапається. А коли заходжувалися снідати-вечеряти, вона, бувало, сяде навпроти, підіпре щоку рукою і дивиться-дивиться, очей з мене не зводить.

— Ти їж, їж! — припрошує.— Бач, який худющий: шкіра та кості!

І все підкладає мені на тарілку.

А часом зітхне і витре пальцем сльозу:

— Це ж і мій десь отак...— І посічене горем обличчя її стає як ніколи смутним.

Так що жив я в тьоті Даші, як у рідної матері.

В перший же день віддав їй усі до копійочки гроші, що одержав у конторі, і як же потім жалкував, що не лишив собі хоч карбованця: саме карбованець коштувала порція морозива, яке продавалося на центральній площі Кушки.

— Рупь порція!.. Рупь порція!.. Бері, воєнний, не пожал еєш!.. Пальчікі оближеш!..

А у "воєнного" вітер свище в кишенях, а "воєнний" ще жодного разу в житті не куштував того замороженого дива, після якого тільки пальці облизувати. Лишалося хіба що проходити мимо з таким видом байдужим, наче мені те морозиво давно вже набило оскомину.

А тут іще одна спокуса — кіно. Саме демонструвався "Чапаєв", і хоч я сто разів бачив цей фільм, мені дуже хотілося подивитись ще раз. Але й там "рупь билет" — чортів "рупь", він весь час мене переслідував, попросити ж у тьоті Даші я нізащо не наважився б.

"Нічого, ось одержу зарплату,— наїмся морозива од пуза,— утішав себе подумки (мені ж видали не зарплату — аванс):— Куплю десять порцій, сяду в кінотеатрі і

ласуватиму протягом усього сеансу".

Та одержати зарплату так і не довелося. Вже протягом першого тижня наша бухгалтерія катастрофічно спорожніла. Я наче наврочив своєю появою, немов нагадав воєнкомові, скільки гарматного м'яса зосередилося в конторі колгоспу, і повістки з суворим грифом "срочно явиться" посипалися, мов листя з осіннього дерева. Столи порожніли один за одним, аж нарешті й секретар-машиністка, опустивши розгублено вуса донизу, закрокував до збірного пункту з ложкою, кухлем і зміною білизни. Майже вся робота звалилась на мене, я тону в океанові цифр, в паперових річках і коли б не мамуся, то хтозна, чи й справився б. От де стала мені у пригоді мамусина наука, бо вона добивалася від учнів своїх блискучого знання усного рахунку: я додавав, віднімав, множив, ділив, як лічильна машина, і бухгалтер не втомлювався посилати вдячні молитви аллахові, що він мене привів у ту контору. Тож коли я в свою чергу одержав повістку з отим "срочно явиться", то в мене духу не вистачило іти в контору прощатися: відчував себе наче винним у тому, що бухгалтер лишається наодинці із цифрами. З океанами, горами цифр. Попрощався із тьотею Дашею, рано-вранці подався до військкомату і вже десь під обід помахав із вагона Кушці рукою. За плечима моїми теліпався речовий мішок із сухим пайком на три доби та шинеллю, а в кишені гімнастерки — продуктовий атестат і окремо — направлення не будь-куди, не в якусь там сухопутну частину зачухану, а в Новоросійський напівекіпаж, що входив до Чорноморського флоту. Адже я не хто-небудь, а водолаз, який з успіхом закінчив курси. Про те, що мені не вдалося освоїти цю престижну професію на практиці, я скромно мовчав.

Не пам'ятаю, чому я вискочив на тій станції. Здається, хотів отоварити продатестат. Кондуктор сказав, що стоятиме п'ятнадцять хвилин. Та чи хвилини тут були коротшими, чи зіпсувався годинник, тільки поки я бігав у комендатуру, поїзд — ту-ту! — тільки хвіст майнув перед моїми очима розгубленими. Добре те, що я з собою хоч речовий мішок прихопив, у якому єдиний мій скарб — шинеля, видана вже на курсах. Майже по коліна обрізана (карлик її носив, чи що?), в усіх боях-переходах обпалена. Та все ж сяка-така одягачка, бо вдень сонечко хоч і прогріває, зате уночі холод бере за плечі по-справжньому. Зима і в Середній Азії — зима.

Тож підсмикнув речовий мішок та й почвалав до приміщення станції чекати наступного поїзда. Що мав іти аж уранці: попереду вечір і ще довша ніч.

Заходжу до майже порожнього приміщення для пасажирів, вибираю лавку подальше від входу, з таким розрахунком, щоб можна було і поспати. Журитись не маю чого: солдат спить, а служба "ідьоть".

Та заснути в ту ніч так і не вдалося по-справжньому. Не встиг як слід примоститися (уже звечоріло), як звідкіля не візьмись — дівчина. У куфайці, у штанях, у чоботах, ще й шапка, кокетливо надіта на чорняве волосся.

— Можна присісти? — стоїть, усміхається приязно.

Я неохоче (поруч же лавки порожні!) відповідаю, що можна.

Сіла, майже притулилась до мене.

— Ох, як я втомилася!

Зняла шапку, розсипала пишне волосся.

— Не зупиняючись машину вела.— І подивилася на свої руки так, наче вони й досі тримались за руль.— Ти в Ашхабад?

Відповідаю, що ні, не в Ашхабад. В Новоросійський напівекіпаж.

— Я водолаз,— додаю, боячись, що вона не зрозуміє, що таке "напівекіпаж".

Так головою кивнула, наче нікого іншого й не сподівалася в оцій напівпустелі зустріти.

— А я зустрічаю брата. Теж, як і ти, пораненого.— Бач, встигла і мою покалічену руку помітити. Ну, та від цих бистрих очей ніщо не сховається.— Ти прямо з шпиталю? А я працюю шофером в радгоспі, за сто кілометрів звідси... Спішила, боялася запізнитись. А тепер доведеться чекати до ранку. Смішно, еге ж? — І сама розсміялась.

Вона мені все більше подобається. Чимось нагадує Валю Чмовжову. Тільки та спокійна й розважлива, а ця — як вогонь.

— Ой, що ж це я — й не познайомилася! Я — Віра, а ти?.. Анатолій!.. Таж мій брат теж Анатолій!.. Ти йому одразу ж сподобаєшся.— Наче збиралась нас познайомити.— А ти родом звідки?

Ні, я ще не стрічав такої бідової дівчини! І мертвого розговорить, не те що живого. За якусь годину я відчуваю себе так, наче бозна й коли був із нею знайомий.

До напівпорожньої зали заходять дві жінки з ганчірками та відрами.

— Ану, вимітайтесь!

Пасажири, що звикли, мабуть, до цієї процедури, покійно лишають приміщення. Виходимо за ними і ми.

Ніч, темрява, холодний вітер підмітає порожній перон. Та ще й дрібний дощик, що сіється з чорного неба. Віра бере мене під руку і тягне кудись із перону:

— Пішли до мене в машину.

Вантажівка її стоїть по той бік вокзалу, край невеликої площі. Притулилась під деревом і наче дрімає.

— Залазь до кабіни. Зараз нагріємось.

І не встиг я вмотитись, як Віра заводить мотор. Мотор тихо муркоче, як кицька, приємне тепло наповнює згодом кабіну, голова моя важчає, важчає, але з Вірою годі й думати про сон.

— Слухай, моряк, а що як я тебе заберу до себе? Від несподіванки я ледь не вивалююсь з кабіни.

— У нас курси комбайнерів. Підеш на курси, а житимеш у мене.

— А флот? — боронюся.

— Флот?.. А я тебе забронюю! В мене і в військкоматі знайомий... То як, морячок? — і так бере мене за руку, наче ми одразу ж із кабіни та й до загсу.

Так жарко мені не було ще ніколи. Мимрю розгублено, що обов'язково маю їхати в Новоросійськ, що там мене ждуть — не діждуться, що водолазів можна порахувати на пальцях і я ніяк... ну, ніяк не можу підводити флот чорноморський... І ще щось мелю,

пробуючи звільнити руку, та Віра сама її одпускає:

— Ото злякався! Я пожартувала, не бійся... Давай краще спати.

Та який там у біса сон! Сиджу, тумак-тумаком, і вже жалкую, що отак рішуче відмовився, а ті курси здаються мені по-справжньому звабливими, як і оця дівчина, яка одразу й заснувши (чи вдаючи, що заснула), притулилась-пригорнулась до мене, ще й голову поклала мені на плече.

Так до самого ранку я продрімав — не дрімав. А вона прокинулася, наче бадьорою водицею вмита:

— Виспався? — І очі її шельмуваті так і сміються із мене.— Тоді гайда на перон.

Підійшов поїзд, на перон ніхто не зійшов.

Не приїхав,— зітхнула розчаровано Віра.— Що ж, прощай, морячок! — Цьомкнула в щоку, засміялась, побігла. А мені ще довго горів на щоці слід її гарячих губів.

І я й досі не знаю, всерйоз вона кликала мене до себе чи й справді говорила те в жарт.

До Ашхабада від станції тої добирався дві доби. Поїзд ішов, наче йому поперебивало колеса, він ревматично трюхикав на кожному стикові, в переповненому людом вагоні дуже душно, як у бані, а за вікнами понурий пейзаж: рудий степ без кінця і без краю. А глянеш угору — ноги пасажирів, що примостилися густо на дахові вагона,— стільки люду мандруючого, як під час війни, не буває, мабуть, ніколи. В нашому вагоні в основному гімнастерки й халати, пілотки, шапки й тюбетейки. Стоїмо, сидимо, обливаючись потом, і чим довше ідемо, тим більше чухмаримось: вошві в цій тісноті справжнісінькій рай. Насипали за комір і мені тієї кусючої нечисті, і, чухмарячись, обливаючись потом, я отак і простояв до Ашхабада, де без жалю розстався з цим поїздом, що далі й не йшов.

І тут, в Ашхабада, я познайомився з двома моряками.

Ця небуденна подія сталася на привокзальній площі, біля ятки, в якій туркмен торгував розливним з бочки пивом. В туркмена був гачкуватий ніс хижого птаха і такі довжелезні вусища, що коли він нахилився над кухлем, то вони купалися в піні. Мене мучила спрага, я не міг одірвати очей від білосніжних шапок, що вінчали кожен кухоль із пивом, але в мене не було ні копійки, тому лишалося ковтати лиш слину.

Туркмен, мабуть, помітив мій жадібний погляд, бо поманив мене пальцем:

— Пиво хочеш?

Я відповів, що не маю ні копія.

— Біль поранит?.. Куда їдиш?.. На фронт? Брехать не хотілося, тому я лише кивнув головою.

— Бері кушай пиво! — І націдив такий повнісінький кухоль, що піна потекла аж на пальці.

— Але ж у мене грошей немає!

— Зачем денгі? — розсердивсь туркмен.— Я сказав — "денгі"?.. Бері кушай так!.. За нашу победу.

Тремтячими руками я узяв кухоль, занурився в піну обличчям. Пиво було тепле і

кисле, але все ж це було пиво — ні з чим незрівнянний напій.

— Як пивце, служба?

Оглянувся — два моряки. Дві безкозирки, насунуті хвацько на брови, дві сині матроски, два чорні кльоші, широчезні, як море. А в одного ще й гітара через плече. Де вони й узялися в оцій сухопутній столиці?

— Можна пити?

Я кивнув головою, що можна. Я забув і про пиво, не зводячи з них очей зачарованих.

Один з моряків підійшов до ятки, кинув недбало купюру:

— Два для початку!

І повернувся з двома кухлями пива. Не пили — тільки попробували.

— Сцяки! — сказав той, що брав пиво.

— Сцяки! — підтвердив другий.

Й підступили, як по команді, до ятки.

— Ти чим же, морда фашистська, торгуєш? Чим труїш народ?

— Не хочеш — не пей! — спалахнув одразу ж туркмен. — Вазьми свій три рубля!

— Що йому зробити? — звернувся тоді отой моряк, що брав пиво, до свого товариша. — Шию звернути?

— Брось, Вася, не пачкай в гавне свої руки!

— Ну, твоє щастя, фашист. На, вмий свою пику! — і хлюп тому усе пиво в обличчя. — Пішли, Костя, звідси.

— А я що, рудий? — спитав Костя товариша. І повнісінький кухоль полетів у туркмена.

— Міліція!.. Міліція!.. — заволав на всю площу туркмен. — Лові, удирают!

Та моряки втікати й не думали: перевальцем повільним рушили в бік станції. І я, так і недопивши пиво, пішов слідом за ними. Мені жаль було туркмена, що безплатно вгостив мене пивом, а разом з тим я не міг не захоплюватись цими двома моряками.

— А, служба! — помітили вони мене уже у вокзалі. — Допив своє пиво?

— Вилив на землю.

— І правильно зробив. Його повісити мало! Чорті й чим поїти народ! Щур тиловий!..

А ти після шпиталю в частину?

— В частину. В Новоросійський напівекіпаж.

— В напівекіпаж? — здивувались по-справжньому. — Ти що, моряк?

— Водолаз... Це в шпиталі мене так нарядили. — Сам вірю у те, що залишив там свою форму морську,

— Ну, тоді швартуйся до нас. Утрюх воно веселіше... Поїзд на Кисловодськ мав іти ввечері — день цілий

попереду. Щоб убити час, пішли знайомитись з Ашхабадом. Від побаченого мало що залишилось в пам'яті — роки стирають без сліду почуте й побачене, пам'ятаю лише, що в кожному магазині полиці були забиті горілкою. І не в півлітрових пляшках чи навіть у чвертках, а в стограмових "мерзавчиках" — такого я ще ніколи не бачив.

— Візьмемо? — запитав Кость Василя.

— Візьмемо, що за вопрос! Давай-но гроші.

Кость по кишенях полапав-полапав — грошей не було. Виявляється, вони останню троячку віддали за оте пиво.

— А в тебе як із грошима, земляче? — Дізнавшись, що я навчався в Ізюмі, Василь мене став називати земляком: сам родом був звідти. Лишив там дружину і сина.

Як мені не було соромно, мусив признатися, що теж не маю ні копійки.

— Да-а, доведеться поворушити кебетю. Ану давайте мішки!

У мене крім двох банок консервів та десятка сухарів були два шматки господарського мила та дві пачки махорки. Некурящий, я не знав, для чого зберігав оті пачки, вони тільки мішок мій завонювали. Мої знайомі дістали теж два шматки мила і дві непочаті коробки сірників. Василь склав усе те в безкозирку, став посеред тротуару:

— Кому мило? Кому тютюн? Кому сірники? Налітай, не зівай!

Василя ледь не затоптали. Довкола нього завирував цілий натовп, десятки рук простягали гроші:

— Мені, служивий! Мені!..

— Я перший! Я!..

— Вот тебе деньгі — бері!..

— Добре, що хоч безкозирка вціліла! — сміявся потім Кость. А Василь уже журився:

— Ех, дешево продали!

— А ти б торгувався.

— А ти бачив, як з рук видирали? — вже сердито Василь.

Порахували гроші, що жужмом лежали в безкозирці, купили три "мерзавчика", знайшли миршавий скверик, сіли обідати. Відкрили банку консервну, Василь порізав хлібину, зірвав зубами металеву пробку з "мерзавчика".

— Ну, будьмо!

Перехилив, вилив до рота, закинув у кущі порожню посудину. А вслід за ним і Кость. Я ж тримав свою пляшечку, все не наважуючись отак запросто вилити її до рота: ще не пробував пити горілку, пиво досі було моїм найміцнішим напоєм. І коли я нарешті наважився і перекинув "мерзавчика" до рота, мені здалося, що не рідина полилася, а суцільний вогонь. Сльози з очей так і бризнули, я задихнувся, закашлявся, випльовуючи вогняну рідину прямо під ноги.

— Ти що? — спитав подивовано Кость.

— Контузія,— прохрипів я, витираючи очі.— Не можу пити після контузії.

— Да, браток, не повезло тобі.

І вони уже вдвох докінчили того "мерзавчика" клятого. Іще, пам'ятаю, ми сходили в кіно.

— Хтозна, коли ще доведеться,— сказав Василь, купуючи квитки.

В напівпорожньому залі демонструвався довоєнний ще фільм "Ми з Кронштадта". Він мені дуже подобався, а особливо артист, що грав морячка відчайдушного,— він був страшенно подібний до Костя, який сидів поруч. Той же золотий в роті зуб, що сліпуче

виблискував, така ж гітара через плече, весь час здавалося, що моряк на екрані ось-ось візьме гітару до рук і заспіває улюблене Костеве:

Я вам не скажу про всю Одесу, Вся Одесса очень велика, Но и Молдованка и Пересыпь Уважали Костю-моряка!

Або промовить його ж приказку:

— Ех, жізнь копейка, судьба злодейка!

А що вже Кость мав такий же шалений успіх серед жіноти, як і морячок на екрані, я пересвідчився, коли вже їхали поїздом на Кисловодськ. Та й по Кубані. Всю майже дорогу Кость провів у тамбурі: притискав то одну, то другу, клянучись у любові "до гроба". Не встигла витерти сльози одна, покидаючи морячка на зупинці, де сходила, як Кость накидав оком на іншу, і тоді лунала одна і та ж фраза:

— Потримай гітару, браток! — чомусь довіряв гітару не Василеві, а мені.

Вертаючись з тамбура, потирав задоволено руки:

— Є ще один адресок. Ех, скінчиться війна, буду рік по адресах цих їздити!

— Ти скоро всю залізницю в сльозах жіночих утопиш,— дорікає йому Василь.

— Не втоплю.— А очі вже шукають наступної жертви. Та це буде трохи пізніше. А поки що ми штурмуємо

поїзд, який подали не увечері, як обіцяли, а вночі.

Тож глуха ніч, темрява, всі вогні замасковані, а ми штурмуємо вагон, що зупинився навпроти: Василь попереду, Кость за ним, піднявши над головою гітару, а я вже позаду. "Полундра!" — вигукує Кость, і ми вриваємось в натовп, що кипить біля сходин. Крик, лемент, хтось зойкає, хтось лається, а ми премо вперед, пробиваючись до входу. Ось Василева темна постать вже на сходах, ось і Кость видирається, а за ним уже і я, хоч мені відтоптали геть ноги, а в тамбурі так придушили, що затріщали всі ребра.

Врешті ми у вагоні. Займаємо два місця внизу і одну верхню полицю: на ній будемо спати по черзі. Красота! Так можна і місяць їхати.

— Мішки не погубили? — питає Василь.

Ще перед тим як сідати, він перетрусив наші мішки. В свій поклав консерви й хлібину, у Костів — сухарі, а в моєму лишив тільки шинелю, яку я, соромлячись, скинув.

— Сідатимемо,— попередив,— стежте один за одним, щоб якийсь уркаган не обрізав.

І тепер перевіряє, чи цілі мішки.

Поїзд, конвульсивно здригнувшись, рушає, і починається наша далека дорога. Вона і справді виявилася далекою: добу чекали паром через Каспій та майже дві доби у Баку, де я вперше в житті покуштував вино, що продавалося на розлив. Вино було дуже міцне, в голові моїй одразу ж замакітрилось, я став як ніколи сміливий і, наслідуючи Костя, вчепився в якусь молоденьку дівчинку, обіцяючи любити її до самого скону. Воно, перелякане насмерть, ледь од мене вирвалось і втекло, а друзі потім довго потішалися наді мною.

— Оце моряк, так моряк! — кивав на мене Василь.— Куди тобі, Костю, до нього!

Учись, як треба дівчат обнімати!

Хоч я, убийте, не пам'ятаю, щоб хоч рукою доторкнувся до того пущвірінка. І не знав, куди подітись од сорому.

А так ми добралися у Новоросійськ без особливих пригод і там нас одразу ж зарахували в морську бригаду, що формувалась для відправки у Севастополь,— місто, яке зажило легендарної слави оборонними боями з фашистами.

Два тижні формували бригаду. І всі оці два тижні, випаривши в бані всю нашу вошву, тільки й знали, що вантажили на судна снаряди. Снаряди лежали штабелями біля причалів, цілі вулиці і завулки тягнулися майже до крайніх будинків, тисячі, мільйони снарядів, їх наче звезли з усього Союзу. "Давай! Давай! Не отставай!" — підганяли нас командири, за день ми так вимотувалися, що ледь доповзали до ліжок. Не встигнеш і очі склепити, а знову підйом, знов до снарядів, і кожен м'яз болить, як порубаний. Іноді налітали ворожі літаки і тоді ми падали загертво, тут же, коло снарядів, і наше щастя, що літаки бомбили кораблі, які стояли на рейді, а на таку дрібницю, як снаряди, не звертали уваги,— одна-однісінька бомба сюди і не тільки ми, а й усе місто злетіло б у повітря.

Іще насдвічі водили на стрільбище: пристрілювати нові рушниці, і я, як не мружився, жодною кулею не вцілив у ціль. "Ти що, сліпий?" — запитав командир і я мусив зізнатися, що втратив зір після контузії. "То на який хрен ти мені здався?" — сердито спитав командир та й погнав мене у гарнізонний шпиталь до окуліста перевірити: правду кажу чи обманюю, і окуліст, добрий дідок, перевіривши мій зір, запитав у свою чергу: "Як же ви, молодий чоловіче, воювати збираєтесь?" — а потім, подумавши, направив мене на комісію і мені там вручили своєрідний "вовчий білет": посвідчення, що я непридатний до військової служби.

Одвоювався.

Вертався в частину, повісивши носа. І не так через те, що мене звільнили із армії, як із-за того дрантя, що на мені теліпалося. Як же я у цьому у всьому появлюся вдома?

— Не журись,— сказав Василь,— щось придумаємо. У мене знайомий старшина з речового складу.

Та й повів мене на той речовий склад. Вислухавши Василя, старшина прицілився на мене одним оком, прицілився другим та й скомандував весело:

— Ану роздягайся!

— Все скидати? — спитав я розгублено.

— Все, все. Дівок тут немає, ніхто не одкусить.

І полетіли в мій бік, як у тій казці, розписані синіми хвилями майка, матроска, штани кльош неосажний, чорна шинеля, поцяцькована блискучими гудзиками, ще й червоними зірками на обох рукавах, чорна шапка-вушанка, що її матроси тільки й носять, і нові, начищені до гарячого блиску черевики. А на завершення всього того багатства казкового — чорний ремінь з отакенною мідною пряжкою.

— Одягайся, морячок! Вийшов, ніг під собою не чуючи.

А Василь уже веде до іншого складу. Продуктового. Виявляється, і там у нього

завівся знайомий.

Пачка цукру, два шматки мила, п'ять банок консервів, дві отакенні хлібини замість сухарів, дві пачки чаю — це окрім того, що мій продатестат отоварюватимуть на станціях, їдь, не журися!

— А це вже від мене,— каже Василь, вручаючи мені важкенний пакет.— Будеш в Ізюмі, провідай моїх. Передаси оцей подарунок.

Гаряче обіцяю, що як тільки доберуся додому, так і майну до Ізюма. Не ходитиме поїзд — пішки дійду. Бо що мені після армійської служби оті нещасні тридцять кілометрів! Та й у військкомат обов'язково ж треба зайти. Не казав Василеві, що вже вирішив у першу чергу відвідати школу. Оту рідну, де навчався три роки з восьмого класу і по десятий. Учителі глянуть на мене — попадають.

Того ж дня рушив у дорогу додому. Кость і Василь мене й посадили, без них навряд чи й пробився б до вагона. А так зайняв місце біля вікна, сиди, виглядай, а набридне, то куняй потихеньку під перестук коліс. Та пильнуй мішок, що й на мить не випускаєш із рук. Уркашні аж кишить, зазіваєшся, враз обберуть до нитки. Військовий один, що заліз на верхню полицю, заснув, як убитий, а прокинувся босий. Коли зняли чоботи, ніхто й не помітив, хоч людей у вагоні, як маку.

Запам'ятався Ростов, нещодавно одбитий од ворога. І не так Ростов (проїжджали вночі), як міст через Дон, на-швидкоруч споруджений замість того, що його висадили німці, коли відступали. Поїзд переїжджав міст мало не навпомацки, вагони майже до води прогиналися, всі сиділи напружено, вчепившись у вузли та чемодани, і зітхнули лише тоді, коли ріка лишилася позаду.

Потім Ворошиловград, де я зійшов, щоб якось добратися до Куп'янська. У Ворошиловграді мене ледь не поволокли у комендатуру, бо не привітав лейтенанта. Лейтенант був з новоспечених, все на ньому аж кричало, що він щойно з училища: "Рядовой, почему не приветствуете?" — а в рядового на правиці граблями покалічені пальці, та ще й довідка, що він уже не служить в армії. "Тогда зачем звездочка? — все не міг заспокоїтись лейтенантик.— Снять, не положено!" Довелось, як не жалко було, зняти зірочку з шапки.

Іще сходив у кіно, на денний сеанс. Не міг не піти: демонструвався фільм "Розгром німців під Москвою". Вийшов наче на крилах: б'ємо фашистів, б'ємо! І з зовсім іншим настроєм побіг штурмувати вагони.

На Куп'янськ пасажирські ще не ходили: попотанцював на відкритій платформі, щоб хоч якось зігрітися. А в ешелоні, що йшов на Ярову (далі поїзди не ходили), був один-єдиний пасажирський вагон, як на диво, абсолютно порожній. Тільки я, та два льотчики, та медсестра, яка незабаром підсіла: "Може, у вас, хлопці, тепліше?" — бо у вагоні, що не опалювався, можна будь-кого заморозити. Льотчикам ще нічого, вони у хутряних унтах, у куртках, хутром підбитих, а я і сестричка в шинельках блаженьких — холод до кісток пробирає. Я ще бадьорюсь, щоб не посра-мити честь Чорноморського флоту, розстебнув навіть шинелю: що нам, морякам, оцей холод, а сестричка зовсім посиніла. Лягла (була уже ніч), в шинельчину хукає, зубами видзвонює. І тоді я

(гордись, флот Чорноморський!) зняв із себе шинелю і накрив нею сестру.

— Що ви! Замерзнете!

— Я? Та мені ніскілечки не холодно!

Забрався на верхню полицю, згорнувся в калачик і всю дорогу до Ярової прокладав зубами. Ще так ніколи, здається, не мерз. Здавалося, що кожна кісточка вкрилася інеєм.

Вийшов з вагона та й ушпарив вздовж колії, що вела в бік Студенка. І те, що я отак перемерз у вагоні і тепер щосили біг, щоб хоч трохи зігрітися, це мене і врятувало. Бо не встиг я й півкілометра одбігти, як позаду загуло, застогнало, тоскно й тривожно, і над станцією попливли троянди ракет, висвітлюючи ешелони, вщерть набиті снарядами й бомбами. А вслід за ракетами, завиваючи несамовито, сипонуло вже бомбами. Я скотився в траншею, що була вирита вздовж залізничного полотна, впав на дно, гублячи шапку, і тут настав кінець світу: всі ешелони, всі до одного, тисячі мін, снарядів і бомб водночас злетіли в повітря.

Скільки часу тривало те пекло, не пам'ятаю. Канонада стояла така, що я зовсім оглух, ядучий дим наповзав у траншею, їв мені очі, я задихався і кашляв, мене знову нудило, як під час приступу, з кожним ближнім вибухом кидало з одного боку траншеї в інший, а раз рвонуло так, що я, свідомість майже втрачаючи, подумав: "Ну, все... Ну, кінець..."

Та ось стало стихати і я, хитаючись, відпльовуючи землю, звівся на ноги. Довкруж валялися розкидані міни й снаряди, що не вибухнули, куріли воронки, сніг був геть зметений, а від велетенського вогнища, що палахкотіло там, де була станція, танцювали криваві спалахи. Знайшов присипану землею шапку, поглибше натягнув на голову, обходячи воронки й снаряди, пішов у бік Студенка.

До села добрався вже вранці. Тут наче нічого не сталося, немов за десять звідси кілометрів не вибухали снаряди та бомби. Мирні дими піднімалися до неба над кожною хатою, а дерева стояли всі в інеї, як новорічні ялинки. Людей не було видно, я йшов безлюдною вулицею, і чистий незайманий сніг скрипів під ногами. Дійшов до будинку до болю знайомого, піднявся на ґанок, ступив у коридор. Серце гупало так, що аж віддавало у скроні, мені стало жарко, наче й не було надворі зими. Зупинився, прислухався.

За дверима лунав сердитий мамусин голос: вичитувала, мабуть, Сергійка.

Знайшов клямку наосліп, потягнув на себе двері...

Як мене не вмовляли тьотя Аня й мамуся, як не просили, я другого ж дня чмихнув до Ізюма. Міг би, звісно, кілька днів посидіти вдома, за цей час нічого з Ізюмом не сталося б, але мені аж пекло появитися в школі в черво-нофлотській формі.

— Та ви що?! — кричав я до мамусі й тьоті Ані.— Ви знаєте, що мені буде, якщо я хоч на день запізнюся у військкомат? Судитимуть!

І вони, налякані, одступилися.

— Ну йди вже, йди — сказала мамуся.— Тільки піддінь під шинелю мою вовняну кофту.

Ледве одбився од тієї вдівачки ганебної. Бракувало ще хустки на голову!

До Ізюма — тридцять кілометрів. Пасажирські поїзди не ходили, а військові ешелони, не зупиняючись, вихором проносились мимо нашого полустанка. Тож мені не лишалося нічого іншого, як рушити пішки.

Дув лютий східняк, мороз хапав за щоки, за носа, здавалося, що й очі вкриваються кригою, всі оті тридцять кілометрів я майже пробіг, намагаючись хоч трохи зігрітись, та все ж коли села проходив, то піднімав вуха у шапці ще й зав'язував, шинелю ж так розхристував, щоб було видно майку. Іде морячок, шапка аж на потилиці, шинеля розхристана, груди під майкою колесом: от кому всі морози до шмиги!

Як я не застудився, не пообморожував вуха, й досі не знаю.

До військкомату добрався опівдні. Заніс свій "вовчий білет", знявся з обліку та й до школи бігцем: мав сьогодні ж повернутися додому. Провідав іще сім'ю отого моряка, віддав його дружині гостинці. "Та ти ж хоч пообідай із нами!" — кинулася ставити на стіл. "Дякую, мені ніколи!" — Я й справді поспішав дуже до школи, бо з-за цього, власне, й прийшов до Ізюма.

Ось і вона, незабутня та рідна,— сяє великими вікнами, у які я виглядав протягом трьох років, аж поки забрали до армії. Де вони, вікна мого класу? Оно, на другому поверсі. На мить здалось, що по той бік появилися знайомі обличчя: Золотоверха і Россомахіна, Валя Чмовжова і Вася Гаврилов і, звичайно ж, мій найкращий друг Мишко Кононенко. Появилися та одразу ж і зникли, стерті безжалісним часом,— лишень шибки виблискують холодно.

Поправляю шапку, розправляю всі складочки під ремнем флотським, крокую до ганку. На цей ганок я завжди чимдуж вилітав, портфелем розмахуючи, а тепер піднімаюся солідно й неспіхом: чомусь здається, що вся школа, всі учні й учителі, припавши до вікон, зирять на мене. Навіть директор, потираючи схвильовано ідеально поголену голову, яку я колись облив чорнилом.

Порожній коридор, притишений за дверима за кожними гомін: ідуть саме уроки. Крокую до вчительської, стукаю У двері:

— Можна?

Учительська теж порожня... Ні, не порожня. Там одинока постать, і в тій постаті я одразу ж узнаю нашого класного керівника, великомученицю нашу, яку ми не раз доводили до сліз, до істерики, нашу найдобрішу у світі Марію Федорівну.

— Здрастуйте, Маріє Федорівно! — Козиряю їй так, як ще кожному командирові не козиряв.— Дозвольте звернутись?

— Толя Дімаров?.. Боже мій, Толя!..

Іде назустріч, простягаючи руки, а в очах уже сльози і сиві буклі жалісно трусяться. Лише тепер помічаю, як вона подалася.

— Сідай, розкажуй про себе!

І от ми сидимо, і я не стільки розповідаю про себе, скільки розпитую про моїх однокласників. Де вони? Що з ними? Чи подали якусь вісточку?

Вася Гаврилов?.. Згорів у літакові в перший же день війни. Товариш написав, що не

встиг і мотор запустити, як із-за хмар звалився ворожий літак і розстріляв його впритул.

Мишко Кононенко?.. Пропав безвісти. Потім пішов поголос, що він добровільно здався німцям у полон.

— Але я не вірю! Не вірю! — притуляла Марія Федорівна руку до серця.— Щоб мій учень найкращий... Не можу повірити!

Марії Федорівні всі її учні колишні були тільки найкращими. Навіть я.

— Як ти вчився блискуче! Ти був гордістю школи!

Із скромності не заперечую. Вчителям воно, звісно, видніше.

— А Толмачов? А Калюжний?

— Про цих нічого не знаю.

— А та, як її., (вдаю, що ніяк не можу пригадати), Россомахіна Ніна? — В армії чомусь найбільше думав про неї. І страшенно жалкував, що не догадався (чи не насмілювався?) попросити її фото. Коли інші діставали з кишень і один поперед одним хвастились фотографіями своїх дівчат.

— Ніночка?.. Ніночка вдома, нещодавно повернулася з фронту.

— Поранена?

— Та ні, трохи прихворіла. Ти її обов'язково провідай. Знаєш, як вона тобі зрадіє!

Мені й не треба цього казати: побувши ще трохи з Марією Федорівною, я рушив до Ніни.

Ніна жила в одному з бараків, в однокімнатній квартирці. ("Без жодних зручностей",— сказали б сьогодні). Під єдиним вікном все літо цвіли пишні квіти: Нінина мати, учителька нашої школи, кохалася в квітах. Вона була дуже красива, Нінина мама, втративши ще молодою чоловіка, могла запросто вийти заміж, але так і не вийшла — берегла себе для дочки. Ніна її дуже любила і дуже боялася: не пам'ятаю випадку, щоб вона кудись подалася, не спитавши дозволу в мами. Навіть коли ми всім класом збиралися в кіно, то завжди казали: "Зачекайте, хай Ніна збігає, питає дозволу в матері".

Цікаво, і на фронт її мама послала?

Ніна чомусь мені не дуже зраділа. Весь час куталася у велику вовняну хустку, хоча од натопленої печі жаром аж пашіло, померклі очі її не осявали обличчя. Я ледь узнавав у ній веселу, життєрадісну Ніну.

І розмова наша тяглася якимось в'яло, мов з примусу. Ніна слухала мене і не слухала, вслухаючись водночас у щось своє, у занурене, єдино важливе для неї. Між нею і мною стояла якась стіна, яку ні я, ні вона не були в спроможності пробити. Та вона навряд чи й хотіла пробити ту стіну.

— Хочеш чаю? — врешті спитала вона. По довгій паузі, коли кожен із нас напружено думав, що б іще сказати.

— Дякую, мені треба йти.— Я звівся, і в Ніниних очах майнуло якесь аж полегшення.— Та й жарко ж у вас! — Мені не запропонували навіть зняти шинелю.

— А я усе мерзну,— ще щільніше загорнулася Ніна у хустку.— Додому?

— Так... Провідаю тільки Люсю.

— Провідай. Вона тобі буде рада. І подала мені холодну долоньку.

Вийшов геть розчарований. Було таке відчуття, наче Ніна ждала не могла діждатися, поки я піду геть.

Ну, якщо й Люся мене так зустріне!..

Люся, призвідниця всього нашого класу. Гострого язичка якої боялися і дорослі, й малі. Це про мене вона колись сказала, що я "ні риба ні м'ясо". Ну, зажди ж, я покажу тобі "рибу"! Збив набакир шапку, провірив, чи світиться майка, щосили постукав у двері:

— Здравія желаю! Краснбфлотець Дімаров прибил у ваше распоряженіє!

— Толя!.. Ой, Толя!..

Веселий вихор налетів на мене, ухопив, закружляв по кімнаті. Не встиг і отямитись, як я позбувся шапки й шинелі і тепер сиджу на дивані і мене щосили тримають за обидві руки.

— Ну, як ти, розкажуй!.. Ой, як я за вами, хлоп'ята, скучаю!..— І очі, великі, ясні, вщерть наповнені радістю.

От із ким говорити та говорити!

І все було б добре, коли б, уже прощаючись ("Ти ж почастіше заходь... Як приїдеш, так одразу ж до мене!.. Ти й не уявляєш, як я тобі рада!..")... все було б добре, коли б, уже в снігах, я не згадав про ту "рибу".

— А ти пам'ятаєш, як сказала про мене, що я "ні риба ні м'ясо"?

В Люсі й очі округлились.

— Так от. Я тепер м'ясо!

Господи, це ж яким йолопом треба бути, щоб бовкнути оту фразу! Люся, мабуть, до хати заскочивши, задихнулася від реготу...

Більше й не заходив нікуди. Хоч дні вже стояли великі (початок березня), на мене чекала довга дорога додому. По снігу та заметах, через села, що потроху пірнали у темряву.

Добрався додому далеко за північ. Село уже спало, всі хати тьмяніли темними вікнами, і лиш єдине віконце світило у ніч, мене виглядаючи. І як же приємно, як радісно було йти на той вогник!

Того року, як ніколи, розлився Дінець.

Всю зиму сипало снігом, намітало такі кучугури, що ні пройти, ні проїхати, хати й ті тонули по стріхи, і от всі ці сніги, усі кучугури й замети за якийсь тиждень розтопила дружна весна. Розтопила та й залила все довкола водою.

Потопила — не потопила, а води було стільки, що най-сумирніша річечка, найневинніший струмочок перетворилися в бурхливі та грізні потоки. А що вже казати про Дінець! Він тримався до останнього, все не скидаючи кригу, уїджену, вбиту тисячами машин та підвід, що

підвозили боеприпаси до фронту, а потім за одну ніч розбухнув, рвонув, заревів та й поніс на своїй здутій спині зведені наспіх мости. І розлився, розхлюпнувся од краю до

краю, на п'ять кілометрів ушир, аж до потойбічних кряжів, укритих чорніючим лісом. І всі машини й підводи, що поспішали на фронт, всі до однієї враз зупинилися та й розповзлися, маскуючись, по дворах, по лісових нетрях, що підступали впритул до села.

А військових!.. Військового люду набилося стільки, що не вистачало не те що хат, а й клунь та сараїв — поставити всіх на постій. Копали наспіх землянки, зводили намети — цілі містечка виростали поміж деревами. І вже нам, цивільним, до лісу ні кроку, бо куди не ступи: "Стої, хто ідьот?.." А вони ж до нас у село ходили: офіцери вдень та увечері, провідуючи наших дівчат, а рядові більше вночі, цих дівчата менше цікавили, а більше кури та гуси, та ще й те, що зберігалось в коморах та погребях. Не було й ранку, щоб селом не котилася чутка: "Он і до тих забрались до погребя... І до тих... То нехай би вже брало, не жалко, а то ж потовкло усі глечики!.. А в Лобків всіх гусей підмели. На що вже сторожка птиця, за сто кроків почує, а тут навіть не крикнула..."

Так що поголів'я пташиного порідшало значно, не кажучи вже про молоко, сметану та сир. Забралися навіть до нас: вибрали сало з невеликої діжечки, що ми його тримали на чорну годину — мамуся трусилася над кожним шматком. Мамуся, як не журилася, але не лаялась, як це робили інші жінки, бо як же можна лаяти своїх захисників?

— Може, завтра його вб'є. То хай хоч порозкошує востаннє.

Це — рядові. Що навідувалися до Студенка лише вночі. Офіцери ж приходили серед білого дня, офіцери прогулювалися попід ручки з дівчатами, звісно ж, усі до одного неодружені, так що не зівайте, дівчата, ловіть щастя в рожеві долоньки, та поміцніше тримайте, бо вже он і одна ходить з очима заплаканими... і друга цитує "Катерину" напам'ять... Тільки Валя Чмовжова з кожним днем розцвітає все більше: приворожила не будь-кого, не якогось там лейтенантика зачуханого, а майора, та ще й танкіста. Теж неодруженого. Скільки не зустрічав офіцерів на фронті — усі були неодруженими.

Перетовклося і в нас до біса люду військового. І піхотинці, й артилеристи, й танкісти, й зв'язківці, було навіть двійко дівчаток із пошти військово-польової, обидві запам'яталися тим, що їх за щось посадили на гауптвахту:

8 А. Дімаров

225

мамуся з тьотею Анею щодня носили їм передачі. А коли вони ту гауптвахту, або простіше — "губу", одсиділи, то принесли стільки вошви, що наші мамусі оголосили аврал: вирядивши нас усіх з хати, одпарювали обох та одмивали з ранку до обіду...

Іще гостював у нас кілька днів командир частини саперної, що мала навести через Дінець переправу: повинь уже стала спадати, мимо нашої хати день і ніч їхали машини й підводи з акуратно нарізаним лісом. Він якось сказав, що от-от наведуть переправу і тоді всі оці війська, вся оця техніка рине такою лавиною, що ворог покотиться аж до наших кордонів, а то й навіть далі.

— До зими і впораємося, — сказав командир. — Жовтневі у Берліні зустрінемо.

Ми йому вірили, та й як було не повірити, бачачи отаку масу військ...

А потім настав ранок, що надовго вріжеться в мою пам'ять. Минуть роки і роки, багато подій забудуться, зітруться безжалісним часом, а ранок цей пригадуватиметься

так ясно і чітко, наче був він сьогодні і оце лише зараз, опівдні, почали опадати руді дими, що підпирали небо по той бік Дінця.

Тієї ночі за останніх два місяці ми вперше заснули по-людському: на ліжках, а не покотом на підлозі. Переправа була нарешті наведена, і всі війська, вся техніка ринули на правий берег Дінця — за якісь дві доби Студенок геть зовсім спорожнів, не стріти жодного військового, навіть Валин майор, що ходив за нею, як пришитий, і той подався на фронт,— тож уперше за ці два місяці ми вклялися спати у ліжка. І спали так міцно, що ні рев літаків, ні стрілянина зеніток не могли нас розбудити.

Проснулися лише тоді, як посипались бомби. На переправу, на той берег Дінця, де скупчилися наші війська. Вибухи були такі могутні, що нас буквально поскидало із ліжок, нам здалося, що бомби падають поруч за стінами, розхитуючи весь будинок.

В чому були, ми вискочили надвір. Кричали люди, плакали перелякані діти. Але все це тонуло в несамовитому гуркотові, що докочувався з того боку Дінця.

Там коїлося щось жахливе. Руда стіна диму заступила весь виднокрай, вона рухалася, клекотіла, кипіла, прорізуючись спалахами, а зверху на неї падали і падали "юн-керси", моторошно завиваючи сиренами. Ні Дінця, ні потойбічного кряжу — тільки дим і пилюка, тільки перевита в гарячі жгути стіна, що важко рухалася од того берега на Студенок, поглинаючи все живе на своєму шляху.

Першою відреагувала на жахливу ту стіну мамуся: їй, мабуть, здалося, що наша хата ось-ось загориться. Тож мовчки метнулася до хати, стала виносити все, що попадалось під руку, а за нею і тьотя Аня побігла: винесла в першу чергу- оті дві картини, намальовані її чоловіком, покійним о. Миколаєм, а за тим ухопила вже зовсім несподівану річ: помийне відро, що правило їй за нічний горщик,— тьотя Аня вночі боялася потикатись надвір. Побачивши те відро, я розсміявся, і мамуся сердито закричала на мене, що чого я стою, не помагаю рятувати майно.

Винесли, склали посеред двору на купу, подалі од хати, що от-от мала загорітись, а потім мамусі зблимнула думка, що бомба може поцілити в ту купу, і давай усе переносити в погріб! І перше, що знову вхопила тьотя Аня, було оте злощасне відро...

А потім після кількадечної панічної втечі наших вщент розгромлених військ по той бік Дінця появилися німці. Село наше знову стало фронтовим, поснувалося відновленими та заново виритими шанцями, по садах стали закопані в землю гармати, а ми переселилися із хати у погріб: німці регулярно обстрілювали Студенок і не тільки з кулеметів та мінометів, а й з важких гармат, і вже не одна хата була дощенту зруйнована і не одна вирита наспіх могила біліла свіжим піском.

Не пам'ятаю, скільки днів ми прожили в тому погребі, знаю тільки, що не дуже довго, бо невдовзі надійшов наказ евакуювати з прифронтової зони все населення (остерігалися, мабуть, шпигунів-диверсантів), і насамперед — учителів, учителі чомусь завжди викликали найбільшу підозру. Підкотила серед ночі підвода, ми повантажили своє нехитре майно та й виїхали десь за двадцять кілометрів у тил.

їхали уже втрьох: я, тьотя Аня й мамуся. Молодшого брата Сергійка за кілька днів перед цим викликали до військкомату. Їх, шістнадцятилітніх, в першу чергу підмітали

по селах, що лежали в зоні прифронтовій, і я пам'ятаю, як проводжав брата, бо мама не змогла: лежала замертво в погребі після приступу важкої хвороби, що мордувала її ось уже кілька років: жорстока мігрень, що супроводжувалась тяжкою судомою, а потім слабкістю такою, що не поворухнути її рукою, і все довкруг іде обертом. Майже добу відлежувалась мама після кожного такого приступу, то й тепер ледь звела голову, благословляючи сина в далеку дорогу, в невідомість, що на нього чекала.

— Ти ж, Толічка, проведи його... Проведи...— стогнала услід.

І я пішов з братом, що аж згинався під важкою білою торбою, адже невідомо було, в яку чужину забирають дитину і скільки вона там пробуде.

— Дай піднесу! — пропонував раз по раз Серпикові, так було його жалко.

— Я сам,— відповідав щоразу Сергійко, і мені здавалося, що він на мене за щось сердиться.

Минули село, ступили до лісу. І тут на нашу біду появився німецький розвідувальний літак, що його на фронті охрестили "рамою". Появився та й став кружляти понад лісом, видивляючи здобич. І якийсь командирчик, якийсь тиліковик, з отих, що отиралися по штабах та складах, налетів на Сергійка з пістолетом у руці:

— Застрелю!!! Демаскуєш!..— тикав тим пістолетом у білий мішок.

— Ану спробуй! — закричав я на нього.— Його військкомат викликає!

— Сбрось мешок,— наказав той уже миролюбніше та й сховав пістолетик до кобури.

"Рама" полетіла, командирчик десь зник. Сергійко, витираючи ображені сльози, знову впрягся в мішок.

— Вертайся додому... Я сам...

Я стояв і дивився, як зникає поміж деревами худенька постать брата, стояв і не знав, чи доведеться коли ще побачитись, чи розлука оця — назавжди.

Вертався додому, а перед очима все ще хилитався Сергійко з необ'ємним мішком за плечима...

Тож ми серед ночі виїхали із Студенка уже втроєх і десь аж на ранок прибилися до села, куди нас евакуювали.

Притулок дала нам одинока вчителька, закохана в музику. Що вона викладала, не пам'ятаю, зберігся у пам'яті лише великий чорний рояль, що займав півкімнати, і її перше до мене запитання, чи навчаюсь я музиці. "Безнадійна справа",— так приблизно за мене відповіла мама і ще додала, що по моїх вухах потовкся добрий десяток ведмедів, тобто я абсолютно позбавлений слуху. На що учителька гаряче заперечила, що такого не буває в природі, що то я просто запущений. "От побачите, не мине й тижня, як він буде грати на роялі! Ось хоча б отак!" — Сіла за рояль, взяла кілька акордів, а потім зіграла якусь простеньку мелодію.

— Завтра й почнемо.

І почалися наші страждання. Страждала в основному учителька, її аж корчило від фальшивих звуків, що виривалися з-під моїх пальців, я наперед уже знав, що з тої муки нічого не вийде, і сідав за рояль з відчуття вдячності, що вона дала нам притулок та ще й підгодувала.

За три тижні я вмудрився освоїти найпримітивнішу ме-лодійку на кшталт "чижики-пижики", з яким і вирушив у дальню дорогу: німці перейшли в літній наступ і нас терміново відправили в тил, тепер уже казали, кудись аж за Дон.

До Дону ми так і не добрались. Пам'ятаю збиту в пилюку дорогу, на якій було все перемішано: військові, цивільні, машини, підводи, худоба. Все те сунуло на схід, намагаючись вирватися із гігантського "котла", що мав ось-ось замкнутися далеко попереду. Густою хмарою стояла пилюка, покриваючи усе живе на дорозі, а німецькі літаки раз по раз падали з неба, сиплячи бомбами й кулями, і розпачливе "Воздух!" розсипало підводи, машини, людей по безкрайньому степу, де не було жодної деревини, жодного кущика для тимчасового схову. Люди лежали беззахисні, молячи невідомо якого Бога: "Тільки не в мене!.. Тільки не в мене!.." — а потім, коли літаки, відбомбившись, відлітали, знову збирались на дорозі, і останньою на ту дорогу виїжджала наша підвода: від літаків уже й слід прохолоне, а мамуся і тьотя Аня все ще лежать, ввіткнувшись обличчями в землю, прикриваючи долонями потилиці.

Згодом на нашій підводі було вже не троє, а п'ятеро: одного разу ми звернули в село, що лежало за три кілометри від шляху, щоб напиться води та відпочити хоч трохи, і там підібрали дружину учителя з півторалітнім сином. Чоловік її був мобілізований ще на початку війни і відтоді не прислав про себе жодної звісточки, тож Шура і вирішила їхати з нами за Дон, а тьотя Аня і мамуся не могли їй відмовити.

Шура була дуже юна, молодша, мабуть, од мене. Щоб не втомлювати єдиного нашого коня, ми з Шурою йшли за підводою пішки, і мені чомусь було її дуже жалко, і я соромився того жалю і намагався не дивитися на неї.

Дві ночі ми ночували прямо в степу, неподалік від дороги, і я, який не був втомлений, довго не міг заснути: все прислухався до Щуриного шепоту, яка заколисувала сина.

А третього дня, тільки ми виїхали на дорогу, появились німці.

Німців, щоправда, я не побачив, і ніхто їх, мабуть, не бачив, але хтось закричав: "Німці!.. Оточують!.."

І той дикий крик враз перетворив здорових, нормальних людей в збожеволілий натовп. Заголосили жінки, заплакали діти, засигналили, пробиваючи собі дорогу, машини, зама-тюкалися, вивільняючи коней, їздові, кілька бійців вчепилися в нашого коня, намагаючись його випрягти. "Толюсю, втікай!" — закричала мамуся і кинула мені мій речовий мішок, де лежала шинеля і шапка, і я, вхопивши мішок, що духу побіг уперед і мене збивали із ніг, і я збивав інших.

Потім усі як по команді попадали, упав, ще нічого не розуміючи, і я (серце бухало так, що підкидало все тіло), аж тоді почув рев моторів і, одірвавши од землі голову, побачив великий двомоторний літак з чорними на фюзеляжі хрестами. Літак летів дуже низько і дуже повільно і у відчинених навістіж дверях стояв на весь зріст німець, фотографуючи картину панічної втечі. І ніхто, абсолютно ніхто не те що у нього не вистрелив, а навіть про це не подумав. Хоча більшість була озброєна гвинтівками, пістолетами, а то й кулеметами.

А я? Чи стрельнув би я, коли б мав гвинтівку?

Навряд. Лежав, як усі, скутий страхом...

Гвинтівку я таки в той же день підібрав, коли прийшов трохи до тями. Зброя валялася майже на кожному кроці, особливо багато було чомусь протигазів, стояли навіть гармати, а у одному вибалкові я наткнувся навіть на танк, що перекинувся з вузького містка. Танк зарився баштою в твань, і з-під башти, із твані, витикалося біле обличчя з широко розплющеними очима. І коли б не ті очі застигли, можна було б подумати, що танкіст просто спить: такий у нього був умиротворений вид.

Під вечір я приєднався до невеликої групи військових. Дорога геть зовсім спорожніла, всі намагались триматись од неї подалі, тож рушили вбік від неї і ми, в напрямі на схід.

Спершу нас було душ сорок, не менше. Всі до одного рядові, жодного командира. Потім протягом першої ночі (ми йшли тільки ночами, оминаючи села, де могли бути німці) наша група зменшилася майже удвічі... Потім ще... Потім ще... Десь на четверту ніч нас лишилося троє і я, третій, тримався отих двох як прив'язаний. Мало того, що на одне вухо глухий і не можу визначити, звідки луна той чи інший звук, так ще й бачу погано, особливо вночі: все розпливається, тане у темряві. Я буквально тримався за спини моїх випадкових супутників, боячись їх загубити.

Ранок, коли нас залишилося троє, застав нас у густих коноплях біля якогось села. Ми саме збиралися зайти до крайньої хати в надії чимось розжитися (з учорашнього дня крихти не мали у роті), коли на високому пагорбі появилася велика колона військових, залунала незнайома мелодія.

Німці! Тільки вони могли йти отак серед білого дня, та ще й при тому співаючи.

Ми як стояли, так і попадали, а мелодія, стікаючи в притихле село, лунала все дужче і дужче, заповнювала весь навколишній простір, б'ючи болісно у вуха.

Та ось пісня урвалася. І коли ми наважилися виглянути з конопель, пагорб знову був порожній, а по селу лунали гортанні вигуки німецьких вояків.

— Поснідали! — зло сплюнув один із моїх напарників.— Сидітимемо отут до самого вечора.

— А якщо вони й заночують?

— Тоді підемо не ївши... А тепер — спати!..— Він улігся, демонстративно натягнувши пілотку на самісінькі вуха.

А мені довго не спалося. Дуже хотілося їсти, до того ж заважав шум, що докочувався од села. Гавкали знавісніло собаки, лунали постріли, кудкудакали кури, вищала якась сердешна свиня, адресована, мабуть, в казан німецьких вояків. Та згодом шум трохи вщух і я незчувся як заснув, і весь час, поки спав, мені снилася їжа.

Прокинувся далеко за південь. Страшенно боліла напечена сонцем голова, а може, не стільки від сонця, скільки од густого конопляного духу: повітря було аж зелене і в'язке, як вода.

Ледь звів важку голову і побачив, що я лишився один: обидва супутники зчезли безслідно, лишивши мені на спомин гвинтівку. Я підхопився, та одразу ж і впав, бо все

пішло обертом, і довго лежав, борючись із нудотою, що підкочувалася під самісіньке горло.

Втекли!.. Кинули!.. Що ж тепер робити? Як я один, глухий і сліпий, доберуся до Дону?

Згадав про німців. Обережно звівся, до болю, до різі в очах став вдивлятися в найближчі садиби, вдивлятися і вслухатись.

Жодного звуку, жодного руху, село наче вимерло. Певно, німці забралися геть. Перепочили та й подалися собі геть далі. Село німіло під сонцем і було таке тихе та мирне, наче ворожі солдати й не товклись нещодавно по ньому.

Отже, німці пішли. То, може, мої два напарники скористалися цим та й сидять зараз в оцій крайній хаті? Чому ж вони мене не збудили?

Я ще трохи пождав, а потім вийшов із конопель (скільки й житиму, пам'ятатиму важкий отой дух конопляний!). Вийшов та й подався до крайньої хати. Ішов, приглядаючись та прислуховуючись, ладен щомиті упасти: ні, німців таки й справді немає, он і якась тітонька несе спокійнісінько воду.

— Тьотю!.. Тьотю!.. Німці забралися?

— Ой Господи, як ти мене налякав!.. Звідки ти взявся?

— Звідти,— кивнув на коноплі.— А до вас ніхто не заходив?

— Заходило двійко. Поїли й одразу ж забралися... Та ходімо до хати, не мозольмо недобрих очей.

Вона вже здогадалася, хто я такий, та й трудно було не здогадатися, скільки отаких її вже провідувало.

— Куди ж ти підеш? — спитала після того, як напоїла та нагодувала (пив воду — стогнав, не міг одірватися од кухля).

— Мені б до Дону добратись.

— Ішов би ти додому, а не того Дону.— Вона вже розпитала, звідкіля я.— Матінка, мабуть, всі очі, тебе виглядаючи, виплакала.

— В оцьому? — показав на свою форму морську.

— А ти передінься. Передівся б, німці тебе і не тронуть. Вони тих, хто додому вертається, не чіпають.

— У що передітись? Іншого в мене немає.

— А зажди.

Пішла до скрині, підняла важке віко. Дістала сорочку, штани і піджак.

— Ану приміряй... Це лишилося від сина... Син, може, теж отак пробирається. На тебе і схожий. Приміряй, приміряй, не соромся!

Скинув флотське, приміряв: мов на мене й шите.

— Візьміть,— простягнув їй свою форму. Як не жалко, але ж не йти в ній серед білого дня.

— Бог з тобою, дитино!.. Я на чужій біді не багатію. Ховай до торби, вона тобі ще знадобиться. Може ж, і моєму яка добра душа допоможе...

Отак я й вирушив додому вже у цивільному. Ішов уже вдень, а вночі одсипався

здебільшого в сараях та клунях, і мене жодного разу не зупинили німці, хоча щодня зустрічалися довгі колони, що сунули на схід, лише одного разу зупинили румуни... Але про румунів пізніше, а зараз варто розповісти, як я ледь не одружився, або, точніше, мене ледь не одружили, і як я уникнув того несподіваного шлюбу.

А одружити мене захотів один дядько, до якого я попросився переночувати. Дядько був з отих міцненьких хазяїв, яких і колгоспові не вдалося розорити,— все у тому його дворі аж сяяло: і велика свіжовибілена хата, і сарай, і комора, і повітка, і хлів, і навіть тин з лози свіжо-сплетений та пофарбовані ворота,— дядько був на всю губу господарем, навіть війна, здавалося, обійшла його стороною, він і мене не впустив отак запросто, а з далеким прицілом: дядько видивлявся серед нас, оточенців, собі зятів, а двом своїм дочкам — чоловіків. Тож він і на мене прицілився як на можливого зятя, а щоб випробувати, чи підійду я для його хазяйства, домовився ще за вечерею, щоб я йому викопав погріб:

— А я тебе не зобижу.

Погріб, то й погріб, чому ж не допомогти добрій людині, була б лише справна лопата. Знайшлася і лопата, удвічі більша од нормальної але я не осоромився, копав увесь день, аж спина тріщала, і дядько лишивсь задоволений. І вже за вечерею повів мову про те, щоб я залишився у нього.

— Вибирай, яка тобі до вподоби. На якій хочеш женися.— Дівчата, пирснувши, вискочили одразу ж з-за столу, а дядько після вечері повів мене до другої кімнати, де стояло ліжко з подушками до самої стелі.— Отутечки й житимете. А не схочеш — окрему хату поставлю. Двору вистачить.

Отут би мені й погодитись, дуже ж бо смачно годували у дядька, та й дівчата були до біса гарненькі, хоч женись на обох, але я нутром відчув, що ярмо в цього дядька ще важче, аніж лопата, що він уже як упряже, то не звільнишся до самої смерті. І ще на світанку (ночував на сіні у клуні) завдав ноги на плечі та й дременував світ за очі.

Хоча завдати ноги на плечі було не так просто. У дворі всю ніч гуляв пес завбільшки з теля, такої потвори пекельної я ще не бачив, на чорта й схожий, весь день, поки я копав погріб, він люто гавкав на мене, і коли я вдосвіта встав і вийшов обережно надвір, пес уже мене наче й ждав: підбіг, чорний, як ніч, та й ткнувся мені в коліна. У мене й душа отерпла од страху: ну зараз укусить або, ще гірше, загавкає і тоді розбудить господаря... Я довго стояв стовпом, боячись поворухнутися, а клята тварина все тикалася в мої коліна, мов приміряючись, з якого боку краще куснути... Врешті я наважився і повільно позадкував до воріт, а пес ішов слідом за мною і все штовхав у коліна.

Провів мене аж на вулицю. І жодного разу не гавкнув.

Тож уже на вулиці я завдав ноги на плечі.

Ранок застав мене серед степу, і тут я зустрів двох румунів. Що це були саме румуни, я визначив по чорних високих шапках. Вони їхали на парокінній підводі і, побачивши мене, враз зупинилися. Один із них наставив на мене гвинтівку, а другий, зіскочивши на землю, жестом покликав до себе. Вправно зняв з мене торбу, витрусив

усе, що в ній було, прямо на землю. Ретельно перебирав мої речі, а другий продовжував цілитися у мене з гвинтівки.

Перший румун відкинув набік шинелю, туди ж полетіли флотські штани й смугаста майка. Взяв білу хлібину й добрий шмат сала, по решті ж копнув ногою, показуючи, що можу забрати назад. Стрибнув на воза, і його напарник погнав одразу ж коней.

А я тремтячими руками збирав усе в торбу. На рукаві шинелі були нашиті червоні зірки, які я не догадався спороти, і я потерпав, що румуни могли подумати, що я політрук, та й узяти в полон або, ще гірше,— пристрелити. Спробував здерти зірки, але вони були так міцно пришиті, що не знімалися. Ну, гаразд, зупинюся на ніч та й попрошу в хазяїв ножа.

Щоб не спокушати долю, вирішив не йти головною дорогою, де весь час рухались німці, а манівцями. І тільки звернув, тільки відійшов із п'ять кілометрів, як назустріч — де він і взявся — мотоцикліст. Німецький солдат. Мундир розстебнутий, пілотка за ременем, вітер тіпає білу чуприну, а на грудях — автомат. Під'їхав, загальмував, поставив одну ногу на путівець.

— Ком!.. Ком!..

Цікаво, що цей забиратиме?

— Вогін дорф Лук'яновка?

Ага, питає про якесь село. І хоч я не знав, де те село, все одно показую в тому напрямі, звідки ішов: так мені хотілося його пошвидше спекатися.

— Там Лук'янівка!.. Там!

— Гут... Данке шен!.. — Блиснув білозубою усмішкою, покотив далі.

А я стояв і дивився йому вслід. Не відчував жодної ненависті, цей німець виділився з безликої маси смертельних ворогів, яких мав ненавидіти люто, і я навряд чи й вистрелив би у нього з рушниці, аби та рушниця була зараз в моїх руках.

Більше я ні з ким не стрічався. Аж поки й дістався до села, в якому жила ота молоденька дружина учителя Шура, що ми її підібрали, коли евакуювалися до Дону.

Цікаво, чи повернулася вона в рідне село? Мені страшенно хочеться її зустріти, розпитати про мамусю й тьотю Аню.

Ось, здається, і її хата — про всяк випадок питаю зустрічної тітоньки, чи тут живе Шура.

— Шура?

— Еге ж, дружина учителя... Вона евакуювалась недавно.

— Вернулась, вернулась... А ти їй хто такий будеш? Кажу, що евакуювалися разом, а оце вертаюсь додому.

— Син отих учительок?.. Вони теж додому поїхали... Шурко!.. Шурко! Осьо гість до тебе!

На той оклик вибігла Шура. Сплеснувши зраділо в долоні, засяяла усміхом:

— Знайшовсь, слава Богу! А я вже думала, що ти не вернешся. Переживали за тебе не знати і як!

— Я на хвилину,— кажу не так їй, як отій тітоньці, що стоїть нашорошивши вуха.

— Не вигадуй! — обрива мене Шура.— Тітко Одарко, це син тієї вчительки, що я з ними і їхала.— І знову до мене:— Погодую, відпочинеш з дороги, а тоді вже підеш... Ходімо до хати! — Взяла мене за руку, як маленького, повела за собою у двір.

Пообідавши, я хотів рушати далі, але Шура мене не пустила:

— Побудь у мене днів зо три. Накосиш сіна для моєї корови. А додому ще встигнеш.

Шура вже встигла переодітись у святкове і була такою гарненькою, що я не міг їй відмовити.

— А чим косити?

— Косу дістану... Так залишишся? — зраділо.— От спасибі тобі! А то я й не знаю, що без тебе й робила б.

А увечері послала мені на підлозі. Поруч з ліжком, на якому спала з сином.

— Як перечеплюся вночі, то не лякайся,— засміялась лукаво.

Мене так і обсипало жаром. Уже в темряві чув, як вона роздягалася, як у ліжку пошепки перемовлялась із сином, як той попросив:

— Можна, я піду спати до дяді?

— Питай у дяді,— засміялася Шура тихенько, і той сміх мене знову обсипав жаром.

— Дядю, можна до вас спати?

Я не відповідав: удав, що вже сплю. Бракувало ще мені дристуна під боком! А вони ще довго про щось перешіптувалися, поки я й незчувсь, як заснув.

Прокинувся од мамусиною тривожного голосу:

— Толюсю, тікай!

Голос пролунав так виразно, наче мамуся стояла у мене в головах. Не тямлячи, де я і що зі мною, я розплющив очі й одразу ж побачив якусь білу мару, що схилилася наді мною, піднімаючи ковдру. Зі страху я буцнув її ногами, і мара, ойкнувши, відлетіла у темряву.

І лиш тоді, як вона ойкнула, я впізнав у тій марі Шуру. Вона мовчки полізла на ліжко, а я ще довго не спав, роздумуючи, чи вона оце справді стояла наді мною, чи то мені приверзлося.

А вранці Шуру мов підмінили. Де й подівся привітний усміх, ласкавий погляд. Ходила якась сердита, уникала мене поглядом. Мовчки поснідали (мені й шматок не ліз до рота), я вже зібрався йти косити, як вона непривітно сказала:

— Не треба. Я передумала. Вертайся краще до матері. І я, як обпльований, вийшов із двору.

Ішов увесь день, аж під вечір зупинився в одному селі. Йшов вулицею, вдивляючись, у який двір завернути. Щоб і корівка була, щоб і в печі топилося, бо я таки добре зголоднів протягом дня: Шура не вкинула до моєї торби й сухарика.

Ага, ось те, що мені потрібно: посеред двору щойно завезене сіно, ще і в копицю не складене, а з димаря в'ється мирний димок.

— Тьотю, можна у вас переночувати? На оцьому ось сіні.

Вкотре я промовляю цю фразу. І не було ще випадку, щоб мені відмовили, порадили ночувати деінде.

— Ночуй, сіна не жалко. А ти куди йдеш?

Це теж — обов'язкова анкета. Що я на неї відповідаю в кожному дворі, зупиняючись на ніч.

— Студенок?.. Знаю. Кілька разів там бувала... Та тобі уже недалеко: завтра до обіду й дійдеш... Ой, що ж це я: розпитую, а ти, мабуть, голодний! Ходімо до хати!

Ох і смачні ж вареники були в цієї тьоті! І з сиром, і з вишнями, а до них — мед і сметана. А пухкі — так у роті й тануть.

— їж, їж, бач який ти худючий! Шкіра та кості, прости мене, Господи.

Я і їв, аж за вухами лящало. Ум'яв не менше двох десятків.

— Молочком, молочком запивай.— Налива молоко, і воно аж шумить, вкриваючись білою піною.

Поруч вечерея її син. Хлопець років тринадцяти. Худеньке обличчя, вуха, як у зайця, ворущаються.

— Як тебе звати? — питаю його стиха, коли хазяйка одвернулась до печі.

— Василь... Ти на сіні спатимеш?.. Візьми й мене.

Сидить, очей з мене не зводить.

І вже коли вляглися на сіні (господарка довговмовляла спати у хаті), коли полягали рядком — обличчям до всіяного зорями неба, він поцікавився:

— Ти воював? Кажу, що воював.

— І багатьох німців убив?

— Убивав — не рахував.

— А я не вбив іще жодного...— Васько повернувся обличчям до мене, і очі його аж горіли.— Ти нікому не скажеш, що я тобі зараз скажу?

— Нікому.

— Чесно не скажеш?.. Мого батька німці забрали. Старостою всього району... То я його вб'ю, а сам у партизани подамся. Я вже й гвинтівку знайшов, без затвору поки що... А ти теж у партизани підеш?

— Піду,— обіцяю Васькові. І наші ліси постають перед зором. І по цей бік Дінця, і по той — укривають всі кряжі. Буде де розгулятися.

Дивно, чому я досі жодного разу не подумав про партизанів?

Йшов другого дня лісом й уявляв себе за отими он деревами — з автоматом, а то й з кулеметом.

* * *

— Тільки, стій!.. Не ворущися!.. Не ворущися, кажу!.. Я буквально на одній нозі застигаю посеред піщаної

коси, що прилягає до Дінця.

Микола повільно підходить до мене, дивлячись пильно під ноги.

Підійшов, присів, ткнув пальцем у ледь помітний горбик, на який я замалим не наступив:

— Бачиш?

Обережно згортає пісок, і на світ появляється прямокутна дощечка.

— Міна?

— А що ж іще?

Мене кидає в жар. Уявив, що б сталося, аби я наступив на той прямокутник. Вибух, сніп нещадний вогню і моєї ноги як не було б. Обережно присідаю і аж тепер бачу ще один горбик... іще... Праворуч... Ліворуч... Попереду... Коса всяна мінами, наче картоплею, одному Богові відомо, як ми не наступили на жодну. Ну хай я недобачив, а Микола?

Микола між тим вже викопує міну. Пальцями розриває пісок, дістає дерев'яну коробку, обережно звільня кришку. Ось і двістіграмова шашка толова, схожа на жовтий брусок мила, ось і зведений бойок, і тонкий, як олівець, капсуль-дстонатор: пекельна штукovina, наповнена гримучою ртуттю. Без нього оця двістіграмова плитка абсолютно безпечна: по ній можна бити щосили, кидати об землю або у вогонь — згорить, а не вибухне.

— Є одна,— каже Микола, ховаючи капсуля-детонатора до кишені.— А ось і друга,— нахиляється над наступним горбиком.

Я теж присідаю над міною. Згортаю обережно пісок, намагаю пальцями твердий прямокутник. І здається мені, що міна ворухиться у мене під пальцями...

За годину ми розмінували всю косу. Наші кишені повні капсулів-детонаторів, толові шашки акуратно складені в ямку, ямка засипана старанно та ще й помічена, щоб можна було потім знайти.

— Пудів зо три! — задоволено каже Микола.— От би рвонуло!

— Дай час — рвоне,— обіцяю Миколі. Хоч і сам ще до ладу не знаю, що ж ми будемо толом цим висаджувати в повітря. Відступаючи, наші війська знищували все під мітлу — жодного місточка уцілілого. Хіба що німці заходяться щось відбудовувати, от тоді ми і згадаємо про цей тол.

— Треба буде перенести в наш бліндаж,— каже Микола.— Бо ще хтось знайде та забере.

— Кому він потрібен?

— А рибу глушити!

Рибу — це дійсно. Он хлопці, які зголосилися розчищати луки од мін (пропада сіно, чим годувати худобу?), майже щодня повертаються з рибою. Мішками приносять.

— Завтра прихопимо мішки та й однесемо,— каже Микола.

— Селом? Серед білого дня? А як хтось перестріне?

— Увечері, коли стемніє.

— А поліцаї?

— А ми городами.

— А бліндаж по темному знайдеш? Бо не мені, звісно, шукати той бліндаж серед лісу.

— Запросто.

Миколі все запросто. От у кого вже нерви — мотуззя! Я ще жодного разу не бачив, щоб Микола чогось злякався, завагався у чомусь.

Вертаємося у село. Розмінованою вже дорогою (тільки ямки чорніють), що веде через луки. Ліворуч бачимо хлоп-ців-мінерів, вони порпадають у високій траві, знешкоджуючи міни. В кожного за плечима гвинтівка: нещодавно, не ітигаючи згоди, посватали усіх в поліцію. Вдень — міни, а вночі охороняти порядок. Орднунг. Німецький. Дехто пробував брикатись — таких викликали в управу, суворо запитували: "В гестапо захотів?.. Зараз отпраavimo!.." — Запитував нещодавно призначений начальник поліції, брат уславленого машиніста-орденоносця, депутата Верховної Ради. Колишній командир Червоної Армії, до того ж кажуть, що, потрапивши у полон, одразу й зголосився у поліцію.

От по кому плаче куля!

— Мішок не забудь,— нагадує на прощання Микола. Розстаємось на греблі. Миколі — ліворуч, у Малу Яре-

мівку, мені ж — праворуч, у Студенок. Села фактично злилися до купи, ділить їх лише великий став, що бере початок од лісу та й виплескується на луки.

Йду додому, думаючи про те, що ж казатиму мамусі. Обов'язково стане допитуватись, де бродив цілий день, чому не приходив обідати.

Бідна мамуся! Коли б вона дізналася, де ми ходимо, що ми збираємо, ким збираємось стати — умерла б! Одного бліндажа їй би заочі вистачило б!

Ось уже місяць, як я удома. Кінчається літо, як ніколи сумне, невеселе: німець, кажуть, уже на Уралі, а тут вже й управа, й поліція, і замість колгоспу — земельна громада: той же колгосп, тільки з іншою назвою, ті ж бригади і ланки, та ж робота на спільному полі. Дехто спершу надіявся, що німець розпустить колгоспи, стане наділяти землею селян, та надія ця скоро згасла, бо німець — він недурний, німець зразу розшолопав, з кого легше контрибуцію брати: з колгоспу чи з одноосібника-дядька,— ось про що гомоніли між собою дядьки і я якось був присутній при такій розмові, коли наш сусіда, дядько Іван, примруживши око, казав до дядьків:

— Ви що, думаєте, Гітлер дурніший од Сталіна? Він зразу змикитив, що колгоспи розпускати не треба. Розпусти нас — розліземось по норах, як ховрахи. А так: усе на виду, бо гуртове — чортове. Сталін три шкіри з нас дер, і цей буде дерти.

Я того сусіда одразу ж зненавидів. Як вія сміє так говорити про Сталіна! Сталін для мене був богом, все найкраще, що коїлося в світі, брало початок од нього.

А цей розтуля свого рота чорного. От кому б ворота замінувати!

Весь оцей місяць я ходив на жнива. Не з доброї волі, а з примусу. Селом, не минаючи жодного двору, пройшлись поліцаї, загадуючи на роботу: збирати врожай для непереможної німецької армії. Вихід на роботу обов'язковий, хто ухилятиметься, того під арештом відправлять до району. Як саботажника. А там — табір, а то і петля. Гнали старих і малих, вдома лишалися тільки хворі та ще й ті, хто уже й ходити не міг.

Поле було за Дінцем, за вісім кілометрів, тож виходили рано-вранці, а поверталися затемно. Діди та дядьки косили достиглу пшеницю, жінки в'язали, а молодь зносила важ-кенні снопи у копи й полукіпки, а потім — у великі стоги. Обіцяли, що, коли обмолотимось, німці видадуть людям зерно, бо ж треба якось жити на світі, та одного

дня під'їхала ціла колона машин та й забрала ще необмолочений хліб у село, де була молотарка.

Тільки ми те зерно й бачили.

Але нам — мамусі, тьоті Ані й мені — було чим зустрічати зиму. В перший же день, коли я повернувся додому, мамуся показала два мішки пшениці, що лежали під ліжком. Підібрали на дорозі з якоїсь машини, що обламалася.

— Назбираємо ще жолудів, то якось протягнемо до весни,— сказала мамуся.

І майже всю осінь ми ходили до лісу по жолуді. Потім їх пережарювали, товкли в ступі, а зерно мололи потай в жорнах. Змішували половина на половину та й пекли хліб: важкий, наче цегла і гіркий, як полин. Але це все ж був хліб, розрізаючи кожную хлібину, стежили, щоб і крихта не впала додолу.

Під час жнив я подружився з молодшим од мене на три роки Сушком Миколою, Сергійковим однокласником, а згодом і з двома його однолітками: Карпуновим Костем та Іваном Лобком. Їх обох якось привів до мене Микола і сказав:

— Цим можна вірити. Не продадуть.

У мене з Миколою вже не було таємниць. Ми вирішили в першу чергу озброїтися, а там видно буде, як воюватимемо з німцями і поліцаями. Мабуть, і шлях замінуємо, по якому відступатимуть німці. Що німці таки відступатимуть, рано чи пізно, ми не маємо жодного сумніву. Віра в їхню неминучу поразку сидить у нашій крові. Краще вже смерть, аніж жити під німецьким ярмом. Це не гасла, ні, не красні слівця — це глибоке наше переконання.

Із зброєю в нас не було жодних проблем: її вздовж Дінця валялося стільки, що вистачило б озброїти не одну стрілецьку частину. І хоч поліцаї-мінери вже добре прочесали всі луки і відвантажили до району не одну підводу боєприпасів, вони все одно не могли все підібрати. Так що знайти гвинтівку чи підібрати карабін було не так трудно, а от як пронести через село до бліндажа, що ми його обладнали посеред лісу?

Врешті надумались розбирати гвинтівки на місці по частинах і переносити: приклади — окремо, дула — окремо, затвори також. Запихали в штани та під сорочки, ще й зверху маскували піджаками, а набої, толові шашки й гранати складали в мішки, пополам із жолудями. Як ми жодного разу не попалися, я й досі дивуюсь, але наш бліндаж потроху-потроху перетворювався на справжній арсенал: зо два десятки гвинтівок, ціла гора набоїв до них, гранати й запали, толові шашки і капсулі-детонатори ще й кілька мотків бікфордого шнура. Бракувало лише кулемета, кулемет був нашою блакитною мрією. Без нього ми не уявляли нашу діяльність.

Тож, шукаючи кулемет, ми й забрели з Миколою на оте мінне поле.

Кулемет знайшов Карпунов. У Дінці, на мілизні, при самому березі. Як поліцаї його й не помітили? І не ручний, Дегтярьова, неоковирний, як дишло, а танковий, схожий на збільшений автомат з круглим диском на шість десятків набоїв. Диски такі в нас уже були, підібрали по танках, що стояли, підбиті, розбомблені по той бік Дінця. Понад десяток дисків. Так що кулемет цей як з неба звалився.

Завдав же він нам мороки! Кожну деталь, густо криту іржею, треба було вимочити

в гасові. А де дістати той гас, як не вкрасти у батьків, що трусилися над кожною його краплею. Виціджували потай із ламп та й зносили в слоїках до бліндажа, зливаючи в довгеньке коритце.

Та ось кожна деталь старанно очищена, змащена, припасована на місце. Вставляємо диск, натискаємо на гачок (натиснув Микола), і кулемет враз ожив, ожив так, що ми ледь не оглухли від басовитої черги.

Вертались додому як ніколи щасливі.

Першу нашу партизанську акцію ми провели десь в кінці жовтня і була вона сільською по звичаю: вимазали поліцаям дьогтем ворота, як дівкам, що втратили честь. Дьоготь дістав Микола, в нього батько був лісником і тримав про запас цілу бочку.

Поділилися на дві пари: я і Микола, Кость та Іван, діждалися темної ночі та й рушили з квачами селом.

Квацював ворота Микола, а я стояв на чатах, пильнуючи, щоб ніхто не застукав зненацька. Біля чергових воріт на нас люто загавкав собака, одразу ж засвітилося світло, клацнула клямка. Ми кинулись навітікача, Микола перечепився, упав, та одразу ж і підхопився, мене наздоганяючи,— вже майже з порожнім відром: весь дьоготь вилився йому на штани.

Зупинилися аж на греблі, що підпирала ставок. Зачаїлись під вербою, прислухались. Тиша, ніде і не блимне. Згодом залунали поспішні кроки, появились дві темні постаті: Кость та Іван.

— А нас пес наполохав, Микола он штани зіпсував. Розмовляли пошепки, така була напружена тиша. Постояли, прислухаючись, і розійшлися: хлопці в бік

Малої Яремівки, вони там і жили, я ж повернув назад. Ішов і під кожним двором мені ввижався поліцай.

Другого дня гуло все село: хтось повимазував поліцаям дьогтем ворота. Поліцаї злі, як чорти, ходили од хати до хати, брали за петельки кожного хлопця.

— Ану, показуй руки! — Дивилися, чи не лишилось якогось сліду од дьогтю.

Тож добре, що в мене були чисті руки, а друзі мої жили в Малій Яремівці, а не в Студенкові: інше село, інший район і навіть область, там були свої поліцаї, які й не думали перевіряти хлопцям долоні. Навпаки, вони були аж задоволені, що їхні колеги так пошилися в дурні.

Тож операцію можна було б вважати успішною, аби не Миколині штани: жодного гасу не вистачило б їх одмочити.

Добігши до двору, Микола їх скинув та й запхнув під колоди, що лежали під сараєм. І вже без штанів пробрався до хати.

Вранці кинулись — немає штанів. Микола клявся і божився, що клав їх на місце, та батьки йому не вірили.

— Допарубкувалася бісова личина, що вже й штани загубила! — лаявся батько.— Ходи тепер без штанів!

Кінчилось тим, що батько змушений був віддати свої штани. Празникові...

— Загубиш і ці, то й на очі не попадайся!..

Кілька днів ми сиділи притихлі, як миші. А потім взяли за своє.

Надходила річниця жовтневої революції, сьоме листопада. Ми не могли не відзначити цю дату. Але як? Напасти на поліцію? Підпалити управу? Сперечалися, думали: врешті-решт вирішили вивісити червоний прапор. Посеред села, на крамниці, що порожня стояла в центрі на вигоні. На управі теліпався прапор із свастикою, управу охороняли день і ніч поліцаї, та й дах був од землі високо — спробуй забратися. Крамницю ж ніхто не охороняв і головне: позаду був піддашок — рукою дістати.

Отже, на крамниці. Припасуємо до димаря ще й повісимо напис, що заміновано. Хай майорить, хай усі бачать, що влада радянська живе й помирати не думає.

Лишилося тільки дістати червону матерію.

Довго сушили голову, врешті Іван згадав, що бачив Костеву старшу сестру у червоній сукні.

Кость спершу не вдавався на вмови, посилався на те, що батько з нього сім шкур злупить, коли дізнається. Врешті я не витримав, сердито спитав:

— Ти партизан чи не партизан?

— Партизан.

— Який же ти партизан, коли тобі якесь плаття дорожче од радянської влади?

— Тобі добре так говорити,— образився Кость,— в тебе батька немає. А в мого, знаєш, які кулачища!

— В мене теж батько...— встряв Микола.

— Тебе ж батько не бив за штани!

— Не бив? А хто пужалном по спині утюжив? Синячище й досі є... Теж мені партизан: батька злякався!

— Я не злякався...

— Тоді тягни плаття! Не бійсь, все не візьмемо: знизу тільки на прапор одріжемо.

І Кость неохоче погодився.

Зготували прапор, стали нетерпляче чекати сьоме листопада. Точніше, не сьоме, а шосте, щоб уночі той прапор і вивісити.

Та сталася подія, що порушила всі наші плани: шостого листопада, опівдні, в селі появилася велика валка поліції. Душ, мабуть, із сто. Наїхали з усього району, зупинилися на ніч, щоб підібрати і наших поліцаїв, і згодом у селі знало і старе й мале, що поліцаї їхали до якогось Холодного Яру громити партизанів.

Я, коли дізнався, одразу ж побіг до Миколи.

— Пішли до хлопців!

По дорозі до Івана та Костя розповів йому про каральний загін.

— Нападемо? — мене аж трусило од збудження,

— А чого ж,— відповів незворушно Микола.— Тільки цур: я з кулемета стрілятиму!

Викликали Костя, а потім Івана, домовились, що як тільки смеркне, зберемося в нашому бліндажі. Сходитись по одному, щоб не впадало в око. Микола пообіцяв зачекати мене на узліссі, бо я боявся заблудитися по темному.

— Даром тільки плаття перевели,— журився Кость: він боявся батьків більше, ніж

поліцаїв.

Я до вечора не знаходив собі місця. Час наче застиг, вечір все не надходив, заскочила сусідка, тітка Наталка, розповіла, що у Варки, яка живе аж під лісом, збираються гулять поліцаї. Начальство. Варка вже й самогону нагнала.

Варка була відомою на все село самогонщицею. Наші поліцаї її не минали: бігали майже щодня пригощатися.

Ну, що зберуться у Варки, для нас краще. Попід лісом, метрів за сто від Варчиної хати тяглися шанці, викопані ще нашими військовими, отам ми і засядемо. Мені страшенно хотілося сходити, поки видно, подивитися, звідкіля краще стріляти, але я побоявся, що мене побачать поліцаї.

Врешті стало смеркати. Одягаю шинельчину (надворі вже холодно), демонстративно беру карти, що лежали на столі, кладу до кишені.

— Ти куди? — стривожено питає мамуся.

— До Миколи. В карти пограємо.

— Ти дограєшся,— встряє тьотя Аня.— Як вечір, так тебе наче вітром здима.

— Не ходив би сьогодні, Толюсю,— молить мамуся.— Глянь, скільки поліції.

Та я стою на своєму. Заспокоюю, що поліція у нас, в Студенкові, а не в Яремівці, тож ніхто мене не перестріне. Та й недовго побуду: трохи пограємо та й розійдемося.

— Гляди ж, не засиджуйся. Хай тебе Бог береже,— хрестить мене мамуся.

З приходом німців тьотя Аня й мамуся знову вернулися до Бога. Моляться на ніч за здоров'я Толі Старшого, Серпика і Костя, благають для них порятунку. Та й взагалі я помітив, що як тільки горе велике, люди згадують про Бога. Ось і в нашому селі появився священик і старші за віком, особливо жінки, ревно відвідують церкву, що відкрилася в колишньому клубі.

З холодком у душі виходжу надвір. Думка, що, може, я оце востаннє бачив мамуся, що мене можуть вбити або, ще гірше — важко поранити і тоді я потраплю до рук поліцаїв,— ця думка таким щемом відлунює в серці, що на очі мимохіть навертаються сльози. Я їх витираю сердито, боячись, щоб хто не помітив... Та й хто там помітить: довкруг ні душі. Все поховалося по хатах, здається, що й хати причаїлися, поприсідавши за парканами. Тихо, темно, моторошно... Іду, прислухаючись сторожко, чи не несе кого назустріч,— слава Богу, нікого,— ось і ставок, ось і гребля. Господи, хоча б тут не було поліцаїв!.. Під кожною вербою ввижається постать з націленою на тебе рушницею...

Та ось гребля кінчається і я вже в Яремівці. Тепер оцією вулицею — прямо до лісу.

Сушко зустрічає на узліссі:

— Чого запізнився?

— Та дома не пускали... А де хлопці?

— Хлопці вже на місці. В бліндажі.

Розмовляли пошепки, наче нас хто може почути. І від того ще більше стискається ліс, все темнішими стають дерева.

— Як там поліцаї? — цікавиться вже по дорозі Микола. Розповідаю йому, що

дізнався, почув:

— Чоловік двісті, не менше. З усього району зібралися. А начальство у Варки гулятиме. Отієї, що під лісом живе.

— Ну ми їм нагуляємо!

— Не боїшся?

— Вони нехай бояться! — цього чорта нічим не злякаєш. Навіть двохсотма поліцаями, що я їх заокруглив, додавши ще й наших охоронців порядку.

Ось і бліндаж. Кость та Іван вже всередині. Засвітили свічку, розбирають набої. Ділять гранати, сперечаються: кожен хоче взяти єдину "лимонку".

Мирю їх тим, що ні той, ні другий "лимонки" не візьме.

— А чого?

— А ти знаєш, наскільки осколки з "лимонки" розлітаються? Кинеш, тебе ж дістануть. Беріть РГД. Та не забудьте запали.

— Не забудемо.

Микола вже з кулеметом. За мною споряджені диски, я за другого номера. Ось вони, півмішка. Трасуючими набоями набиті. Щоб нагнати більше страху поліцаям.

Беру ще й карабін і набої до нього. А гранат не беру, гранати нам з Миколою не знадобляться.

А може, узяти? Ану ж набіжать поліцаї!

Кладу до кишені ребристу "лимонку". Ми ж будемо в окопі, всі осколки пролетять над нашими головами.

Ми про все вже домовились. Дійдемо до Студенка, Кость та Іван візьмуть праворуч, отією дорогою, що веде від залізниці. Підкрадуться поближче і кинуть гранати. А потім почнуть стріляти з гвинтівок. По селу, навмання, щоб наполохати поліцаїв, викликати на себе вогонь.

— Почнуть поліцаї стріляти — одразу ж тікайте до лісу. Щоб котрогось не підстрелили. Чуєте?

— Не глухі, чуємо.

— Глядіть же, не затримуйтеся. Одстрілялись — і негайно до лісу, до нас.

Я найбільше боюся, щоб вони не завозькались і щоб у когось не вцілила куля.

Микола і я візьмемо праворуч. До отих шансів. Засядемо в окопі і будемо чекати, поки поліцаї почнуть стрілянину. Отоді і заговорить наш кулемет...

Гасимо свічку, полишаємо бліндаж, йдемо вздовж залізниці, щоб не збитися з напрямку: од залізниці лишився < лише насип, та покарьовжені шпали, та рейки погнуті. Наші війська, відступаючи, пустили по колії паровози, впряжені у велетенські подоби плугів,— все переорали дощенту. А мости висадили до одного в повітря. Мертва тиша, тільки ми хекаємо, продираючись через густі кущі, оступаючись в невидимі ямки.

Ось і дорога. Зупиняємось, щоб трохи перепочити, я востаннє наказую хлопцям:

— Ваше завдання — розворушити поліцаїв. Обстріляєте, кинете гранати і біжка до лісу, до нас. Чуєте? Ну, йдіть.

Кость та Іван звертають на дорогу, одразу ж зникають у темряві. А ми рушаємо

ліворуч, в напрямі до окопів. Я нічого не бачу, мені весь час здається, що ми дуже вже забираємо ліворуч, та Микола заспокоює, що йдемо правильно.

Та ось ліс кінчається, а оно і окопи: чорніють високими брустверами. А далі, за сотню метрів — хати. В усіх хатах темні вікна, тільки в одній, що ліворуч, світяться всі до одного.

— Ото Варчина хата,— шепочу Миколі.

— Бачу. Гранату б туди.

Обережно сповзаємо в глибокий окоп, Микола прилаштовує кулемета на бруствер, я дістаю з мішка диски, щоб були під руками. Знімаю з плеча карабін, кладу поруч з кулеметом на бруствері.

Тепер справа за хлопцями.

Мина півгодини, а може, й година. Тиша стоїть така, що аж давить у вуха.

Де хлопці, чому не озиваються?

— Поснули, чи що? — сердито шепоче Микола. Вдивляємось у той бік, а в голові вже ворухиться думка,

чи не наскочили вони на поліцаїв. Тільки ні, тоді б ми почули голоси, а то й стрілянину...

Та ось праворуч лунають оглушливі вибухи... Один... другий... третій... четвертий... І слідом поспішливі постріли. Хлопці! Нарешті озвалися.

Вікна у Варчиній хаті враз гаснуть, звідти доноситься переляканий вигук, й одразу ж замиготіло, затріщало з кількох автоматів. Стріляли не в нас — у бік хлопців.

— Давай! — штовхаю щосили Миколу.

Микола розверта кулемет, натиска на гашетку. Довга трасуюча черга прошива нічну темряву, січе по Варчиній хаті, по тих, що стріляють. Автоматні вогні гаснуть, наче обрізані.

Потім ми дізналися, як поліційне начальство, поскидавши автомати, повзало по землі під трасуючими кулями, як ховалося за хату, а потім, не витримавши, дременуло в село, подалі від лісу...

Ми гасили один вогонь за другим, що спалахували то там, то тут, ми кінчали вже третій диск, коли з'явилися хлопці. Притупотіли, як загнані коні.

— Тікаймо, оточують!..

І мені одразу ж здалося, що попереду аж ворухиться од поліцаїв. Я вхопив "лимонку", висмикнув запобіжник, закричав хлопцям:

— Стрибайте в окоп! — і щосили пожбував гранату. Гучний вибух, хиже фурчання осколків. Ми вискочили

з окопу і щодуху помчали до лісу. А позаду наростала стрілянина, і кулі свистіли, і тьохкали, й чмокали над нашими головами.

Зупинились, захекані, аж біля залізниці. Стрілянина позаду все дужчала, ліс аж стугонів, навіть сюди долітали кулі, нам уже здавалось, що поліцаї, отямившись, рушили слідом за нами, тож треба забиратися геть, поки цілі. І ми знову побігли, тепер уже не в гліб лісу, а ліворуч, в напрямі до Яремівки.

Продиралися через густі куші, що чорті-коли й росли, перечіпалися, падали, гілля било нас в груди, в обличчя, шарпало одяг, бігли, поки й попадали, вибившись із сил. Стрілянина була мов ще лютіша, але тепер стріляли не навпроти нас, а далеко праворуч.

Куди тепер іти? Де подітись? Про те, щоб вернутись у село, навіть у Яремівку, не могло бути й мови. Яремівська поліція теж не могла не стривожитись і тепер чатує на вулицях.

Хіба що в наш бліндаж? Пересидимо до ранку, а там буде видно.

І тут Микола згадав про свою далеку родичку, яка жила у лісництві.

— Ходімо до неї.

— А не видасть?

— Не видасть. У неї чоловік командир. Десь на фронті воює.

В лісництві я вже не раз був. Акуратна посеред лісу садиба, кілька ошатних будиночків і в одному з них живе Миколина родичка.

Тепер треба подумати, куди подіти зброю. Не заявлятися ж в лісництві з гвинтівками та з кулеметом.

'Майже навпаки знаходимо неглибокий окопчик, складаємо на дно свою зброю. Ламаємо соснове гілля, маскуємо старанно. Звільнившись од важкого мішка, я зітхаю полегшено: диски так натовкли мені спину, що вона аж пече.

Вже не біжимо — йдемо темним лісом. Ось і лісництво.

— Заждіть,— каже Микола.— Я піду сам.

Йде у двір, а ми стоїмо й слухаємо рясну стрілянину, що не вщухає й на мить. Стрілянина, здається, посувається все ближче і ближче. Невже поліцаї посунули в ліс?

Появляється нарешті Микола:

— Пішли.

Заходимо до хати. Вікна в кімнаті вже позавішувані, сяє велика гасова лампа. Побачивши нас, Миколина родичка сплескує в долоні:

— Господи, на кого ви схожі!

Ми, як чорти, в реп'яхах. З ніг до голови. На мені за реп'яхами й шинелі не видно. Скидаємо верхній одяг, починаємо чиститись од колючої напасті.

Миколина родичка (не пам'ятаю, як звали ту мужню жінку, адже коли б нас застукала у неї поліція, їй теж би світила шибениця), коли ми с'як-так одчистились од реп'яхів, береться слати нам постіль. На підлозі.

— Куди ви зараз підете? Не чуєте, що робиться? Чуємо. Поліцаї мов збожеволіли: смалють у ніч з усіх

видів зброї. Жбурляють навіть гранати: раз по раз чуємо вибухи.

Лягаємо покотом. Не знаю, як хлопці, а я заснути не міг: вслухався у стрілянину, що тривала аж до світанку.

Рано-вранці вертаємося в село. Йду через греблю — ні душі. Скрадаюсь порожньою вулицею — жодного поліцая. Лише заанімілі хати.

— Де ти був? ^

Тьотя Аня лежить на ліжкові — стогне, на лобі у неї мокрий рушник. На мамусі ж немає лица.

— Ми думали, що тебе вже й живого немає! Оправдовуюсь як тільки можу. Кажу, що грав у карти

в Миколи, а почалася стрілянина — побоявся вертатись додому. В Миколи й заночував.

— Ти хоч би про нас подумав, як про себе не думаєш,— каже плачучи мамуся.

Ну, що мені ще казати? Я мимохіть заздрих партизанам, над якими ніхто не лив сльози, не хапав за поли. Спробували б вони повоювати під наглядом мамусі чи тьоті Ані!

Поліцаї, що вчора наїхали до Студенка, забралися, звідки й приїхали: побоялися, мабуть, лишитися ще на одну ніч. Протягом ночі вони вдумрилися вистріляти всі набої, вижбурляти всі гранати. Стріляли до ранку, а поткнутися в ліс так і не наважилися.

Так була зірвана акція по знищенню холодноярівських партизанів. Селом котилася чутка, що на поліцаїв напав цілий загін партизанів, з кулеметами і навіть гарматами, чутку цю розпустили самі ж поліцаї. Вже пізніше ми довідалися, що кількох поліцаїв, в основному начальство, німці нагородили медалями. За хоробрість, виявлену при розгромі партизанського загону.

А нам — нова неприємність. Якась нечиста сила знайшла наш замаскований окоп та й забрала кулемет разом з дисками, прихопила карабін та гвинтівки. За гвинтівками та карабіном ми не дуже й журилися, цього добра в нас було навалом, а от кулемет... Кулемет треба було дістати за будь-яку ціну, Микола згарячу навіть запропонував викрасти у поліцаїв, але як його викрадеш, коли управа, де перебувала поліція, охоронялася день і ніч, тож вирішили обнишпорити всі наші танки, які стояли, покинуті, по той бік Дінця.

Не день і не два ходили ми за Дінець. Вже й сніг випав, уже й ударив мороз і скував річку кригою, а ми все поверталися з порожніми руками. Танкісти, втікаючи, позабирали всі кулемети, лишаючи лише запасні диски, що валялися майже в кожному танкові. Врешті далеко в лісі, майже під Святогорськом, ми знайшли одинокий танк з кулеметом. В танк чи то поцілила бомба, чи то танкісти його підпалили, він весь обгорів, але з башти поруч з гарматою стирчав кулемет.

Все вигоріло дощенту і всередині і поки ми дістали той кулемет, то перемазались по самісінькі вуха. На моїй чорній шинелі ще не так було видно, Микола ж наче виліз із печі.

Кулемет теж обгорів, усущіль взявся іржею. Ми попомучились, поки його розібрали та поклали у гас...

Стояла холодна зима. Ми, як завжди, жили впроголодь, але до окупації мамуся й тьотя Аня одержували хоч якусь зарплату, а тепер ні копійки за душею. Мамуся журилась, журилась та й ударилась в комерцію: хтось їй сказав, що на Донбасі можна збувати живицю. Я надовбав у лісі сосновому добру торбу тієї живиці, і мамуся одного морозного ранку рушила в далеку дорогу: пальтечко ще з років дівочих, ватяні

валянки, нею й пошиті, санчата, позичені к хазяїв.

Не було її щось з тиждень. Ми вже не знали, що й думати, як вона пізно вночі постукала у вікно.

Сиділа потім за столом і весь час куняла — так заморилась.

Вторгувала за живицю солі й тютюну. Половину одібрали поліцаї в якомусь селі вже по дорозі додому, а решту таки довезла: тепер буде на що вимінювати буряк і картоплю, цибулю та моркву, а про молоко ми не сміли і думати, на молоко б не вистачило.

Ще кілька разів ходила макуся на торг, і останнього разу ледь не лишилася по той бік фронту: повернулася за день перед тим, як появилися наші війська.

Та війська наші з'явилися пізніше, тепер німці заходилися ладнати залізницю, що вела з Донбасу на Харків, відбудовувати висаджений нашими військами міст через Оскіл, що впадав у Дінець. Той міст нас найбільше цікавив: ми вирішили висадити його в повітря, як тільки німці закінчать роботу. Разом з ешеленом, що піде по залізниці, бажано з танками. Знайшли в лісі німецьку бомбу, що не вибухнула, підвезли її поближче до майбутнього мосту. Для цього скористалися санчатами, що їх узяв із дому Кость, наче для того, щоб привезти з лісу хмизу. Санчата аж тріщали під вагою стокілограмової туші, ми пообар-балися в глибокому снігу, обходячи кущі та дерева, поки зовсім знесилені підтягнули бомбу поближче до майбутнього мосту.

Ще один міст нас цікавив — через Дінець. По ньому рухалися німецькі машини й підводи і був він од нашого села далеченько. Його ми теж планували висадити в повітря, коли німці почнуть відступати. Що німці рано чи пізно відступатимуть, ми не мали жодного сумніву, як не могли примиритися із своїм життям в окупації. "Краще померти, аніж жити під німцем!" — казали ми не один раз, і це не було бравадою хлоп'яків, які ще по-справжньому й пороху не нюхали (мені пішов двадцятий, а Микола, Кость та Іван на три роки молодші від мене).

Ще ми плекали надію на зв'язок з якимось партизанським загonom, у якого був би приймач. Не могло ж того бути, щоб наші, відступаючи, не лишали в німецькому тилу партизанські загоны. Ми були сліпі й глухі, ми не знали, що діється в світі, де наші війська, як вони воюють з фашистами. Ми не вірили побрехенькам поліцаїв, що Червона Армія вже фактично розгромлена, що взята Москва, а більшовики аж за Уралом. Ми марили приймачем, але на початку війни був строгий наказ здати всі приймачі і єдиний радіоприймач, що був у Миколиного батька, помандрував до району та й дістався тим же німцям. Навіщо одбирали у людей радіоприймачі, ми так і не знали.

До речі тоді ж поодбирали й мисливські рушниці. Щоб хтось не надумався стрільнути в німця, чи що?

Ще ми надумалися, що, як тільки настане весна, так і перейдемо в ліс. Станемо партизанить по-справжньому.

Не знаю, чи довго б ми протримались в наших лісах. Вони тяглися вузьенькою смужкою по обидва боки Дінця й навряд чи ми знайшли б у них надійний притулок.

Але й партизанити, сидячи вдома, ми теж не могли: щоразу пояснюй батькам, куди йдеш та до кого та коли додому повернешся. Я вже так забрехався, що мамуся й тьотя Аня стали підозрювати, що я завів дівчину, і боялися по-справжньому, щоб я не надумав женитися.

Десь в кінці січня чи на початку лютого як грім з ясного неба з'явилися наші війська. Я саме снідав, коли до хати вскочив захеканий Кость:

— Поліцаї тікають!

Я так і застиг з ложкою в руці.

— Які поліцаї? Куди?

— Од нашої армії... Цілісінька валка...— випалював Кость.— Зупинилися біля управи... Наші теж до них приєдналися...

Кинувши ложку, я вибіг з-за столу, ухопив шинелю та шапку: "Не дати втікти!.. Не дати їм утікти!.." Вискочив слідом за Костем під розпачливий мамусин крик: "Куди?! Не пушу!"

— Де Микола та Іван?

— Побігли до бліндажа. А мене за тобою послали. Захекані, вскочили в бліндаж. Микола возився з кулеметом, Іван набивав кишені набоями.

— Нападемо?

— Нападем. Тільки не біля управи — можемо не встигнути. Хай на луки виїдуть.

Озброїлися, поспіхом залишили бліндаж. Бігли вже не ховаючись та не маскуючись. Перетнули Яремівку, вскочили на луки. Й одразу ж побачили валку, що рухалася в напрямі Дінця. З десяток саней, густо обліплених поліцаями.

— Став кулемет!..— закричав до Миколи.— По поліцаях — вогонь!

При першій черзі поліцаїв наче вітром поздувало із саней. Попадали в сніг, кинулись врозтіч. Навіть не одстрілювались, біжачи до Дінця.

От коли ми настрілялися!

Коли все було скінчено (од поліцаїв і слід прохолонув), сторожко пішли до непорушної валки. Там лишилися тільки їздові, що по одному вставали із снігу.

— Синочки, не стріляйте! Нас поліцаї примусили...

— Хто вас стрілятиме! Ану завертайте назад!

І тепер уже на чолі валки не поліцаї, а ми повернулися до Студенка.

І чого тільки не було на тих санях: і борошно, й крупа, і сало, й олія, і навіть мед. Поліцаї запаслися чи не до самого Берліна. Із того добра ми не взяли собі й крихти: все оддали нашій частині, що саме вступала до Студенка та Яремівки...

Після приходу наших військ я недовго гуляв на волі: через тиждень мене забрали до армії. Мели усіх підряд чоловіків, починаючи з вісімнадцятилітнього віку, без усяких медкомісій та оглядів: маєш дві руки та ноги, значить "годен, і нікаких разговоров". Взяли навіть горбатого сусіда, що тоді говорити про мене! Не допомгла б і довідка про звільнення з армії, та я її й не показував: "годен" то й "годен".

Наприкінці зими сорок третього лютували небувалі морози. Деревя вимерзли на корені, птахи падали мертво, а небо було таке крижане, що навіть од сонця віяло

холодом. Моя підбита вітром флотська шинелька була розрахована, мабуть, лиш на теплі краї, я в ній мерз так, що кров холонула в жилах і зуб не попадав на зуб.

Необмундированих, нас зігнали усіх до Червоного Лимана та й стали формувати взводи, роти і батальйони. Там же і озброювали: одна гвинтівка на двох та й та переважно трофейна.

Мені дістався італійський карабін, скорше схожий на дитячу іграшку, ніж на справжню зброю. І жодного набою до нього.

Як же я воюватиму?

Пообіцяли підвезти набої вже коли доберемося до передової.

Другого дня нас повели з Червоного Лиману в бік Дінця. Грілися, розмахуючи щосили руками, розтирали подубілі, настуджені лютим морозом обличчя,— слюзи замерзали на віях! — намагалися забратись в середину колони, де було наче затишніше... "Подтянісь!.. Подтянісь!.." — лунало раз по раз. Та нас і підганять не треба було: самі бігли, рятуючись од вітру пронизливого... Тож поки йшли, якось можна було іще терпіти, а як добралися вже надвечір до села понад Дінцем та як зупинилися і вишикувалися біля крайніх садиб, на белебені відкритому, тут уже стало

— Рравненіє напр-раво!.. Смірна-а!..

До нас непоквапом підходить начальство. Всі до одного в кожушках, у ладних куфайках, підперезані, обвішані зброєю.

— Товаріщ майор, пополненіє прібило! — доповів лейтенант, що вів нашу колону.

— Здрастуйте, орли!

"Орли" загелгекали грачиною зграєю.

Уже тут кожному взводіві призначили командира. З бувалих, обстріляних, з отих, що підійшли.

Нам припав сержант з такими очима веселими, наче лясне от-от по колінах долонями та й зірветься в танок. В куфайці, з пістолетом у кобурі, ще й німецький автомат недбало висить за плечем. Шапка збита на потилицю.

— Замерзли, браття-слов'яни?.. Підем грітися в хату... Ррівняйсь!.. Струнко!.. Кроком руш!

Гупнули в землю одмерзлими підощвами, рушили поспіхом до вимріяної хати.

Набились як у рукавицю. Сорок душ до невеликої кімнати, ще й господиня. Під столом, на лаві, під лавою, по всій підлозі, притискаючись один до одного, щоб хоч трохи зігрітись. "Двері! Двері!" — кричали на тих, хто входив-виходив. Щоб тепліше було, я вкрився шинелею, а під голову замість подушки — кулак.

Незчувсь, як заснув. А проснувся од того, що з мене стягали шинелю.

— Уставай, тобі йти на чати!

— Холодно? — спитав пошепки бійця, що його мав замінити.

— Спробуєш! — відповів той, хукаючи в долоні. Від скарцюбленої постаті віяло таким холодом, наче не чоловік стояв посеред хати — крижина.

Одірвавсь неохоче від вгрітої підлоги, натягнув шинелю, підхопив свій карабінчик. Не думав, чим буду стріляти, коли хтось появиться,— думав про лютий мороз і про оту

годину, що мав на ньому вистояти.

Застигле від морозу повітря було густе і непорушне. Фіолетові тіні мертво лежали повсюди, а сніг рипів так, наче його різали ножем. Зірки угорі мерехтіли голками, місяць був блідий, як мрець. Я спершу ходив од хати до воріт, а потім не витримав, став бігати. Та однаково не міг врятуватися від холоду. Холод забиравсь під шинелю, проникав до кісток, зводив судомно руки і ноги. Душив усе живе, що тільки насмілювалося поткнутися на вулицю,— ні руху, ні голосу, тільки рип-рип од воріт до порога втоптаню стежкою...

Коди ж мені здалося, що вже давно минула година, заскочив до хати. Переступаючи через розметані тіла, добравсь до годинника, що висів на стіні, придививсь до циферблата. Стрілка застигла на першій годині: ще півгодини на морозі вистрибувати!

Постояв, щоб хоч трохи зігрітися, пішов знову надвір.

— Двері! — гукнули услід.

Потім, коли нарешті повернувся до хати і ліг, довго виганяв зашпори. Грів за пазухою заледенілі долоні, дрижав усім тілом. І крізь сон, що врешті навалився на мене, чув, як тисячі крижаних голочок впираються в пальці.

Проснувся од грюкоту. Хтось гатив у рами вікна, догу-кувався охриплим голосом:

— Перший взвод — по сніданок!

Першою підхопилась молоденька хазяйка. Сержант, який чомусь опинився біля неї на ліжку, ще з-під ковдри скомандував:

— Командирам відділень виділити по два чоловіка по кашу! Одна нога тут, друга — там!

Внесли кашу, розкладену по казанках (на двох один казанок), по хаті пішов смачний дух.

— Хто не взяв ложки? — спитав весело. Взяти ложки забули декілька чоловік.

— Ех ви, вояки! Які ж ви солдати без ложок? Хазяєчко, позичте їм ложки.— Сам дістав ложку, подав моєму по казанкові напарнику.

— А ви? — спитав той несміливо.

— Бери, бери, я потім поїм.— Він уже передав свій повен, з верхом казанок хазяйці.

Ложка сержантова була металева, вузька й гостроморда. Ще й вздовж ручки тягнувся старанно видряпаний напис: "Іщі, сука, мясо!"

Не встигли доїсти, як знадвору донісся переляканий крик вартового:

— Во-оздух!

Й одразу ж тривожний гул донісся до середини, холодом наповнив груди.

— Одставить кашу! — скомандував дзвінко сержант.— Вимітайся надвір!

Штовхаючись, ми кинулися в двері. Вискакували в холодний ранок, а там уже грізно вібрувало небо і тремтіла земля під ногами.

Незчувсь, як влетів до глибокої ями: тут уже один на одному лежав увесь взвод. Вдарився об чийсь гострі коліна, з острахом глянув у небо. Там, гостро спалахуючи, швидко неслись літаки з чорними хрестами на крилах. Один, другий, третій,

четвертий... Далі я перестав рахувати: передній літак, завалившись на крило, стрімко понісся донизу й одразу ж висипав чорні довгасті краплини. Краплини на якусь мить зависли на місці, наче роздумуючи, падати їм чи не падати, потім, зірвавшись, полетіли донизу, і крізь рев літака, його прошиваючи, націлений прямо у яму, різонув пронизливий свист.

— Не наші,— донісся голос сержанта.

Й одразу ж гухнуло, вдарило, рвонуло десь поза ямою, вогняним смерчем злетіло до неба. І не встиг я подумати, що пронесло, слава Богу, як другий літак, моторошно завиваючи, став падати просто на нашу яму.

— Не наші!.. Не наші!..— промовляв щоразу сержант. Він лежав посеред ями, обіймаючи хазяйку, яка щосили притискалася до нього.

— А оце уже наші!.. Ну, браття-слов'яни, тримайтесь!

Чорні краплини, що летіли, здається, мимо, наче накликані голосом сержанта, розвернулися прямо на нас. І хоч вони враз позникали, я всім тілом відчув, як бомби падають прямо на мене, межи очі, і все, що було досі живого, зім'ялося, роздерлося, загналося в землю душу вимотуючим свистом.

Й одразу ж трусонулася земля. Жбурнула мене догори, ударила, знову жбурнула. Голову боляче стисло, в груди ввірвався вогонь. Задихаючись, кашляючи, я борсався серед червоної мли, а коли врешті виборсався, коли з подивом подумав, що іще живий, то не бачив нічого, крім густої пилуки та рудого з занудливим запахом диму. Не було більше ні реву, ні свисту, тільки неподалік тріщало, немов горіло велетенське багаття.

— Всі живі? — залунав голос сержанта. Пилука потроху осідала, а дим ставав ще грубіший.— Убиті, поранені є?.. Ану з ями, поки не подушило!

Довкола заворушилися, заштовхалися, поспіхом вибираючись із ями. Мене кілька разів збили з ніг, хтось наступив на спину і я, пропечений раптовою злістю, рвонувся і вже на чийось плечах вибрався нагору.

— Де ж я тепер житиму?

Обернувшись, вгледів хазяйку. Стояла простоволоса, розхристана, дивилася на те, що лишилося од хати. Пів-хати як не було, другу половину дожирав вогонь. Там тріщало й шипіло, розтікаючись на всі боки димом. Дим переповнював двір, витікав сизими ручаями на вулицю.

— Де ж я тепер житиму? — питалась хазяйка розгублено.

Я почувався так, наче у тому, що її хата згоріла, була і моя велика провина. Коли б ми сюди не зайшли, німці, може, й не бомбили б село. Мені хотілося чимось утішити хазяйку, але що їй казати, а тут на моє щастя з боку вулиці пролунала команда: "Виході строїцца!" — і я побіг до воріт, що якимось чудом лишилися на місці.

І, вже йдучи в строй, раз по раз оглядався назад.

— Шіре шаг!.. Шіре шаг!..— лунало над колоною: командири намагалися пошвидше вивести нас із села. Та ми й самі не барились. Поглядаючи в небо, де ось-ось могли з'явитися ворожі літаки, ми майже бігли, натикаючись один на одного. Тупотіння, хекання, брязкіт казанків з недоїденою кашею. Казанок, що з нього я їв, був у

напарника. Він трюхикав поруч, жалісно допитувався:

— Чим же я тепер воюватиму?

Вибігаючи з хати, він прихопив казанок, а гвинтівку забув.

За селом спустились на замерзлий Дінець. Перетнули, втягнулися до лісу, що круто підіймався угору. Зітхнули полегшено і під високими деревами відчували себе в безпеці. Десь далеко попереду, за горою, глухо озивалася війна, а тут було тихо, і коли б не мороз, то й зовсім можна жити. Командири вже нас не квапили, колона, огорнена паром, рухалася дедалі повільніше, долаючи круту, засипану снігом дорогу. Ставало жарко, дехто навіть розстебнув цивільну свою одежину.

Десь на середині підйому оголосили десятихвилинний привал. Сержант знову заходився вичитувати мого напарника, що вмудрився позбутися гвинтівки:

— Розстрілять тебе мало!

Підійшов лейтенант, командир нашої роти:

— Де він, герой?

"Герой" стояв як у воду опущений. Завелика, мабуть батькова, шапка налазила йому аж на очі.

— Щоб гвинтівка була! — наказав лейтенант сержантові. — Діставайте де хочете!

І сердитий пішов у голову колони. Рушили далі. Я йшов — переживав за напарника. Запитав:

— Як тебе звати?

Той ображено блимнув, відповів неохоче:

— Петро.

— Розговорчики! — нагрімав сержант. І ми вже мовчали, поки й вибралися з лісу.

Ліс одразу ж лишився позаду, мов обрубаний: наїжаченою чорною стіною, відбиваючи шалені повіви вітру. А попереду, аж до обрію, що губився в білій імлі, лежав оголений, нічим не захищений степ. І по тому степу з краю в край котилася каламутна поземка. Нас одразу ж оглушило, осліпило, вдарило в обличчя зарядами колючого снігу, сипонуло в рукави, за коміри. "Подтянісь!.. Подтянісь!.." — забігали командири вздовж колони, що одразу ж втратила темп. "Шіре шаг!" А довкола дихала, рухалась, осідаючи й знову набухаючи, вистуджена наскрізь поверхня.

Скільки ми отак ішли — проти вітру, місячи сніг, я не пам'ятаю. Ноги були мов чужі, руки давно закоцюбли, зашпори гризли пальці. Вітер був такий, що на нього можна було лягти і не впасти. Рухалися тільки боком.

— Подтянісь!

І в них ото вистачає ще сили бігати вздовж колони й кричати!

Стали спускатись у вибалок. Тут було трохи тихіше, вітер лютував уже над головами, а внизу з шурхотом пересипався сухий сніг, то оголюючи, то знову засипаючи численні горбки. Попереду, позаду, ліворуч, праворуч, і чим нижче спускались, тим їх траплялося більше. І з тих горбків витикалися то рука, то боса нога, то голова,— закостенілі, скуті морозом.

— Німці,— покотилося понад колоною.

Ми з гострою цікавістю роздивлялися трупи. Багато хто з нас вперше побачив убитих німців. Наших бачили, особливо забитих під час весняного відступу, коли через Дінець проривалося все, що тільки могло прорватися,— трупами були всіяні всі луки, не можна було ступити, щоб не наткнутися на пошматоване тіло нашого бійця, але щоб німці лежали отак... Всі до одного босі. Голі ноги витикалися із снігу, відсвічували слоновою кісткою. Німці наче роззулися, щоб легше було утікати, та, бач, не втекли. Смерть застукала всіх до одного, розметала по балці і тепер наче бавилася ними, то присипаючи снігом, то знову оголюючи.

— Привал! — пролунала команда.

Сержант змів з убитого сніг, позручніше на нього усівся:

— Обід, браття-слов'яне! Діставайте ензе! Одну консерву на двох.

"Ензе" лежала в моїй торбі. Дві банки консервів, десяток сухарів, три грудочки синюватого цукру. Четвертий я уже потай кинув до рота по дорозі до села, де нас бомбило, хоч була сувора команда покласти в торби й забути: недоторканий запас, на крайній випадок. Але піди розберися, де той крайній випадок, і то в одного, то в другого віддimalась щока, а губи змазувалися солодкою слиною.

Наслідуючи сержанта, я теж змів сніг з убитого, примостився на нього. І тільки усівся, як мені здалося, що мертвий заворушився піді мною.

Більшість же їли навстоячки. Стояв і Петро.

— В тебе ніж є? — спитав він, тримаючи консервину в руках.

— Немає.

— Чим же її одкривати?

— Попроси оно у сержанта.— Сержант саме діставав фінку.

Хоч-не-хоч довелося йти до сержанта.

— Одкрити? Давай.

Фінка вгрузла в метал, як у масло.

— Тримай! Як ви й воювати збираєтесь?

— Змішаємо з кашею? — запитав Петро, тримаючи одкриту банку. Очі його голодно блищали, шкіра на вилицях напнулася так, що здавалось: от-от не витрима, трісне.

— Їстимем окремо,— мені не хотілося мішати ще вранці недоїдену кашу з оцією смакотою, що була в банці.

По черзі орудуючи однією ложкою, вишкребли кашу, а потім заходилися біля гороху з яловичиною. Клади на сухар і отак, разом із сухарем, і відгризали: ну, можна жити. Незчулися, як консервина засвітила порожнім денцем. Петро довго шкріб її уже пальцем, а я думав про "ензе", що лежало у торбі: наче й не їв.

Пролунала команда:

— Ста-ановись!.. Р-равняйсь!.. Смір-рна!.. Ша-агом арш!.. Оте "арш" лунає, як постріл.

Йшли до пізнього вечора. Вже й сутінки огорнули весь простір, а ми все йшли, йшли, йшли, продуті, остуджені, обшарпані вітром, тепер уже не білим, а чорним, ішли, огорнуті такою смертельною втомою, що все на світі було нам байдуже. То один, то

другий, вивалюючись сонно з колони, падав у сніг, і тоді хтось із командирів з лайкою підбігав до нього, зводив, ставив у стрій. "Подтянісь!.. Под-тянісь!.." — все частіше лунала команда, і колона, звиваючись, повзла уперед, долаючи кілометр за кілометром.

Аж ось попереду в чорній тьмі щось освітілося, здригнулося. І хоч світло те одразу ж і згасло, ми лише при думці, що вже недалеко, повеселішали, підбадьорились. А там знову й знову освітлювалось, злітаючи вище й вище, і я здогадався, що то світять ракети, що там уже передова, до якої ми йдемо, і сказав про це Петрові.

— А чого не стріляють? — спитав Петро боязко.

— Стрілятимуть. Ще наслухаєшся.

Деся далеко за північ з'явилося місто. Виросло обвугленими будинками, які стискали вулицю, що в неї ми втягувалися,— чорні стіни з ще чорнішими проваллями дверей та віконниць, і коли злітала чергова ракета, заливаючи все пекельним, наче з того світу позиченим світлом, від будинків упоперек вулиці простяглися рухливі спотворені тіні. Наче всі оці споруди продовжували корчитись, обпалені нещадним вогнем. І густо, пронизливо пахло горілим. А втоптаний сніг був чорний од сажі.

І жодної людської постаті, жодного поруху.

— Все, гади, спалили! — вилаявся сержант.

— А люди? Де подівалися люди?

Сержант не відповів. Чи то не знав, чи це було військовою таємницею.

— Де ж ми тут ночуватимемо? — спитав хтось розгублено.

— Де накажуть, браття-слов'яни. Ану підтягнись, вже недовго лишилося!

Йшли й справді недовго. Завернули ще в одну вулицю, скомандували зупинитись. Стали рахувати, чи ніхто не відстав. А потім розвели по будинках.

Нам дістався великий двоповерховий будинок — вигоріла дощенту коробка з обваленим дахом. Перекриття другого поверху не прогоріло: хоч щось над головою, але який толк з цього "щось", коли ні вікон, ні дверей, лише провалля порожні, в які вільно забирається холод. Прибравши с'як-так підлогу, збилися в тісний гурт та одразу ж і поснули, підкошені втомою.

Схопилися од несамовитого стогону. Од моторошного виття. Наче хтось роздирав навіл землю і вона волала щосили, конаючи. Страхітливі звуки починалися з найнижчої ноти, а обривалися таким несамовитим вищанням, що холола душа.

Ось стогін урвався, над нашими головами, прогинаючи донизу будинок, важко прошурхотіло, нагнітаючи застигле повітря, й одразу ж задвигтіло од вибухів. Хтось зойкнув, хтось метнувся до виходу, ще мить — і всі сипонули б на вулицю, але тут пролунав владний окрик сержанта:

— Назад!.. Куди вас несе під осколки? Німецького міномета не чули?

Не чули. Навіть ті, що вже раніше побували на фронті.

— Шестиствольний,— пояснив сержант.— Не стільки діла, як зойку.

Напруження спало. Хтось уже сміявся нервово, хтось примовляв: "Оце дає фріц прикурити! Накрие — рідну маму забудеш!" Знову лягли, тісніше уможуючись, бо мороз уже й зовсім розходився: градусів тридцять, не менше.

— Пічку б сюди!

— Небо гріти, чи що?

Я уже заснути не міг. Дедалі більше корцюбився, зберігаючи рештки тепла, але від підлоги, од стелі, від стін віяло такою невблаганною холоднечею, що не лишалося місця нічому живому. "Хоч би швидше скінчилася ця ніч!" Мені вже здавалося, що не доживу до світанку, що отут і замерзну.

Посхоплювались, ледь стало світати.

— Всі цілі? Ніхто в підлогу не вмерз? Посміялись, мов з примусу, на жарт командирський, й

одразу ж гучна, на всю вулицю команда:

— Виході строїцца!

Надворі було мов іще холодніше. Млявий світанок ледь ворухився довкола, вимерзле небо не віщувало нічого доброго. В застиглому повітрі плавали тоненькі голочки паморозі, осідаючи на стіни будинків, на одяг, на обличчя. Наспів шикувались у дворі під захистом стін: попереду сидів уже німець, його мовчазна присутність відчувалася кожним.

Перемовлялися тихо, з острахом поглядаючи в той бік, де нещодавно злітали ракети.

Під'їхала кухня. Не зупинилась на вулиці — завернула одразу ж у двір, теж, мабуть, од німця ховаючись. Коні були сиві од інею, а над кухнею слався веселий димок, парувала гаряча страва. Всі так і полізли за нею, і кухар, вусатий, строгий, з червоними від диму очима, нагримав, щоб ставали у чергу. Він і насипав так же сердито, мов одривав од власного серця.

— Боїться.

— Кого?

— Німця, кого ж. Кине міну — роздаватиме кашу вже на тім світі.

Обпікаючись, давлячись, жадібно їли гарячу страву: поглибте, в перемерзле нутро. А коли Петро ще раз пробився до кухні та приніс півказанка добавки, то й зовсім було свято.

Під'їхала ще одна підвода, кіньми правив уже старшина:

— Ану налітай, розбирай!

Розбирать було нічого. Лише набої до автомата, та й то німецького.

— А де гранати?

— А до гвинтівок патрони? — натискали з усіх боків.

— А ружжа не привезли? — проштовхався до підводи й Петро.

— Звідки ж я знав, що ти без ружжа? — передражнив старшина.— Треба було дати телеграму.

— Кому?

— Ворошилову!

Я теж був засмучений: маю трофейну гвинтівку і жодного набою до неї. І хоча б одну гранату. Мимохіть згадав про гранати, що навалом лежали у бліндажі. Сюди б їх

— усім би вистачило.

— Не журіться браття-слов'яни,— втішав нас сержант.— Підем на німця, дістанемо все. А поки що розбирайте цеглини. Та не цілі — по шматкові беріть.

— Цеглини? Навіщо?

— А ось нащо. Кинете в німця, то він що подумає?.. Вірно, граната... Мордою в сніг, ждатиме, поки вибухне. А ви йому на голову: "Хенде хох!" — і з привітом... Ясно?

— Та ясно...

— Ну, коли ясно, то розбирайте цеглини.

Поки озброювались цеглою, зовсім розвиднилось, з-за обрію виткнулось сонце, і як тільки появилася сонце, лунко і дзвінко, наче йому салютуючи, вдарила перша гармата...

Нас кинули в атаку вже під обід. Зосередили за крайніми будинками, бо попереду сидів уже німець, за водосховищем, прикритий муром великого якогось заводу. Там зводились похмурі корпуси, викладені з червоної цегли, чорніло плетиво конструкцій, застигло втикався в небо височезний димар. По ньому весь час стріляли наші гармати. Снаряди, пролітаючи над головами, торохтіли, мов підводи на бруківці, і вже там, поза муром, виростали руді, просвічені сонцем султани, осідали повільно, навсібіч розтікаючись. На димарі прилаштовувались ворожі спостерігачі, і наші намагались їх збити. Іноді снаряд таки влучав у димар, височезна споруда хиталась од вибуху, але продовжувала стояти, мов заворожена.

Всі уже знали про наступну атаку, сигнал до якої буде поданий червоною ракетою: ще перед тим як підтягти сюди, нас вишикували вздовж вулиці і під'їхали два якісь командири. Командири сиділи на конях, один з них був у кубанці й кавалерійській бурці, а другий у шапці-вушанці й розстебнутому кошушкові, так йому було, мабуть, жарко. Обоє, мабуть, добряче поснідали, ще й випили оту нар-комівську норму, після якої й мороз — не мороз, такі в них були червоні та веселі обличчя.

— Замерзли, орли? — звернувся до нас той, що у бурці.— Зараз нагрієтесь. Хто перший добереться до ворога, буде представлений до нагороди. Головне: не зупинятись, не залягати — тільки вперед! Добіжіте до муру, а там уже і сам чорт не страшний... Лейтенант!

— я!

— Людей нагодували?

— Так точно, товаришу майор!

— Тоді, як казав товариш Суворов, з Богом! Зустрінемося вже на заводі.

Лейтенант козирнув, побіг уздовж шеренги в той край, що ближчий до передової.

— Р-рота! Р-равняйся!.. Направ-о!.. Шагом арш!..

Пройшли ще одну вулицю, а далі наказали розосередитись і по одному перебігати до напівзруйнованих будинків, що стояли попереду,— тут уже пострілював ворог. Міг ударити кулеметною чергою, а то й кинути міну. Як доказ, повсюди чорніли вирви од вибухів.

Я біг один з перших. Біг, мимохить вбираючи голову в плечі: лоскітне відчуття

небезпеки холодком ворушилося в грудях. А позаду, на п'яти мені наступаючи, хекав беззбройний Петро. Чи не на мою гвинтівку надіявся?

Добіг до будинків, сховався за стіну.

Тут теж усе вигоріло, навіть дерева стояли обвуглені. Тим білішим, незайманішим здалося водосховище, що про-стяглося попереду на добрий кілометр. А за ним уже мур, до якого ми маєм добратися, і там засів німець. Рівна гладенька поверхня, де навіть окові зачепитися ні за що, тільки сніг, пригладжений, зализаний вітром наче спеціально для того, щоб ніде було сховатись. Навіть сержант розгублено свиснув, побачивши оте водосховище: "Да-а, браття-слов'яни!" Й оті дві години, дві невимовно довгі години до початку атаки, коли ми мерзли під стінами, ховаючись од невидимого ворога, був як ніколи сердитий.

Атака почалася з артпідготовки. Десь позаду озвалися наші гармати, і понад самісінькими головами, рвучи повітря, понеслися густо снаряди. Вибухи затанцювали вздовж муру, там незабаром обволоклось все димом, що розповзався важкою хмарою, поглинаючи сніг.

Згодом гарматне ревище вщухло, в небо з шипінням злетіла ракета. Злетіла, набухла краплею крові, стала повільно стікати донизу. Сержант повернувся до нас зблідлим обличчям, махнув автоматом:

— Вперед, браття-слов'яни! — і сам побіг попереду.

Тремтячи од нервового збудження, я метнувся за сержантом. Скотився донизу, перечепився, упав. І поки баб-рався в снігу, вся рота висипала на водосховище — чорними рухливими мішенями. Я нап'яв шапку, що злетіла, підхопив рушницю і побіг наздоганяти своїх: тут, на оцьому висвітленому нещадним сонцем белебні страшно було лишатись самому. І як тільки побіг, позаду захекало гаряче в спину. Петро! Біг за мною, як пришитий!

Наздогнали своїх. Попереду по коліна в снігу — сержант. Уже не біг, а йшов, пригинаючись, мов скрадався до чогось, і за ним сунуло найбільше чорних постатей: їм, мабуть, здавалося, що де командир, там найбезпечніше. Низьке сонце било прямо в очі, сніг сліпив мільярдами колючих іскринок, мур розпливався у тому рожевому мареві, тільки зігнуті постаті попереду, праворуч, ліворуч, що борсалися в глибокім снігу. Мені вже стало жарко, отой дроз, який тіпав під час артпідготовки, щез, і здавалося, що німець уже втік, бо давно б розпочав стрілянину.

І тільки я про це подумав, як мур озався вогнем.

Сніг, що досі лежав такий чистий та мирний, раптом весь закипів, загадючився фонтанчиками, обпікаючи скроні, засвистіли, затьохкали кулі. Сусід, який ішов поруч, впустив гвинтівку і, хапаючись за груди, став осідати донизу. Ось іще один впав... іще... Попереду... праворуч... ліворуч. Уже всі лежали в снігу і важко було взнати, хто ж живий, а хто вбитий.

Я теж упав, зарився у сніг.

Скільки отак пролежав, не пам'ятаю. Кулемети сікли й сікли, весь простір наді мною був нашпигований кулями і від них аж ворушилося волосся. Я лежав, обмерши,

лише серце болісно гупало в грудях.

Думок не було — сум'ятні уривки думок. "Я живий... Я ще живий. Господи, пронеси!.. Пронеси!.. Гвинтівка... Та ось, під рукою! А цеглину загубив... Сержант... Де подівся Петро?.. Невже усіх вбило? Казанок... Який казанок?.."

Кілька разів мене трусонуло, обпалило близьким вибухом: німець став кидати міни. І я чомусь найбільше боявся, що крига не витрима і я пірну в крижану купіль.

Відчував, що замерзаю. Змокрила од поту білизна взялася льодком, холод сковував м'язи, проникав у суглоби, підкочував до серця, крижаним обручем стискав груди. Вже, здавалося, гасла й свідомість.

І тоді я заворушився й поповз. Щоб хоч трохи зігрітись. Одразу ж ткнувся обличчям у щось тверде й непорушне. Побачив дві чорні подошви, донизу закаблуканими, густо пробиті цвяхами. Обповз убитого, рушив уперед.

Згодом став зігріватись. Знову почув, як б'ють кулемети, густо фисвистують кулі. Заліг у снігу, і тут німець знову став кидати міни.

Не пам'ятаю, що було далі. Якась чорна тінь шугонула з неба прямо на мене: сніп полум'я, вибух і мене пожбурило в безвість...

Отямився вже по цей бік Дінця, в польовому шпиталі.

Хлопці, які пораненими потрапили в цей же шпиталь, розповідали, що мене підібрали вже після бою. Що нас усіх кинули на повне знищення в так звану психічну атаку (так ось чому командуванню було байдужісінько, мали ми набої чи ні, були в нас гранати чи цеглини!) і поки німець возився з нами, його обійшли вже інші частини та й вибили з заводу.

— Майже всі полягли... Оце тільки ми і лишилися...

Вбило, мабуть, і Петра. Убило й сержанта.

Я очунював довго і важко. Уже й скресли сніги, уже й води весняні одшуміли, а мене все "водило" то в один бік, то в другий: як зашумить, як задзвенить у голові, як підкотить каламутний нудотний клубок — душу вивертає назовні! Я вже й не валявся на ліжкові, а був наче санітаром при тому ж шпиталі, що розмістився у школі,— носив воду, тягав відра з помями, перемотував безкінечні бинти, допомагав сестрам носити до операційної важко поранених: у перервах між приступами, коли мені вивертало всю душу,— я, може, й прижився б у тому шпиталі і дійшов би разом з ним до Берліна, коли б не Микола Сушко, який проходив мимо шпиталю саме тоді, коли я ніс відро з помями.

— Тільки?! Ти що тут робиш?

Обуренню Миколиному не було меж, коли він дізнався, що я тут за санітара:

— Щоб наш командир та помії носив!.. Де твій командир?

Як я його не вмовляв, він стояв на своєму: поговорити з начальником шпиталю. Я уже знав, що поговорить обов'язково: не було в світі такої сили, яка зупинила б Миколу.

— Ось візьму в сільраді довідку й піду до начальника...

— Яку довідку?

— Що ти був командиром партизанського загону... Хай одпускають.

— Не одпустять.

— Одпустять. Нічого тобі помиї носити! Завтра й прийду.

І Микола таки прийшов уже з довідкою. Що я був командиром партизанського загону (Загону! Чотири чоловіки на весь загін!), а тепер у Студенку організовується для самооборони загін ястребків і мене хочуть поставити його командиром.

Чи то подіяла довідка, чи то те, що Студенок був на лінії фронту (доки я валявся у шпиталі, наші війська відступили і по той бік Дінця, у Великій Яремівці, знов окопалися німці), тільки мене згодом комісували і ще раз визнали непридатним до військової служби.

І от я вертаюся сосновим лісом додому. За плечима моїми — автомат (потягнув у шпиталі), а в кишені довідка, принесена передбачливим Миколою. Що я вже командир ястребків сіл Студенок та Малої Яремівки.

Командиром ястребків я так і не став з тої простої причини, що начальство роздумало організовувати такий загін у селі, що лежало на лінії фронту і без цього було забите людом озброєним. Натомість мене призначили секретарем сільради і на другий же день викликали в район. Не у виконком районної ради, як я сподівався, а в КДБ. Я тоді не розумів, що це була за установа, тому без жодного страху ступив на ганок будинку, на якому, здається, ще не було й вивіски.

Розмовляв зі мною літній уже капітан, сам начальник районного відділу. Він довго й доскіпливо допитувався, як ми партизанили, сказав написати навіть звіт, а потім, прочитавши написане, раптом запропонував:

— Не бажаєте вступити до училища КДБ? Зненацька застуканий цим запитанням, я промимрив,

що мрію поступити в Інститут журналістики.

— А ви все ж подумайте.— І з притиском мовив:— Ми далеко не кожному це пропонуємо... Вам треба вступити до комсомолу, до речі.

Я відповів, що подумаю. Вийшов із того КДБ й одразу ж подався в райком комсомолу: порада начальника припала мені до душі.

Так я став комсомольцем. А до училища не вступив і за те досі дякую долі.

Не можу сказати, що я як секретар сільради був переобтяжений роботою. Село наше, повторюю, було фронтове, шанці тягнулися попід вікнами майже кожної хати, з дня на день стрілянина та вибухи мін і снарядів, а часом і літаки налітали, так що усім командували військові, а я з головою сільради були за старшого куди пошлють. Ми то збирали по селу велосипеди для армії... (три велосипеди тільки й знайшли). І дісталось ж мені од баби Ганжихи, тещі завуча, який воював на фронті, за те, що я насмілюся реквізувати в них веломашину! Йшла за мною і проклинала мене і весь мій рід до коліна десятого... То вели боротьбу з самогонщиками... А то помагали військовим виселяти людей, хати яких стояли на передній лінії окопів. Проводили цю акцію посеред ночі, щоб не побачив німець та не обстріляв, і було всього: і сліз, і плачу, бо всі жінки (а це були переважно жінки та ще діти)... Жінки не хотіли покидати рідних

домівок. Пам'ятаю одну, яка затялася: "Не піді! Хоч убивайте, хоч ріжте — не піді!" Ми її і вмовляли, і тюрмою страхали — не помагало нічого. Врешті скрутили та й понесли з хати. І тільки винесли у двір, як вона вирвалася з наших гарячих обіймів та й метнулася в бік Дінця:

— Німчики! Голубчики! Рятуйте!

Ледь зловили. Кинули на підводі, ще й зверху всілися, щоб скажена знову не вирвалася.

Тож було усього. І смішного, й страшного.

Харчувалися ми з головою у матері Валі Чмовжової: двічі на день їли картопляний суп з галушками. Живіт мов і натовчений, а їсти хочеться все одно. Недалеко од Чмовжових я й спав: у сараї, на сіні, на своїй червонофлотській шинелі,— щоранку вичісував сіно із чуба. Спав як убитий, не реагуючи навіть на рясну стрілянину, що здійснювалася часом серед ночі. Хіба що коли починало бомбити (а бувало не раз і таке), зсувався з горища та й виходив надвір.

Німці чомусь бомбили наше село в основному вночі, а вдень до нас частенько навідувалась "рама" — розвідувальний літак з подвійним фюзеляжем. Кружляла над селом, наче шуліка, видивляючись цілі, й обов'язково з її появою починала бити німецька важка артилерія: видовище не для нервових. Не одна хата до неба злітала, не один горбик виростав над могилою...

Врешті командирам так та "рама" насточортіла, що вони оголосили: хто зіб'є цей клятий літак, тому вручать орден Бойового Червоного Прапора.

Отут ми з Сушком і загорілися: зіб'ємо "раму"!

У нас ще зберігся один кулемет (решту здали армії) і бронебійні набої до нього. Закопали поруч із хатою Чмовжових стовпа, приладнали на нього колесо з воза, щоб оберталося довкола осі, а на колесо вже кулемет. Спорядили, прицілились: ну, давай, налітай!

Літак немов дізнався про наш намір: не появлявся два дні. Два дні ми чергували коло кулемета, виглядаючи "раму" з ранку до вечора. Прилетіла аж третього дня і тільки заклала коло над нами, як Микола дав довгу чергу з кулемета.

Уцілив?.. Не вцілив?..

Літак заклав ще одне коло, і Микола знову сіконув довгою чергою. "Рама" раптом хитнулася, завалилася набік... "Уцілив!.. Уцілив!.." Та й сипонула на наші дурні голови цілий сніп бомб.

Скільки їх висипалося, не рахували. Пронизані свистом, метнулися до погреба, де ховались Чмовжові, вкотились донизу. І тільки вкотились, як земля задвигтіла від вибухів.

Більше вже й не пробували полювати за "рамою"...

А потім наші війська перейшли в наступ і погнали німця геть од Дінця.

На другий же день ми зібрались з головою сільради на той бік Дінця. У хутір, в якому ще до війни вчителювала мамуся. Хутір належав до нашої сільради, і ми повинні були взнати, чи залишилися там люди, чи їх погнали з собою, відступаючи, німці.

Вийшли вже після обіду (день довгий, устигнемо), та за годину і повернулися: в кущах верболозу, понад самим Дінцем, здибали німця. Живого, пораненого в праву руку: заюшена кров'ю, вона теліпалася в нього, мов перебита. Неподалік валявся і парашут: отже, німець був льотчиком. Вгледівши нас, німець підняв руку, мов вітаючись, скрививши обличчя в болісній гримасі. Я ще чомусь гукнув: "Хенде хох!" — хоч німець і без цього підняв здорову руку, ще й поставив на нього свого автомата. Голова спритно його обшукав, але не виявив жодної зброї, лише красивий годинник з металевим браслетом і той годинник вмить опинився на руці голови. Мені аж зашкребло на душі, що той годинник діставсь голові, а не мені. Що робити з німцем?

Вирішили одвести його назад в Студенок та й здати військовим.

Здали, повернулись назад. І тільки перепливли через Дінець, тільки добрались до шансів німецьких, як нас перестрів старшина і з ним троє бійців.

— Хто такі? Документи!..

Пред'являємо довідки, пояснюємо, що йдемо до он того хутора перевірити, чи нема там людей.

Та старшину не задовольняють ні довідки, ні наші пояснення:

— Мало хто з документами шляється! Пішли до командира!

Одібрали в мене автомат, а в голови карабін, та й повели в бік Великої Яремівки.

Полковник, до якого нас підвели, навіть не схотів глянути на наші документи:

— Одведіть їх у СМЕРШ, там розберуться!

Нас чомусь не повели одразу ж до СМЕРШу. Довго тримали біля крайньої хати, а коли стало сутеніти, з хати тієї появився знайомий уже старшина і наказав кинути нас до глибокої ями, викопаної для чогось тут же, посеред подвір'я:

— Посидять до ранку, а там одведемо.

— Товаришу старшина, ви не маєте права! — закричав голова.

— Право?.. Я тобі дам право!.. Гоніть їх до ями! І нас замалим не в шию вкинули в яму. Просиділи в ній аж до світанку. Ще звечора почався

дощ, і я ніколи не думав, що в липні, серед літа, може бути так холодно, а тут іще з голови не виходило запитання вартового, що звернувся до старшини:

— Товаришу старшина, а як німці перейдуть у наступ? Що з ними робити?

— А ти що, не знаєш? Гранату до ями, й капут!

І коли серед ночі раптом знялася близька стрілянина і злетіли у небо ракети, я й голову в плечі ввібрав: от-от влетить до тісної ями граната! І за всю ніч не зімкнув ні на хвилину очей.

Лише пізно вранці нас, пом'ятих, аж сірих від втоми, погнали до СМЕРШу. СМЕРШ той був десь аж під Ізюмом, і всю дорогу ми тільки й чули: "Шпигунів ведуть!.. Шпигунів!.. А, попалися, німецькі шпійони!.." "Самі ви шпі-йони!" — огризавсь я, ображений, і натовп військових лютував іще дужче. Нас матюкали, жбурляли камінням і груддям, кілька разів поривалися одбити в охоронців, щоб розтерзати на місці. Мені садонули цеглиною по голові, а в мого супутника розцвів серед лоба (кепку він десь загубив) здоровенний синяк.

Дісталось їй нашим охоронцям (грудка не розбирає, в кого летить), і вони, озвірілі, майже біжка гнали нас "уперьод".

Та ось нарешті і СМЕРШ — рятівна наша гавань.

— Роздється! Сбросить усьо! Все? Як усе? І майку, й труси?

— Догола! Бистро, таку вашу мать!

Роздягнули, роззули: в чому мати народила вкинули у хлів. Недавно тут була ще свиня, а може і пара, і ми так і в'їхали голі — мордами в гній. Саме в'їхали, бо кожного з нас, коли ми залазили в низенькі дверцята, садонули в сідницю прикладом чи чоботом,— точно не знаю, але твердим і болючим.

Промордувалися в тому хліві майже до вечора. Врешті нас випустили, принесли одяг, наказали одягатися.

— На допрос!

Першого повели голову, а за ним уже мене. Лейтенант довго допитував, хто я і звідки, хоч перед ним і лежала моя довідка, яка свідчила, що я — секретар Студенецької сільради. Особливо його цікавило те, за чим ми йшли за Дінець.

— Та подивитися, чи не лишилися на тому хуторі люди!..

— А чого опинилися в німецьких окопах?

— Цікаво було...

— Цікаво!.. Ми цікавих розстрілюємо!..

— Та ми ж нічого не робили такого...

— Звідки нам знати... Ну, добре, ідіть. Побудете в нас, поки перевіримо.

Тепер нас не загнали у хлів — замкнули в сараї. Я був такий зморений, що як зайшов до сараю, як ліг на долівку, так одразу ж і провалився у сон.

Звільнили нас наступного дня, десть під обід. Звільнив той же старшина, що заганяв учора у хлів.

— Насиділись? Можете вертатись додому.

— А годинник? — заїкнувсь голова: годинника йому так і не повернули.

— Який годинник? — здивувався старшина. (Я на власні очі бачив, як він знімав з руки голови трофейний годинник).— Рядовий Іванов, ти бачив годинник?

— Нікак нет, товарищ старшіна!

— Чуеш, ніхто не бачив твого годинника. То ти його, мабуть, загубив по дорозі.

Голова більше вже їй не заїкався про годинника: радий, мабуть, був, що його одпускають живого.

Голодні і злі, поверталися ми з того СМЕРШу додому. Я йшов і не відав, що мине кілька днів і я потраплю до іншого СМЕРШу, коли йтиму із Студенка до району,— той же почерк, та ж недовіра жодним довідкам, так же голого, в чому мати родила, мене вкинули, правда, тепер не до хліва — в сарай, де я їй просидів, поки смершівці не перемацали кожен рубчик в моєму одязі, а в моїх черевиках поодривали навіть закаблуки. Потім кинули разом з молотком: "Прибивай!"— і я попостукав, вцілюючи себе молотком тим по пальцях. І ще відібрали у мене бінокля, нещодавно подарованого одним командиром,— це була єдина цінність моя, я боявся з ним розлучитися і на

хвилину, прихопив навіть, йдучи до району,— і от тобі маєш — забрали. Ще одна нагода пересвідчитись, що по тих СМЕРШах сиділи неабиякі здирці й грабіжники.

Отак і просекретарював я десь до середини серпня, а потім прийшла до мене мамуся.

Я, здається, забув написати, що, повернувшись із шпиталю, я не застав у Студенку тьотю Аню й мамусю. Всіх учителів, як тільки німець знову появився по той бік Дінця, усіх до одного одразу ж вивезли геть із села. Чи то вони для радянської влади являли неабияку цінність, чи навпаки — викликали найбільшу підозру, тільки евакуацію починали з учителів, завозячи їх подалі від фронту. Тож мамусю і тьотю Аню завезли аж у Харківський район Ворошиловградської області, тепер уже Луганської.

Як мамуся довідалася, що я в Студенку, не пам'ятаю. Але знала напевне, бо інакше не пішла б у редакцію газети "Радянська Україна", що на той час зупинилася в Марківці. Понесла мої вірші: "Ось почитайте, може, приймете мого сина на роботу до себе? Він ще з дитинства мріяв працювати в газеті". Там не сказали "так" чи "ні", попросили за тиждень навідатись.

Вже набагато пізніше, у сорок четвертому році, коли мене приймали до партії (м. Луцьк, редакція газети "Радянська Волинь"), наш редактор Юхим Антонович Лазебник розповів, що йому, тогочасному працівникові "Радянської України", доручили з'їздити в Червоний Лиман і перевірити, що я робив під час окупації. А в Червоному Лимані про нас уже знали: ми були єдиною партизанською групою (якщо можна було нас так назвати) принаймні в лісах Студенка та Яремівки. Тож коли мамуся появилася через тиждень в редакції, їй сказали, що можна по мене йти. І мамуся другого ж дня вирушила в далеку дорогу.

* * *

Хоч я давно мріяв стати журналістом, однак жодного уявлення не мав про роботу в редакції. І коли мене запитали, чи згоден я працювати коректором, я з радістю погодився: слово "коректор" пролунало для мене уперше, від нього так і повіяло романтикою роботи журналіста, повної цікавих пригод і ще цікавіших зустрічей.

І от я працюю коректором. З ранку до вечора сиджу в тісній комірчині, звіряючи з текстом довжелезні, як ковбаси, гранки, що їх приносять із друкарні. Нас, коректорів, четверо. Мені, як новобранцеві, ще не довіряють правити гранки, тож я читаю уголос надрукований на машинці текст, а моя напарниця звіряє вже з тим, що набрано в друкарні. Робота одноманітна й до біса нудна, особливо для такого, як я, що, за переконанням мамусі, й народився з шилом у задниці. Мені й зараз важко всидіти на одному місці більше години, тоді ж був прикутий до столу вісім годин, вісім нескінченно довгих годин, і під кінець дня у мене й у голові макітрилося од читання уголос, переліку всіх розділових знаків.

Щоб хоч трохи розвіятись, я вирішив видавати власну стіннівку, а точніше — своєрідний "бойовий листок", заповнюючи його виловленими нами "блохами" — помилками, нісенітницями та незугарними реченнями. А їх протягом дня збиралося достобіса. Особливо нам дошкуляла писанина власкора Прокопенка, який не визнавав,

а може, й не знав жодних членів речення, окрім підмета й присудка. Тож і фрази його складалися з одного-двох слів і од безконечних крапок аж рябіло в очах. Я нашкрябав ось таку епіграму:

Крапки. Крапки. Крапки. Крапки. Крапок, крапок більше слів. Красномовними крапками Обігнать усіх зумів. "Ішли. Стали. Заридали. Втерли носа. Знов пішли!.. Боже! Крапку Прокопенку На його перо пошли!

Написав та й оприлюднив у "бойовому листкові".

Коли ж мій витвір показали Прокопенкові, він аж почервонів од гніву. Зім'яв мій "бойовий листок", пожбурих на землю:

— Це хуліганство!

І пішов, передали, скаржитись редакторів.

Кілька днів я потерпав, що мене виженуть з роботи. Але чи то Прокопенко роздумав скаржитись, чи редактор не придав значення цій скарзі, тільки я як працював, так і продовжував працювати в редакції аж до переїзду до Харкова, визволеного нашими військами від німців.

Деякий час продовжував працювати коректором і в Харкові, тепер уже у великій кімнаті, де стояло кілька столів. На одному з тих столів я і спав: діждавшись, поки всі розходилися, збирав підшивки газет та й мостив під боки і голову. Спав, не роздягаючись, бо в одязі було наче м'якше лежати, лише роззувався. А чи вмивався, проснувшись, щось не пригадую. Мабуть, таки умивався, втираючись носовою хустиною: про таку розкіш, як рушник, я не міг навіть мріяти.

Харчувався в їдальні, до якої наша редакція була прикріплена. Нам усім видавали талони, що були різного гатунку, залежно від посади, і наші, коректорів, найнижчого, тож відповідно і харчували: на сніданок по кілька ложок каші, заправленої чи то олією, чи то оліфою, така вона була вонюча, по склянці (підозрілого кольору чаю, ледь підсолодженого, та по скибрічці хліба: хочеш їж, хочеш — дивись. На обід суп, що ркорше нагадував помиї, а на друге — крихітний шматочок омлету — привіт од дяді Тома з Америки, на вечерю знову каша з тієї ж шрапнелі і чай. Я, звісно, весь час був голодний і наїдався по-справжньому двічі на місяць, коли нам виплачували аванс і зарплату. Йшов на ринок, що аж кипів од люду (чого тільки там не було: кожен, рятуючись од голоду, виносив що міг), і на всі гроші купував важку, як цеглина, чорну хлібину. За один присіст її і вминав, не лишаючи й крихти: вічно голодний шлунок мій міг переварити на той час будь-що.

Трохи згодом на мене накинула оком офіціантка, що нас обслуговувала, і каші на моїй тарілці побільшало, суп погустішав, там навіть стали з'являтися крихітки м'яса, а чай посолодшав. Я, звісно, не міг бути невдячним і одного разу запросив Надю, так звали офіціантку, поїхати покупатися за місто.

Не знаю, чим я не вгодив Наді під час того купання. Поводився ж із нею дуже гречно, навіть пальцем не диткнувся до неї, але Надя лишилася купанням тим невдоволеною й одразу ж у моїй тарілці поменшало каші, а суп знову став такий рідкий, хоч купайся в ньому.

Іще крім отих чорних хлібин я одного разу з'їв цілісіньку капустину, яка важила не менше двох кілограмів. Капустину ту мені подарував знайомий шофер, що підвозив до їдальні продукти, і я її отак сиру й ум'яв до останнього, як то кажуть, листочка, і тут шлунок мій загартований врешті не витримав... Відтоді я до всіх сиріодів ставлюся з великою упередженістю.

Десять в кінці вересня мене перевели літпрацівником у відділ листів: своєрідну канцелярію, де реєструвалися всі листи, що надходили до редакції, а потім розсилалися по відділах. Листів тоді надходило мало, з десяток протягом дня, тож і відділ наш був найменший в редакції: я та завідувачий — чоловік середнього віку, завжди похмурий та невдоволений. Коли я, заходячи, вітався до нього, то чув у відповідь щось схоже на "бур" чи "мур", а руку він подавав так неохоче, наче боявся, що її в нього відірвуть.

Один раз на місяць наш відділ мав подавати огляд листів, що надходили, для друку в газеті. І тоді завідувачий обкладався підшивками "Правди" й "Ізвестій", де теж друкувалися такі огляди, та й здирав звідти цілісінькі фрази, компонуєчи їх з найбільш цікавими на його погляд листами. Трудивсь кілька днів, і я в той час не смів і озватись до нього, а написавши, односив до машбюро, де й стежив ревниво, щоб хтось із працівників не пропхався зі своїм матеріалом поперед нього.

Коли ж виходив свіжий номер газети з тим оглядом, він цілісінький день читав його й перечитував, смакуючи кожен фразу.

У Харкові ж мене знову ледь не забрали до армії: викликали до військкомату та й погнали на медичну комісію. І окуліст, і отоляринолог, наче змовившись, написали в обхідному листі, що я "годен" до строївої, тобто ідеально бачу і чую, і я, ошелешений, побрів прощатись з редакцією. Зі сльозами на очах (так мені шкода було полишати редакцію) розповів про своє горе завідувачому. Той щось муркнув у відповідь та одразу ж і вийшов з відділу.

"Нікому я тут не потрібний!" — гірко роздумував я. Душила образа на завідувачого, який не те що не поспівчував — словом не озвався до мене! І родяться ж отакі кам'яні ідоли на білий світ!

"Годен!" Ну, я ж вам навоюю!..."

Згодом появився завідувачий:

— Ходімо до редактора, — буркнув якимось аж знехотя.

— До редактора? — не повірив я тому, що почув: щоб сам редактор зацікавився долею отакої комахи, як я.

— Атож...

Паламарчук нещодавно прийшов до нас у редакцію, замінивши Чеканюка, який перейшов на роботу в цека.

Я його один раз лише й бачив, і здався він мені таким строгим та недоступним, що страшно було й підступитися до нього.

І от я сиджу в кабінеті відповідального редактора і як ніколи хвилююся.

— Так що там у вас?.. Сидіть, сидіть... Розповідаю про виклик до військкомату. І не так про

виклик, як про оту медкомісію. Де мене ледь не дезертиром обізвали. В мене знову горять від образи щоки.

— Які у вас є документи? — Уважно прочитав одне моє посвідчення й друге, де чорним по білому написано, що я непридатний до служби в армії, запитав:— Ви можете мені їх залишити?

Звісно ж, що можу!

— Ідіть і працюйте. А я спробую щось зарадити.

На крилах вертався до відділу. І завідувачий, який ішов поруч, вже не здавався мені таким черствим та бездушним.

А наступного дня — знову виклик до військкомату. Нас, кількох чоловік, посадили в кузов вантажівки, а до кабіни сів якийсь лейтенант.

Поїхали. Невже прямо в частину? А шинеля? Я ж залишив шинелю в редакції!.. А документи, що лишились у редактора!.. Що я тепер без них робитиму?..

Під'їжджаємо до одноповерхового будинку, що на околиці Харкова, зупиняємось.

— Злазьте!

Зіскакуємо. Оглядаємось. Де ж військова частина? З будинку до нас виходить середніх літ дамочка.

— Нарешті,— капризно каже вона.— Скільки можна ждати?

Лейтенант, козирнувши поштиво, почина виправдовуватись, але дамочка його обриває:

— Беріться за справу! — І йде до будинку.

— Значить так,— пояснює нам лейтенант.— Будемо перевозити речі. Для військкома, що одержав квартиру. Спробуйте тільки щось упустити чи побити! Одразу ж в штрафбат помандруєте... Ясно?

Ще б не ясно.

Цілісінський день, майже до вечора, возили військко-мівські бебехи. Ліжка й дивани, столи, шафи, буфет, ще й рояль, подушки і перини, важкі чемодани, чорт-ті чим і напхані. Вантажили під недремним оком отієї строгої дамочки, а потім пирили на п'ятий поверх в житловому будинку вже в центрі. Аж під вечір, голодні та злі, розійшлись.

На цьому моя військова служба й скінчилася: за кілька днів завідувачий відділом сказав, що редактор вибив для мене броню і я можу спокійно працювати.

Я уже згадував, що, переїхавши до Харкова, спершу ночував у редакції: спав на тому ж столі, за яким і працював: замість подушки — підшивки газет, ковдрою ж правила моя червонофлотська шинелька і навіть не пам'ятаю, чи було мені муляко. А от що по кілька разів на ніч просинався од холоду, пам'ятаю добре. Ночі ставали все довшими й довшими, все холоднішими та холоднішими, моя шинельчина вже мало мене зігрівала, завідувачий пораїв мені пошукати квартиру з вільним ліжком, і я по першому ж сніжкові рушив у той пошук: стукати у чужі двері та запитувати, чи не пустять на тимчасовий постій. Проходив безрезультатно не один день: весь Харків був забитий військовими, доки якась сердешна бабуля зжалілась наді мною і я поселився у

неї, у великій кімнаті, що не опалювалася. Більш-менш тепло було на маленькій кухоньці, де та бабуля й жила, і я, прийшовши з редакції, довго сидів на тій кухоньці, ніяк не наважуючись пірнути в холодну, як крига, постіль: надворі й то здавалося тепліше, аніж в отій остудженій до краю кімнаті. Натягав на себе всі, які тільки були лахи, пірнав під них з головою, хукав, зібгавшись в калачик, і все не міг зігрітися. А проснувшись, довго не міг примусити себе зірватися з ліжка.

Бабуля щоранку вгощала мене окропом, де замість чаю плавали вишневі галузки, а замість цукру підсовувала мікроскопічні таблетки сахарину, що його навезли німці під час окупації. Досьорбавши той імпровізований чай, я збігав по високих східцях на вулицю та й чесав мимо захололих будинків до своєї редакції.

Цивільного люду стрічалось мало, в основному — військові і все те поспішало на фронт, який був уже за Дніпром, і ми всією редакцією не могли діждатися того часу, коли рушимо до визволеного Києва.

Ще мені допікав голод. Після тридцять третього року я ще ніколи так не голодував, як у тому Харкові, мікроскопічні порційки, що ними пригощали нас в їдальні, могли наситити хіба що горобця, я майже весь час думав про їжу й одного разу, не витримавши, поцупив у своєму ж таки відділі сотню порожніх конвертів та й одніс своїй бабусі, яка днювала й ночувала на ринкові: щось купувала, щось перепродувала, щоб не померти од голоду. Вона й продала мої конверти по карбованцю штука та й принесла чорну хлібину і ми її вдвох і ум'яли, запиваючи отим імпровізованим чаєм.

З Харкова ж я поїхав у своє перше в житті творче відрядження.

Чи то головному редакторові стало відомо, що я складаю вірші, чи оте клопотання за мене щодо броні зацікавило його моєю скромною особою, тільки одного дня він викликав мене до себе й запитав:

— Як ви дивитесь на те, що ми пошлемо вас у творче відрядження?

Що таке творче відрядження, я ще до ладу не знав, тільки подумав, що це щось дуже цікаве, тому й відповів поспіхом, що дивлюсь позитивно.

— От і добре,— кивнув головою Паламарчук: він, очевидно, й не чекав на іншу відповідь.— Вам не доводилось бувати у Великих Сорочинцях? — Діждавшись відповіді, що не доводилось, продовжував:— Великі Сорочинці лежать на Полтавщині,— недалеко від Миргорода. В тому селі під час окупації жила жінка, прізвище її...— Тут він заглянув до записника.— Бондаренко... Так, Бондаренко. Її тричі підряд розстрілювали німці. Тож ви повинні написати про цю жінку великий нарис, який ми опублікуємо, а потім вийдемо з клопотанням до уряду про її посмертну нагороду...

На крилах повертався у відділ: в одній руці ніс посвідчення про творче відрядження, а в другій — грубеньку пачку грошей, карбованців чотириста, якщо не більше.

— їду в творче відрядження! — доповів гордо завідуючому.

— Умгу.— Завідуючий навіть не одірвав голови од якихось паперів.

Ну й біс із ним! Я таки їду в творче відрядження!

І ось я їду на Полтавщину, у Великі Сорочинці. Добираюся попутними машинами,

переважно військовими, коли в кабіні, а коли й зверху, в кузові, і тоді мене не рятуватимуть ні шинеля, ні шапка, а ноги — мов суцільні крижини. Як я не обморозився насмерть, і досі дивуюся. Та як би там не було, а я на другу добу таки добрався до цього чи не найбільшого на Полтавщині села, що широко й вільно розляглося на березі Псла.

Нині у Великих Сорочинцях стоїть скромний пам'ятник. Людині, заради якої я і їхав у своє перше творче відрядження на початку зими сорок третього року. Хай простить вона мені, що забув, як її ім'я та по батькові: вивітрилося із старої моєї голови, не лишивши і сліду, зате й досі пам'ятаю оту хатину, в якій вона і жила і з якої тричі підряд витягали її німці на розстріл. Голі, обдерті вже поліцаями стіни дихали такою розпукою, такою смертельною тугою, що аж серце бралось щемом, застигла тиша була, як у могилі. Я стояв і дивився на голі дошки, де колись лежала постіль (все-все вигребли поліцаї, не погребували жодною лахою)... на дошки, на яких вона сходила кров'ю після першого розстрілу... і після другого... з яких її підняли вже на третій та й потягли на високу кручу над Пслом під безжальні дула німецьких гвинтівок. Дивився на оголені стіни, що німо волали до мене: "За віщо?!" За те, що вона не розгиналася на колгоспному полі? За мозолі на долонях, за той бруд, що навіки в'ївся в шкіру? Чи за те, що начальству сільському та, мабуть, і районному запекло витягнути її хоча б на медальку? Що посиділа разок у президії, ховаючи поміж колін свої натружені руки?

Я ходив од хати до хати, допитуючись, що вона зробила такого вже під час окупації, чим "заслужила" отаку страшну смерть.

— А нічого,— стенали плечима люди.— Жила, як усі. А сусідка журилася, витираючи заплакані очі:

— За що ж її, бідну, і вбили? Сиділа ж, як миша.

І в душі моїй, в уяві моїй зрів образ простої селянки, яка все своє життя знала одне: працю. Важку, виснажливу працю. Я вирішив так написати майбутній свій нарис, щоб кожен, хто прочитає його, зрозумів: ось що чекало на тебе, на нього, на мене під час окупації.

Ще мене вразила ота нелюдська жага до життя, з якою жінка щоразу видиралась од смерті. Я все приходив і приходив на високу кручу над Пслом і подовгу стояв, уявляючи, як вона падала, смертельно підтята безжальними кулями, як пірнала у вир, захлинаючись водою і власною кров'ю, як з останніх сил вигрібалась до берега, а тоді довго повзла, добираючись до рідної хати,— глухим, онімілим селом, без жодного зблиску в затужавілих у темряві вікнах. Всі герої Джека Лондона блідли перед постаттю цієї простої селянки.

Про все це я й писав, повернувшись до Харкова, у своєму першому нарисові. Нічого не додавав, не вигадував, писав тільки те, що розповіли мені люди, я був переконаний, що узнав геть усе про цю жінку: сам селяк, я знав, що в селі усе на виду, там не можна приховати нічого.

Написав, відніс до друкарок і, вже віддрукований, мінаючи усі відділи, поклав на стіл Паламарчукові. Адже він мене посилав, перед ним я і звітувався.

Дні минали в нетерплячій чеканні. Я прибігав ледь світ до редакції, хапав віддруковану щойно газету, поспіхом розгортав, шукаючи нарис, я уже уявляв, як принесу ту газету до своєї бабуні, щоб вона зрозуміла, хто в неї живе, але нарис все не появлявся і я вже хотів іти до редактора і запитати, чому не друкують, та мій завідуючий упередив той необдуманий крок:

— Чекаєш — не дочекаєшся побачити свій нарис?.. А його не надрукують.

— Як не надрукують? Чому?!..

— Тебе для чого посилали? — запитав завідуючий. Сам пояснив:— Щоб ти написав про жінку, яку не просто розстріляли, але яка вела героїчну боротьбу з фашистами... Була підпільницею, тримала зв'язок з партизанами...

— Та там і не пахло партизанами! — вигукнув я.

— В крайньому разі активно вела агітацію проти окупантів, писала листівки, згуртовувала довкола себе молодь.

— Нічого вона не згуртовувала! — знову не витримав я.— Жила, як усі.

— От-от, "як усі",— перебив мене завідуючий.— Важко було написати, як вона боролася з німцями?

— А що люди сказали б?

— Люди,— хмикнув завідуючий.— Люди прочитали й повірили б... як уміло про це написати... І ми б мали героїню, яку можна було б і до нагороди представляти... Учися, братику, якщо думаєш працювати в газеті.

Так мені було дано перший урок про специфіку роботи в газеті. В ту ніч я довго крутився-вертівся в крижаному ліжкові своєму, сперечаючись подумки із завідуючим, і мені з голови чомусь не йшла вже зовсім інша жінка, яка жила в роки окупації не у Великих Сорочинцях, а в Сту-денкові, і яка була єдиною комуністкою на все село. І хоча вона теж сиділа, зачавшись, як миша, її невдовзі таки заарештували та й повели... Не на розстріл повели, а в Червоний Лиман, у гестапо чи в жандармерію, точно не знаю, і вона сиділа там кілька тижнів, а потім її відпустили і вона знову сиділа, як миша, поки й прийшли вже наші війська. А коли прийшли наші, о, тоді вона притьмом вилізла з нірки і стала проявляти неабияку активність, доно-сячи і на того, й на того, що працювали буцім на німців. Навіть Валя Чмовжова, моя однокласниця, яку викликали лише один раз до управи начисто переписати якісь папери (на свою біду, мала гарний почерк), навіть вона не сховалась од недремного ока цієї комуністки, та й була за її ж доносом затримана слідчими органами. Попосиділа в сараї, що правив за тимчасову в'язницю. Донесла та жіночка і на нас, наче ми підтримували зв'язок із поліцією, бо ж уціліли всі до одного, не розстріляли німці нікого, і щастя наше, що доносів цьому не надали ваги, а то загриміли б запросто усі до одного до Сибіру. Потім вона довго добивалася, щоб її поновили у партії, бо спалила свій партквиток, як тільки появилися німці.

Я й не думав співставляти цих двох жінок, але коли навіть комуністка сиділа під час окупації тихіше води нижче трави, то що вже вимагати од простої селянки, яка тільки й уміла, що працювати з ранку до вечора і праця для якої становила весь сенс її життя.

Вже по війні, в шістдесят восьмому році Лідія Василівна Шаповал, викладачка української літератури середньої школи міста Миргорода, велика шанувальниця красного слова й ентузіастка своєї справи, педагог, як то кажуть, од Бога, вручила мені грубезний том з таким дарчим написом: "Хай ця книжка завжди нагадує Вам про рідний корінь, рідне джерело, рідне повітря і про тих людей, яких Ви описуєте".

Том цей належить до серії "Історія міст і сіл України" і присвячений Полтавській області. Отоді я й надивав на шістсот сімдесят восьмій— сімдесят дев'ятей сторінках згадку про Бондаренко — жінку, про яку я написав свій перший нарис у тисяча дев'ятсот сорок третьому році. Там написано буквально таке:

"У В. Сорочинцях створено підпільну групу партизанського загону "Перемога" , який діяв на території Миргородського та інших районів Полтавської області. Одним із зв'язківців загону, організатором постачання продовольства, зброї, розповсюджувачем листівок була..." Так, так, саме вона, О. А. Бондаренко, тричі розстріляна фашистами, нагороджена потім посмертно орденом Леніна.

В мене немає жодного морального права піддавати сумніву ці рядки, заперечувати їхню правдивість. Я лише себе самого запитую: невже я тоді був такий сліпий і глухий, що нічого не почув, не побачив? А діяльність підпільної групи була настільки законспірована, що про неї у Великих Сорочинцях сном-духом не відали? Кому ж тоді адресувалися оті всі листівки?

Не знаю. Не знаю.

Та годі із сумнівами. Пишу тільки про те, що бачив і чув, що довелось пережити самому.

Отже моя перша проба пера виявилася настільки невдалою, що мені більше й не пропонували нічого. Я продовжував опрацьовувати листи читачів, готуючи їх до друку в газеті, і завідуючий мене вчив, як їх правити — вже тоді я познайомився зі штампами, що процвітали на шпальтах всіх радянських газет. Спробуй подати, наприклад, до друку, що трудівники такого-то села вирішили вчасно провести сівбу зернових. Просто сказати про це. Ні, обов'язково треба було починати отак: "Натхненні великими перемогами Червоної Армії над фашистськими поневолювачами, трудівники такого-то села з величезним піднесенням вирішили провести дострокову сівбу зернових". І так у кожному абзаці, в кожному реченні. Ми вкладали оці пишні цитати всім авторам тих листів, навіть коли наводили пряму їхню мову, і годі було, гортаючи підшивки газет, дошукатися живого, притаманного нашим адресатам слова. Та й вони з часом потроху-по-троху засвоювали нашу науку і згодом все більше й більше листів починалося отим "з великим піднесенням".

Десь всередині зими редакція газети перебралась до Києва. Досі пам'ятаю, яке гнітюче враження справила на мене зруйнована наша столиця. Весь Хрещатик лежав у руїнах, там раз по раз лунали вибухи: сапери висаджували у повітря стіни, що не завалилися під час грандіозного вибуху в сорок першому році, який змів весь Хрещатик з лиця землі, всі газети криком кричали про фашистських варварів, які не пожаліли одне з наймальов-нічіших міст Європи, і нікому з нас не западав у голову сумнів, чому

це німці, захопивши місто, надумались його руйнувати. Висаджувати в повітря цілі квартали будинків, у яких і жили. Та ще і в день якогось свого свята фашистського. Що за ідіотський салют? Нікому з нас це не западало в голову, а якщо когось і відвідувала крамольна думка, то він потай відхрещувався од неї, як нечистий од ладану.

З дня у день ми всією редакцією виходили розчищати руїни Хрещатика. І кого тільки там не зустрічали! Оно Рильський в пальтечкові благенькому, а он і Тичина з його хрестоматійним пенсне. Пиряють потрощену цеглу нарівні із нами, смертними, в Павла Григоровича і рукава червоні від цегли.

Люба сестроне, милий братику, Попрацюємо на Хрещатику!

Чи не саме тоді, носячи важкенні цеглини, він склав оці по-дитячому наївні рядочки?

Іще, пам'ятаю, я кілька разів ходив вибирати собі квартиру. Нині в переповненому Києві важко уявити, що цілі квартали стояли незаселеними, особливо у центрі. Я ходив з будинку в будинок, не стрічаючи жодної живої душі, підіймався з поверху на поверх, з квартири в квартиру, і всі вони як одна стояли порожнісінькі, і в усіх були сліди поспішної втечі. Під час окупації там жили, виявляється, переважно німці, які панічно втекли. А до того в багатьох тих квартирах мешкали євреї, які або лежали тепер у Бабиному Яру (про той масовий розстріл ми тоді ще не знали), або евакуювалися, рятуючись од неминучої смерті. Про панічну втечу окупантів свідчили купи сміття, потрощений посуд, повні ванни замерзлої води (з кранів вода вже не текла), в туалети гидко й ступити, у вибиті шибки заліта вільно сніг,— як же тут жити? Мені, що й так коцюбну від холоду? Врешті мені набридло отак безрезультатно ходити, я повернувся у свій кабінет, у наш відділ листів, де, як на початку у Харкові, знову спав на столі, примостивши підшивку газети під голови. Спав, зібгавшись в калачик, зберігаючи кожну грамульку тепла, спав навіть не роззуваючись, бо тут теж було холодно, але принаймні не мело у вибиті шибки снігом та не лежали гори сміття. З дня у день продовжував працювати над листами і не скажу, щоб робота ця мені дуже подобалася. Хоча я вже добре набив руку і кожен лист увінчував пишними отими загальниками, без яких, здавалось мені, не могла існувати нормальна людська мова. Юхим Антонович Лазебник, мій майбутній редактор, якось посміюючись розповів про такий майже анекдотичний випадок. До війни він працював у криворізькій газеті, тоді саме велася бучна компанія за заборону абортів, відділ листів працював в поті чола, організовуючи відгуки читачів (в основному читачок) на рішення уряду і якось до нього в кабінет ввірвався червоний од гніву чоловіча, вимахуючи пожмаканою газетою.

— Ви редактор?

— Я,— мимохіть звівся Лазебник.

— Так от, товаришу редактор, я щойно побив свою жінку і пообіцяв, що як повернуся од вас, то й не так буду бити!..

— Та в чім справа, товаришу?

— А ви подивіться, що вона написала!.. Ви подивіться! — тикав у газету пальцем розгніваний відвідувач.

Юхим Антонович взяв ту газету, прочитав нігтем підкреслену фразу: "Я з власного досвіду знаю, які шкідливі аборти".

— З власного... З власного!...— кричав уже чоловік.— Поки я пропадав у відрядженнях, вона набувала той досвід. А тепер клянеться і божиться, що того не писала. Як не писала, коли ось надруковано? Кому я повинен вірити: нашій партійній газеті чи отій брехусі?

Юхим Антонович став його заспокоювати, та чоловік не вгамовувався.

— Покажіть листа тієї брехухи! Щоб не здумала більш одпиратися.

Розшукали той лист, принесли. Там було написано: "Я знаю, які шкідливі аборти..." "З власного досвіду" в тому листі не було.

— Ну й ну...— сказав тоді чоловік.— Ну й ну...

— Так що виправляйте, виправляйте, та й оглядайтеся,— закінчив Юхим Антонович.— Щоб не направили так, як отой працівник.

Він частенько зупиняв мене, розпитуючи, як живеться-працюється (сам тулився в редакції, бо дружина з дітьми ще не повернулася з евакуації), бо вважав мене своїм хрещеником. Я вже, здається, згадував, що по завданню відповідального редактора Юхим Антонович Лазебник навідувався в Червоний Ліман, цікавлячись, що я робив під час окупації, та й привіз позитивний відгук: організував і командував партизанською групою. І той відгук вирішив мою долю подальшу. Я проймався все більшою симпатією до цієї людини, я мимоволі горнувся до неї, і коли мені якось (це було вже на початку березня сорок четвертого року) Юхим Антонович сказав, що його призначили відповідальним редактором обласної волинської газети і чи не погоджусь я працювати у нього, то я не вагався й хвилини.

З Луцьком, обласним центром Волинської області, нормального сполучення ще не було. Бої ще точились під Ковелем, щоночі налітали німецькі літаки і скидали бомби на центр, так що Луцьк можна було вважати прифронтовим містом і добратись до нього було не так просто. Тож ми всі втрьох: Юхим Антонович, його дружина Ніна Павлівна, яка щойно повернулася з евакуації, і я сіли на санітарний літак та й полетіли до Луцька.

Літачок той мав три кабіни: попереду — для пілота, потім — для поранених, а вже позаду невеличка кабінка чи не для кулеметника — на той випадок, як налетять "месершмідти". Тож Юхим Антонович і Ніна Павлівна сіли в кабінку для поранених, а я примостився в задній кабіні. Обидві передні кабіни закривалися, моя ж була відкритою, попереду стирчав лише пластмасовий щиток, який майже не захищав від зустрічного вітру: вітер вривався в кабінку, забираючись під мою благодійну шинелю, тіпаючи мої червонофлотські штани. Хоча й був березень, але ще й не пахло весною, на полях лежали глибокі сніги, і я ще ніколи так не мерз, як у тій проклятій Богом кабіні. Здавалося, що й очі бралися кригою.

А тут іще повітряні ями. Пілот, мабуть боявся ворожих винищувачів, які могли кожної миті звалитися з низьких, наче свинцем налитих хмар, тож вів літак, замалим не чіпляючи колесами снігів, і нас тіпало, як у віялці. Наш У-2 то підносився різко

угору, то провалювався в яму чергову, і всі мої нутроші то злітали уверх, то опускались донизу. І коли б не крижаний отой вітер, коли б не холод собачий, що пронизував до кісток, мене давно вивернуло б, як рукавичку.

Врешті літак сів на якомусь польовому аеродромі, щоб дозаправитись паливом. Пілот хвацько вискочив з кабіни, а я сидів, не в спроможності поворухнутися, мені здавалося, що й тіло моє насмерть примерзло до крісла.

— Живий? — спитав пілот весело.

— Ж-живий,— процокотів я зубами.

— Потерпи, вже недалеко.

З передньої кабіни, хитаючись, вилізла Ніна Павлівна. Була аж зелена, а Юхим Антонович заходивсь викидати з кабіни те, чим вона снідала.

Дозаправившись, ми знову рушили в путь, раз по раз провалюючись в оті невидимі ями...

І ось нарешті ми в Луцьку. Сидимо в натопленій добре кімнаті, п'ємо розведений вонючий, як смертна кара, спирт-сирець, наминаємо гарячу яєшню. Цілісіньку гору яєшні, що ледь вміщається у сковороді, я ще не знаю, що до кінця війни моя продовольча картка отоварюватиметься в основному яйцями, з дня у день і на сніданок і на вечерю їстиму лише яєшню, що мені вже здаватиметься іноді, що тут, на Волині, розводять лише курей; жодної іншої живності, лише кури та кури.

Крім нас трьох, що прилетіли, за столом іще Яків Панасович Чернявський, відповідальний секретар редакції,— не випускаючи смердючої самокрутки із рота, стежить за тим, щоб в усіх чарки були по вінця, та Дерев'янка Микола і Ярина Фетісова. Фетісова вразила мене тим, що була дуже повною, за час війни я одвик бачити повних жінок, а ця як пампушка, що вона й їсть?

Сидимо, не стільки п'ємо, скільки закушуємо (я ледь допив чарку вонючого того сиводралу. "Нічого, научишся",— втішав мене Чернявський), і чи то од спирту, чи од яєшні сон налягав на мої обважнілі повіки і голоси то віддалялися, то напливали дрімотними хвилями.

І як же солодко спалося мені хоча й на підлозі, але на ряднині, ще й справжня подушка у головах!..

Отут настав час для невеликого відступу. Хочу попросити вибачення у майбутнього читача оцих моїх спогадів за хаотичний виклад подій, з яким він зіткнеться в подальшому: по-іншому писати я вже не зможу. Сам життєвий матеріал спонукає мене до такого викладу і якщо я спробую піти наперекір, дотримуючись послідовності та хронології, то, боюсь, у мене нічого не вийде.

Отож почну із заголовка. Із того, як би я назвав подальші свої спогади, коли б надумався писати їх окремою книжкою. Про своє перебування на Волині, в редакції обласної газети протягом тисяча дев'ятсот сорок четвертого—п'ятдесятого років.

Я б найшвидше обрав такий заголовок: "Нас називали "совета́ми". Так йменувало нас місцеве населення. Або ще точніше: "Ми були окупанта́ми".

Нещодавно я розмовляв по телефону з Юхимом Антоновичем Лазебником, який

давно вже на пенсії. Але навіть на пенсію вийшовши, він не полишає перо публіциста: цьому свідчення — багато статей, що публікуються в пресі, в тім числі й у такому прогресивному журналі, як "Кур'єр Кривбасу". (Я схиляю голову перед його редактором Григорієм Джамаловичем Гусейновим, який наслідуються видавати українською мовою журнал в отому ворожому російськомовному морі). Статей гострих і чесних, — людини, яка серцем своїм вболіває за український народ, за молоду нашу державу.

Пригадуючи оті шість років, проведених на Волині, я запитав:

— А чи не здається вам, Юхиме Антоновичу, що ми там були окупантами?

— Так, окупантами, — погодився Юхим Антонович. Й одразу ж уточнив: — Але гуманними.

Дорогий Юхиме Антоновичу, дозвольте з Вами не погодитись. Так, ми не вбивали й не заарештовували тих нещасних людей, не виселяли цілісінькі села в Сибір, не ламали отим людям хребти, заганняючи їх до ненависних колгоспів, — наші руки, як то кажуть, були чисті од крові людської, але ми усі, навіть гуманісти, — всі були причетні до пекельних подій, що коїлися тоді на Західній Україні, зокрема на Волині. Пригадаймо хоча б те, що ми писали щоденно на шпальтах "Радянської Волині", — чи не були ми своєрідними Геббельсами, які вірою й правдою служили нелюдській системі? Нас не виправдовує й те, що всю оту щоденну брехню ми навіть не вважали брехнею, а неправду — правдою. Вирушаючи в службові відрядження, ми вже мали наперед задані теми і під них підганяли усе, що бачили й чули. Писали здебільшого про те, як мало бути по нашій "советській" мірці, а не як було насправді. Навіть фото, які ми з тих відряджень привозили, частенько не відповідали гіркій отій дійсності.

У мене й досі збереглося таке одне фото. Воно було опубліковане в нашій газеті під красномовною шапкою: "Збирають щедрий колгоспний урожай". На задньому плані — колгоспник на жатці кінній косить пшеницю, а на передньому — я. Присівши, ще й голову пригнувши, щоб не потрапити в об'єктив фотоапарата, підіймаю догори пучок пшениці, щоб вона на фото здавалася набагато густішою, ніж була насправді. Фото в газеті появилася, звісно без моєї особи, але з отією на передньому плані пшеницею, що я тримав у руках.

Або як ми щоденно майже доказували, наскільки багатшими стали селяни, об'єднавшись в колгоспи. Ми не брехали, о ні, не брехали, ми тільки півправди видавали за правду. Допитувалися, для прикладу, у кого велика сім'я та ще й щоб усі були працездатні (а багатодітні сім'ї в той час на Волині не були винятком, сім, а то й десять чоловік від одного двору працювали в колгоспі) і скільки ця сім'я одержала хліба на вироблені трудовні. А потім писали з чистою совістю: колгоспник такий-то на вироблені трудовні одержав шістдесят пудів хліба (не центнерів, не тонн, а саме пудів, щоб здавалося побільше). Одна людина, а не семеро, а то й десятеро. Справді заможне життя! Читайте, радійте і співайте пісні з дякою великому Сталіну.

До речі, про пісні.

Надходило сімдесятиріччя цього генія всіх часів і народів. Найвидатніша подія в

житті кожного мешканця Волинської області, якщо вірити нашій газеті. Ще заздалегідь ми зібралися у вашому кабінеті, Юхиме Антоновичу, радячись, як відзначити на шпальтах "Радянської Волині" цей ювілей. Масові відгуки трудящих? Серія статей про товариша Сталіна? Добре, дуже добре, але все це буде в усіх газетах на терені СРСР. На всіх, як то кажуть язиках. А нам хотілося чогось особливого, чого не було б у жодному часописі. І тоді я згадав один віршик, що надійшов до нашого відділу від поета-початківця. Ось він, цей віршик:

Батьку ти наш рідний,
Сталіне ти наш,
Не покинь нас, батьку,
В цей пагубний час.
Ми до тебе линею,
Вирви нас з ярма.
Бо швабська "культура" —
То наша тюрма.

— А що, як організувати цілу сторінку народної творчості? Своєрідні частівки. Про товариша Сталіна.— Я так і сказав: "організувати", інакше ми уже й не уявляли своєї роботи.

Моя ідея одразу ж сподобалась.

— Давайте, Анатолію, беріться одразу ж за справу,— благословили Ви мене, Юхиме Антоновичу.

Повертався з тієї наради, подумки чухмарячи потилицю. У моєму столі, крім оцього віршика, лежало ще два рядочки, які можна було назвати частівкою. Або, на гірший випадок, — приказкою:

Сказав Ленін і Сталін,
Щоб була вся країна в металі.

Вдячні за щасливе життя, волиняни щось не поспішали славословити Сталіна.

Звернувся в обласний будинок народної творчості. Там теж не було чим похвастатись.

Але, як кажуть росіяни, "ліха беда начало": я власноруч засів писати частівки. Та ще й залучив до цієї благородної справи працівника мого відділу Олену Рябуху, а також молодого поета Петра Марценюка, який подавав великі надії. (Марценюка невдовзі заарештували наші славні органи за те, що був одружений з дочкою • місцевого священика, який буцім мав зв'язок з оунівським підпіллям. Дали цьому нещасному хлопцеві двадцять п'ять років таборів. Повернувся він уже під час хрущовської відлиги — тінь од людини. Пам'ятаю, як він ридав вже у Львові, зайшовши до мене у книжково-журнальне видавництво. Те моторошне ридання-стогін я не забуду повік).

Так появилася ціла сторінка "народної творчості", надрукована вісімнадцятого грудня одна тисяча дев'ятсот сорок дев'ятого року під красномовною шапкою: "Славим батька народного, славим Сталіна рідного".

Але й цього було мені мало. Натхненний отими частівками, я нашкрывав

оповіданнячко, як волинський колгоспник влаштовує в щойно збудованій хаті іменини товаришеві Сталіну. Набилося, звичайно, повнісінько люду, "кожен (цитую дослівно) хотів привітати того, хто ледь посміхався з портрета добрими очима. Кожен хотів побажати йому життя щасливого і довгого, як не жила ще жодна людина у світі".

Нещодавно, гортаючи підшивку "Радянської Волині", я наткнувся на отой свій витвір. Прочитав і не знав, що мав робити: сміятися чи плакати. Господи, невже це я написав оці рядки? Невже щиро вірив у те, що такі іменини й справді міг справити волинський селянин, який нахапався зашпорів од рідної радянської влади по самісіньку зав'язку?

А Ви ж, Юхиме Антоновичу, не тільки благословили цей кульгавий витвір до друку, а ще й похвалили його на черговій летючці. Спробували б не благословити! Де була гарантія, що я не поскаржуся у відповідні органи, що Ви відмовилися друкувати оповідання та вірші про товариша Сталіна?

"Ми не лукавили з собою", — сказав наш великий поет.

В сорок шостому році, в неділю, десятого лютого відбулися вибори до Верховної Ради. Подія, до якої готувалася вся неосяжна країна протягом багатьох тижнів і днів. Спершу відбувалися збори трудящих, на яких висували кандидатами в депутати людей відібраних, ретельно просіяних в райкомівських, обкомівських решетах та й спущених зверху до низу: по одному кандидатові на кожен виборчий округ. Хоча пробачаюся: не по одному. Як же можна не висунути товариша Сталіна та його соратників? А членів політбюро України? Тож обов'язково писалося так: "Трудящі такого-то села (заводу, навчального закладу) з величезним піднесенням висунули кандидатом у депутати Верховної Ради вождя народів Йосипа Віссаріоновича Сталіна, а також колгоспницю П. В. Васюту". (Село Сільно Ковельського виборчого округу). Чи секретаря Волинського обкому партії І. І. Профатілова. Або полковника держбезпеки О. Яковенка, начальника управління НКВС по Волинській області. Те управління містилося навпроти нашої редакції: велетенська, на весь квартал похмура споруда з окутими залізом воротами, не меншими, ніж наш редакційний двоповерховий будинок. Я їздив з тим кандидатом, майбутнім слугою народу на зустріч із виборцями. Попереду — відкрита вантажна машина, наїжачена автоматами та кулеметами, потім трофейний "опель-адмірал" з кандидатом в блакитних погонах (чому всі кати так любляють цей колір? Згадаймо хоча б Лермонтова: "І ви, мундіри голубіє..."), а вже позаду — дві вантажівки, вщерть набиті до зубів озброєними енкаведешниками. І потім, коли вже на місце приїхали, — потрійне кільце охорони довкола сільського клубу. Полковник не дуже вірив нашій писанині про те, що всі волиняни горою стоять за радянську владу і ненавидять українсько-німецьких націоналістів, а точніше: мельниківців-бандитів (на Волині в основному діяли повстанські загони під командуванням Мельника, а не Бан-дери). Не вірив тим запевненням і я, хоч сам же їх і писав: пригадую, коли вже після мітингу виходив із клубу, то в коридорі довелося протискатись крізь похмурий натовп селян, в основному молодиків далеко не кволої статури. І як у мені все стислось од страху: зараз укрешуть чимось важким по голові і пиши свою кореспонденцію вже на

небесах!

Десь зо два місяці всі газети, в тім числі й наша, криком кричали про непорушний блок комуністів та безпартійних, про численні збори та мітинги, на яких усі, наче змовившись, славословили комуністичну партію і товариша Сталіна (складалося враження гігантської всесоюзної шпаргалки, до якої кожен, хто виступав, мав заглядати неодмінно), а потім настав день виборів і ми, працівники редакції, роз'їхались по виборчих округах висвітлювати голосування.

Мені припав Горохівський виборчий округ. Я вибрав най-глухіше село, і як мене не вмовляли, що там небезпечно, я лишивсь непохитний: мені кров з носа треба було написати, що навіть у найвіддаленішому селі, довкола якого бродять мельниківці, люди горою стоять за радянську владу.

Добирався туди не сам: виїхав ще взвод автоматників та кілька душ з активу районного. Теж усі озброєні автоматами (супутниками агітатора, як їх називали скалозуби) та ще й гранатами, що важко одвисали в кишенях. Ми їхали підводами, вслід за вантажівкою, до якої не осмілювся сісти жоден солдат: в разі нападу першою мішенню була б та машина. Для чого вона, порожня, їхала з нами, дізнався пізніше.

Вже перед селом позлазили з саней та й розсипалися в цеп, тримаючи наготові зброю. І було таке враження, наче ми атакували ворога, що засів у селі.

Я теж тримав у руці пістолет "вальтер", подарунок ківерцівського прокурора, заряджений розривними кулями. Лягаючи спати, завжди клав його під подушку. Якось моя сестра двоюрідна, коли я уже спав, занесла вологе прости — < радло та й повісила його на кафельну грубку, навпроти ліжка. Я проснувся серед ночі од моторошного сну: приснився бандит із ножом — глип, а до мене від грубки суне страшна біла потвора, наставивши руки. Вихопив пістолета та й випустив усі кулі, всі до одної.

Отоді я й побачив, що таке розривні кулі: грубки як не було...

Село не зустріло нас кулеметним вогнем, село наче вимерло. Тільки крайні од дороги хати були обмальовані тризубами, обписані націоналістичними гаслами. Найчастіше траплялося "Слава Україні!".

— Стереть! — скомандував лейтенант з блакитними погонами.

— Может, поджечь? — запитав старший сержант.

— Дур-рак! Завтра ж вибори! Ти што, забил?

Стерши всі написи, попрямували до сільради, де містилася виборча дільниця. Ішли й цілилися автоматами у вікна, а за ними, здається, не було жодної живої душі. Жодного людського обличчя по той бік. Все поховалось при звістці: "Совети ідуть!"

Коло сільради нас зустріли ястребки, їх було душ із десятеро і всі вони мали наляканий вид. Над сільрадою полоскався знехотя червоний прапор, а над дверима висів якийсь аж пожований транспарант: "Всі на вибори до Верховної Ради!" Відчинилися двері, і до нас вийшов неголений давно чоловік з червоними од безсоння очима. Голова сільради, він же й очолює виборчу комісію.

— Готові до виборів? — поцікавились представники з району.

— Та-а... мовби готові...

— Людей попередили?

— Та сказали усім.

— Прийдуть?

— А оно ястребки за ними ходитимуть,— кивнув у бік озброєних хлопців голова.

— Глядіть, щоб були усі до одного. Головою відповідаєте. Ось і кореспондента привезли... Хто голосуватиме перший?

— Та Ольга Базарна. У неї син на фронті погіб. Оно вона і живе.

— Не заспить?

— Та мовби ні. Хлопці розштурхають. Розмовляючи отак, зайшли до сільради. В найбільшій

кімнаті містилася виборча дільниця. На стіні — портрет Сталіна. Сталін незбливно дивився з того портрета, погляд у нього був важкий та недобрий. Пофарбована в червоне урна, дві кабінки за нею, обтягнуті веселеньким поцяцькованим ситчиком, стіл, за яким сидітимуть члени виборчої комісії, роздаючи бюлетені. Лейтенант для чогось відміряв кроками відстань од дверей до кабін, глянув на стелю:

— Где у вас лестніца?

Згодом затупотіло над нашими головами.

— Попрошу освободіть помещеніє! — звернувся до нас лейтенант, спустившись з горища. Тримав у руках велетенське свердло.

Ми слухняно перейшли до сусідньої кімнати. Я ще подумав, що лейтенант перевіряв, чи не сховалися на горищі бандити. Але навіщо йому оте свердло? І для чого він вирядив нас із кімнати?

В ту ніч з нас мало хто і заснув: прислухалися до кожного шурхоту, що лунав поза стінами. Серед ночі я вийшов до вітру: темно, тиша така, що аж за спину хапає. В жодному вікні й не зблимне, лише в сільраді освітлене вікно та рип-рип — сніг під ногами вартових. Проганяючи думки про бандитів, пошвидше вернувся у помешкання: єдиний острівець серед зануреного в моторошний морок села.

Спали — не спали — проснулись о шостій. Наспів поснідали, оглянули востаннє виборчу дільницю, приготували бюлетені та списки виборців.

— Так де ваша Базарна?

— Та хлопці вже побігли.

Невдовзі появилася і Базарна. Закушкана так, що тільки очі мерехтіли.

— Чого, тітко, так рано? Боялися, щоб ніхто не проголосував раніше од вас? Не спали, мабуть, усю ніч?

Жінка тільки провела по губах шкарубкою долонею. А я, налаштувавши блокнота, гарячково мережив: "Ольга Базарна. За дві години до початку голосування прибігла до виборчої дільниці. Не спала всю ніч: боялася запізнитись".

— Ану видайте їй бюлетені!

— Так іще ж мовби рано.— Це — голова.

— Видайте, видайте, жінка того заробила!

Ткнули бюлетені Базарній до рук. Вона стояла несміливо, не знаючи, що з ними

робити далі.

— Ось сюди, жінко, опускайте,— підказав голова.— Ось у цю дюрку.

Базарна довго не могла віпхнути бюлетені до урни: не лізли в шпарину.

— Та складіть їх! — хтось із досадою: ну й кугути ж ці селяки!

Врешті проголосувала. Стояла ні в сих ні в тих. Потім запитала несміливо:

— То мона іти?

— Ідіть, тітко, та випийте добру чарку за товариша Сталіна!

— То спасибі вам! — Ще й уклонилася.

Рівно о восьмій в супроводі ястребків почали приходити люди. "Самі бояться,— пояснив голова.— Щоб тоді не спитали хлопці з лісу". Внесли привезений із району патефон (радіо тут ще не було), поставили єдину пластинку (чи більш не дістали, чи забули узяти), на якій була записана популярна ще до війни пісенька:

Расцветалі яблоні і груші, Поплилі тумани над рекой, Виходіла на берег Катюша,

На високій на берег крутой! Виходіла, песню заподіла Про степного гордого орла,
Про того, которого любіла, Для кого і песню берегла.

Біля патефона сидів один з районних представників. Він невтомно накручував ручку, переставляючи голівку із голкою, ще й притупував в такт пісні ногою.

Расцветалі яблоні і груші...—

наярював патефон.

Коли ж голка доходила до краю пластинки, по кімнаті неслося: ш-шу... ш-шу... ш-шшу... І тоді люди сахалися, наче то був не патефон, а пекельна машина, яка от-от мала вибухнути.

Голосували по-різному. Одні кидали швиденько бюлетені до урни та й ушивалися, наче боялися, що їх от-от затримають, інші ж голосували спроквола, а були й такі, що наважувалися зайти до кабінки, хоч лейтенант запрошував усіх, особливо чоловіків:

— Заходіть, заходіть, не пожалеете!

І ті, що в кабінки заходили, мене найбільше цікавили: мусив навести кілька патріотичних написів на бюлетенях. По секрету домовився з головою, що він, коли голосуватиме, напише подяку товаришеві Сталіну (це в нас називалося "організувать матер'ял"), але одного бюлетеня було для мене замало.

Та ось проголосували майже усі, швидко темнішало. Знадвору донеслися чоловічі голоси, жіночий розпачливий плач. Я, зацікавившись, виглянув.

Поруч із ґанком стояла ота крита машина, довкола неї тупцялися озброєні енкаведешники.

— Рразойдісь!.. Рразойдісь!..— кричали вони на жінок, що, плачучи, намагалися прорватися до машини. Нічого не розуміючи, я підійшов до сержанта, запитав, чого плачуть жінки, чого вони добиваються.

— Плачут потому, што дури! — відповів сердито сержант.

Вже пізніше я з'ясував, чого плакали жінки.

Лейтенант даремно лазив на горище. Він просвердлив над обома кабінами по дірці, посадив над кожною по енкаведешникові з добре потовченою крейдою в

бляшанках. Зайде дядько до кабіни, стане щось писати в бюлетені, а із стелі йому на шапку чи голову вже сиплеться крейда. Вийде, проголосувавши, надвір, а тут енкаведешники:

— Ану наклонись!

Чиста шапка чи голова — чеши, чоловіче, додому, а якщо посилана крейдою — паняй до машини!

— А як чоловік написав щось патріотичне? — спитав я лейтенанта, який добряче підпив за вечерею: ум'яли цілого кабана, списаного в рахунок поставок.— За товариша Сталіна?..

— Разберьомся,— гикнув лейтенант.— Слічим почерк, невіноватих атпустім.

А перед вечерею, замкнувшись, висипали бюлетені з урни, стали підраховувати голоси. В тому підрахуванні брали участь і члени комісії, і представники з району, і навіть лейтенант, що походжав, заглядаючи їм через плечі. Він же й забрав усі бюлетені з написами, сховав до планшета. Серед тих бюлетенів лише один був із вдячністю товаришеві Сталіну (голова мене не підвів), на решті ж написане таке, що страшно було і читати. Суцільні прокльони.

Порахували зіпсовані ті бюлетені, дістали натомість нові, привезені про всяк випадок з району, стали писати на них патріотичні гасла.

— Дев'яносто дев'ять відсотків,— підсумував голова. І до секретаря, що писав протокол:— За кандидатів блоку комуністів та безпартійних проголосували дев'яносто дев'ять відсотків.

Цим і закінчилося голосування в глухому тому селі.

До району вертались по темному. Попереду гула вантажівка, натовчена дядьками по самісіньку зав'язку, за нею, розсипавшись у цеп, рухались ми, а за нами вже порожні сани. Лише тоді, коли ліс лишився далеко позаду, ми на них повсідалися, готові щомиті скочити в сніг...

Наступного дня я вже був у редакції. Сидів за письмовим столом, строчив кореспонденцію в номер з красномовним заголовком: "Голосують людські серця". Думки вискакували, як чортики з бочки, обкатані рядки лягали один до одного, наче й не я їх писав, а штампувала відрегульована добре машина.

Ось короткий виклад цієї кореспонденції, що була надрукована дванадцятого лютого тисяча дев'ятсот сорок шостого року в газеті "Радянська Волинь".

Вона починалася так: "Село не спить. Всю ніч вогні. Не проспати б".

Далі йшов опис виборчої діляниці з обов'язковою згадкою про товариша Сталіна. Який, звичайно ж, ласкаво всміхався з портрета.

"Шоста година, а вже появляється перший виборець. Це літня жінка — Ольга Базарна. Вона за всю ніч очей не зімкнула: боялася запізнитись.

— Мій син віддав своє життя у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками,— заявила вона, опускаючи бюлетені до урни.— Голосую за світле життя, що його принесла нам радянська влада, за дорогого товариша Сталіна!..

Восьма година, в приміщенні повно народу. Яскраве світло од ламп, урочисто лунає

святкова музика. А люди йдуть і йдуть. До виборчої урни підходять селяни й селянки, опускають блакитні і білі бюлетені, відходять потім вбік і довго не розходяться. Діляться між собою враженнями, радістю, говорять про сучасне і майбутнє. А народний вождь Йосип Віссаріонович Сталін тепло і мудро посміхається до них з великого портрета".

Під кінець наводились патріотичні написи на бюлетенях, що їх полишили ошасливлені радянською владою селяни.

"Дев'яносто дев'ять відсотків голосів було подано за непорушний блок комуністів та безпартійних. За вождя всіх народів товариша Сталіна!"

Ця кореспонденція була надрукована в нашій газеті без жодної правки.

Нині ж думаю: чи могла з'явитися в той час інша стаття? Про те, як було насправді. Як ми підходили до села, розсипавшись в цеп, з автоматами наготові. Як цілилися у кожне вікно, йдучи вже селом. Як ястребки турили селян до дільниці. Про оті дві дірки над кабінами, з яких щедро сипалась крейда. Про закриту вантажівку, вщерть набиту дядьками. Про блакитнопогонного лейтенанта, який дбайливо сховав бюлетені з прокльонами: "Разберьомся!" І про те, як замість цих, вилучених, досипали уже нових з патріотичними написами.

Чи могла отака стаття з'явитись?

І де б я, автор такої кореспонденції, опинився б після того, коли б вона була надрукована? Де опинилась би вся редакція на чолі з Вами, Юхиме Антоновичу, коли б раптом узяла та й надрукувала б на шпальтах "Радянської Волині" отаку кореспонденцію.

Ловлю себе на думці, що надрукувати таку річ у радянській газеті — жоден тогочасний фантаст до цього не додумався б. Недремне цензорське око засікло б її ще в наборі, у гранках. Помітило б, вилучило б та й однесло б у відповідні інстанції.

За кожну критичну кореспонденцію, що таки з'являлася зрідка на сторінках нашої газети, Вам, Юхиме Антоновичу, доводилось воювати у різних інстанціях. Показуючи, що це не узагальнення. Прикрій випадок, нетиповий для нашої дійсності...

Але що найстрашніше: я тогочасний просто не зміг би написати той нарис по-іншому... Я щиро вірив у те, що Сталін дні і ночі не спить, піклуючись про всіх нас, його дочок та синів ("Всі ми Сталіна сини, Сталінові дочки"), що наш лад найсправедливіший та найгуманніший у світі, і цю мою віру не могло похитнути ніщо.

Хоча неправда, іноді моя віра у справедливість нашого ладу таки похитувалася.

Я вже згадував, що навпроти нашої редакції стояв будинок НКВС — велетенська похмура споруда, схожа скорше на в'язницю. Вікна в ній світилися майже всю ніч. Особливо вражали ковані залізом ворота, заввишки з наш двоповерховий будинок, — ті ворота не відчинялися ніколи, годі було здогадатися, що за ними відбувається.

Так от, відчергувавши всю ніч "свіжоголовим" ("свіжо-головим" у кожній редакції називався черговий, що вчитував щойно зверстані сторінки газети перед тим, як їх підписати до друку. Не доведи Господи якась груба помилка, якась не та навіть літера у такому слові, як Сталін чи Сталінград, і не один рік в'язниці тобі гарантований. Та не

тільки тобі, а й авторові, та коректорам, і відповідальному редакторові: усі ми висіли на одній ниточці, яку в будь-яку мить могли перерізати нещадні ножиці пильних органів, що день і ніч наглядали за нами. Ви, Юхиме Антоновичу, не втомлювалися розповідати про одного редактора районної газети, який у тридцять сьомому році застрелився з-за однієї літери, що вкралася в заголовок: замість "Выполняйте советы врача" там було надруковано "Выполняйте советы врага")... Тож, підписавши останню сторінку, я звівся з-за столу та й підійшов до вікна, за яким розгорався світлий по-весняному ранок.

Було ясно, сонячно, тихо. Безлюдна ще вулиця світила дбайливо підметеними тротуарами і навіть будинок навпроти не здавався таким похмурим та грізним. Я потягнувся, з насолодою думаючи, що зараз прийду додому, завалюся у ліжку і спатиму, спатиму скільки влізе. Потягнувся, та так і застиг з піднесеними догори руками: оті важкенні, оббиті залізом ворота раптом почали одчинятися. Потихеньку, поволі, наче самі собою, все ширше і ширше, показуючи темне нутро, що лежало за ними. Одчинились, застигли і з розтуленої навскрізь пащеки полився суцільний людський потік: жінки, діти, дівчата, згорблені од старості діди і молоді чоловіки. Виливаючись на середину вулиці, вони йшли по чотири в ряд, а по обидва боки, за ними пильнуючи, крокували солдати: одні з собаками, інші тримали наперевіс гвинтівки з примкнутими багнетами. Ні звуку, ні окрику, колона виливалася й виливалася, як у страхітливому сні, і не було їй кінця-краю. Наче вся Волинь, усе населення області було зігнане в жахливий той двір і тепер, прорвавши залізну загату, виливалось на вулицю...

Я отак і простояв з піднятими руками, аж доки той двір спорожнів і печальний потік зник у кінці вулиці.

Куди вони пішли? Куди їх погнали?

Брів додому, як у тумані. Не помічав ні освітленої по-святковому вулиці, ані будинків, що світили затишно вікнами. Перед моїми очима все лилася й лилася ота безмовна колона, тільки чомусь замість наших солдатів вже крокували есесівці з лютими псами на повідках. Під час окупації я одного разу бачив, як німці гнали полонених. Так то ж полонених, так то ж самих чоловіків, а тут і жінок, і молоденьких дівчат, і малолітніх дітей! Я навіть побачив у колоні тій жінок, що несли немовлят.

Повернувшись додому, заснути так і не зміг: перед очима все крокували й крокували есесівці і лилася, лилася безконечна колона...

Не один день по тому ходив, як у воду опущений. Було таке відчуття, наче в мені усередині відкрилась невидима рана і пекла, й не давала хоч на мить забути про неї. Як отой Шевченківський цвях, вбитий в самісіньке серце.

Врешті не витримав, розповів Лазебникові. Пізно увечері повертаючись додому в будинок, де ми разом жили. На вулиці — ні душі і я не боявся, що хтось міг підслухати.

— Ну нехай чоловіки, вони проти нас воювали. А діти?.. А оті немовлята?.. їх за віщо?..

Юхим Антонович довго мовчав, а потім сказав якимось аж надломленим голосом:

— Я теж бачив цих нещасних людей.

І розповів, як секретар обкому Профатілов запросив його поїхати на вокзал: подивитись, як відправлятимуть до Сибіру мельниківців-бандерівців. Коли вони приїхали на оточений енкаведистами вокзал, люди вже були повантажені в ешелони. У товарні вагони з заґратованими віконцями. Крик, стогін, лайки солдатні, що супроводжували ті вщент набиті вагони, охриплий гавкіт собак...

— А одна жінка... Як вона кричала до нас з Про-фатіловим крізь заґратоване віконце!.. Як же проклинала!.. Навіть Профатілов не витримав — пішов геть з перону...

— Ви тільки про цю розмову нікому,— попередив уже біля нашого будинку Юхим Антонович.

І я про неї мовчав, поки й був на Волині. Іще пригадую, як вішали двох мельниківців. Двох членів Повстанської армії. Того ж таки літа, що й відправили до

Сибіру оті ешелони. Тоді була спущена команда згори і по всіх райцентрах Волині загойдалися гадюками петлі на зведених шибеницях. Шибениця була поставлена і в Луцьку, при самому базарі.

Я любив заглядати на луцький базар. Іноді й копійки не мав за душею, а йшов пошвендяти поміж рядами, прислухатися до місцевої говірки, такої несхожої до нашої, схід— ч няцької. ("А коб тебе качка копнула!", "Най мене шляк трафить, як я говорю неправду!"). Той базар був своєрідним дзеркалом, що відбивав рівень життя на Волині. Спочатку, як тільки ми появилися в Луцьку, базар був як море, набитий по вінця усім, що тільки можна було продати-ку-пити. Куди там нашим злиденним базарчикам на сході України! А потім, з початком колективізації, базар став стискатися, як шагренева шкіра.

Позникали підводи (лискучі коні, мов змії!), що тріщали від різного збіжжя. Зникли й веселі дядьки та тітки, що, торгуючи, на тих підводах і сиділи. Базар все стискався й стискався у розмірах, все біднішав та біднішав, тож тепер знайшлося місце на ньому й для шибениці, що до неї й зігнали одного недільного ранку людей озброєні автоматами енкаведешники. Зігнали та й оточили таким щільним кордоном, що й миша не вислизне. В отому натовпі опинився і я.

Люди з таким страхом поглядали на шибеницю, наче не кого іншого, а саме його чи її мали вішати. Люди німо мовчали, боячись впасти в око оцим хвацьким воякам, які наставляли на них автомати.

Аж ось у коло, прямо до шибениці, під'їхали дві машини. Одна — легковушка, з якої одразу ж і вилізло кілька офіцерів, але не на них — на вантажівку дивився завмерлий натовп. Там на відкритій платформі під вартою автоматників стояли двоє чоловіків в цивільному. В обох зв'язані завдані за спину руки, в обох білі спиті обличчя, наче сажею обведені очі. Розбухлі, як сині балабухи, до крові потріскані губи. Один — наче підліток, другий — як дуб. Могутню статуру його не змогли, мабуть, зламати жодні тортури. Вантажівка під'їхала задом прямо під шибеницю, і дві петлі загойдалися прямо над головами отих чоловіків.

Наперед офіцерів виступив офіцер-черевань з погонами майора ("тлустий",— сказали б місцеві). Дістав з планшета листок паперу, став читати вирок.

А люди його майже не слухали: дивилися на засуджених. Я теж жадібно вдивлявся у них, намагаючись уявити, що вони зараз відчують. Що відчуває засуджена до страти, з петлею над головою людина.

Майор дочитав вирок, махнув у бік вантажівки рукою. Автоматники, мов боячись, що заодно і їх можуть повісити, зіскочили на землю, а замість них видерся до засуджених старшина. Ситий, мордатий, у хвацько збитому набакир картузові. Накинув звично петлі на шиї, ще й посмикав, перевіряючи, чи добре тримаються, весело закричав до шофера:

— Па-а-шол!

Загурчав мотор, машина сіпнулася, платформа вислизнула з-під засуджених. Отой схожий на підлітка кленовим листком загойдався в повітрі, а другий одразу ж і впав на землю: обірвався, не витримавши його ваги, мотуз. Ще перед тим як упасти з машини, він глухо вигукнув:

— Сла...— та горло йому одразу ж здушила петля.

— Што ж ви стоїте? Поднять! — закричав до солдатів майор.

Поки його підводили (у нього підгиналися мов поперебивані ноги), старшина, видершись на шибеницю, прилаштовував нову петлю.

І ось він, уже підтримуваний двома солдатами, знову стоїть на платформі, і старшина припасовує йому на горло петлю.

— Пашол!

І ще, тепер уже вдруге, обірвалась петля.

— Та Господи! — не витримала якась жінка.— Та що ж ви робите, люди! Та його ж уже сам Бог милує!

Та енкаведешникам було не до Бога. Підскачили, підхопили під пахви, знову стали висаджувати на машину. Обірвана петля теліпалась на шиї страхітливою краваткою...

Вертався з базару, а у вухах моїх все лунало "Сла..." повішеного за третім разом — отого чоловіка, мельниківця. Бандита. Який пішов на смерть із обірваним вигуком "Слава Україні!".

Іще (я боявся сам собі признаватися в цьому) в мені ворушилося співчуття, перемішане з повагою до чоловіка, страченого енкаведистами. Як він гордо стояв! Як, несхильний, помер! Ні, не міг отак померти бандит та грабіжник, образ якого не сходив зі сторінок наших газет! Тут щось не те. Щось не те.

А ще відчував якусь аж ненависть до отого старшини. За одне його оте веселе "Пашол!" я його залюбки повісив би на шибениці. "Тобі б, гаде, отак двічі зриватися!.."

Цими думками не смів поділитися ні з ким. Навіть з Лазебником Юхимом Антоновичем, який був для мене найближчою людиною в Луцьку.

Може, тому мені й так важко було на душі? Враз немилою стала мені редакція і робота в ній, і щоб хоч трохи розвіятись, я відпросився у творче відрядження, в Устилузький район, збирати матеріал про культурне життя одного з найвіддаленіших районів Волині: я ж завідував відділом культури і шкіл. По Хомі, як кажуть, і шапка.

Райком зустрів мене подзьобаними кулями стінами, об— " ладнаними у вікнах

бійницями: поверх мішків з піском виглядали цівки ручних кулеметів. Кілька днів тому вночі оунівці атакували райцентр і їх ледве вдалося одбити.

— Їх так багато було? — спитав секретаря райкому.

— Полк, як не більше!

— І що ж ви збираєтесь робити далі? — про культуру райцентру недоречно зараз було й говорити, яка там у біса культура, коли все районне начальство сходиться щовечора ночувати в райком — під захист отих кулеметів.

— Скликаємо назавтра з усього району жінок-активісток. На районні збори з повісткою денною: "Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами".

Ну що ж, доведеться поки що відмовитись від наміру писати про культуру райцентру, а натомість подати звіт про ці збори, а може, за одним махом написати й про колгосп новостворений? Просив Дерев'янку, завідувачий сільськогосподарським відділом.

— У вас в районі колгоспи вже є?

— Є. Один. Імені Сталіна.

— Далеко від Устилуга?

— Та в Устилузі, під боком!

Цілісінький день попереду, вирішив сходити в колгосп. В пам'яті од того походу збереглося одне: як записували людей до того колгоспу. Ніхто не хотів писатися першим. Агітували, вмовляли, навіть погрожували, відповідь була одна й та ж:

— Прийдуть хлопці і вб'ють. Що перший записався. Врешті комусь зблиснула геніальна ідея. Дістали аркуш

чистого паперу, намалювали велике коло, сказали, щоб довкола і розписувалися. Спробуй узнати, хто перший записався, а хто останній, ні кінця, ні початку.

— І багато вже записалося?

— Штирнадцять душ,— відповів голова.

Про це коло і підписи довкола нього я згадав потім у кореспонденції. Але згадка ця так і не появилася в газеті: не минула недремного ока цензури.

Переночував у райкомі на чиемусь столі (мені не звикати!), а на дванадцятку разом з начальством рушив до районного Будинку культури.

В залі були самі жінки, звезені з усіх сіл, в основному вчительки: ці бідолахи за все оддуваються, знаю це на гіркому досвіді своєї мамусі. Як і годилося, першим мав виступити секретар райкому. Перед тим як звестись з-за столу, він нахилився до мене (я сидів поруч з ним в президії) і пошепки запитав:

— Товаришу Дімаров, хто сказав за дві тисячі літ до нашої ери: "В жінчині все зло"? Шикспір чи Галілей?

Від несподіванки я отетерів. А потім, подумавши, що секретар просто жартує, теж відповів йому вжарт:

— Ну звісно ж, Шекспір!

Секретар поважки підійшов до трибуни, видудлив наготовану склянку води, солідно одкашлявся і почав:

— Товариші жінки! Ще за дві тисячі літ до нашої ери Шекспір сказав: "У жінки все зло".— В залі загуло, як у вуликові.— Отак і я вам кажу, як той Шекспір: все зло в бандитах!..

Ні додати, ані відняти! Цей епізод не появився, звісно, в моїй кореспонденції "Голос людського серця", що була опублікована, а за порадою Юхима Антоновича я написав про це в доповідній на ім'я секретаря обкому І. Про-фатілова.

Згадав у доповідній і голову райради сусіднього з Усти-лузьким району, який намагався зґвалтувати дівчину, що прийшла у райцентр вступати до комсомолу. Її довго перед цим умовляли комсомольські райкомівці, доки вона погодилася. А тому що вона прийшла за день до засідання бюро райкому комсомолу, то її поклали ночувати в кабінеті першого: неабияка честь для простої дівчини! Отам її і зламав п'яний голова райради, навалився на неї:

— Не даси — не приймемо до комсомолу!

Дівчина одбивалася всю ніч і, таки одбившись, у сльозах побігла до себе в село.

— А що ж голова? — обурено запитав я райкомівців.

— Покарали. Винесли сувору догану й направили на роботу в міліцію...

Згадав і першого секретаря Володимир-Волинського району, який разом із головою райради та начальником райвідділу НКВС під охороною взводу автоматників поїхав у одне село... Не проводити збори поїхав, а трусити одного селянина, який під час окупації вимінював у німців барахло за самогонку та сало. Озброївшись щупами, ці три діячі власноручно шукали дядьківський схов і таки "обнаружил" і чого тільки з нього не вигорнули! Було тут і кілька сувоїв жовтого хрому. Написав про цей хром тому, що невдовзі вся керівна верхівка Володимир-Волинського району стала ходити, хизуючись у шкіряних пальтах жовтого кольору.

Я сам їздив із ними на ту операцію. Для чого вони мене прихопили, і досі не знаю.

Результат доповідної: устилузький знавець науки й культури продовжував секретарювати й далі, голова райради (тепер уже колишній) працював успішно в міліції, а володимир-волинське начальство так і не познімало жовті шкіряні пальта.

А ось явище зовсім уже масового порядку, що охопило всю нашу область, як пошесть. Та й, мабуть, ця пошесть охопила тоді усі колишні окуповані території.

В сорок п'ятому році американці надумалися одягнуть наш народ, голий і босий. І з чисто американським розмахом назбирали серед населення гори всілякого одягу; навіть горностаєві шубки траплялися, не кажучи вже про каракулеві. А нові, наче щойно пошиті костюми! А шкіряні пальта! А білизна! І попливли кораблі з трюмами, повними заокеанського одягу. Замість танків, гармат і "студебекерів".

Попливли. Припливли. Розсоталися по складах. І тут на склади налетіло начальство, велике й мале. Налетіло, як галич, як ненаситне вороння. Хапали, гребли і особисто для себе, і для членів своєї родини, для знайомих і родичів. Один з обласних керівників узяв аж шість шкіряних пальт і досі, мабуть, доношує. Виходить на демонстрації, люто розмахуючи прапором. Звісно ж, червоним.

А трудящі? Робітники та колгоспники? Невже їм не дісталось нічого? Не знаю. В

усякому разі, я не стрічав робітника в шкіряному пальті заокеанському чи колгоспницю в шубці каракулевій.

Сучасний читач може мені не повірити: де Дімаров таких монстрів і викопав? А мені не потрібно було їх і викопувати, вони траплялися повсюди, по всіх областях Західної України.

Досить згадати хоча б знаменитого Чучукала, першого секретаря Львівського обкому партії, який вимагав, щоб його називали не Чучукало, а Чучукало, ставлячи наголос на передостанній голосній. Цей Чучукало уславився безпросвітною тупістю, він навіть написані спеціально для нього доповіді читав, не вникаючи в зміст. Якось друкарка перенесла закінчення фрази, що не вмістилася, на зворотний бік сторінки, позначивши: "Дивись на звороті". Чучукало так і виголосив: "Комуністи Львівщини домоглися дивись на звороті..." і, не заглянувши на зворотний бік аркуша, продовжував шпарити вже зі сторінки наступної: "...занепад і загнивання в країнах капіталістичного світу". А "варвари двадцятого віку" ("варвари XX в." — було надруковано) прочитав так: "Варвари хе-хе-ве". Ця "Вар-

вара" так оскандалилася, виступаючи на звітно-виборчій конференції комуністів Львова, що комуністи, яким врешті-решт урвався терпець, не обрали Чучукала (небувалий випадок!) на обласну конференцію. Помічник Чучукала чи то навмисне, чи то з лінощів випросив у помічника першого секретаря міськкому Львова другий екземпляр звітної доповіді та й підсунув своєму шефові. І коли оголосили: "Слово має перший секретар Львівського обкому партії товариш Чучукало" — Чучукало ступив до трибуни та й прочитав, слово у слово, ту ж самісіньку доповідь, що її виголошував щойно перший секретар міськкому.

Скандал докотився до цека, і Чучукала невдовзі забрали до Києва: заступником міністра сільського господарства. "Ку-рірувати", як казали тоді, розвиток свиначства на Україні.

Були-таки гумористи в тому цека!

Ще розповідали львів'яни, що під безпосереднім керівництвом Чучукала був організований приміський радгосп, у якому вирощувалося все їстівне для керівництва області, що продавалося потім для них за безцінь. Вигодовували на новорічні ковбаси й свиней. Чучукало особисто відібрав для себе кабанчика і того годували окремо, на літерний пайок посадивши. І коли настав час ту свиноту колоти, її повезли у вантажних відкритих машинах через Львів на м'ясокомбінат. Весь Львів падав з реготу, читаючи на кабанові найбільшому виведений старанно напис: "Чучукало"... Запопадлива обслуга так і помітила вгодовану пацю, щоб саме її, а не іншу подати на стіл хазяїнові області.

І знову мене може запитати сучасний читач: але ж були й інші? Не всі ж були злодюгами, тупаками й нездарам! Були ж і чесні й розумні.

Так, були. Були і розумні, і чесні. Але ж на кожного розумного припадав щонайменше один дурень. Річ у тім, що всі керівні кадри для західних областей України підбирались за принципом: "На тобі, Боже, що мені негоже!" Ну кому цікаво було оддавати здібних, потрібних людей! То й рекомендували, як правило, найтупіших та

найбез-дарніших. Траплялися такі екземпляри, що ні в казці сказати, ні пером описати. Вони аж просилися до критичних статей чи фейлетонів. Але критикувати чи, тим більше, висміювати їх нам і було заборонено. Навіть уславлений Остап Вишня не смів підніматися у своїх фейлетонах вище голів колгоспів та бригадирів.

І потім: чи було легше волинському селянинові од того, що на посаді голови райради або секретаря райкому сиділа розумна людина? Вони, оці розумні, всі до одного змушені

зої

були проводити ту ж нелюдську політику, що її нав'язувала радянська система. Так же заганяти селян до ненависних колгоспів, висилаючи непокірних до Сибіру, так же душити селян позиками, так же одбирати в них усе, щоб тільки-тільки не мерли з голоду.

А скількох вони, ці розумники, записали в бандити! В українсько-німецькі націоналісти. З котрими потім розправлялися нещадно.

Другого грудня сорок четвертого року було опубліковане звернення радянського уряду до населення західних областей України. Звернення те заклиало населення до нещадної боротьби з бандерівцями та мельниківцями. Знайшлися там і рядки до українсько-німецьких націоналістів. Тим, хто захоче скласти зброю і здатися, оголошувалась цілковита амністія. Запевнялося, що "жодна волосина не впаде з вашої голови".

Звернення це підписали: голова президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха, голова раднаркому М. Хрущов, секретар ЦК КП(б)У України Д. Коротченко.

Чи вірили вони, ці найбільші розумники на всю Україну, в свою обіцянку? В оту, що "жодна волосина не впаде з вашої голови"?..

Тринадцятого липня вже сорок п'ятого року наша газета опублікувала статтю полковника державної безпеки О. Яко-венка: "Бандити, які не покаються, будуть знищені". Там розповідалося про одного мельниківця, який вирішив скласти зброю і здатися. "З повинною прийшов Квятковський Є. М.,— писав бравий полковник,— псевдо "Богдан", сотенний. Його тяжка провина органами радянської влади була прощена, і він живе, як вільний громадянин".

Прочитавши це, я одразу ж загорівся ідеєю: взяти в Квятковського, який у підпіллі мав кличку "Богдан", інтерв'ю. Описати, як він зараз вільно живе і, щасливий, трудиться на благо України. Який виграшний матеріал супроти оунівців, що іще не покаялись!

Пішов до Лазебника.

— А ви гадаєте, я не думав про це? — посміхнувся скептично Юхим Антонович.

— Так організуйте мені зустріч з ним! Я до нього одразу ж і поїду...

— Куди? На Колиму?

Вийшов од нього, як у воду опущений. Виявляється, що той нещасний Квятковський помандрував у місця "не столь отдаьонние" вже тоді, коли полковник державної безпеки готував для нашої газети статтю. Що він уже там, за колючими дротами,

"живе, як вільний громадянин".

І тоді я згадав про інших мельниківців, з якими, не підозріваючи ще, що вони — мельниківці, довелося зустрітися ще в сорок четвертому році, одразу ж після того, як я появився в Луцьку. Тоді Юхим Антонович викликав мене і сказав:

— В обком партії прийшов загін місцевих партизанів. Підіть, порозмовляйте з ними і підготуйте матеріал на цілу сторінку.

Цілий день я розмовляв з тими партизанами, що, не шкодуючи ні життя, ані власної крові, всі роки окупації провоювали з фашистами. Всі вони були молодими і якось особливо красивими. Припав мені до душі й кулеметник Альоша, росіянин, родом з Орловщини, який утік з фашистського табору, розташованого у самому центрі Німеччини, та й прибився до цього загону. Уже одна розповідь про його втечу та мандрівку через Німеччину й Польщу — заслуговувала великого нарису. А як він воював! Недарма ж окупанти призначили велику грошову винагороду за голову "бандита Альоші". А інші як воювали! Я списав майже весь блокнот бойовими епізодами, про які вони розповідали.

Кілька днів готував цілу сторінку, присвячену бойовим діям загону.

А потім мене покликав Лазебник:

— Де ваші записи про загін?

— Уже все майже готове, — доповів йому з гордістю. — Завтра й закінчу..

— Принесіть! Все принесіть!

— І блокнот?

— Блокнот в першу чергу!

З подивом приніс блокнот і все, що встиг написати.

— Кидайте в грубку! І забудьте про те, що писали.

— Чому? Як же я їм і в очі гляну!

— Навряд чи Вам удасться це зробити. Вони вже заарештовані.

— За віщо?? — вирвалось у мене.

— Це партизани, тільки не наші. Націоналісти. Їх будуть судити.

— Усіх?

— Всіх до одного.

В грубці, підгодованій папером, зажерливо розгорався вогонь. Я дивився, як чорніють, обуглюючись, списані сторінки блокнота, і мені здавалося, що у тому вогні, вмираючи, корчаться голоси людей, із якими я розмовляв. Іще чомусь я думав про кулеметника Альошу. "Ми орловські!" — доносилося з грубки.

Я пам'ятаю, як мені було гірко та боляче, було таке відчуття, наче я зрадив отих всіх людей, кинув їх власноруч у вогонь. Лише пізніше, набагато пізніше я зрозумів, що, спляючи оті папери, Ви, Юхиме Антоновичу, в першу чергу рятували мене. Ви знали, яка небезпека нависла наді мною, що чекало б мене, коли б отой блокнот, оті усі аркуші, моєю рукою і списані, та потрапили до недремних органів НКВС.

Так чи не так, Юхиме Антоновичу?

По своїй натурі Ви добра Людина. Були для нас усіх якщо не батьком, то старшим

товаришем, другом. Кожен із нас міг зайти до Вас в кабінет, щоб поділитися сумнівними проблемами, навіть тими, що виникали в житті особистому... Пам'ятаєте, як ви врятували мою молоденьку дружину? (Я тоді навчався в літінституті, в Москві, і вже начебто й не належав до колективу редакції). Та коли до Вас (саме до Вас) прибігла моя перелякана матуся: "Помирає невістонька!" — Ви підняли на ноги весь пологовий будинок, і дружина та новонароджений син були врятовані.

А як Ви захищали нас у сорок восьмому році, коли на Україну прийшов Каганович та розгорнув боротьбу з українським буржуазним націоналізмом! Коли лисий пройдисвіт Гаркуша ("У нього хоч і голова лиса, зате думки кучеряві," — сказала якимось про нього Олена Рябуха), секретар обкому Волинської області по пропаганді, заходився й собі вишукувати націоналістів у нашій редакції. Він націлювався на деякі надруковані в газеті статті, зокрема й на організовані мною: про визначні місця на Волині (замок Любарта, Берестечко), твердячи, що вони пахнуть націоналістичним духом. І скільки ж Вам довелося поповоювати з цим високопартійним донощиком. Не побоялися нажити собі лютого ворога.

А коли мене стали тіпати на всіх партійних рівнях за злочасний цикл віршів!

Окрім кореспонденції та нарисів, окрім оповіданнячок, я грішив іще віршами. Друкував їх частенько в газеті, один із них впав навіть у око Павлу Григоровичу Тичині, і великий поет розхвалив мене на всю Україну. Ось цей вірш:

Ми в боях намучились немало, Обійшли півсвіту у строю, Ми у смерті з боєм
виривали Нескориму молодість свою. Рани наші не перелічити, Як і трупи наших
ворогів. Бо ми хочем, ми бажаєм жити. Щоби світ посмішками яснів. Щоб дзвеніла
молодість піснями.

Розсипалась сміхом по землі.

Тому й гнів повсюди ходить з нами.

Тому й кулі наші вічно злі.

Звичайно ж, од визнання самого Тичини я перебував на сьомому небі.

А тут саме був надрукований цикл ліричних поезій Максима Тадейовича Рильського, мого найулюбленішого поета, і я просто п'янів од цих віршів, читаючи такі ось рядки:

Ластівки літають, бо літається, І Ганнуса любить, бо пора. Хвилюю зеленою
здіймається Навесні Батієва гора.

Я їх вивчив напам'ять, вони бриніли в мені святково і радісно, мене огортала невимовно світла печаль, всі молоденькі жінки та дівчата здавалися мені таємниче прекрасними, всі люди — усміхнено добрими. Мені хотілося зробити для них щось таке... щось таке особливе... А що я міг зробити, як не написати й собі ліричний цикл віршів? Я його й написав, за один присіст написав. І починався він так:

Сизокрилою голубкою

Я тебе знайду?

Стала ти моєю любкою

В золотім саду.

Цілувала, віддавалася,
Спрага ж як була,
Бо незнаною зосталася.
Свіжою пішла.
І солодкий біль не гоїться,
Вік йому цвісти.
Що у серці моїм коїться,
Знаєш лише ти.

А закінчувався цикл зовсім уже на ноті мінорній:

Осінь стукає в вікно: Ви готові? Ви готові? Відцвіли уже давно Чорнобривці тонкоброві. Відійшли минулі дні, Що мені весна нашила. Ти наснилась теж мені. Чи не правда, моя мила? Це було давним-давно... Або й зовсім не бувало... Я не знаю... Все зів'яло... Осінь стукає в вікно.

На свою біду, я відніс оці вірші на радіостудію, згодом вони пролунали в ефірі, а буквально через день у центральній пресі почали бити Максима Тадейовича Рильського за отой його цикл. Тож і мої віршики звалилися на голови начальству місцевому, як манна небесна: знайшли свого

Рильського! Мене стали товкти на всіх рівнях, на партійних нарадах та конференціях, звинувачуючи в міщанстві та запопадницьких настроях, навіть Гаркуша зацікавився моєю особою. Викликав до себе в обком, довго докоряв та вичитував, поцікавився навіть, чи моя жінка не вигнала мене за оці віршики з хати. Весь Луцьк знав, яка ревнива жінка в Гаркуші.

— А може, я про неї й писав! — відповів я, ображений.

— Так я вам і повірив! Який дурень стане про свою жінку отакі вірші писати!

Справа замалим не дійшла до партійних зборів уже в нашій редакції. Готувалася доповідь "Про моральний розклад комуніста Дімарова", коли Ви, Юхиме Антоновичу, покликали секретаря партійної організації й пораїли йому відкласти ці збори на невизначений час.

— Врятували младенца! — радісно прокоментувала цю подію Олена Рябуха. Бісова жінка з першого ж погляду охрестила мене "младенцем"!

Та не тільки мене Ви рятували. Я не пам'ятаю жодного випадку, щоб Ви винесли комусь догану, хоча приводів для цього траплялося більше, ніж досить.

Особливо нам доткали оті триста рядків, що їх кожен щодня мав подати до газети. Ті прокляті рядки навіть у вихідні висіли над нашими головами, вони нас вимотували, доводили до нервового виснаження. Тож не дивно, що наші душі прагнули якоїсь розрядки. А що ми, колишні фронтовики, звиклі до ста грамів наркомівських (це стосувалося насамперед фронтовиків-офіцерів, яким перепадало і більше), що ми вміли робити для промивки душі, як не випити і закусити. В повоєнні роки це не вважалося гріхом, випивала й закушувала вся наша неосяжна країна, навіть сам Мікоян, виступаючи на партійному з'їзді, проголосив, що радянській людині, яка здобула таку перемогу, не сором і випити. І з краю в край за всіма застіллями гриміло:

Вип'єм за Родіну, вип'єм за Сталіна Вип'єм і снова нальйом!

Ми теж частенько пили і наливали, і призвідцею всіх отих випивок був Іван Рой. Колишній фронтовик, офіцер, поранений в око. Замість вибитого ока носив скляне, що його вставили йому вже у Німеччині, і воно в нього блищало переможно та весело.

Як журналіст Рой був так собі, сидів в основному на інформашках, а якщо й зважувався інколи на кореспонденцію чи більшу статтю, то наш відповідальний секретар Яків Чернявський нещадно правив її, не лишаючи од написаного Роем місця живого.

Зате не було чоловіка безжурнішого, ніж Іван Рой. Знав безліч анекдотів, міг переповідати їх годинами, нас потішаючи, я переконаний зараз, що в особі Роя естрада втратила неабиякого артиста.

Іще він визначався тим, що мав неабиякий нюх на спиртне. Де ним запахло. Частенько прибігав у редакцію, весело потираючи руки:

— Хлопці, в ресторані появилось свіже пиво з раками! Або:

— В забігайлівці продається спирт-сирець! Побігли, поки не випили!

Той похід за спиртом-сирцем (так називався неочищений спирт, щось середнє між динамітом і толом) я повік пам'ятатиму. Вийшли на вулицю, а там спекота, як у пеклі. Поки добралися до забігайлівки, всі були мокрі од поту. Хильнули по півсклянки тієї гримучої суміші, а закусити нічим, і ми, пороззявлявши роти, вибігли знову під пекуче сонце, шукаючи чергового шалмана, де б продавалась закуска, а вони як на гріх всі були зачинені, тож ми попо-моталися, кленучи Роя.

Так от цього Роя послали редактором виїзної газети в Камінь-Каширський район на лісозаготівлі. Саме тоді масово вирубували Волинські ліси (та хіба тільки Волинські, оголили дощенту й Карпати), відправляючи ділову деревину в основному на Донбас, що відбудовувався, а разом і стискаючи неблаганне кільце довкола оунівських банд. (Усіх повстанців називали тільки бандитами по традиції, що тягнулася ще з часів війни громадянської. Хто проти нас, той і бандит). Тож Рой, прибувши на нове місце призначення, почав свою діяльність із того, що виписав у лісгоспі на ім'я відповідального редактора цілий ящик господарського мила і одразу ж його, звісно, й пропив. А розплатитись забув. Тому невдовзі бухгалтерія й прислала на редакцію рахунок, в якому чорним по білому було написано: "За двісті шматків господарського мила, виданого редакторові "Радянської Волині" Ю. А. Лазебникові".

Як тут було не сказитись! Звільнити з роботи або, на крайній випадок, винести сувору догану? А Ви, Юхиме Антоновичу, пожалівши фронтовика-інваліда, обмежилися лишень обговоренням на черговій літучці.

Або прикий випадок зі мною. Коли я таки організував сторінку про культуру райцентру, а райцентри й переплутав: подавав з одного, а назвав сусідній. Ще й виніс назву сусіднього у шапку на цілу сторінку.

Або вже випадок з Дерев'янком Миколою, моїм другом найближчим: написав передову статтю про підготовку до весняної сівби. В тій статті піддав суворій критиці одного начальника районного земельного відділу. "Начальник та-кий-то повинен

зробити висновок і по-справжньому взятись за справу. Редакція чекає від нього відповіді".

Чекала б. Весь вік би чекала. Бо начальник той вже місяць лежав у могилі.

— Ви що там, мати-перемати! — ревів Профатілов у рурку.— Уже й мертвяків дістаєте із могил!

А в нас не було випадку, щоб Ви, Юхиме Антоновичу, винесли комусь догану. Обмежувалися обговоренням на летучках.

Я щойно згадував, що мало хто з нас цурався чарки. Особливо після виступу Мікояна — своєрідної індульгенції тим, хто любив перехилити за комір. Спився Дерев'янка Микола (до інфаркту допився), після сімейної драми, що лягла в основу мого роману майбутнього, став алкоголіком Яків Чернявський. Він, щоправда, згодом отямився, ліг лікуватися, але два чи три роки були з життя викреслені. Пам'ятаю своєрідного птаха зальотного серед журналістської братії колишнього редактора "Київської правди" гіркого п'яницю Антона Самохіна. "Київська правда" славилась до війни тим, що всі її редактори по черзі спивалися. Цей Самохін ніде не міг довго втриматися. Пару місяців побув і в нас, пропиваючи гонорари за кожну статтю надруковану, але після того як п'яний пішов на базар та, капелюха знявши, став жебрати гроші: "Пожертвуйте бідному журналістові на пропитання!" — терпець у Юхима Антоновича нарешті ввірвався і він вирядив Самохіна геть. Невідомо, де він подівся, на якому кладовищі і згнив. А може, й не згнив? Може, й досі лежить цілий-цілісінький: настільки був проспиртований.

Та годі про це, а то читач ще подумає, що всі ми суціль були алкашами. Розповім краще про нараду молодих письменників, яка відбулася у Києві, в приміщенні цека, і вів її не хто інший, як Лазар Моисеевич Каганович. Присвячена вона була побиттю та розвінчанню старої когорти письменників, які уціліли під час погромів тридцятих років, їх звинувачували в злісному націоналізмові, в тому, що вони впродовж цих років не перебудувалися та не розкаялися, і ми, молоді та зубаті, повинні були їх дошматовувати до кінця. На ту нараду від Волинської області були запрошені я та Чернявський. Я їхав як поет-початківець, Чернявський — як гуморист, автор багатьох фейлетонів.

Почалася нарада. Одним з перших зійшов на трибуну Олесь Гончар. Високий, молодий, стрункий та красивий, він запально говорив про те, що вся наша країна нагадує згуртований кавалерійський загін, що мчить у сідлах від перемоги до перемоги, але є ще й такі, як от Рильський та Сенченко, які замість сидел повміщались на сідалах.

Як ми йому аплодували! Як задоволено кивав головою Лазар Моисеевич! Він не помилився у нас, молодих хун-вейбінах, ми дружною тічкою кинулися побивати всіх тих, у кого він ткнув своїм "перстом указующим".

Пригадую Дашкієва, невдовзі відомого фантаста із Харкова. Витягуючи худющу шию, він підтюпцем біг до трибуни, наче боявся, що в президії можуть передумати і його позбавлять слова... А збоку теліпався військовий планшет і виглядала з нього надкушена булка. Я тоді не втримався і вигукнув: "Булку загубиш!" Дашкієв бігти біг, а

мене таки запримітив та й носив на мене образу до самої смерті.

Запам'ятався і Микола Руденко. І не так сам Руденко, як велетенська червона краватка, аж під горлом зав'язана (здавалося, що його щойно прийняли в піонери і він весь аж світився втіхою). Він саме був у фаворі: посів посаду головного редактора журналу "Дніпро", замість, здається, Малишка, якого тоді ж і зняли. Звісно ж, за прояви націоналізму.

І Стебун походжав з видом переможця, що перейшов Рубікон. Довкола нього товпилась одна і та ж купка по-чаткуючих: "На мене гляньте, на мене!!"

Нещодавно я прочитав листа-доноса Стебуна й Адель-гейма на ім'я Кагановича, з якого все і заварилося.

Ще пригадую кабінет Леоніда Миколайовича Новиченка, який працював у тому ж цека: весь кабінет під самісіньку стелю був забитий одним і тим же романом — "Живою водою" Юрія Яновського. Ці книжки ще теплими всі до одної, весь тираж вилучили з друкарні та й привезли в цека, щоб не потрапила хоч одна до рук так званої радянської людини — будівника комунізму. Що з ними зробили потім, закопали чи палили день і ніч у грубках, так і не відаю.

Не одставали од нас, молодих, і деякі письменники старшого покоління. Сам Павло Григорович на одній із нарад кивав на Рильського:

— Високий дуб! Зелений дуб! А всередині вже і гниленький. То ми його партійною сокиркою! Сокиркою!

Рильського на тій нараді не бачив. Чи то його не запросили, чи не прийшов, а може, сидів десь, схилившись, аж у заднім ряду. Побачив його вже пізно увечері в буфеті готелю "Театральний", де ми поселилися. Зайшов разом із Остапом Вишнею, підійшов до буфетниці, вже літньої жінки, і та голосно йому поспівчувала:

— Що, Максиме Тадейовичу, б'ють і плакати не дають? Та ви не дуже журіться: погавкають та й перестануть!

А він, схилившись, став цілувати їй руки.

Я дивився на сивоголового метра, що схилився перед жінкою, яка, може, єдина йому поспівчувала, я не міг одвести од нього очей і в мене серце щеміло од болю, і пік мене сором, і горіли долоні, в які я шосили плескав на нараді.

Ластівки літають, бо літається, І Ганнуса плаче, бо пора...

Максime Тадейовичу... Дорогий Максиме Тадейовичу...

Уже дякував долі, що не виступив, що зійшов на оту трибуну замість мене Чернявський (од кожної області по ораторові) — зумів насмішити самого Кагановича. Його одразу ж "пріметілі", запросили на зустріч звуженого кола літераторів з членами політбюро ЦК ВКП/б/ України.

Перед від'їздом до Луцька ми відвідали Олеся Гончара вже вдома. Я нізачо не наважився б отак запросто до нього зайти, коли б не Чернявський. Він навчався разом з Гончарем, їх обох ледь не вигнали з того навчального закладу: видали стіннівку "Пуп" з передовою "Бережіть пупи", власноручно написаною Олесем Гончарем.

Підійшли до високого, в центрі, будинку, довго підіймалися по крутих сходах аж

під верхотуру. І вже там, під верхотурою, жив автор "Прапорonoсців", невдовзі й увінчаний Сталінською премією. Стіл, стілець, вузьке ліжко, заслане картатою ковдрою, а на столі — щойно віддрукований рукопис нового твору (коли він і встиг його написати!). Повість "Земля гуде", написана по замовленню цека комсомолу. Про Лялю Убийвовк, полтавську підпільницю...

Прощалися, зачаровані Олесем Гончарем. "Прапорonoсці" мені страшенно подобалися, я тоді ще не відчував усієї фальші в цьому романі,— сам би так писав, коли б узявся зображувати війну, так писали в той час усі радянські письменники, починаючи од Фадеєва і вже аж до нашої Василевської Ванди.

Окрилений (аякже, був учасником республіканської наради письменників!) повернувся додому та й засів писати повістину. Першу у своєму житті.

Наша газета з ініціативи Юхима Антоновича затіяла організувати дружбу місцевого колгоспу з колгоспом уже підмосковним. Молодшого брата із старшим. Вибрали артіль імені Сталіна Любомльського району, а в Підмосковії — "Борець" із села Раблово. Написали в редакції листа волинських селян, які щойно ступили на світлий шлях колективний, до російських братів з низеньким укліном: не погребуйте нами, повчіть! Як господарювати в колективі, як орати землю та сіяти хліб, як вирощувати багаті врожаї, щоб досягти такого ж життя, заможного та щасливого. Той лист дали підписати кільком колгоспникам Волинської артілі і надіслали не поштою, ні, пошті таку важливу річ не довірили, а повіз його особисто, якщо не помиляюся, Дерев'янку. Мав організувати і відповідь рабловських колгоспників.

Обидва листи були надруковані в "Радянській Волині". І пішло, і поїхало! За рішенням обкому партії у гості до нових своїх друзів поїхала ціла делегація волиняків, а разом з ними вже й інструктор обкому та той же Дерев'янку: перший, щоб наглядати й організовувати, а другий — висвітлювати. По поверненню всіх членів делегації привели до редакції, де й відбулася розмова. Наслідком цієї розмови був розворот на дві повні сторінки під заголовною шапкою: "Що ми бачили в колгоспі "Борець". Із підзаголовком: "Делегація скибінських колгоспників звітує про свою поїздку". Волинські колгоспники бачили там лише хороше, про яке можна було тільки мріяти, дарма ж той колгосп вважали показовим і в нього частенько привозили делегації і закордонні, навіть з капіталістичних країн.

Відтоді майже в кожному номері "Радянської Волині" з'являвся матеріал про ту зворушливу дружбу. їздив у Скиби і я, привозив кореспонденції ("Навіть піски родять на колгоспному полі", — пригадую заголовок однієї з них), тож не дивно, що для першої своєї повістини я вибрав тему дружби двох братніх народів, тему безпрограшну, це я відчував усім своїм нутром журналіста. "Гості з Волині" — так назвав оцю повість, бо вирішив описати поїздку волинських колгоспників у підмосковний колгосп, з яким зав'язалася дружба. Сам я в показовому колгоспі тому не був, але уявляв його добре, тим більше, що випросив у Дерев'янка великий плакат, на якому яскравими фарбами були вима-льовані ошатні будівлі взірцевого колгоспу (навіть корівник мав вид показового клубу), і, принісши додому, повісив його на стіні, щоб він увесь час був

перед очима. Згадав про плакат цей і в повісті, як один із героїв перед поїздкою жадібно розглядає його, але те, що він побачив у "Борцеві", перевершило його найсміливіші мрії.

Особливо подобався мені один епізод у щойно завершеній повісті. Вже по дорозі додому мої герої вирішили оглянути Москву. І, звичайно ж, в першу чергу пішли на Червону площу — вклонитися великому Ленінові. Вистоявши довжелезну чергу до Мавзолею, вони потім довго дивилися на увінчані рубіновими зорями вежі Кремля і мліли од щастя при самій лише думці, що ось тут, за червоною стіною, живе й трудиться Сталін.

Запевняю: я це абсолютно щиро писав. Ні на краплю не сумнівався у тому, що так воно й було. Або точніше: так, саме так і мало бути. Писав, і в мене щоки, як ніколи, палали і обганяли одна одну думки.

А потім настав час, коли я довго вагався, куди послати свою повість. Хотів спершу заадресувати "Дніпрові", але коли пригадав Миколу Руденка і його краватку червону і те, як він, розвалившись у кріслі, зверхньо розмовляв зі мною, то й передумав одразу ж.

Виручив мене Володимир Клінченко, заступник редактора:

— Давайте одвезу в "Радянський Львів".— Він саме збирався до Львова.

— А надрукують?

— Спробуємо. Там у мене знайомий: заступник редактора Борис Буряк. Йому і дам почитати. Надрукують — із вас бочка пива,— додав жартома: Клінченко спиртного до рота не брав.

Поїхав, повернувся невдовзі — одвіз. І потягнулися довгі, невимовно довгі години чекання.

Аж ось Клінченко закликає до себе в кабінет:

— Так де ваша бочка з пивом?

— Друкують? — задихнувся од радості.

— Друкують. Ось і лист.

Я носив той лист біля серця, не розлучаючись ні вдень ні вночі. Читав його й перечитував.

І ось воно чудо: журнал "Радянський Львів" з моєю надрукованою повістю. Анатолій Дімаров! "Гості з Волині"! Усім вона страшенно сподобалась, а мамуся моя, побачивши, залилася слізьми:

— Господи! Чи ж думала я, що мій син стане письменником!

Повість "Гості з Волині" дістала схвальний відгук у пресі, навіть "Літературна Україна" надрукувала позитивну рецензію і мене невдовзі прийняли до Спілки письменників. Окрилений успіхом, я дуже швидко спік ще одну повість, і вона мала назву "Весна в моєму селі". Була надрукована в тому ж "Радянському Львові", добряче таки підкорочена. Я надіслав її зопалу в Київ, до видавництва "Радянський письменник", щоб видали окремою книжкою, звідки й отримав незабаром добрячого щигля по своєму задертому носі: розгромну рецензію. І досі дякую долі, що цю повістину не видали окремою книжкою, і щоб читач зрозумів це, наведу один лише

приклад.

Мова йшла про розбудову колгоспу у Волинському таки селі. Напхав туди усього: і мельниківців, які палять колгоспну стайню ("Коні не винні!" — кричать колгоспники, рятуючи коней. Чуєте вплив Коцюбинського?), і куркулів, і злісних одноосібників, яким протистоять стовідсотково позитивні герої,— газетчина перла із мене як із м'ясорубки, я тоді ще й не міг писати по-іншому, я навіть уяви не мав, як можна писати по-іншому, попереду ще лежала довга-довга, всіяна гострим камінням і колючим терням дорога, щоб це зрозуміти й оте "інше" освоїти, по краплині вичавлюючи з себе звичку бачити життя не таким, яким воно насправді було, а яким мало бути згідно рішень і постанов нашої партії — основний принцип соц-реалізму. І Боже борони хоч на крок одступити од нього.

І ось феєричний фінал, до якого мене неминуче привів отой принцип.

Головний герой, комсомолец і тракторист, оре усупільнене поле, оре весь день і всю ніч, щоб таки його переорать за одним махом, і хвилини не відпочиваючи оре і нарешті стрічає сонце, що заливає усупільнений лан, золотим, звісно ж, промінням. І навстріч цьому сонцю натхненно співає:

Утро красіт нежним светом Стени древнего Кремля, Просипается с рассветом Вся советская земля. Кіпучая, могучая, Нікем непобедімая Страна моя, Москва моя. Ти самая любімая!

Відчули всю правдивість разючого цього фіналу?..

Написавши дві оці повістини, я продовжував працювати в редакції, хоча вже й серйозно подумував перейти на "творчий хліб". Кинути к бісу наостогидлу писанину в газету, оті триста щоденних рядків, що висіли на шиї, як гиря пудова, оті всі листи читачів, які мусив з дня у день правити, вставляючи "з великим натхненням" та "піднесенням", оті всі відрядження, летучки, що не давали вільно дихнути. А графомани! Боже, а графомани! Вони оббивали пороги редакції, і всі до мене, до мене (я відав же культурою й школами), вони плодились, як мухи весінні, і все те, що вони несли і несли, мав уважно читати, відповідати так, щоб не образити.

Найбільше допікали мені одразу ж по закінченні війни звільнені у відставку майори й полковники. Майже всі мали якщо не початкову, то найбільше семилітню освіту, та й ту капітально позабували. Кожен із них вважав, що література — саме те, що вони можуть успішно освоїти уже в цивільному житті, і довести їм протилежне,— була річ безнадійна.

Особливо тероризував мене один підполковник, як іконостас увішаний орденами й медалями. Приходив до мене майже щодня, щоразу з новими віршами і на кожне критичне моє зауваження відповідав контраргументом:

— А што, ваш Тічіна лучше пішет? — підполковник розмовляв і писав російською мовою.

Врешті я не витримав і пораїв кинути віршування. Не псувати марно папір.

Підполковник звівся, обличчя його налилося сердитою кров'ю. Запитав, звертаючись уже на "ти":

— Ти кем воевал?

— Рядовим.

Тоді він гаркнув щосили:

— Рядовой Дімаров, смір-р-на!

І я підхопивсь, як обпечений. Спрацював проклятий рефлекс, що я його набув в армії.

— То-то же...

Зібрав свої вірші і повагом вийшов.

А інший приносив прозу. Оповідання. Теж російською. Єдиний перл, що запам'ятався: "Тяжолая слеза свалила его на кровать". Ніяк не міг йому довести, що одна-однісінька сльоза, якою вона важкою б не була, не могла повалити людину на ліжко.

— Ви мне не говорите. Я сам его видел.

Та найбільше запам'ятався один майор із страшним, через все лице шрамом. Цей уже писав українською. Приніс зошит, списаний віршованою п'єсою "Репетиція кохання — серцю, нервам гартування". Я попросив його ту п'єсу залишити, бо не міг же отак узятися й прочитати її одразу.

Потім я і Олена Рябуха читали й перечитували ту п'єсу. Реготали до сліз над кожною сторінкою, бігали й читали іншим працівникам редакції.

Та й як же не веселитися, читаючи ось такі рядки. (Вся п'єса — історія кохання учителя, який повернувся з війни, і молоденької вчительки). Учитель співа серенаду:

Руки ваші чудо, Виставить на блюдо, В інститут музичний, Як зразок класичний. Груді ваші чудо. Серцю охорона, Вперед виступають: Всій красі корона.

І ремарка автора, адресована, мабуть, майбутньому акторові: "Цю пісню виконувати на мотив "Інтернаціоналу".

А фінал!.. Там була ще й малолітня Оля, яка плуталася під ногами закоханих. І коли у фіналі ці двоє закоханих врешті-решт обнялися й поцілувалися, шокована Оля вигукнула:

"— Ой, що ви робите?!"

Учителька, повернувшись до Олі:

— Олю, це ще не все!

Завіса..."

Настав час і мені опустити завісу. Міг би ще написати немало, матеріалу життєвого вистачило б не на одну сторінку,— розповісти хоча б про те, як проходила у волинських селах позика, що її випускали з року в рік, обдираючи селянина до нитки. Як в одному із сіл представники районної влади викачували (в буквальному розумінні цього слова) позика з священика. Загнали в бочку та й котили з крутої гірки донизу: "Передплачуй, цап бородатий, на дві тищі карбованців!" Бо люди того села заявили всі до одного: "Батюшка підпишеться, то підпишемося й ми". І доти спускали ту бочку, поки нещасний батюшка заволав: "Підпишусь!.. Підпишусь!.."

Багато про що міг би ще розповісти, але боюся так набриднути читачеві, що він

позіхне, закриваючи на недочитаній сторінці книжку. До того ж уже світить літінститут, куди я вступив у тисяча дев'ятсот п'ятдесятому році.

Тож до побачення, дорогий мій читачу, дасть Бог, зустрінемося у третій частині.

На прощання ще хочу сказати от що. Мене можуть спитати навіть з докором: невже отам, на Волині, працюючи в редакції обласної газети, Ви тільки й знали, що вірно служили злій момоні, яка називалася радянською владою? Невже не прагнули робити людям добро?

Щодо злої момони. Ми щиро вірили в те, що радянська влада — найпрогресивніша в світі, що вона несе всім трудящим щасливе заможне життя, якщо не зараз, то в недалекому майбутньому. Що все оте зло — тимчасове, нетипове для нашої дійсності, а тому й не треба концентрувати на ньому увагу. Тим більше, що цим неодмінно скористаються люті вороги нашого устрою, оті буржуї-плутократи, які догнивають у капіталістичних країнах,— від Англії аж до Сполучених Штатів Америки.

А щодо добра... Робили й добро, чому ж не робили. Але все те добро топилося в океані зла, насилля й сваволі, що каламутно заливав у ті роки землі західних областей України.

Кінець другої частини

Частина третя

I

Москва. Літінститут. Перший курс.

Була спущена команда набирати в основному фронтовиків, і серед нас траплялися дяді сорокалітнього віку, а то навіть і старші. Значна частина викладачів, особливо жіноча,— молодша од нас, і як же їм важко було з нами справлятися!

Пам'ятаю викладачку німецької мови, зовсім іще юну красуню, яка щойно закінчила інститут іноземних мов. Ми терлися біля неї, як селезні, і дехто вже всерйоз подумував запросити її до ресторану з усіма можливими наслідками. Пройнявся цією ідеєю і мій земляк Грицько Лобарев, з яким ми разом жили, він навіть домовився, що я йому позичу для цього штани, бо його були добряче заношені. Лобарева ми прозвали "вовкодавом", такий він мав успіх серед жіноти, і я не мав жодного сумніву, що наша красуня опустить перед ним усі прапори, але, на Грицькову біду, у неї невдовзі з'явився майор Генерального штабу Радянської армії, весь відпрасований та до блиску начищений, ще й з трьома рядками орденських колодок на мундирі. Тож Лобарев уже пізніше мусив задовольнитися вже іншою викладачкою інституту, теж достобіса гарненькою, на якій і одружився невдовзі.

Красуня наша, поки що ніким не засватана, на лекціях частенько покашлювала, прикладаючи до червоних без жодного сліду помади губів сніжно-білу хустину. Й оте її тендітне "кахи... кахи..." нам теж дуже подобалось.

Якось в унісон їй став кашляти і я, застудившись, і викладачка, війнувши на мене чарівною посмішкою, сказала:

— Ви теж, як і я, кашляєте.

Й одразу ж із задніх рядів пролунав не бас навіть — пропитий басюра:

— У вас воопще много общево!.. Весь наш курс так сміхом і grimнув.

Пригадав цей епізод, щоб показати, як цим нещасним викладачам було важко з нами.

Якось викладачка іноземної літератури, теж молодша од нас, дозволила собі пожартувати, навівши французьку приказку: навіть од найкрасивішої жінки не можна вимагати більшого, ніж вона може дати. І ми, відповідаючи їй, обов'язково починали: "Як твердять французи, навіть од найкрасивішої жінки не можна вимагати більшого, ніж вона може дати..." Довели бідолашну до істерики.

Особливо викладачі намучились, приймаючи вступні екзамени. Була, повторюю, команда приймати фронтовиків у першу чергу, а з наших голів за воєнні та й повоєнні роки встигли вивітриться усі знання, що їх ми набули в школах.

Пам'ятаю, як один такий абітурієнт на прохання викладача показати на карті Камбоджу, довго плавав по морях-океанах, доки й пристав, як Колумб, до Південної Америки.

— Ось отут,— ткнув указівкою.

Я теж ледь не зрізався, уже не з географії, а з російської літератури, хоча література була моїм найулюбленішим предметом. Я жадібно ковтав усі новинки, що друкувалися в московських журналах ("Звезда" Казакевича, "Белая береза" Бубеннова), я знав їх майже напам'ять, смакуючи кожную сторінку, не сподобавсь мені лише наскільки великий, настільки й бездарний роман Ажаєва "Далеко от Москвы", нагороджений Сталінською премією, та ще й першого ступеня. Я жував його, жував та й кинув, так і недожований. (Вже пізніше я довідався, що Ажаєв описав майже з натури, як ув'язнені посеред тайги, на пекельному холоді, прокладали труби газопроводу, тільки в романі діяли вже не оточені вартою зеки, що хитались од голоду, а вільні й щасливі громадяни зореносного Союзу Радянського)

І треба ж було такому статися, що я на екзамені витяг білет, у якому стояло питання про цей проклятий роман! (Доля, мабуть, мстила мені за дві мої повістини) "Зображення комуністичної праці в романі Ажаєва "Далеко от Москвы",— було в тому білеті написано. А в моїй голові — лише спогад про труби.

Труби оті мене і врятували. Я мимрив про труби, прокладаючи їх вздовж і впоперек посеред тайги, аж доки екзаменаторові набридло про них слухати, а може, він і сам не міг учитати епохального того роману, і поставив мені не четвірку навіть — п'ятірку.

Я поселився разом із Грицьком Лобарєвим не в Переделкино, на колишній дачі Вересаєва, куди влаштували жити весь наш курс (сорок од Москви кілометрів, півтори години звідти, півтори туди, та ще й у кожній кімнаті по п'ять-шість студентів), тож ми з Грицьком і напители квартиру в Москві, на Чистих Прудах.

Щоб мати уявлення про ту нашу квартиру, треба було в ній пожити. Типова комуналка, що в них купчилася більша частина Москви, годуючи клопів і тарганів, особливо тарганів, їх було стільки, що вони сипалися на голови, коли ми проходили коридором.

Дев'ять кімнат — дев'ять сімей: на кожную сім'ю по кімнаті. Довжелезний коридор, в

якому ніколи не світилося (жорстоко економилася електроенергія, кожен пильнував, щоб не заплатити за сусідів і копійки), пробираєшся в темряві тим коридором (наша кімната була аж у кінці) і весь час натикаєшся то на ящик, то на дитячу коляску, то ще на якусь чортівню, що коридор захаращувала. Велика закіптю-жена кухня з єдиним вікном, яке зроду-віку не милося: світло ледь пробивається крізь темні од бруду шибки; дев'ять керогазів на дев'яти клишоногих столиках, брудним посудом заставлених; дев'ять лампочок, що звисають над кожним керогазом. Окрім кухні, електричних лампочок по дев'ять і в туалеті, і у ванній, навіть у великій кладовці. І до них дев'ять лічильників уже в коридорі.

Кімната, в якій ми поселилися, була довга й вузька, як пенал. Ще й розгороджена навпіл величезною дореволюційною ширмою. По цей бік, при вході, жили я і Грицько, а вже по той бік — наша господиня, вологодська бабуня, яка так і світилася кожною ласкавою зморщечкою. Як її не гризли сусідки по керогазам, як її не вичитували, вона ніколи не втрачала доброго настрою, — була одною з представниць того багатомільйонного народу російського, що життєрадісно скнів у глибинках на тюльці й квасові.

— Е-е, міліє, — завжди відповідала вона, коли ми пробували її співчувати: як вона і вживається з тими мегерами. — Люді, оні люді вездє!

До Москви перетягнув її син, бо інакше не зміг би прописатися в оцій кімнаті: зайва площа. Син невдовзі звідси й виїхав: дуже вдало оженився на вдові-москвичці з трикімнатною в центрі квартирою. І хоч жили вони вдвох, забирати матір до себе не поспішав. ' '

Раз у місяць він провідував матір — під'їжджав на персональній машині. Од нього так і віяло випеченістю, що нею завжди відрізнявся московський бомонд.

— Ну, как ви, мамашо?

Щоразу привозив один і той же подарунок: півкілограма ліверної ковбаси, тоді найдешевшої.

І як же тішилася тим подарунком стара, як його смакувала! Клала тонюсінькі кружальця на язика та й примовляла при цьому:

— Это мне синочек привьоз!

І вся аж світилася при цьому.

Якось вона надумалася пригостити і нас:

— Вот дождьомся воскресенья, сварю я вам, реб'ятушкі, тці. Вологодскіє.

Завжди голодні, ледь діждалися тої неділі. Посідали за стіл, бабуня принесла повну каструлю паруючої страви, насипала в дві глибокі миски.

— Кушайте, міліє, кушайте! Поедіте, подсиплю ещо! Нас не треба було припрошувати. Тільки "тці" оті мали

якийсь незвичний присмак, наче їх заправили гасом або, на кращий випадок, бензином. Я ще подумав: "Оце таке в них на Вологодщині варять? Цікаво, чим вони їх заправляють?"

З гріхом пополам висьорбали по півмиски, коли бабуня стала насипати й собі.

Вивудила величезний шматок, що його навіть при найбільшій фантазії не можна було назвати м'ясом. Чорний, ослизлий, немов наваксований, він важко обвиснув на ложці.

— Што ето? — щелепа в бабуні так і одвисла. Калоша! Передок од калоші!

Затуляючи рота, я притьмом метнувся до туалету. А за мною погарцював уже й Лобарев.

Пізніше вияснилося: наша бабуня, яка недобачала, помилково повісила ганчірку не над своєю каструлею, а над сусідською. Ганчірка висіла, висіла та до каструлі і впала. Розлючена сусідка підбрала на смітникові зношену калошу, одчек-рижила передок та й заправила "тщі".

Довго ж нам одгигувалися "вологодські тщі"!..

Як і більшості студентів, жилося нам дуже сутужно: злиденна стипендія, і більше нічого. Були й серед нас щасливці, що їм допомагали батьки, я ж навіть подумати не смів просити в своїх хоч якусь копійчину. Вони самі перебивалися з хліба на воду: на мізерну асистентську зарплату моєї дружини, яка працювала в учительському інституті. І хоч вона мені писала в кожному листі, щоб я не сушив про них голову, а вчився (їй дуже хотілося, щоб я здобув вищу освіту, вона і вмовила мене поступити в літінститут), що вони живуть — не бідують, я їй не вірив.

Харчувалися ми з Грицьком так: на сніданок та на вечерю по півлітра молока та по півбулки французької (іноді дозволяли собі триста грамів докторської ковбаси на двох), а обідати бігали в студентську їдальню. Там готували такі супи, що й чорт би в них утопився, за м'ясом пірнаючи, а на друге — одна й та ж вермішель на гарнір, холодна, слизька, злипла докупи. І компот — не інакше з якогось паліччя. Гіркий, аж щелепи зводило.

Тож ми жили впроголодь, особливо коли настала зима з лютими морозами московськими, то і зовсім стало непереливки.

Економлячи гроші, до інституту їздили тільки "зайцями". Вискакували на кожній зупинці і, пробігши назад чи вперед, знову ускакували (подалі від кондуктора) та до наступної зупинки і їхали.

Та незважаючи на холод і голод, почуття гумору не втрачали: користалися кожною нагодою посміятися, пожартувати. Іноді в жартах переступали межу, особливо Грицько, та й я не був медом мазаний.

Якось, пам'ятаю, піднімалися в метро ескалатором. Я стояв за зграбненькою дамочкою, а позад мене — Грицько. І тільки я подумав, що от же яка оця дамочка, де вони й беруться такі гарненькі та ладні, як дамочка розвернулась та і вперіщила мене по щоці з усього маху.

Не пам'ятаю, як я з того метро й вискочив. Вогнем горіла щока, а тут ще й Грицько замалим не плаче од реготу. Потім уже, коли я прийшов до тьми, він признався: ущипнув оту дамочку за сідничку. Пропустив поза мною руку, як клешню, та щосили й щипонув...

Тож бувало, що й так жартували...

З настанням холодів група студентів, втративши всякий терпець, вирішила

звернутись до Сталіна. Написати листа. Змалювали злидений побут майбутніх письменників, слізно просили збільшити стипендію. Лист, звісно ж, до вождя всього прогресивного людства не потрапив, його переслали в райком партії з резолюцією розібратись на місці. Переполохані працівники райкому кинулися розбиратись: по одному викликали авторів листа (вони, на свою біду, всі підписалися), допитували, як це їм збрело в голову писати таку крамолу. Та ще кому! Самому товаришеві Сталіну! Хто їх намовив?

Були партійні збори, лунали пропозиції покарати призвідців, аж до виключення з інституту; взяв слово і я. Говорив про те, що вся наша країна відбудовує зруйноване фашистами господарство. Тож нам, майбутнім інженерам людських душ, негоже дбати Лише про свої животи (з голови чомусь не йшов голод у сорок сьомому році на Україні і тисячі людей, які голодною хмарою посунули в Західну Україну, в тім числі і на Волинь). І ще, пам'ятаю, сказав, що автори листа щиро покаялись і виганяти їх, колишніх фронтовиків, з інституту було б занадто жорстоко. Запропонував обмежитись обговоренням.

Виступ мій, мабуть, припав до душі інститутському начальству, бо невдовзі мене викликав ректор і поцікавився, як я дивлюсь на те, щоб мене висунути до партійного бюро інституту. Від комуністів-студентів. Я не заперечив, це мені дуже полестило, тільки сказав, що остаточну відповідь дам після зимових канікул.

Бо я вже подумував переходити на заочний відділ. І не тільки невлаштований побут голодний був тому причиною, а насамперед те, що я відчував: пропадають найкращі роки, коли писати й писати, п'ять довгих років, потрачених на такі схоластичні науки, як "Вступ до мовознавства" чи "Логіка", що не давали нічого ні серцю, ні розуму. А в мені ж дозрівав майбутній роман, навіть на лекціях думав про нього, він підступався до мене нетерпляче й вимогливо, я вже й уявити не міг, як це можна його на п'ять років відкласти. Бо навчання в інституті (а я здавав усі предмети, навіть "Вступ до мовознавства", лише на "відмінно" — просто не міг по-іншому вчитися) забиало весь час, не лишало в голові жодного місця для чогось іншого, крім отих дисциплін.

Та найбільше пекла мені думка про сім'ю, яка бідувала в Луцьку. Почувався замалим не зрадником, що кинув їх усіх трьох напризволяще. Уже трьох, а не двох: доки я тут учився, горя, як то кажуть, не знаючи, дружина народила сина, Сергійка. І перший лист, що його вона надіслала з пологового будинку вже од них, од двох, як живий ворухився в кишені.

Як би я зараз хотів його перечитати! Скільки ж ми втрачаємо, гублячи бездумно отакі листи!

Коли скінчилася зимова сесія, написав заяву з проханням перевести на заочний та й рушив додому.

В Києві, навідавшись у Спілку письменників, зустрів Буряка, хресного першої повістини моєї. Борис Спиридонович уже не працював у журналі, а був головним редактором Львівського книжково-журнального видавництва. Дізнавшись, що я переводжуся на заочний, запропонував:

— Давайте на роботу до мене. Старшим редактором. Подумайте.

У видавництво! Старшим редактором! Редагувати книжки, а не писати щодня оті триста рядків, од яких і в голові чманіє?

І хвилини не думав:

— Коли приступати?

— Та хоч і зараз! — розсміявся Буряк і додав уже серйозніше: — Загляньте тільки додому, порадьтесь із своїми та й приїжджайте до Львова.

Окрилений повертався додому. У Львові вже один раз був. Мене тоді терміново послали до Львівської друкарні: привезти гранки важливої якоїсь статті. Полетів літаком, тим же "У-2" (інших Луцький аеропорт не приймав), і хоч стояла зима, я вже не так мерз, коли вперше летів з Києва на Волинь. Мав на собі добрячий кожух, пошитий у Горохові, в майстерні мого приятеля Дрожжина (теж партизана колишнього), ще й пофарбований у яскраво-червоний колір (іншої фарби на той час не було). Збоку, мабуть, здавалося, що я загорнувся в прапор, але я тим не дуже журився: це була перша по-справжньому тепла моя одежина.

Тож я полетів у кожусі, і коли прилетів до Львова, там була відлига і не сніг, а дощ сіяв з неба. Кожух мій одразу й намокнув, аж по лапах стікало, та я бадьоро крокував по дорозі до міста, голосуючи до машин, що проносились мимо. Одна й зупинилась нарешті, я похапцем ускочив на заднє сидіння, поки шофер не роздумав.

Це була машина якогось великого пана. Килими на підлозі такі, що на стіни їх тільки й вішати, ще й сидіння в чохлах білосніжних. Коли приїхав та вибрався з машини, то постарався пошвидше забратися геть, щоб шофер не спіймав та не надавав добряче по ший: все сидіння піді мною було наче перемазане кров'ю. Як зайшов до кабінету директора друкарні, то буцім завів із собою отару мокрих овець: такий дух котився поперед мене від нового кожуха.

Переночував у друкарні, намоклим кожухом укрившись, та й полетів рано-вранці до Луцька, як слід не роздивившись Львів — найбільше місто Західної України. її своєрідну столицю.

Та все ж Львів мене вабив. Там побачили світ дві мої повістини, там вирувало літературне життя, і я підсвідомо тягнувся до нього, як метелик до вогника. А тепер ще й робота на посаді редактора,— то хіба могло мене щось втримати!

Лазебник Юхим Антонович, щоправда, став мене умовляти, щоб я залишився працювати в газеті. Підключив до цієї справи й обком. Сам перший секретар Профатілов викликав мене на розмову, обіцяв дати трикімнатну квартиру замість двокімнатної, яку я займав і в якій фактично жило дві сім'ї.

В одній кімнатці — я, дружина і наш син, а в другій — мамуся, тьотя Ліза та її дочка Ніна. Що я, на слізне прохання мамусі, їх забрав з Івано-Франківської області.

— Три кімнати на трьох! — уточнив Профатілов.— Родичів твоїх залишимо в тій, двокімнатній.— Це був найвагоміший його аргумент, який мав переконати мене залишитися в Луцьку.— То як, залишаєшся?

Я не відповів йому ствердно. Але не посмів і відмовитись. Хоч у душі вже знав: хай

мене ріжуть, б'ють — все одно поїду до Львова!

— Дозвольте з сім'єю порадитись.

— Порадсья, порадсья,— сказав Профатілов поблажливо. Він не мав сумніву, що я погоджусь. Трикімнатна ж квартира!

Про ту трикімнатну квартиру я не сказав навіть своїм: уберігав од спокуси.

Став збиратися в дорогу до Львова. І перше питання: за які кошти їхати ще й прожити цілісінький місяць до того, як одержу зарплату? Мої рахували кожен копійку, щоб якось перебути од зарплати до зарплати. Мамуся навіть подумувала, щоб знову йти вчителювати. Тож яку треба мати совість, щоб одірвати од того бюджету хоч одну копійчину!

Вирішили однести на базар мій костюм. Єдиний. Цивільний. Перший в житті.

Хоча, пробачаюся, до цього вже мав два костюми. (Маю на увазі пошиті в майстерні, а не видані зі складу форми військові). Та й то перший костюм, пошитий на початку сорок п'ятого року, і костюмом цивільним назвати не можна. Це була "сталінка" напіввійськового крою, що в них ходило все поголовно начальство, копіюючи кремлівського батька: френч з відкладним комірцем і штани-галіфе. Матерію на нього я виграв, витягнувши щасливий білет. Поступила вона в нашу область наприкінці сорок четвертого, і її ділив сам перший секретар обкому: на яку організацію скільки. Три відрізи дісталось і нашій редакції, і ми їх розіграли в своєрідну лотерею: витягали із шапки складені шматочки паперу, на трьох було написано: "Відріз", а решта — чисті. Коли я вже пошитий костюм урочисто приніс додому із майстерні та приміряв, та став перед люстром, то й ляснув себе по лобі дурному: а чоботи? До галіфе Ж тільки чоботи! Як це я раніш не подумав, що в мене лише черевики? Стояв перед люстром, схожий на військовополоненого чи арештанта.

Врешті наді мною змилосердився Юхим Антонович: подарував свої, що були йому тіснуваті. Халяви та союзки з брезенту, а передки та підшви вже шкіряні. Такі полюбляли

носити на фронті. Звичайно ж улітку, та й ще по сухому. Тож і я вперше вирядився в новий костюм десь у квітні, коли добре пригріло сонце та висушило всі тротуари.

Другий, уже цивільного крою, яскраво-блакитного кольору, придбав з рук на базарі. Недовго й поносив: позбувся восени сорок п'ятого. Мав нагоду переконатися в правдивості приказки: нема на світі такого добра, щоб людина, вчинивши його, потім не поплатилася гірко.

Якось іще навесні, повертаючись із Києва, познайомився з демобілізованим офіцером. Фронтвик. Був тяжко поранений. Мав кілька нагород. Розговорилися. Він між іншим поскаржився, що не знає, де притулитися. Батьки загинули під час окупації, одружитись не встиг, родичів теж катма.

— Куди ж ви поїдете?

— Світ за очі.

Мені його стало жаль по-справжньому. Так жалко, що я став його умовляти, замалим не благаючи, поїхати зі мною до Луцька. Житиме в мене, а робота — були б

лише руки. Він довго вагався, та врешті погодився.

— А ти не злякаєшся, що я вже сидів у в'язниці?

— Коли?

— Перед війною. Украв білу хлібину для смертельно хворої матері.

Мені його стало жаль іще дужче.

Привіз, поселив у себе (матері ще не було), влаштував на роботу інспектором у міському торговельному відділі. Про таку роботу на той час можна було тільки мріяти. В кожному ресторані, в кожній їдальні припрошували чим Бог послав закусити.

За два місяці лейтенант мій так од'ївся, що вже й гудзики на мундирі не сходились.

А на третій зникнув. Щез, навіть зі мною не попрощавшись. Прихопив тільки, мабуть на пам'ять, єдину зміну моєї білизни, шапку і отой бірюзовий костюм.

Та я, сказати по правді, не дуже за тим костюмом і побивався. Купував його на базарі, там же наспіх і приміряв, зайшовши за рундук,— сидів на мені, як улитий — жодної складочки, жодної зморщечки. Приніс додому, надів — ледь не впав: піджак — як на вішалці, а в штани двох таких, як я, можна запросто впхати.

"Боже, Боже, де були мої очі, коли приміряв-купував?" — замалим не плакав перед люстром проклятим. Чи той дядько мав такі очі, що мене як обмарило? Чи я вмудривсь отак схуднути, доки добирався з базару додому?

Один раз лише й відважився надіти — на День Перемоги. Ішов і весь час притримував штани, щоб не спали.

А цього, уже третього, було по-справжньому жалко. Матерію на цей костюм купувала моя майбутня дружина, і він уже цим був особливо мені дорогий. Вона їхала у відрядження до Києва, і я дав їй півтори тисячі карбованців. (Гроші в мене тоді вже водилися: окрім зарплати, ще й гонорари за статті, вірші й нариси, не так, щоправда, й багато, але досить, щоб назбирати за два-три місяці якусь тисячу карбованців. "Піп — золотий сніп",— казала про мене матуся.) Тож я дав гроші з проханням придбати щось путнє. І в одному з комісійних магазинів знайшовся для мене матер'ял по-справжньому казковий: на чорному фоні срібні іскорки так і спалахують. Трофейний. З Німеччини. Ми його й однесли до найкращого (і найдорожчого) на весь Луцьк майстра, і він пошив костюм наче на виставку. (Майстри старої школи ще не перевелися в Західній Україні.)

Та як не жалко було цього костюма, довелося продати. За півціни. Бо матуся, яка не вміла торгуватись, узяла скільки дали.

І довелося мені знову влазити в "сталінку" та брезентові чоботи. Ні, не в брезентові, а в хромові. Мені їх пошили аж у Литві через одного знайомого. Я передав йому мірку, але чи то мірку зняв недбало, чи в шевця були завужені колодки, тільки ходив я у тій взувачці, як у ката в стовпах. Вже пізніше у Львові я їх нарешті позбувся: видурила в матері циганка, давши натомість шмат брудної ряднини. Матуся, плачучи, розповідала, що за ту ганчірку ладна була все, що було в квартирі, віддати. Так її циганка обмарила.

У Львові я не поселився в готелі (який там готель на мої жебрацькі копійки!), а отаборився у видавництві, в темній без вікна комірчині, де зберігався папір. Спав на

кожусі: одну полу під себе, другу на себе, підтягуючи ноги, щоб не витикалися, а в голови — маленька подушечка, привезена з дому. Поруч стояла пічка — буржуйка, тільки не чавунна, а цегляна, яка обпалювалася газом, і я приловчився пекти в ній яєшню: на сніданок, обід і вечерю.

Ви не пробували кілька місяців прожити на самій яєшні? Навіть не варених крашанках — печених? Спробуйте!..

Мешкав я в тій комірчині до літа. І так знудьгувавсь за своїми, що, не чекаючи, поки одержу квартиру (стояв же перший на черзі!), взяв та й перетягнув їх до Львова.

І потім не раз жалкував, що перевіз передчасно сім'ю: майже все літо прожили в тісній кімнатчині на околиці Львова. Меблі, вивезені з Луцька, були складені в сараї, в кімнатці вмістилися лише кухонний столик та дві табуретки, та ще ліжко, що на ньому спала мамуся й Сергійко, а я з дружиною вже на підлозі: голова під столом, ноги під ліжком: ступити нікуди! А поруч, у прохідній — господарі, обліплені дітлашнею, як маком. Він водить вантажну машину, вона ж господарює вдома: весь час готує щось їсти для сарани ненаситної, як вона називає сопливих нащадків своїх. Дітей було стільки, що мені іноді здавалося, наче вона їх родить щомісяця або принаймні по двоє, по троє щороку. Цілісінький день, з раннього ранку до пізнього вечора гвалт, крик, метушня, те сміється, те плаче — голова іде обертом. Та ще весь час брязчать тарілки й каструлі: голодна дітлашня шукає їжу. А їй хоч би що! Ходить, як росичкою вмига, весь час посміхається. Може, тому була, як кажуть, у тілі, а на повновидому обличчі завжди цвіли дівочі рум'янці.

Лишень восени вдалося дістати квартиру. Та й то, коли б не мій співпрацівник Дмитро Дереч, який мені квартиру й посватав, довелося б і зимувати в отій багатоголосій сімейці.

— Анатолію,— сказав якось Дереч,— я чув, що ти шукаєш квартиру? (Він "чув"!) — Так у мене є одна на прикметі. На Професорській колонії, я там і живу. Там один полковник затіяв будувати собі особняк, то вибирається. Хочеш, познайомлю?

Професорську колонію я вже бачив. Суціль особняки в деревах фруктових, вулички чисті, акуратними плитами вимощені, ще й липи вздовж тротуарів, мов на параді. Затишно, чисто, наче в храмі. Вміли ж прокляті пани будуватись! Пам'ятаю, як я був вражений ще на Волині, побувавши в райцентрах. Жодної халупи обдертої! Навіть найскромніший будиночок світиться так, наче його щойно вимили, витерли та проти сонця й виставили. Європа! До якої ми злізлися із своїх райцентрів зачуханих учити, як жити на світі. Навіть тоді отакі крамольні думки приходили в голову. Я не ділився з ними ні з ким, намагався! пошвидше їх спекатись. З дитинства звик жити, оглядаючись.

До отакого будинку двоповерхового і завів мене Дереч. Вестибюль — хоч конем грай, поліровані двері в кімнати, на кухню, в туалет і у ванну, сходи з перилами горіховими — вже на другий поверх, а там теж кімнати, ванна, туалет та ще й кухня, обладнана в одній з кімнат. І балкони — прямо в сад. А в напівпідвалі — гараж, пральня, приміщення для зберігання овочів, фруктів — голова йде обертом! І все це

було збудовано для однієї сім'ї, яка щезла під час окупації.

Вже пізніш я довідався, що то був навіть не професор — учитель початкових класів. Це ж яку треба було мати зарплату, щоб на отакий будинок стягнутися!

Тепер у цій Професорській колонії професурою й не пахло. Всі особняки захопили відставники: од майорів аж до генералів, які щільно обсіли міста України. ("Осадники", — мимоволі спливало на думку оце слово ще з часів панської Польщі.) Вихідці із Смоленщини, Московщини, Псковщини та інших регіонів неосяжної Росії, вони навіть не думали повертатись додому — осідали на Україні. Їх охоче приймало місцеве начальство, надаючи поза всякою чергою квартири, будинки, щедро нарізаючи землю під забудову — команда на це, либонь, поступила з самої Москви, без команди з Москви ніхто в той час не смів і дихнути.

Будинок, до якого ми зайшли з Деречем, теж займали два у відставці полковники: внизу Франц Адамович Станис з дружиною Євдокією Арсентіївною та внуками, в трьох кімнатах, на другому поверсі — сестра дружини, Антоні на Ар-сентіївна, вчителька, в двох кімнатах, а ще дві кімнати та кухню займав полковник, що побудувався в іншому місці, до якого ми, власне, й прийшли. Він в першу чергу поцікавився, "кем я работаю", яку зарплату отримую. Потім, коли Де-реч пішов, прямо запитав мене:

— А сколько вы выделите мне отступного? Заскоуенный знаешь, я не знал, что йому й відповісти.

Відступного? За віщо?

— За то, что я уступаю вам квартиру.

— Ну... триста карбованців...

Це була сума, на яку я б іще міг стягнутися.

— Не пойдьот! — мотнув головою полковник.

— П'ятьсот?

— Не пойдьот!

Врешті зійшлися на тисячі.

— Только денежки наперьод! — вже проводжаючи, попередив полковник. — Теперь знаете какие времена: пообещает, а потом и обманет!

Повертався, і щоки від образи горіли. Йшов і ламав собі голову, де її, оту тисячу кляту, й дістати? У кого позичити? Про працівників видавництва нічого й думати, у них зарплати мізерні, хіба що в когось із письменників? Хоча б у Дарини Дмитрівни Вільде, роман якої "Повнолітні діти" я саме почав редагувати. Незручно, соромно, таке відчуття, наче я надумався вимагати хабар, але ж я ніяк, ну ніяк не міг проґавити квартиру, яка звалилась на мене прямо з неба!

Тож, позичивши у сірка очі, потьопав до Дарини Дмитрівни.

Дарина Дмитрівна мовчки мене вислухала. Так же мовчки пішла до іншої кімнати, винесла товсту пачку десятків.

— Я вам з,а півроку і поверну. Відкладатиму з зарплати.

— Не треба, я почекаю. Повернете вже з гонорару, коли видасться новий ваш роман.

Бач, знала вже й про роман. Що його почав щойно писати.

— Але я його й за рік не закінчу!

— А я почекаю,— всміхнулась Нанашка. (Так ми всі заочі називали Дарину Дмитрівну. Петро Степанович Козланюк — Вуйко, а Вільде — Нанашка.)

Віддав полковникові оту тисячу і почалося ходіння по всіх інстанціях. Я пускав поперед себе полковника. Увішаний орденами й медалями, він пер наче танк: напролом, розштовхуючи черги. Замалим не ногою відчиняв будь-які двері, а я вже за ним — за голкою нитка.

І ось воно врешті збулося: свіжісінький ордер з печаткою. І тут мій полковник раптом включив задній хід: до нього переїхав з Росії син із дружиною і він надумався передати квартиру вже синові. Дійшло навіть до суду, втрутився Козланюк, який очолював Спілку письменників, і квартира залишилась за мною.

Попоремонтували ж ми ту квартиру, поповозилися! Бісів полковник не тільки позривав усі люстри, карнизи, повикручував усі лампочки з патронами, а й поздирав в усіх кімнатах обої.

Щоб не повертатися більше до цієї історії, розповім ще про те, як десь за півроку отримав од нього листа. Писав, що в свій час пофарбував ворота й паркан довкола будинку, в якому я тепер жив, то щоб я повернув йому двісті карбованців: за фарбу й роботу. Тут я вже й не витримав: намалював на весь аркуш отакенну дуляку та й відправив полковникові: понюхай і з'їж!

Як же мене лаяли мамуся й дружина, коли я їм про це розповів!

— Ні, в тебе таки не вистачає клепки в голові! — журилась мамуся.

Потроху, потроху наше життя входило в норму. Дружина спершу працювала асистентом в інституті, а згодом вступила до аспірантури: пропадала там з ранку до пізнього вечора: все щось міряла та переміряла, возячись з напівпровідниками. Мамуся порядкувала на кухні, вмудряючись із скупих наших припасів готувати більш-менш пристойну їжу. Особливо їй вдавалися пісні борщі (про м'ясо ми могли тоді тільки мріяти, м'ясо можна було купити лише на ринкові, а там ціни кусалися... Продуктові ж магазини світили порожніми прилавками, там лежали переважно консерви із крабами та ікрою кетовою і паюсною. Вся наша країна в післявоєнний період була завалена ікрою та крабами. Пригадую, як іще в Луцьку написав фейлетон про торгвідділ, працівники якого надумалися переробляти ікру на мило та й перевели декілька тонн цього делікатесу: від мила так тхнуло рибою, що його до рук не можна було взяти, не те що вмиватися) та ще пиріжки з картоплею. Мамуся пекла їх особливо смачні, й досі пам'ятаю їхній присмак. Пиріжки врочисто подавалися лише у вихідні та на свята. Одного разу ми лишилися без цієї страви улюбленої. Сергійко, бавлячись, заходився кидати їх з балкона донизу, та й викидав усі до одного. Дісталось ж бідному! Мамуся нашльопала його мокрою ганчіркою, примовляючи: "Ось тобі! Ось!" Мокра ганчірка була єдиним знаряддям, яким мамуся карала онука: і не боляче, й страшно. Сергійко ріс-підростав, як на дріжджах, і я незчувся, як він у мене став майже щодня допитуватись: "Ти на війні був?" — "Ну, був". — "А пістолет у тебе був?" — "Був і

пістолет".— "А чому ж ти його мені не залишив? Ти ж знав, що я в тебе буду!"

І ще він страшенно любив, щоб я йому на ніч співав. Очей не заплющить:

— Папа, співай!

Нещасна дитина! Назавжди втратила слух після моїх самодіяльних концертів.

Дружина вибігала з дому о восьмій, я ж щоденно підхоплювався о пі в на п'яту, та й, наспіх поснідавши, чесав до видавництва: в розпалі робота над першим романом.

Роман мав спершу назву "Сім'я". Згодом — "Його сім'я". Цю останню назву підказала Дарина Дмитрівна Вільде, яка першою з ним і ознайомилась. Іще в рукописі.

— Пощо ви, Анатолію, так його назвали? Не "Сім'я", а "Його сім'я"! Так буде ліпше.

Я одразу ж і погодився. Та й не міг не погодитись: був буквально закоханий в її "Повнолітніх дітей".

В мені тоді вже ворушилося підсвідоме почуття невдоволення всім мною досі написаним. Отими двома повістинами недолугими, од яких фальш так і тхнула. Та ще ж вмудрився написати (Боже, мій Боже!) "Волинські легенди" й "Волинські оповідання". До останньої збірки зібрав усю свою "белетристику", що друкував у "Радянській Волині", в тім числі

й оповідання "Іменини" (пригадуєте?) та ще одне на ту ж тему — "Василько не спить". Як малий Василько врешті заснув і йому приснився Сталін, що носив його на руках, всміхаючись ласкавою посмішкою батьківською.

Не хочу твердити, що я так уже тоді й прозрів. Я, повторюю, лише підсвідомо відчував, що вся моя писанина якось не тичеться до того життя, яке я спостерігав на Волині. Та й чи знав я його по-справжньому, оте волинське життя, не зовні — зсередини, чи ввійшло воно мені в серце і в кров, що не треба було його вивчати, щоб стало моїм власним життям, бо коли б я зміг перевтілюватися в героїв своїх так же легко й невимушено, як це робила Дарина Дмитрівна в "Повнолітніх дітях"?

Сумніви, сумніви. Безсонні ночі, гіркими наповнені роздумами...

Отоді, в одну з тих ночей, і проклюнулась у мені чисто сімейна ця тема, на якій у той час лежало своєрідне табу. Майже заборонена радянською критикою, яка з дня в день закликала оспівувати трудові звершення героїчного народу радянського, а не копирсатися в побутових дрібницях.

Побутові дрібниці! Та які ж це дрібниці, коли людина через них спивається, ламає своє й інших життя? Які це дрібниці, коли двоє моїх друзів, здібних, розумних, скотилися на самісіньке дно! Один допився до витверезників, а другий — до інфаркту. В одного зруйнувалася сім'я, а іншому я, того не бажаючи, допоміг її зруйнувати.

Ось як це сталося.

Дружині його, яку він обожнював і яка повернулася з курорту, надійшов лист на учительський інститут (це було ще в Луцьку). І саме мене чорти понесли на той час в інститут, де мені і вручили конверт з проханням передати його адресатові. Я й відніс того листа до редакції, віддав товаришеві:

— Ось твоїй жінці.

Не встиг дійти до свого кабінету, як він погукав:

— Анатолію! Зайди! — голос пролунав так, наче його щойно вдарили в самісіньке серце.

Повернувся, стривожений.

— Читай!

Подає лист, а сам біліший од крейди.

— Та незручно...

— Читай!!

Лист був написаний якоюсь жіночкою, з якою його дружина відпочивала разом на курорті. В очі одразу ж впала фраза, підкреслена так, наче ламалось перо. Наводжу її дослівно, щоб і ви, читачу, зрозуміли, чому мій друг став біліший од крейди. Цнотливих читачок прошу одвернутися.

"Не журись за Володькой, в следующем году поедем, то не таких йобарей найдьом!.."

Побутова дрібниця?..

Сам скуштував отаких, будь вони й неладні, побутових дрібниць. Наївся по самісіньку зав'язку. В мене, щоправда, вистачило сили волі одразу ж і розвестися. (Господи, і де були мої очі, коли я одружувався!)

Оце написав: "одразу ж і розвестися", та й упіймав себе на неточності. Тоді саме вийшов указ про зміцнення радянської сім'ї (наче указом можна було зміцнити всі сім'ї, навіть ті, що безнадійно розвалювалися), і я пройшов усі кола пекельні, доки звільнився од ненависного пута. Й обпікшись на гарячому, довго дмухав і на холодну воду.

Так що для того щоб цей роман написати, не треба було їхати у творче відрядження за новою темою. Вона сама сиділа у мене в крові.

Писалось легко, як ніколи і — не боюсь сказати — натхненно. Неодноразово зривався вночі, записував поспіхом, щоб не забути; редагував, стрічався з людьми, розмовляв, а в голові моїй наче був ще один мозок, який весь час, не даючи й хвилини спокою, працював над романом. Завів блокнот: записувати думки й епізоди, що часто-густо невідомо звідки на мене й накочували, і вони, оці наче підказані кимось, були найяскравіші, а герої які появлялись зненацька!.. Досі навіть підозри не мав, що вони існують на світі, і ось — на тобі! — давайте знайомитись... Ці герої були мені найцікавіші.

Особливої муки завдавала мова: оті всі штампи й русизми, що я їх набрався за час роботи в газеті. Я писав і переписував, по кілька разів правлячи одну й ту ж фразу, і ще не відав, не знав, що каторжна робота оця триватиме не рік і не два — все моє творче життя, немає роботи важчої та виснажливішої, ніж робота над словом. І немає більшої насолоди, коли воно, слово оте, спалахне, заграє всіма відшліфованими, відполірованими гранями, стане таким зримим та випуклим, що можна його відчутти на дотик.

Якось львівський письменник Микола Далекий поділився зі мною своїм наміром: написати книжку, яка б мала назву "Знайдено!" Де були б зібрані всі яскраві образи, особливо фрази, вдалі слова, що трапляються в творах письменників. Жаль, що він так і не здійснив свій задум (передчасна смерть від інфаркту), — який би це був посібник для

всіх нині сущих письменників!

Після річної праці напруженої у мене на столі лежала закінчена перша частина роману: вісім авторських аркушів, двісті сторінок, писаних-переписаних, віддрукованих начисто. Я дивився на них, як на якесь чудо, що невідомо звідки й з'явилося, я їх пестив рукою, відчуваючи тепло, що струмувало, як від живої істоти. Ні з чим незрівнянне почуття втіхи і гордості за завершену щойно роботу.

Поклав акуратно до папки, запакував у великий конверт та й відіслав до Києва в журнал "Дніпро", де головним редактором був уже не Руденко, а Підсуха. Олександра Під-суху я одного разу стрічав, він мені дуже сподобався.

— Щось пишете?

— Пишу. Роман.

— Закінчите — обов'язково надсилайте нам! Де ж вам і друкуватись, як не в молодіжному журналі?

Тож я запам'ятав цю розмову, вона й спричинилась до того, що я не віддав першу частину роману до "Жовтня" (під боком, на одному й тому ж поверсі), а надіслав у "Дніпро".

Минув тиждень, другий, місяць минув, а відповіді не було й не було. Я вже став побоюватись, що рукопис загубився в дорозі або гірше: роман не сподобався, аж ось виклик на головпоштамт. На дев'яту годину ранку.

Прибіг о восьмій, так боявся запізнитися. Подав у віконце квитанцію.

— Чекайте.

Сидів, як на сковороді. Чи не забула телефоністка про мене? Чи не засунула кудись квитанцію? Весь час поглядаю на годинник: стрілки наче приклеїлись до циферблата.

Та ось нарешті й дев'ята. Підходжу до віконця.

— Ще немає, чекайте.

— Та скільки ж можна чекати? Аж о пів на десяту:

— Хто чекає розмови з Києвом, зайдіть до третьої кабіни! Біжу до кабіни. Прожогом ускакую. Хапаю рурку.

— Алло!.. Алло!.. Слухаю!.. Рурка німо мовчить.

— Алло!..— гукаю у відчаї. Рурка німа, як могила. Кидаю, біжу до віконця:

— Дівчинко, Київ мовчить!

— Як мовчить? Цього бути не може!

Знову біжу до кабіни. І, вже за клямку вхопившись, помічаю, що це ж не третя, а друга! А будь ти неладний! І вже в третій кабіні:

— Анатолій?..— одразу ж озивається рурка.— З вами говорить Підсуха. Прочитали ваш роман, усім сподобався. Будемо друкувати.

Слухав, затамувавши подих. Як найчарівнішу музику слухав.

— До речі, в якому стані друга частина?

— Пишу! — Я її ще й не починав.

— А чим вона закінчиться?

— Закінчиться тим, що сім'я розпадеться!

— Розпадеться?.. Ну, гаразд, ми тут порадимось...

Не надав особливого значення останній фразі. Головне: друкуватимуть. Друкуватимуть!.. Усі стрічні здавалися такими милими, такими хорошими, що хотілося усіх підряд цілувати.

Особливо милим здавався мені кондуктор трамваю, що ним я повертався додому.

"Друкуватимуть!.. Друкуватимуть!.." — вистукував весело трамвай. Скорше не трамвай, а трамвайчик. Виготовані ще за часів панської Польщі, а може й Австро-Угорщини, вони, ці трамвайчики, прудко бігали по рейках, набиті вщерть пасажирами. І кондуктори в них були ще з тамтих часів. Оцей, що стояв зараз переді мною, носив кондукторську сумку ще за Франца-Йосифа — австро-угорського цісаря. Його знав увесь Львів. І він знав усіх.

— Пані Олю! Як ваша доця?

— Пане Ромцю, ви уже вставили щелепу?

Це — до місцевих. Ми ж, східняки, для нього не існували. Порядкував у трамваї, як у себе в господі. Вранці, коли люд поспішав до роботи, безцеремонно кричав:

— Куди, пані, пхнетесь, як та корова?

— У мене ребьонк!

— Ребьонк! Ребьонк!.. Цього ребьонка під вінець можна вже вести!

Згодом веселі ці трамвайчики поміняли на нові — великі та громіздкі. Позникали й ветерани — кондуктори. І Львів якось аж померкнув...

Ускочивши додому, поділився радісною новиною: мене друкуватимуть!

І потягнулися дні в нетерпеливім чеканні.

За місяць одержав відповідь з Києва: важкий конверт з моїм рукописом. Коротенька приписка: "На превеликий жаль, надрукувати не зможемо". І зовсім уже знущальне: "Бажаємо творчих успіхів!"

Вже набагато пізніше, коли перебрався до Києва, дізнався: Підсуху до смерті налякала ота моя фраза, що сім'я Горбатюка розпадеться. Як так! Щоб радянська сім'я та розпалася! Нетипово для нашої дійсності!

Тож змушений був, посипавши голову попелом, однести рукопис до місцевого "Жовтня". Прикусивши дурного свого язика, щоб не бовкнути зопалу чогось зайвого.

І ось — свіжий номер журналу з першою частиною "Його сім'ї". І перший, по-справжньому, успіх.

Ні, спершу появилася у "Львовской правде" розгромна рецензія Круковця. Яку вона мала назву — забув, але йшлося в ній про те, що я з головою пірнув у міщанське болото, що не помітив життя, яке бує довкола. Дивився не в потужного бінокля, а підглядав у шпарку замкову. Закінчувалась же вона таким риторичним запитанням: "Де А. Дімаров знайшов таких ущербних морально героїв? На якому смітникові міщанському він їх підібрав?"

З цією статтею вже перегукнулася інша, опублікована в центральній газеті, автор якої, відомий київський літератор, звинувачував мене у всіх смертних гріхах. (В ті часи як заходжувалися бити, то били на смерть — топтали й лежачого) Той критик, зокрема,

звинуватив мого головного героя Якова Горбатюка, буцімто він хотів зґвалтувати свою наречену. Розлючений, я надіслав йому листа, в якому просив поділитися секретом: кому він доручав зґвалтувати уже свою наречену? Відповіді так і не отримав, зате критик той протягом багатьох років пильно стежив за моєю творчістю і кожную мою нову річ брав на критичні багнети. Врешті-решт я так до того звикнув, що кожного разу чекав нетерпляче: ану ж що він напише тепер?

Ці дві розгромні статті не минулися б для мене безслідно: уже заворушилися охочі накласти на мене тавро міщанина, який замість оспівування світлої дійсності, величних звершень радянського народу вишуковує розкладених морально людей — носіїв пережитків минулого. Було б усього, коли б невдовзі в московській "Литературной газеті" не появилася велика стаття "Живые семьи и художественные схемы", автор якої тепло відгукнувся про мій роман, взявши його практично під захист.

А потім посипалися листи читачів. Зовсім несподівана для мене форма відгуків на опублікований твір.

Знову лукавлю: далеко не несподівана. Ще в Луцьку, в редакції, я одержував відгуки на вірші, опубліковані в "Радянській Волині". Писали в основному молоденькі вчительки та ще й, мабуть, незаміжні, бо всі до одної виявляли бажання зі мною познайомитись. Бісова Олена Рябуха голосно комен-

тувала кожен той лист, примушуючи присутніх качатись од реготу, а мене червоніти. А Литовчук, який був на відділі пропаганди та агітації (ми його заочно називали не Андрієм, а Андлюсею), явно мені заздрив і не раз просив: "Ти хоча б з однією мене познайомив!"

Щоб його хоч трохи втішити, ми з Рябухою накатали листа, авторка якого зізнавалась Андлюсі, що вона закохалася в нього, начитавшись статей на пропагандистську тематику. Ще й призначила побачення увечері. В паркові. Біля танка, встановленого на честь воїнів, які визволили місто. "Я Вас особисто не знаю,— писалося в тому листі,— тож тримайтеся за гармату рукою, щоб я Вас одразу впізнала".

Що Андлюся невдовзі той лист і отримав, довідалися по пахощах, які густо струмували од нього. Вилив на себе, мабуть, не один флакон одеколону. Лесть стемніло — побіг.

І ми вслід за ним — усією майже редакцією.

Тиша, мороз, парк застиг, засипаний снігом, а посередині — танк, чорніє громадям броньованим. І Андлюся при танкові: видерся на цоколь високий, примерз рукою до гарматного дула.

Не на один день було сміху.

Та повернуся до "Його сім'ї". Роман мій став своєрідним бестселером, ним зачитувалися молоді й старі. І не тому, що він був такий уже досконалий художньо, а тому, що він зачепив тему, на якій у той час лежало своєрідне табу. Обгодований на смерть виробничими романами та повістями, радянський читач просто не міг уже їх перетравлювати, тому жадібно хапався за все, що порушувало усталені норми, вибивалося з офіційного річища.

Що найбільше мене вражало — це абсолютна щирість листів. До мене звертались, як до найближчого друга, зізнавалися в найінтимнішому, питали поради, як бути в тій чи іншій ситуації. Цікавилися, що станеться з Горбатюком у другій частині (їх прямо таки палила нетерплячка підняти завісу, яка передчасно опустилася), чи помириться він із дружиною. "Нехай він насамперед про своїх діток подумає!" — писала розгнівано одна читачка. Навіть читачі набагато старші од мене... навіть вони зверталися за порадою, як жити на білому світі.

Іноді я буквально розгублювався. Що я міг їм відповідати? Що порадити? Став розуміти, яка величезна відповідальність ляга на письменника, коли він сідає до столу.

Тут треба згадати такий майже анекдотичний випадок.

Я вже закінчив другу частину роману. Сценою, в якій Горбатюк достукується до своєї квартири, а двері стоять глухі, німі та ворожі. І Горбатюк іде геть. Щоб більше до сім'ї не вернутись.

І раптом — ще один лист.

Автор — директор ремісничого училища. З Донбасу.

"У мене склалася точнісінько така ситуація, як у Горба-тюка. З нетерпінням чекаю закінчення. Як вчинить Горбатюк, так зроблю і я".

Я геть розгубився. Надрукувати другу частину такою, якою вона щойно вийшла з-під пера? Зруйнувати сім'ю отого чоловіка? Не мав чомусь сумніву, що він вчинить точнісінько так, як це зробив Горбатюк.

А тут іще Петро Степанович Козланюк. Голова Львівської філії Спілки письменників, автор на той час відомого роману "Юрко Крук". Якому я, на своє лихо, дав прочитати заключну частину роману перед тим, як однести до журналу. (Петро Степанович ще був і членом редколегії "Жовтня")

— Перепишіть закінчення. Обов'язково! Нехай вони помиряться. Хай обіймаються, цілуються, а довкола них дітки танцюють од радості!

Ну як я, початкуючий автор, міг не погодитися з Козла-нюком? Моїм безпосереднім спілчанським начальством.

І я засів мирити героїв. Зводити їх до купи. Викручувати їм руки. Бо обоє пручалися і не хотіли простити один одного.

Звів. Помирив. Добре, що не примусив ще й діток танцювати довкола!

І в той же день, лютий на себе, надіслав на Донбас телеграму:

"Миріться! Горбатюк помирився".

Закінчення роману було невдовзі опубліковане, і я за якийсь час одержав листа од Леоніда Миколайовича Нови-ченка. Уже з Києва. До Леоніда Миколайовича я возив свої вірші, коли ще працював на Волині, він і привітав, коли мене похвалив Тичина, він же й виступив на засіданні президії, де мене приймали до Спілки письменників. "Мене занудило, коли прочитав закінчення "Його сім'ї",— писав Леонід Миколайович.— Невже Ви не відчуваєте, наскільки воно нежиттєве, фальшиве? При виданні окремої книжки радив би переробити... І ще: не намагайтесь писати під Стельмаха. Стельмах — великий письменник, але будьте самим собою. Епігонів і без Вас вистачає".

І я з "великою радістю", як тоді писали газети, відновив попередній варіант закінчення роману.

Діждався й видання окремою книжкою. У "Радянському письменникові". Небувалим для початкуючого накладом: тридцять тисяч примірників замість десяти!

Офіційна критика, хоча й змінила грізний тон на поблажливий, дивилася на мене, як на письменника другого сорту, що творить на задвірках справжньої літератури, а не на її передньому краї.

А я на зло їй купався у славі. Мало того, що майже щоденно листи, ще й зустрічі з читачами (їздив навіть до Києва). Виступи читачів, часто-густо вже од читачок записки: чи не одружений? І добре, що моя дружина була неревнивою: читаючи ті записки, сміялася: "Дозволю відповідати, що неодружений".

Якось по телефону просили виступити в клубі. Дали й адресу: в чортів на болотах, деь на околиці Львова. Та ще й о восьмій ранку. Я довго трясся трамваем, а потім чesав не менше кілометра пішки до місця призначення: глухо зачинені ворота, височезний мур, як у фортеці. Над ворітьми металеві літери: "Психіатрична лікарня".

Зустрівся!

Довго не міг дізнатися, хто ж це мене отак розіграв. Врешті довідався: Лахно! Тетяна Валентинівна. Яка працювала в Спілці: очолювала місцевий літфонд. Дотепна, весела, до всіх доброзичлива.

Відплатив їй тією ж монетою. Вона саме пошила осіннє пальто. Чорного кольору. Підкреслюю: чорного, бо на чорному фоні особливо виділявся білий ромб з літерою "Д". Я його спорів із своєї спортивної майки, та на тому пальтові й нашив. Іззаду, на спині. Випросивши в Тетяни ж Валентинівни голку та нитку. Поміцнішу.

Лахно так і пішла додому з роботи — із спортивною на спині емблемою.

— Іду, а позаду — сміх,— розповідала потім.— Ніяк не могла уторопати, з чого сміються. Вже вдома побачила — ледь не розревілась од сорому.

Це було восени. А на початку зими Петро Степанович приловчився встромити велику ложку в мою шапку. Отоді, їдучи в трамваї, я мав нагоду пересвідчитись, як можуть сміятися люди.

Чи можливе було щось подібне в іншій установі? В політехнічному інституті, наприклад, де на той час працювала моя дружина. Щоб сам ректор узяв та й устроїв ложку якомусь викладачеві в шапку? У Львівській же Спілці панувала особливо тепла, товариська атмосфера, наповнена жартами й сміхом. Тут охоче брали на кпини один одного, заради красного слівця не жаліючи й батька. І не доведи Господи — образитись! Заклюють.

Особливою популярністю користувалися епіграми, складені поетичною братією. Найдотепніші писали Ростислав Братунь та Григорій Глазов. Багато з них вивітрилось з голови (дуже жалкую, що в свій час не записував), але кілька врізалось в пам'ять.

Львівська філія Спілки письменників. Вулиця Черни-шевського, 17. Колишня квартира якогось магната. Не квартира — палац, до якого страшно й ступити. В найбільшій кімнаті, перетвореній на залу засідань, повно письменників. І серед них —

я, неофіт, який щойно перебрався до Львова. Сиджу, повний душевного трепету. Тривають загальні збори, про що саме, забув, виступає Микола Торнавський. Говорить, як пише свої товстелезні романи: довго й нудно. В залі нароста шум, потім виникає сміх. Не голосний — притамований. Перекидається з ряду в ряд, підкочується зрештою до мене. Сусід, усміхаючись, подає мені складений аркушик. Розгортаю, читаю:

Він Львовом тільки снів і марив, Дивився в напрямку на Львів, І ось сьогодні А. Дімаров В сузір'ї львівських димарів!

Р. Братунь

Я вже був ознайомлений з творчістю Р. Братуня. Надрукував кілька його поезій у "Радянській Волині". Серед них і вірш про сількора, в якому мені особливо сподобався початок:

Дощ і мряка. Дощ і болото. З неба змито зірок позолоту. Ніби й сплять уже, ніби й ні, Де-не-де — вогні.

Закінчувався цей вірш так:

Постріл в упор — Впав сількор.

Іще чотири рядки, я їх не пам'ятаю. Стріляв, звісно ж, мельниківець, підступно, крізь шибку.

Вже набагато пізніше довідався, що Ростислав, зовсім іще юним, десь у сорок третьому році очолював підпільний відділ ідеологічної роботи районного проводу ОУН у Горохівському районі на Волині. Дізнався про це від партизанського генерала Сабурова, спогади якого саме редагував. У Сабурова була набагато молодша від нього дружина, така, що й не під-ступитися до неї. Вона називала свого чоловіка не інакше, як "мой генерал". Якось сказала про Братуня щось зневажливе (теж віршами бавилась, видала навіть під тиском "мого генерала" хирляву збілочку), і Ростислав пустив чутку, що вона — англійська шпигунка. Що одразу ж і донесли генералові.

— Сопляк!.. Щенок!..— кричав у мене в кабінеті Сабуров.— Зачем я ево в своё время поміловал!.. Пріводят, по-німаеш, моі ребята щенка, от страха обосраново: получайте бандіта!.. Расстрелять?.. Поміловать?.. Пожалел. "Всипте,— говорю,— ему как следует і отпустіте к родітелям". Пожалел!..

Сабуров не обмежився криком, одрапортував у відповідні інстанції: виключили нещасного Братуня з кандидатів у партію, зацікавились органи, стали шити справу. І складати б йому вірші десь на Колимі чи Камчатці ("Сгною!" — нахвалявся Сабуров), коли б не уславлена тітка Ростиславова, народна артистка СРСР Наталка Ужвій. Достукалася замалим не до Хрущова, і Братуня, замість того щоб відтарабанити в табори, забрали в солдати. Повернувся не за два роки, а через рік (і тут доклала руку Ужвій),— худющий, аж синій, ще й поголений наголо. І чи то за покликом серця, чи з переляку став майже щоденно виступати по радіо. З віршами про комуністичну партію, про товариша Сталіна, про щасливе радянське життя. Включиш, бувало, радіо — голос Братуня.

Куда не плюнь, Везде Братунь.

Цю епіграму написав Григорій Глазов. Братунь, звичайно, не лишився у нього в

боргу — написав у відповідь не одну епіграму.

У Ростислава Братуня був прямо-таки вибуховий характер, що відбивалося і в його поезіях, і в пригодах, які часто-густо з ним траплялися.

Якось він і ще троє молодих поетів відзначали щойно видану книжечку поезій. У одному з львівських "гадюшників", що в той час траплялися мало не на кожному кроці. Упилися так, що один із них "поїхав до Риги"... Тут же, за столиком. "Рига!.. Рига!!!" — підхопили, сміючись, його друзі...

А вранці прокинулись в якомусь купе. Рипить, скрипить, перестукує. Що?.. Де?.. Куди вони ідуть?..

Того ж дня Тетяна Валентинівна Лахно одержала розпачливу телеграму: "Благаємо вислати гроші на чотири квитки з Риги до Львова. Рига, головпоштамт, до запитання. Братунь"...

Братунь — іменинник. Тітка Наталя Ужвій прислала матерію на костюм. Габардин світло-кофейного кольору. Пошив, одягнув, пішов на іменини до дівчини, за якою тоді упадав. По дорозі стрівся із друзями.

— Костюм! Новий костюм! Треба обмити!

Затягли до "гадюшника", так напоїли, що він ледве тримавсь на ногах. Увалився до своєї пасії — штопором.

Усадили за стіл. Не встигли осушити чергової чарки, як Братунь кудись зник. Щезнув, як випарувався. Кинулися шукати — наткнулися в сусідній кімнаті. Спав мертвим сном, усівшись у крісло. На розкішний торт іменинниці. Перемазка із крему піднялася по самісінькі вуха...

А ось пригода, до якої був трохи причетний і я.

Братунь разом з прозаїком Віталієм Петльованим, відомим на весь Львів хохмачем, полетіли в Кривий Ріг — виступати перед читачами. Там Ростислав познайомився з молоденькою читачкою, кілька вечорів за нею упадав. Одного разу, під градусом, навіть запропонував руку і палке серце поета. Запропонував то й запропонував, чого з поетами не трапляється, тим більше, що дівчина не сприйняла те всерйоз, лише провела на літак і помахала на прощання рукою. Дівчину звали Люба.

Братунь про неї невдовзі й забув, зате запам'ятав оту Любу Петльованій.

Якось зайшов до мене в кабінет, сів за друкарську машинку, наклацав великими літерами (точнісінько так, як на телеграфі): "Згодна вийти заміж. Прилітаю неділю. Зустрічай. Цілую Люба". Наклеїв на телеграфний бланк, що приніс із собою, та й упросив свою двірничку однести її Братуневі.

Як на біду, Славка саме не було вдома. Двірничка й віддала телеграму батькам Братуня. Прийшов додому Братунь, мати лежить з мокрим рушником на лобі, батько гаса по кімнаті:

— Доволочився!.. Читай!..

Братунь за телеграму та до Петльованого: що робити?

— Нічого, брате, не поробиш. Обіцяв, зводив з розуму, тепер одружуйся... Коли вона, пак, прилітає?

— В неділю,— стогне Братунь.

— От у неділю й поїдемо зустрічати...

— Так у мене ж за душею й копійки немає! Може, позичиш?

Петльований не такий дурний — позичати. Та ще Братуневі, якого за носа водить. Узнає — нізачо не віддасть!

— Пішли до Дімарова. Попросимо під твою майбутню книжку аванс.

Я викликав головного бухгалтера Бурштейна, ледве вла-мав видати дві тисячі карбованців. Тисячу того ж дня й пропили: Братунь влаштував парубочий вечір прощальний. Батьки його, примирившись із неминучим, звільнили окрему кімнату, терміново обставили всім необхідним для молодят.

У неділю Братунь узяв таксі, заїхав за Петльованим.

— А букет? Хто ж зустрічає наречену без букета?

Заскочили на ринок, купили величезний букет.

Приїхали в аеропорт, побігли до літака, який щойно приземлився рейсом із Києва. Братунь за букетом і дороги не бачить.

Зупинились біля трапа, захекані,— всі зійшли, а Люби немає...

Під кінець робочого дня у мене появився Петльований. Сам. Без Братуня.

— Боюся й признаватися, що я його розіграв. Уб'є, як дізнається.

Братунь довго не розмовляв із Петльованим. Доки не відплатив йому тією ж монетою.

Віталій Петльований надрукував саме документальну повість у "Жовтні". Носився з нею, як з писанкою. Братунь і організував йому телеграму з Москви, начебто від Костянтина Симонова, редактора "Литературной газеты": "Прочел вашу повесть. Очень понравилась. Думаем печатать "Литературной газете". Телеграфируйте согласие. Симонов". Петльований одразу ж і вдарив телеграму: "Согласен печатание моей повести "Литературной газете". Виталий Петлеваний". І того ж дня одержав відповідь, уже від справжнього Симонова: "А мы и не собирались вас печатать. Симонов".

Попотер же долоні Братунь, розказуючи всім про ці телеграми!

Та годі про всі ці випадки. Бо читач ще подумає, що тогочасні львівські письменники тільки те й робили, що пили, гуляли та один одного розігравали. Проте ми всі були молодими і не пропускали нагоди посміятися, покепкувати один з одного, хоч іноді ці кпини заходили аж надто далеко. Робота ж наша була невидима людям. Кожен щоденно залазив у свою мушлю та й катувався над словом іноді підряд по багато годин. Я й досі з острахом сідаю до столу, де на мене, наче Голгофа, невідворотно чекає чистий аркуш паперу, що його я мушу змережити, мушу, що б там не сталося! Не пам'ятаю, коли не підхоплювався пізніше п'ятої, хіба що тоді, як захворію, та й тоді отой непочатий аркуш не давав спокою й хвилини.

Тож не дивно, що, вирвавшись з мушлі, ми підсвідомо шукали розрядки.

От не втримаюся, щоб не розповісти ще про один випадок. Сплив він мені на пам'ять під час недавньої розмови з Оленою Федотівною, вдовою Григорія Тютюнника, автора "Виру".

Я тоді вже був головним редактором видавництва. Якось попросив принести папку, в якій ми зберігали друковані відгуки на видавничу продукцію: щось мені потрібно було терміново знайти. Став перебирати та й наткнувся на рецензію Петра Інгульського "Так у житті не буває".

Такого циніка, як Інгульський, треба було пошукати. Він не вірив ні в що і ні в кого, хоч прикривав оцю невіру свою високопатріотичними фразами. Міг писати з будь-яких позицій за принципом: чого зволите. Я не мав сумніву, що, коли б переміг Гітлер, він служив би і Гітлерові, потай глузуючи з нього. Для цієї людини не було нічого святого.

Інгульський працював відповідальним секретарем журналу "Жовтень", редакція якого була розташована поруч з моїм кабінетом через тоненьку перегородку. І як ті нещасні жіночки, що сиділи з ним разом, його і витримували? Прийшовши на роботу, він міг говорити найнепрстойніші слова. А появившись в Ірпені в Будинку творчості письменників, поцікавився в сестри-хазяйки: "А де у вас тут цех мінетчиць? Я без цього цеху не зможу творчо працювати".

І ось переді мною стаття цього Інгульського. Лайливий відгук на збірку оповідань Григорія Тютюнника "Зорані межі". На першу книжку, яку я редагував у Львові.

Я її буквально "вилизував", оцю першу збілочку, хоча, якщо сказати по правді, то "вилизувати" її не було особливої потреби. Соковите й образне тютюнниківське письмо, яке так розквітло у "Вирі", уже тут пробивалося майже на кожній сторінці. Ось зайшов до контори герой одного з оповідань, став навпроти вікна і в кімнаті одразу ж потемнішало. І досить. І все. Непотрібно описувати, який він був широкоплечий та дужий. Та ще й он якого зросту.

Нині, перечитуючи цю збілочку оповідань Григорія Тютюнника, я не відчуваю такого вже беззастережного захоплення, як відчував тоді, редагуючи. Є й схематичні образи, особливо позитивних героїв (а хто з нас тоді цим не грішив?), і відступи од правди (зображувалося ж колгоспне життя, а

спробуй у ті часи сказати всю правду про нього!), відчувається й ота самоцензура незрима, що ласкавою петелькою душила нам горло: цього не можна, того не пиши, це все одно не надрукують. Але не за це таврував Інгульський Тютюнника, а за ті іскорки правди, які спалахували майже на кожній сторінці. Так у житті не буває! Не буває, і квіт!

Ну й тіпали ж нещасного Тютюнника в Кам'янці Бузькій, де він на той час учителював! Замалим з роботи не витурили. Бо чим глибше в провінцію, тим густіша реакція.

Та й мені на горіхи дісталось. Мені взагалі не везло з першими книжками: переїхав набагато пізніше до Києва, відредагував у "Радянському письменнику" книжечку нарисів Ан-тоненка-Давидовича — громи й блискавиці з самого цека.

Тож якось я зателефонував до Олени Федотівни, стали згадувати про львівське життя, і вона мені розповіла принагідно, як у неї зібралися львівські літератори, коли Тютюнникові присудили вже посмертно Шевченківську премію за роман "Вир". І хто перший звівся за тим застіллям, що його приготувала Олена Федотівна, хто найвище

чарку підняв? Інгульський! З надривом, із сльозою в голосі став говорити про те, що він ще в першій книжечці "незабутнього нашого Гриця" вгледів великого письменника.

І от я сиджу в своєму кабінеті у Львові і, плюючись по-думки, перечитую заново рецензію Інгульського.

Аж тут заходить Одудько. Тиміш Романович. Редактор "Львовской правды". Підполковник у відставці: під час війни редагував фронтову газету. Красень, та ще й поет; було од чого мліти жіночим серцям...

— Над чим зажурились?

— Та от... Перечитую рецензію Інгульського. Ви тільки послухайте, що цей паразит написав!..

Одудько уважно мене вислухав, розділив моє обурення. Та ось його погляд упав на телефонний довідник, що лежав на столі, й очі його загорілися:

— Хочете, ми його зараз провчимо?

Узяв довідник, розкрив, став водити пальцем по сторінці, де були видрукувані номери домашніх телефонів. Підсунув до себе апарат, зняв рурку. Набрав номер.

— Пане, моє шанування! З вами говорять із бюро ритуальних послуг. Ви не могли б постукати в двері у квартирі (називає номер квартири)?.. Скажіть, що гроб для них готовий. Нехай передзвонять по номеру (називає службовий номер телефону Інгульського), запитають Інгульського... Так... Записали?.. Дякую, пане!

2 А. Дімаров

33

Кладе рурку, знову водить пальцем у довідникові. Зателефонував десь чи не в десяток квартир. Посидів ще трохи та й звівся:

— Піду гляну, що там робить Інгульський, Розповідали потім, що Інгульський розтрошив телефон:

жбурнув на підлогу.

Щоб більше не повертатись до цієї теми, принагідно розповім ще про один випадок, зв'язаний з тим же Одудьком.

Якось головний редактор "Жовтня" Юрій Мельничук зібрався летіти до Києва. Проводжав його Одудько. Посиділи добре в ресторані аеропорту і вже по-темному Тиміш Романович повернувся додому. Спати ще рано, робити нічого не хотілось, бо в голові гули веселі джмелики, то взяв і зателефонував Козланюкові. Петро Степанович саме тоді обіймав посаду голови облвиконкому: появилася мода — висувати на керівні посади представників місцевої інтелігенції. Який із Петра Степановича був голова, не знаю, розповідали тільки, що він часто свистів за величезним столом, де стояло більше десятка телефонів різного кольору: Петро Степанович мав звичку посвистувати.

— Петре, сталась біда!

— Яка ще в чорта біда?

— Ця п'яна свиня Мельничук не полетіла до Києва!

— Так упився?

— Ні, учепився в крило літака, яким мав летіти, та начисто й одпанахав.

— Я так і знав! — закричав уже Козланюк.— Вас хоч на люди не випускай!

Одразу ж зв'язався з першим секретарем обкому партії. Так і так, Мельничук напився п'яний і одламав крило в літака. Той спросоння не розібрався як слід, подзвонив уже в аеропорт:

— Що там у вас у біса робиться, що п'яні крила літакам одламують?

— Які крила?.. Яким літакам?..

— Дугласові, що мав летіти до Києва.

— Дугласові?.. Та йому і трактор крила не одірве, не те що людина!.. Дуглас давно полетів.

— А-а, мать-перемать у Козланюка!..

І вже не знизу доверху, а зверху донизу залунали дзвінки.

Хто вигдавав?

Одудько!

Потягли Одудька за шкірку на килим...

Перебравшись до Львова, я ще застав стару когорту письменників — сучасників Івана Франка: Карманський, Яцків, Лук'янович, професор Рудницький. Публіцистичну книгу Карманського "Крізь темряву" я й редагував. Це була людина, яка в свій час набула європейської освіти, вільно володіла кількома іноземними мовами. Взагалі серед місцевої інтелігенції тогочасної важко було знайти хоч одну людину, яка б не знала дві-три іноземні мови, крім латині та старогрецької. На відміну від нас, східняків, словесний запас яких обмежувався лишень "дер типі..." та "діфенстер"... Мені й досі серце щемить, коли дивлюся на численні томи Бальзака й Мопассана, Гюго й Діккенса, Стефана Цвейга і Томаса Манна, що стоять у моїй бібліотеці, перекладені вже на мову російську,— скільки я втратив, що не міг читати в оригіналі!

Карманський на той час важко хворів, і я вже до нього додому носив сторінки рукопису зі своїми зауваженнями. Він охоче розмовляв зі мною, тихий голос його лився вільно й невимушено: про Ватикан, де він навчався в колегіумі, про Рим і Флоренцію, про Відень, Берлін і Париж,— ця людина в свій час об'їздила всю Європу, ввібрала в себе все, що було найцікавішого і найціннішого, його можна було слухати годинами.

А ще в нього мене частували неймовірно смачними тістечками, що їх подавали до чаю.

Карманський допоміг мені дістати й заборонений восьмитомник Грушевського "Історія України-Руси", що його я дуже хотів придбати. Дав адресу чоловіка, який продавав восьмитомник, ще й написав до нього записку, бо він не продасть незнайомому: боїться. Цей восьмитомник і нині стоїть у моїй бібліотеці серед найдорожчих для мене книжок.

Ще мені дуже був симпатичний вісімдесятилітній Михайло Юрійович Яцків, що, незважаючи на свої літа, бігав по Львову, як живчик. Мав довгого веселого носа і нагадував птаха, який усе мав розвідати, в кожну шпаринку заглянути.

Якось я побачив його на Львівському центральному ринкові: торгував саме в цигана

коня. Чому циганові збрело в голову продавати саме у Львові коня, сам Господь Бог, мабуть, не відав. Торгувалися, певно, давно, бо обоє встигли упріти, з цигана вже пара ішла, як із казана перегрітого,— ляскали щосили один одного в долоні, кричали на весь велелюдний майдан.

— Півтори тищі, ну?! Од серця свого одриваю! — тикав циган пальцем у коня, що стояв поруч похнюплений.

— Дав би, чоловіче і дві, так не маю!

Циган зривав, мабуть, уже вкотре, з голови картуза, жбурляв під ноги:

2*

35

— Тищу двісті! Бери! — і клав Яцківу до рук вуздечку.

— Дав би й півтори, так не маю! — одбивався од вуздечки Яцків.

Циган піднімав картуза, напинав відчайдушно на голову:

— Тищу!.. На, забирай... Ну!..

Яцків підступив до коня, погладив дугою вигнуту спину.

— Та що ти мацаєш?! Що мацаєш?! — закричав циган щосили. Рвонув на грудях і без того розхристану сорочку: — На, грабуй! Роздягай серед білого дня: дев'ятсот!

— Дев'ятсот? — перепитав, мов усе ще вагаючись, Яцків.— Дав би тобі, чоловіче, і тисячу, тільки ж куди я його одведу?

— Як куди? — здивувався циган.— У стайню.

— Так у мене ж тільки квартира. Та й та на п'ятому поверсі.

Сміх, регіт. Циган люто плюється. Шарпає щосили коня, веде його геть, а Яцків уже приглядається, з ким би ще отак поторгуватися.

Яцків завжди носив із собою плескату півлітрову карафку, виготовлену ще півстоліття тому у Відні. Карафка легко вміщалася в боковій кишені і так же легко виймалася. Загвинчувалася срібною чарчиною грамів на п'ятнадцять, не більше. В тій карафці спеціально очищений спирт, настояний на травах,— своєрідний еліксир життя, що його раз по раз вживав Яцків протягом дня. У свої вісімдесят літ збігав на четвертий поверх, де було видавництво,— молодий, не вженешся. Вільде якось сказала про нього, що Яцків ще парубок — куди вам до нього! Ходила чутка, що Яцків не розлучався з тією карафкою з часів Франца-Йосифа.

Замолоду він писав прекрасні новели, що не поступалися Стефаниковим, ним цікавився Франко, пророкував велике майбутнє. Але отой живчик, який іще з пелюшок був у Яц-кові, не давав йому і хвилини на місці посидіти, і поки протягом дня він не оббігає всіх знайомих і незнайомих, поки не загляне до кожної кав'ярні, де подавалася не лише кава, а й львівське уславлене пиво до варених раків і коньячок та горілка до хляків,— не сяде до письмового столу. Та отак і розтринькав свій великий талант.

Він знав Львів, як свої п'ять пальців, міг годинами розповідати про найцікавіші будинки, про колишніх власників їхніх аж до десятого коліна. Якось на загальних зборах письменників, присвячених поліпшенню ідеологічної роботи (у президії сидів сам секретар обкому по пропаганді), Яцків вийшов на трибуну і сказав:

— В отому будинкові, що на Маршалковій, за тамтої Польщі був найбільший бордель. А тепера тама будинок партійної освіти. Вимовив дві оці фрази та й зійшов з трибуни.

— То ви ще маєте щось сказати?! — рятуючи становище, гукнув йому вслід Козланюк.

— А ніц більше сказати не можу!

З ранніми творами Яцківа, що їх хвалив Іван Франко, я, на жаль, не міг познайомитися. У довідникові "Письменники Радянської України", виданому в тисяча дев'яност сімдесятому році, про Яцківа сказано буквально таке: "В час першої світової війни служив у австрійській армії. В 1921 році був у Львові редактором націоналістичної газети "Рідний край", виявляючи і в творах своїх націоналістичні тенденції". Тоді ж його ранні твори були вилучені з бібліотек та книгосховищ і знищені.

Денис Якович Лук'янович був повним антиподом Яцкі-ву. Ходив поважно, носив випещену бороду так, наче позичив її у апостола і боявся загубити. Весь час був заклопотаний власним здоров'ям.

На всіх наших зборах ревниво стежив за тим, щоб його обрали до президії. Коли забували, ображався і демонстративно виходив із зали. Врешті-решт привчив нас до того, що ми, як по команді, кричали:

— Лук'яновича!

Зводився, на всі боки розкланювався і, не чекаючи голосування, простував до президії.

У президії сідав не деінде, а поруч з головуючим. І коли наставав час обідати або вечеряти, діставав із валізи величезну серветку, розстилав на столі. Ставив термос, шклянку, виймав акуратно загорнені карафки, варені яйця і сіль. І їв зосереджено: видно було, що зараз для нього нічого не існувало, окрім їжі. Поїсть, струсить із бороди крихти і знову сидить непорушний.

Лук'янович викладав в університеті. Про те викладання розповідалися анекдоти. Якось наказав студентові провідміняти прикметник "здоровий".

— Здоровий, здоровим, здорового... Більший, найбільший...

— Здоровецький, дурню! Сідай! — І вивів отакенну "одиницю".

Один лише раз його виступ і чув. Коли помер Сталін, і ми зібралися на траурний мітинг.

— Видів я на своєму віку і Франца-Йосифа, і Вільгельма Другого, і Пілсудського. Але такого цісаря, як батько Сталін, мені ще не доводилося видіти!

(В тридцять дев'ятому році, коли наші війська вступили до Львова, Лук'янович у складі делегації їздив до Москви, зустрічався зі Сталіним).

Вони ревнували один одного до пам'яті Івана Франка, кожен вважав себе першим учнем Каменяра. І то була потіха дивитись, як під час мітингу на Личаківському кладовищі діди одтирали один одного, намагаючись стати поближче до пам'ятника.

Реліктові уламки часів Франца-Йосифа, вони ніяк не могли вписатися в чужу для них радянську дійсність, як не намагалися їх перевиховати міськком, обком і райкоми.

Пам'ятаю, як десь у п'ятдесят п'ятому році до видавництва надійшла з обкому команда: послати обох дідів у передові колгоспи на Львівщині. Нехай напишуть по малюнку і видати ті малюнки найбільшим накладом.

Пішов, довго вмовляв, виписав обом аванс. Дав навіть машину, щоб розвезла обох по колгоспах. Яцків другого дня й повернувся. Лук'янович сидів там більше тижня.

І ось обидва малюнки, вже віддруковані, у мене на столі.

Малюнок Яцківа мав такий заголовок: "Про ланкову Марисю і що в неї під пахвами". Як голова колгоспу став учасати до ланкової Марисі, як про те дізналася жінка голови і що з того вийшло. Написано соковито, з глибоким знанням всіх деталей, але ж, Господи, як же все це друкувати?

Малюнок Лук'яновича мав назву коротшу: "Партійні достойники".

"Іду, роздивляюсь,— писав Лук'янович,— довкола хати, як хати, точнісінько такі, як за тамтої Польщі. (Переказую своїми словами по пам'яті.) Аж ось іще одна вулиця. Тут уже не хати — палаци, всі до одного цегляні, під червоною черепицею, наче партійними квитками накриті.

"Тутай живуть партійні достойники".

Повели старого й на птахоферму.

"А там півень товче курку, як партійний безпартійного". Читали, перечитували. Реготали до сліз. Аж ось дзвінок із обкому:

— Коли будуть книжки Лук'яновича і Яцківа?

— Боюсь, що ніколи.

— Чому?

— Бо їх не пропустить жодна цензура.

— Ану принесіть!

Одніс. Так і не повернули, хоч я не раз нагадував: треба ж якось списати той аванс.

І досі жалкую, що не здогадався зняти копії з тих новел...

Смерть Сталіна я сприйняв як найбільшу трагедію. Померла найдорожча в світі людина, з дитячих років мені втовкмачували в голову образ ласкавого батька, який день і ніч дбає про свій народ, отже, й про мене, малого; Сталін в моїй уяві поступово ставав напівбогом, я не був би здивований, коли б по церквах стали вивішувати ікони з образом Сталіна,— перший побіг би помолитись до Нього, і навіть те, що часто-густо відбувалось довкола, не могло похитнути моєї віри в Нього. "Сталін просто про це не знає...". "Якби Сталін довідався...". Ці фрази мені доводилось чути не раз, я сам отак думав, стикаючись з особливо обурливими явищами. У моїй уяві Сталін стояв особно від усього поганого, що коїлося в нашому житті. Він був безгрішний, як Бог, і, як Бог, не міг отак просто взяти й померти, як усі смертні.

І от Він помер. І обвалився весь світ.

Я саме лежав у лікарні: мені вдруге вирізали гланди, що росли, замучили фолікулярні ангіни. Щоразу температура за сорок, горло болить так, що ні ковтнути, ні дихнути, голова розколюється навпіл, горять вогнем суглоби, а серце з грудей як не вискочить. Анестезія чомусь не подіяла, лікарка, яка оперувала, так мене вимучила, що

в мене й ноги підкошувались, коли сестричка вела до ліжка, а тут, не встиг прийти до тям, з тріскотом розчинилися двері і якийсь хворий закричав з порога:

— Сталін помер!

Я уже знав, що Сталін лежить важкохворий, жадібно слухав передачі з Москви і хоч новини були невтішні, не припускав навіть у думці, що він може померти.

— Сталін помер! — вигукнув удруге той хворий. Мабуть, подумав, що ми недочули.

Мене наче вдарило молотом, я задихнувся од сліз. Щось у мені обірвалося, хтось наче взяв та й перекреслив безжально всі роки, які я прожив, усі мої сподівання й надії,— майбутнє, яке чекало на мене. Я не витирив сліз, а мій сусід по палаті здивовано дивився на мене.

Він не плакав, обличчя його було буденно байдуже. Взяв апельсин, став акуратно його обчищати.

Як він міг це робити, коли Сталін помер?! Як міг!.. Я аж надихнувся від обурення, я одразу ж його зненавидів: не інакше — прихований ворог народу!

Не витримав: другого ж дня утік із лікарні. Мусив бути в ці трагічні години вдома, серед своїх.

Місто тонуло в траурній музиці, місто горнулося в траурну тінь, а в трамваї, яким я добирався додому, люди (це були переважно місцеві) поводити себе так, наче нічого й не сталося: розмовляли, перегукувалися, сміялись. І той сміх я сприймав як особисту образу.

Удома мене зустріла мама. Перелякана, повні очі сліз: "Що ж тепер з нами буде?" Прийшла невдовзі дружина: їх відпустили з інституту. Водили тільки до пам'ятника Сталіну (тепер уже пам'ятника!) класти від інституту вінок. Весь постамент був завалений вінками, штучні квіти, металеві, відзвонювали, шурхотіли сухими пелюстками. Ще розповідала, що коли передавали про смерть Сталіна (трагічний голос Левітана і з мертвого виду шить слези), то люди (в основному східняки) стояли під репродуктором засмучені, заплакані. Мимо проходив старенький єврей. Поцікавився, що передають.

— Помер Сталін, товаришу!

— А...— махнув байдуже рукою старий та й побрів собі далі.

Його наздогнали, збили з ніг, затоптали б на смерть, коли б не міліція: ледве видерла з рук розлюченого натовпу.

Єврей! Отакі вони всі, ці євреї... Може, й смерть Сталіна не випадкова... Пробралися, отруїли... Бо ж ще не охололи газети з повідомленнями про лікарів-космополітів (наче навмисне підібрані єврейські прізвища), ще вони, ті газети, аж ворухилися, переповнені гнівними листами трудящих: "Судити!.. Розстріляти!.. Повішати!.." Люди вже боялися йти в поліклініки... Якась бабуся — до смерті три чисниці,— коли їй виписували рецепта, перелякано допитувалася: "А ліки не отруєні?" Ще ходив анекдот, в якому на запитання, чому Дніпро обмілів, лунала відповідь: обмілів тому, що всі євреї набрали до рота води... Євреї в котрий уже раз повинні були відповісти за всі негаразди в нашій країні, їх чекали якщо не табори з крематоріями, то

масове виселення в Біробіджан або ще кудись в неісходиму Сибір... Доля цього разу змилюсередилась, нагла смерть Сталіна врятувала євреїв, невдовзі в усіх газетах ми прочитали, що ота змова лікарів од початку до кінця сфабрикована, що вони всі до одного реабілітовані і вийшли з в'язниці... Я тоді ще не знав, що заодно з лікарями по всіх містах і містечках стали хапати євреїв — в основному з інтелігенції, та й відправляти без суда і без слідства за колючі дроти на Колиму чи в заполярні райони,— тисячами, десятками тисяч... Передзвонювався з Григорієм Полянке-ром, одним із моїх друзів, який уже після смерті Сталіна повернувся з обснованого дротами "курорту", аж до його передчасної смерті...

А Данішевський. Завідуючий міжнародним відділом "Радянської України", який в роки війни на шпальтах газети вів нещадну війну "з цим подонком Гітлером",

— Ну, як там Гітлер? — не раз жартома цікавилися в нього.

— Адольф?.. Я йому таки насипав солі під хвіст. Нехай тепер чешеться!

Не минав у своїх памфлетах і Геббельса.

— Мерзотник! — кричав обурено Данішевський.— Він насмілювся мене передражнювати! — Геббельс, як і Данішевський, прикульговував на одну ногу.

Досі пам'ятаю важкенний горіховий ціпок, що ним він войовничо вимахував, бігаючи по редакції. Той розкішний ціпок, багато інкрустований свастиками, привіз із фронту Малишко та й вручив урочисто Данішевському:

— Оце спеціально для тебе наші розвідники в Геббельса викрали.

Уже в Києві редакційному начальству, в тім числі і Данішевському, дали по трьохлітровій банці американської тушонки і ми, вічно голодні літпрацівники: я, Петро Сліпчук і Валентин Речмедін, який щойно прийшов з партизанського загону, поцупили в нього ту банку та за один присіст її й оприходували, насипавши натомість землі. Було ж потім крику, коли Данішевський надумався поласувати тушонкою.

— Фашисти!.. Загарбники!..— розорявся він, бігаючи редакцією.

Ми ж лише сміялися, не боючись ніскільки того крику: при всій своїй зовнішній войовничості не було в редакції людини сердечнішої, аніж Данішевський.

А знаменитий ціпок його став замалим не хрестоматійним набутком.

Якось директор видавництва Паук поскаржився Данішевському, що ніяк не вдається дістати гвіздків. Терміново потрібних для ремонту приміщення редакції, розграбованої німцями.

— А в начальника комунгоспу питали? — поцікавився Данішевський.

— Питав. Не дає,— і додав уже жартома: — Там сидить такий же жмот, як і ти.

— Жмот!.. Жмот!..— пирхнув Данішевський.— Ану дай підношення!

Пішов до начальника комунгоспу. Прорвався поза чергою, мовчки поклав перед ним редакційне відношення. Той одра-іу ж відфутболив його назад.

— Нету гвоздей!

Данішевський так же мовчки (тепер уже ціпком) посунув відношення під носа начальників.

— Кому сказано: нету гвоздей!..— уже розсердивсь начальник.

— А Христа распінають гвозді били! — гаркнув Данішевський та й уперішив щосили ціпком по столу.

Повернувся до видавництва переможцем.

— Як тобі це вдалося? — витріщився Паук на позитивну резолюцію, написану тремтячою рукою начальника.

— Вдалося,— скромно відповів Данішевський.— Треба вміти розмовляти з начальством...

І ось Данішевського теж посадили. Дали десять років за те, що він під час війни слухав по радіо виступи Гітлера. Тобто за виконання прямих службових обов'язків... Та ще й ціпок присобачили. Чому не повиколуплював отих свастик...

Я не знав... Я багато чого тоді ще не знав. Тому й вірю зараз тим німцям, які твердять, що не чули й не відали про Освенцім та Майданек...

Ще не скресли сніги, ще лежала непорушною крига, яка сковувала неосяжну країну, ще не прогримів двадцятий з'їзд партії із знаменитою хрущовською доповіддю, а в повітрі вже ледь чутно запахло відлигою. Особливо після відвідин Хрущова і Берії України. Вони побували і в Львові, провели велику нараду з місцевим активом, і Юрій Мельничук, учасник тієї наради, виступаючи вже на наших зборах відкритих, партійних, не знав, які й слова добрати, на всі заставки розхвалюючи Лаврентія Павловича.

— Це така світла людина! — проголошував палко з трибуни.— Великий державний і партійний діяч. Кожне мудре слово його западало в наші серця. Вони в мене ось тут! — Та й притис ліву руку до правого боку.— Пробачте, хвилююсь,— ось тут.— Тепер уже права рука лежала на лівому боці.

Пішов поголос про висування на керівні посади місцевих, про захист української мови, яка поступово тихцем витіснялася з обігу в усіх установах та і в навчальних закладах, не кажучи вже про транспорт, заводи та фабрики, де панувала російська і навіть наш поет Василь Глотов, такий уже русак кондовий, навіть він почав вимагати повсюди, щоб із ним розмовляли лише українською.

Навіть на вокзалі вчинив скандал, коли касирша заговорила до нього російською мовою. Обізвав її кацапкою та ще

й шовіністкою. І попосміялися ж ми, одержавши розгніваного листа од тієї касирші! Хтось жартома охрестив Глотова українським буржуазним націоналістом, та отак "націоналістом" він і ходив.

— Здибав сьогодні націоналіста...

— Васю Глотова?

— Атож, кого ще...

Взагалі Глотов був колоритною постаттю. Пройшов усю нійну од дзвінка до дзвінка, був тричі поранений, дослуживсь до підполковника і довго не скидав воєнної форми, пишучи вірші на військову тематику. Доки якось забрався на ринок, набрав повен картуз вівса та й заходився з того ж таки картуза годувати коня: так йому стало жалко худу шкапу. Його затримав військовий патруль, викликали потім у райком, пожурили

добряче й наказали зняти військову форму, щоб не ганьбив Радянської армії.

У нього було передчасно зморщене, обвітрене всіма вітрами алтайськими обличчя. А з отих затужавілих зморщечок яскраво світилися наївні очі малої дитини. І в нас не вистачало духу за щось його лаяти. Хоч частенько він улипав у такі історії, що лишалося тільки руками розводити.

Якось Глотов їхав до Києва. Поїздом, в купе, наодинці з якимось полковником. Як водиться, роздушили й одну півлітру, і другу, стали пригадувати недавню війну, хто де воював, на якому напрямкові. І — гора з горою не сходяться: виявилось, що обоє були в одній армії, навіть у сусідніх ди-нізіях. Це ще дужче їх побратало, аж до обіймів і розчулених сліз.

Та ось полковник проговорився:

— Я, панімаєш, етіх карандашей (так на війні називали солдатів: "Подбросьте полсотні карандашей!") нікогда не жалел. Ложіл сколько надо било.

— А-а, не жалел! — обурився Глотов. І — в морду! Побилися так, що їх висадили на півдорозі.

Так і не доїхав до Києва. Повернувся до Львова, а вслід — отакенна бодяга з міліції... Виявляється: заліпив і міліціонерові. Заговорив, батче, російською мовою.

Журили ми його, журили, а Глотов світив до нас дитячими своїми очицями:

— Так він же фашист! — чудово вже володів українською.— Карандашів не жалів!..

Ну як можна було на такого по-справжньому гніватись? Обмежились обговоренням. В райкомі поправили — вліпили догану. Може б, не ВЛІПИЛИ, якби, коли в нього допитувались: "Ви хоч тепер усвідомили, що накоїли?" — не відповідав одне й те ж: "Так він же фашист!"

То як же фашистові не заїхати в морду?..

Невдовзі Берію розвінчали як агента міжнародного імперіалізму, друга югославського диктатора Тіто: вимагав налагодити стосунки з Югославією, з якою за Сталіна дійшло до ножів. Зняли з усіх посад, заарештували, судили, розстріляли. По всій країні прокотилися збори, на яких з гнівом та обуренням таврували цього запродавця. У нас одним із пер-ших вийшов на трибуну Мельничук:

— Я ще тоді, на тій нараді, слухаючи Берію, зрозумів, що так може говорити лише лютий ворог нашого народу. Слухав його облудні слова і дивувався, чому його ще тоді не розвінчали...

— Учись, Толю, як жити на світі,— казав мені уже після зборів Григорій Тютюнник. Він приїхав з Кам'янки Бузької (я саме редагував його книжку), і я проводжав його на вокзал.— Далеко піде цей товариш чубатий. Далеко.

Чи пригадав Гриць оцю нашу розмову вечірню, коли Мельничук став депутатом Верховної Ради? Замість Козла-нюка, який недовго й протримався на посаді голови Львівської обласної Ради. Мельничукові якось вдалось пробитись у склад делегації, що на чолі з Хрущовим попливла пароплавом до Сполучених Штатів Америки. На засідання ООН, де наш Микита Сергійович щосили лупив черевиком об стіл. Вже на пароплаві Мельничук не витрачав даремно часу, приловчився сфотографуватися поруч

із самим Микитою Сергійовичем. Демонстрував потім те фото, де тільки міг, аж поки його висунули кандидатом у депутати Верховної Ради.

Оце написав цей абзац та й згадав принагідно одного тол-стовського героя, який уже після бою підібрав на Бородин-ському полі осколок і доти всім той осколок показував, поки його нагородили Георгієвським хрестом.

Мельничук недовго й похизувався депутатом: помер від цирозу печінки.

Залишив по собі цілу низку памфлетів, у яких проклинав націоналістів, у тому числі й заокеанських (як вони, нещасні, й вижили!). Та ще книжечку "Олександр Гаврилюк", яка завдала нам немало мороки: збрала мізерний тираж, а Мельничук домагався лише масового накладу, та ще й не одного. Нарешті втрутився обком, дав команду Львівському книготоргові і книготорг з переляку замовив стільки примірників, що вистачило б на весь Радянський Союз. Понині, мабуть, продають оту книжечку.

Та ще на Личаківському кладовищі, недалеко від алеї центральної, наче з-під землі, виросла велетенська, і оком не окинути, відполірована брила з граніту — куди там Іванові Франкові! А вже довкола брили тієї — Янкі в, Козла-нюк, Вільде, Тютюнник та інша літературна "дрібнота".

Незважаючи на всі бурхливі події, я щоденно схоплювався

О четвертій, о п'ятій та й чесав до видавництва. Дописав нарешті другу частину "Його сім'ї", вона була надрукована в тому ж "Жовтні" — з фальшивим неприродним закінченням, одержав од Новиченка прочухана, що про нього згадував раніше, і, готуючи роман до видання окремою книжкою, переписав закінчення наново. Горбатюк тепер не обіймав дружину розчулено, а вона не притискалась до нього, котячи сльози рожеві, і дітки не стрибали довкола, — німі, глухі двері, що так і не одчинилися, коли герой мій у них постукав. Л далі читач нехай сам додумує. Я ж тільки засвоював велику істину: залучати читача у співавтори. Недоговорене слово часто-густо діє сильніше, ніж до кінця договорене.

Довго думав, куди запропонувати роман. У своєму видавництві незручно було видавати, та ще й появилася розгромна рецензія Круковця. І тут наче сам Бог послав мені Володю Г'адченка, який приїхав із Києва в якійсь справі службовій.

З Радченком я був знайомий давно, ще в Луцьку. Викладав українську літературу в педінституті, друкував у "Радянській Волині" статті про видатних письменників. Ми здружилися сім'ями. У Володі була дружина Галя — типова українська красуня: розкішна чорна коса, дугами вигнуті брови, карі, з золотистими іскрами очі. Ішла вулицею — в усіх чоловіків голови набік. Приведе її Володя до когось у

1 ості — жінки люто щипають своїх чоловіків: "Ти куди ото витріщився? Куди??!". Сам Володя, хоч вони уже встигли нажити двійко дітей, все ще дивився на Галю закохано. Ревнував дружину по-чорному.

Коли Галя поїхала якось на курорт, їздив інкогніто перевіряти, чи не загуляла. Надівав парик, приклеював вуса й бороду (точнісінько — Ленін в Разліве) та й ходив за нею назирці. Особливо увечері.

— Думав, що я його не впізнаю, — сміялася Галя. — А ко-(і юм, дурненький, не

здогадався замінити. В тому ж костюмі мені кожен рубчик знайомий.

Коли я закінчував "Його сім'ю", Володя вже перебрався до Києва. Працював в Інституті літератури Академії наук, го-і упав дисертацію.

І як же я йому зрадив, коли він до нас завітав.

Посиділи, як водиться, за чарчиною, наговорились всмак, згадуючи Луцьк, а потім Володя запитав, коли я йому подарую роман уже в книжці.

— Боюсь, що нескоро.

— А то чому?

— У своєму видавництві не з руки видавати, а куди іще посилати — не знаю.

— Давай мені. Одвезу в "Радянський письменник". Там я декого знаю.

Виявилося, що знав він Дячейка Олександра Сергійовича, або просто Сашка, як його запанібрата називала більшість письменників. Фронтовик, учасник двох війн, з Фінляндією, а потім і з Німеччиною, після закінчення університету працював у цека, але там не вжився і невдовзі перейшов на роботу до "Радянського письменника" — директором. Коли мій роман уже був засланий до набору, він приїхав до Львова разом з Володею Радченком, який нас і познайомив, і ми напрочуд швидко здружилися — стільки доброти й симпатії було в цьому чоловікові. Проводжав я його вже як друга, а десь за місяць одержав од нього телеграму такого приблизно змісту: "Передаємо верстку роману. Виходь до поїзда Київ—Трускавець, вагон п'ятий, спитай у кондуктора. Вітаю. Дяченко".

Той клятий поїзд приходив у Львів о п'ятій ранку, я всю ніч майже не спав, боячись запізнитись, вискочив із дому о другій та й учесав до вокзалу: не менше семи кілометрів. Прибіг весь у милі (клятий Сашко не міг передати львівським!), дочекався поїзда, зайшов у п'ятий вагон.

— Верстка? Нічого не знаю.

— Та вам же її передавали! Ось і телеграма. Прочитав телеграму, знизав плечима:

— Не передавали.

І коли я вже відійшов, не знаючи, що й робити, гукнув мені вслід:

— Товаришу!.. Товаришу!.. А ви попитайте в інших вагонах. Може, вони переплутали.

В інших! Як же я про це не подумав?

Побіг щодуху до четвертого (поїзд от-от має рушити)... третього... другого... першого... "Не передавали... Немає... Немає". Розвернувся, махонув уже назад, до шостого... сьомого... восьмого... У десятім, одинадцятім питав уже наввипередки з поїздом, що рушив. Зупинився аж за вокзалом, довго відхекувався.

Уже вийшов на привокзальну площу, коли раптом зблиснула думка: а чи не переплутали вони поїзди? Чи не відправили не трускавецьким, а львівським?..

Львівський прибуває о восьмій — що ж, почекаю й до

восьмої. І знову обійшов усі вагони — "Немає... Немає... Немає..."

Повертався додому — не знав, що й думати. А вдома лежить телеграма. Блискавка. "Набігався? Тепер перепочинь трохи. Верстку вислали поштою. Обіймаємо ще і

цілуємо. Дяченко. Радченко".

— Щоб же вам цілий рік отак бігати!

Відповів телеграмою. Лайливою. Довго морочив голову, як виляяти і щоб на телеграфі не затримали. Підбирав слова так, щоб вийшла якась більш-менш зрозуміла фраза, а в кінці дописав: "Читайте перші літери". Потерпав, що й телеграфістка, зацікавившись, почне їх читати (виходило "гівнюки"), але вона бігцем проглянула текст, порахувала слова:

— З вас карбованець вісімдесят. Вийшов — аж на серці полегшало.

Нарешті отримав верстку, а згодом, десь за півроку, — сигнальний примірник. З присвятою автора: "Матері моїй — трудівниці невтомній". І це була найулюбленіша книжка моєї мами: скільки разів я її заставляв — сидить, пестить рукою оту присвяту, пестить, наче істоту живу. І я ще не бачив її обличчя таким ласкаво освітленим. Якось сказала: "Помру — поклади її мені в голови".

Поклав, мамусю, поклав. Крадькома, ніхто й не помітив. Щоб тільки ти та я... Згоріла вона, та присвята, разом з тобою в крематорії, перемішався її попіл з твоїм, та й помандрувала ти з нею до урни, бо заповіла, що коли я вже помру, то щоб тебе поклали поруч зі мною. І тепер, коли я приходжу на кладовище до тимчасового притулку твого, мені щоразу ввижається ота давня присвята: горить, проступає з землі, достукується до мого серця. Нагадує, що вони ж чекають обоє, щоб про них не забули...

Не забудуть, найрідніша моя, не забудуть. Недовго вже лишилося ждати...

Та годі про це. Ще мамуся жива та здорова, набагато молодша од мене, нинішнього, день у день порядкує на кухні та доглядає онука. Ми з дружиною на роботі, все на роботі, і раннього ранку до пізнього вечора, а дружина частенько й до півночі: чаклує над приладами, проводить довготривалі експерименти. "Ти в мене уже й не жінка, а суцільний напівпровідник"! — кепкую з неї, тижнями, буває, не бачимось:

я уже сплю — її ще немає, я підхоплююсь — вона іще спить. "Чи ви хоч не забули одне одного? — бідкалась мамуся, коли ми в неділю вже разом сідали снідати.— Чи ти хоч свою Ду-сю впізнаєш, як зустрінеш на вулиці?" Наша Берегиня невтомна, вона весь час дбала про те, щоб ми були ситі. "А ти поїж, поїж!" — казала завжди, коли захворієш.

Якось я надумався голодувати. Тоді якраз входило в моду рятуватися від усіх хвороб голодом, чистити від шлаків організм. Поповоював із домашніми, поки якось умовив, погодилися лише на тиждень, про місяць не могло бути й мови. "Умре дитина! — стогнала мамуся.— Голодом себе заморить!" Мамуся панічно боялась голоду — довіку не відійдуть зашпори після голодоморів.

Я ж весь день на роботі тільки й думав про їжу. Прийшов додому, а мамуся з порога:

— Може, хоч повечеряєш? Он уже я й приготувала!

Витримав і цю атаку. Ліг не вечерявши.

А вранці прокинувся од якихось неймовірно смачних пахощів. Аж у животі залоскотало. Розплющив очі — пиріжки! Повна тарілка пиріжків під самісіньким

носом! Духмяних, рум'яних, жовтком помазаних. Щойно з духовки.

Тут і закінчилася моя голодовка.

Мамусі мало було кухні й онука: взяла та й скопала за двором, на пустирищі, шматочок землі, посіяла огірки й цибулю, кріп і петрушку, посадила розсаду помідорів і солодкого перцю. Ще й кілька рядків картоплі пустила. Пропадала там цілісінькими днями з онуком. Я купив Серпикові манюсінькі грабельки та лопатку, і мамуся ним не нахвалиться: "От уже хазяїн росте!" Сергійко приходив з городу з ніг до голови перемазаний, як чортеня. "Нічого, одмиємо,— казала мамуся. — Зате дитина до праці привчається". Мамуся і вручила йому перший огірок, вирощений на тому городі, щоб відніс до хати. Приніс, показав, сяючи гордо, а покуштувати не дав: "Я буду ним гратися". Носився з тим огірком до самого вечора, а увечері, коли мамуся сказала: "Ану неси огірочок, ми його зараз попробуємо",— показав дві долоньки порожні: "Нема".— "Ти що, загубив?" — "Він з'ївся".— "Сам з'ївся?" — "Сам".— І долоньки розгублено в сторони...

Зібрали небувалий врожай. Заквасили дві діжечки огірків та помідорів, поставили в підвалі, буде ж тепер наш сусіда всю зиму тихцем їх провідувати. Бо кращого "закуся" годі й знайти.

Наш сусіда, що займав перший поверх нашого будинку, Франц Адамович Станіс — "полковник на генеральських должностях", як одрекомендувала його дружина, зі мною знайомлячи,— дядя двометрового зросту. А сили такої, що коли одного разу на Професорську колонію забіг скажений вовчисько і всі вулиці враз спорожніли, Франц Адамович вийшов на того звірюку з граблями в руках і буквально розмазав його по асфальту.

Його й горілка не брала: наливав у літровий кухоль пива, вина, а вже зверху — горілки. Все те перемішував старанно і випивав. Причастившись отак, потай від своєї Євдокії Ар-сентівни, яку боявся більше вогню, забирався до підвалу по "закус". І вже там, дійшовши до кондиції, басував одну й ту ж улюблену пісню:

Гром победы раздавайся, Веселіся, гордый росс!..

— О, вже провідав наші діжки! — сміялась наша мамуся. Та ці відвідини аж ніяк не впливали на наші стосунки з

сусідами. Навіть те, що в перший же день, як ми туди переїхали, Євдокія Арсентівна заявила, що садок, який оточував цей будинок, до останньої деревини належить їм, тож лише вони ним і користуватимуться. Садок великий, і там родили груші, як мед, а червонобокі яблука спокусливо заглядали в наші вікна. "Дай! Дай!" — простягав до них руку малий і ніяк не міг зрозуміти, що то чуже, недоторканне. Ми поки там і жили, куштували яблука і груші хіба що з базару, строго-настроого забороняючи Сергійкові до дерев навіть підходити. Але навіть це не спровокувало до сварок: ми вважали, що мир із сусідами дорожчий за всі на світі садки.

Перші кілька років нам жилося досить сутужно. Завжди не могли дотягнути до наступної зарплати: дружина, аспірантка, отримувала мізерію, та й я не міг особливо похвалитись зарплатнею. Деся після двадцятого починав сушити собі голову: у кого

"стрельнути" сотню чи дві (на нові гроші десятку чи дві). Найчастіше йшов до Бурштейна, і він, добра душа, ніколи мені не відмовляв, а коли я його щоразу запевняв, що обов'язково віддам із зарплати, відповідав жартома:

— А я що, не можу з вас вирахувати? — Бурштейн був у пас фінансовим Богом.

У видавництві навіть ходив такий анекдот: "Яке сьогодні число?" — "Двадцять". — "Звідки ви знаєте?" — "Дімаров пішов позичати гроші в Бурштейна".

А я, позичаючи гроші, дивувався щоразу: як Бурштейн вмудряється не тільки весь місяць на зарплатню прожити, а ще й зберегти зайву копійку? Одержував же не набагато більше од мене, тоді ще старшого редактора.

Наші обидві зарплатні витрачалися в основному на харчі та на одяг малому, що ріс як з води, ми ж ходили ще в луцькому одязі, не дозволяючи собі придбати нічого нового. Іноді вдавалося урвати з сімейного бюджету якусь копійчину, і тоді ми з дружиною дозволяли собі сходити в кіно — подія для нас неабияка. Адже тоді ще не було телевізорів.

Один такий культпохід пам'ятаю й досі.

Ми прийшли десь за годину до початку сеансу. По дорозі ще зайшли в магазин. Дружина не була б жінкою, коли б пройшла мимо магазину байдуже, не обнюхала кожну полицю. От не має й копійки за душею — все одно роздивляється, вибирає, прицінюється. Ходити з нею по магазинах — смертна мука.

Цього разу зайшли в господарський. Він увесь був заставлений дошками для прасування. Як надгробними пам'ятниками. Не інакше для велетнів, під костюми шістдесятого розміру. На кожну пішло не менше столітнього граба.

В дружини одразу ж загорілися очі:

— Візьмемо?

— Ти що? Ми ж ідемо в кіно! Нехай уже коли вертатимемось.

— А як магазин зачиниться?

— То купимо завтра.

— До завтра розберуть.

— Кого? Оці страховилиська? Та вони до кінця світу стоятимуть!

— Багато ти знаєш! — і вже йде до каси.

— Та нас і в кіно з нею не пустять! — вдаюся до останньої спроби умовити дружину.

— Пустять! — бач, вона наперед усе знає. "Господи, хоч би в неї грошей не вистачило!" Вистачило. Ще й на квитки залишилося.

— Бери та підемо. — В дружини зараз такі очі, наче тримає смачну цукерку в роті.

Підважив. Поніс. Пер поперед себе чудовисько грабове, злющий, як чорт, а дружинонька дріботіла поруч, мов медом помазана. Вона чим більшу пакость мені придумає, тим стає ласкавішою.

Утаскав те убоїсько до кінотеатру, прилаштувалися в чергу за квитками. Стою, ладен крізь землю провалитися, а тут іще позаду два скалозуби. У потилицю дихають:

— Що це ви тримаєте, дядю?

— Кришку од гроба, не бачиш?

— Ні, не кришку, а складні сани. Оно й полозки... Дядю, ви нас покатаєте?

Я б вас покатав! Поклав би один на одного поверх оцієї проклятої дошки, а зверху прилаштував би ще й жінку! Пустив би з невисокої гірки. Хоча б з Евереста.

Взяли нарешті квитки, спробували пропхатися в залу — контролерша стала стіною. Як її не благала дружина.

— Не пушу! Не положено! Залиште при вході.

— Залишити? — засумнівалась дружина. — А як украдуть?

— Та хто її крастиме?

— Багато ти знаєш! От візьмуть і вкрадуть... Побігли до знайомих. Вони недалеко й живуть.

Побігли. Чортова дошка лупила мене по колінах, аж в очах темніло.

Знайомі жили не в хрущовці, що пізніш будувалися, а в будинкові, зведеному ще за тамтої Польщі. На п'ятому поверсі. Східцям кінця-краю немає. Поки я їх подолав, одяг на мені хоч викручуй.

Подзвонили, залишили і щодуху назад: ось-ось почнеться сеанс.

Протягом усього сеансу відсапувався.

А після кіно взяв оту дошку та й потягнув до зупинки трамвайної. Прийшли, а трамвай не ходить: аварія. Зійшов :І рейок вагон.

— Я так і знала! — сказала дружина.

Вона так і знала! Так на якого дідька тоді купувала це лихо? Це ж більше двох кілометрів по морозі, та ще й проти вітру!

Ішов, як Христос на Голгофу...

Дошка ця й досі стоїть у нашій квартирі. Вічна. Нетлінна. Труну змайструвати з неї — перележить всі піраміди єгипетські. І я дивлюсь на неї з якоюсь аж ніжністю. Знову пропер би її два кілометри — по морозі найлютішому, проти всіх на світі вітрів, аби повернути оті роки. Коли молоденька дружинонька дріботіла поруч зі мною, дбайливо допитуючись, чи не втомився, чи не замерз.

Або трохи пізніше, коли ходив її зустрічати щовечора до зупинки трамвайної. Саме тоді, після смерті Сталіна, оголосили амністію. Випустили з таборів та в'язниць усіх "друзі н народу": бандитів і грабіжників, злодіїв і гвалтівників, і було таке враження, що вони всі до одного набились до Львова. Щоночі убивства, пограбування та гвалтування, люди боялися вечорами й носи витикати з будинків, міліціонери й ті ходили по двоє, по троє, кінотеатри "горіли" без глядачів, всі вулиці немов вимирали. Тож я брав важ-кенний кийок та й ішов зустрічати свою суджену-вуджену, що засиджувалася над приладами десь аж до півночі, а мамуся щоразу хрестила мене в спину: "Бережи тебе Бог!" — наче йшов на війну.

Потім потроху-потроху міліція переловила всіх отих "друзів народу", вечірні вулиці знову наповнились людьми, а моя благовірна все ще боялася вертатись додому сама чи просто звикла до того, що я її зустрічаю. Тож я вирішив одучити її боятися власної тіні. Тим більше, що хронічно недосипав: схоплювався, як завжди, не пізніше п'ятої ранку. Отож одного разу пішов до зупинки трамвайної та й сховався за кіоском, коли трамвай

підійшов. Вийшла ("Висіла" — казали місцеві), покрутила, покрутила головою та й рушила: подріботіла, наче хтось гнався за нею, а я вже слідом, перебігаючи од липи до липи, щоб не помітила. "Коли б не блиснули твої окуляри — умерла б! — казала пізніше.— Чую — хтось женеться! Ноги стало одбирати від страху!"

— Ну не дурний? — з осудом хитала головою мамуся.— Так же і вмерти недовго!

"Дурний, мамусю, дурний. Такого вже ти породила... Дурнем прожив усі роки, дурнем, мабуть, і помру..." Але ж і ви мене зрозумійте: лягати щодня опівночі, а підхоплюватися о четвертій — це як? Оті три-чотири години, які щоранку чекають на мене біля письмового столу, де лежить незайманий стосик паперу, серед такої первісної тиші, що, здається, й за сотню кілометрів не знайти жодної живої душі. Тільки я і папір. Тільки я і ручка. Що мережить, мережить рядок за рядком — наввипередки з думками. Часом зблисне, сяйне несподівана фраза чи й образ і тоді на світ Божий появиться отака собі Сонька, про яку я досі й чуть не чував, та й за-стриба по папері нахабно, ще й покаже мені язика. Спробуй тепер її спекатись, мушу розсувати інших героїв, даючи місце і Соньці, яка невідомо звідки й з'явилася.

Отак працюю до восьмої, а о восьмій приходить прибиральниця, щоразу питає здивовано:

— Ви уже тутай? Та коли ви й спите?

Ми з нею запанібрата: з тої пори, коли я мешкав у отій комірчині та пік яйця у пічці.

— Як вас жінка ото й одпускає?

Все! Кінець писанині! Прибиральниця не замовкне і на хвилину: переповідатиме всі, які тільки знає, новини. Догу-куватиметься аж із тамтого кінця коридору.

— А пані Гелена вчорай ногу зломили! Лежать тепера й не руш!..

Біс би узяв ту пані Гелену! Ще б пописати з півгодини. Та де там! Збираю листки, складаю до столу. На стовпець уже списаних аркушів.

Там росте потихеньку нова моя книжечка. "Через місточок". Коротенькі новелки з життя малолітнього Толі, який щойно пішов до початкової ніколи. Про його найвірнішого друга Ванька, про Миколу, про ту ж Соньку, яка появилася непрошена і без якої тепер не спечеться і не змелеться.

Задум цієї веселої книжечки теж появився раптово, на одному з літературних вечорів. Велетенський зал був вщерть набитий читачами, а на високому помості сиділи провідні львівські письменники: Вільде, Козланюк, Мельничук, Бірю-ков, Белов, Лозовий, Шмигельський, сліпий Волощак із дружиною, Братунь, Глотов, Бандрівський, Петльований. Вечір був не простий, а урочистий, присвячений черговій річниці жовтневої революції, я по-справжньому переживав, що сиджу не отам, на помості, а серед читачів. Адже я був уже автором "Його сім'ї" — роману, що набув певної популярності. Мені ще довго доведеться дозрівати до того, щоб усвідомити: якість тобою написаного абсолютно не залежить від того, де ти сидітимеш: у президії чи в останньому ряду. Адже все партійне начальство, яке зроду-віку не читало наших книжок, та й взагалі не читало нічого, окрім інструкцій та постанов, судило про нас

лише по тому, наскільки часто ми виступаємо з тієї чи іншої трибуни чи сидимо в президіях. Та й самі письменники поступово звикли до того, що місце в літературі, а отже, всі життєві блага та премії, визначається не твоїми творами, а тією щабелькою, на якій ти стоїш.

Мельничук, який виступив перший, коротко представив тих, хто сидів у президії, перелічив твори, що друкувалися в "Жовтні" протягом останніх років. Я слухав напружено: ось-ось згадає і "Його сім'ю". Не згадав. Я поклявся в душі, що більше не дам і рядка до того журналу.

Та ось Мельничук нарешті закінчив, почалися виступи письменників. Спершу читали свої вірші поети, їм аплодували охоче, а за поетами стали виступати прозаїки. Козланюк прочитав невеликий уривок про те, як його герой Юрко Крук і ще хлопчаком підібрав десь підкову, як йому сказали, щоб мін її беріг, бо підкова — на щастя, як Юрко доти бавився з нею, доки насадив собі на ногу і до самого вечора не міг од псі звільнитися. А вже увечері батько, надававши йому духопеликів, потягнув до кузні, де коваль і звільнив ногу Юркову. І не було в той час щасливішої од Юрка Крука людини.

Зал весело реагував на всю ту історію з підковою, люди сміялися до сліз і провели Петра Степановича схвальними оплесками.

Та ось настає черга Дарини Дмитрівни Вільде. Вона вирішила прочитати великий уривок з "Повнолітніх дітей", я редагував цей роман, він мені страшенно подобався, тож наперед смакував, як захоплено зустрінуть його читачі.

Дарина Дмитрівна непокwapом дістає окуляри і ще повільніше починає читати.

І тут я переконуюсь, що серйозна проза, навіть якщо вона й геніальна, майже не сприймається, коли її читати вголос. Особливо коли її читає не артист, а письменник, як оце Дарина Дмитрівна. Глухуватий монотонний голос її мимоволі навіває нудьгу, люди починають ворухитися, перемовлятися стиха... Ось один звівся та й вийшов із залу... Ось другий... Третій... Почали ворухитися і в президії, про щось перешіптуватися, а Дарина Дмитрівна читає й читає... десять... двадцять... тридцять хвилин...

Та ось, слава Богу, закінчила. Львівська публіка гречно їй аплодує — вона просто не може образити жінку...

Прийшовши додому, я дістав "Повнолітні діти" з дарчим надписом Вільде, відкрив на тому місці, де починався уривок. І хоч я його редагував — знав майже напам'ять — не міг одірватися, поки не дочитав до кінця.

То була ще одна зарубка на моєму кирпатому носі: хочеш щось людям читати — не потикайся з серйозною прозою.

Захотілося написати щось по-справжньому веселе, смішне. На кшталт отієї пригоди з підковою.

А тут іще Нудьга, Григорій Антонович. З яким я непомітно заприятелював. Набагато старший од мене, він появився у Львові вже по смерті Сталіна: повернувся з Колими, з таборів. Тяжко поранений в перший місяць війни, кинутий напризволяще на полі бою під час панічного відступу, знайшов у собі сили добратися до батьків, на

Сумщину. Не один місяць пролежав, поки рани загоїлись, а потім пішов навчати дітей: не міг дивитися, як вони ростуть неграмотними. Вивчав разом з ними Шевченків "Кобзар", а який же "Кобзар" без Катерини, без отих безсмертних рядків:

Кохайтесь, чорнобриві, Та й не з москалями, Бо москалі чужі люде, Роблять лихо з вами.

Отож йому ці рядки й пригадали, коли повернулися наші. Заарештували, судили за те, що він намовляв українських дівчат не кохатися з росіянами. Ще й обзивав представників великого братнього народу москалями...

— То судить уже разом зі мною й Шевченка! — сказав своїм катам Григорій Антонович.

— Нада будет, і вашево Шевченку засудім!..

Він зайшов до мене невдовзі після того, як повернувся з таборів. Запитав, з порога вітаючись:

— Не побоїтеся спілкуватися з колишнім в'язнем? — І, гірко всміхнувшись, додав: — Кращий друг одвернувся, коли зустрівся зі мною. ч

Ми з ним на диво швидко здружились. Він часто заходив до мене на "студії", як казав жартома, я міг його слухати годинами, тож він і підказав, коли я йому розповів про те, як читала Ірина Вільде уривок з "Повнолітніх дітей".

— А ви напишіть щось із свого дитинства.

І принагідно розказав про випадок із дитинства, уже власного. Як ховали забитого качура.

— Дарую вам оцю першу новелу. З неї й почніть.

З "Похорону" я і почав. А потім став пригадувати власне дитинство і посипалися, наче з мішка, всі інші історії.

За місяць закінчив книжечку, озаглавив її "Через місточок", надіслав у Київ до видавництва "Веселка". І одержав розгромний редвисновок: "Книжка антипедагогічна, чому, окрім бешкетів, вона може навчити радянських дітей!"

Мені взагалі не таланило з дитячою тематикою. Пам'ятаю, як уже в Києві написав оповіданнячко "Тирлик": про єдину на весь хутір дитину. Молоді подалися до міста, залишилися тільки діди та баби та ще Тирлик, якому проходу немає: кожне так і норовить приласкати, пригорнути, а то й омити сльозою. Тож де зберуться старі, там обов'язково і Тирлик, уже й свято не свято без Тирлика.

Написав, опублікував у журналі "Дніпро" (редактором саме був Юрій Мушкетик) і невдовзі прочитав розгніваний відгук свого ж таки брата-письменника: "Де Дімаров таке село бачив?" — "Та бачив — їдь, перевір!" Не вірить: такого в житті не буває!

Книжечку ж "Через місточок" видав набагато пізніше в тому ж видавництві "Веселка". Тамара Іванівна Цвєлих, яка працювала в Інституті удосконалення вчителів, кандидат педагогічних наук, винесла рукопис на обговорення колективу і вже :шідти надійшла офіційна відповідь, завірена навіть печаткою: нічого антипедагогічного в оповіданнях Дімарова немає.

З часом я став не тільки о п'ятій ранку збігати з дому, а й повертатися пізно

ввечері: захопився грою в преферанс. Сходилися після роботи в лікаря Дінця та й сідали за карти. Крім мене, постійно приходив ще й Ростислав Самбук (ми його називали Ростиком), відповідальний секретар обласної газети, та ще кілька вечорів підряд появлявся Маланчук... Так, так, Маланчук, майбутній секретар цека по пропаганді.

Поводили себе за тим преферансом по-різному. Ніде так не розкривається характер людини, як під час азартної гри.

Самбук, коли програвав ("сідав" на "тотусі" або на "мі-зері", що з ним траплялось частенько), жбурляв карти на стіл, зривався з стільця, ще й копав стілець той ногою:

— Це чорлти його батька зна й що! Ви навмисне мене посадили! — він гаркавив, як Ленін.

Дінець тримався дуже спокійно, тільки час від часу обличчя його починало братися сірою плівкою, гаснули очі. Він одкладав тоді карти, казав якимось аж над силу:

— Пробачте...

І виходив до сусідньої кімнати.

Повертався: обличчя рум'яне і очі блищать.

Ми вже знали, що Дінець вживає наркотики. Приніс із війни рану, що не заживає, які ліки не пробував...

Маланчук грав мовчки та зосереджено, лише невеликі глибоко посаджені очиці гостро поблискували. Коли програвав, то стискав тонкі губи так, що вони в нього геть зовсім зникали, а обличчя бралось червоними плямами. Він мені не сподобався з першого ж погляду, в мене взагалі викликають відразу люди, обличчя яких нагадують гострі сокири.

Якось ми поверталися з того збіговиська: Маланчук, Самбук і я. Маланчук весь вечір вигравав, тому був як ніколи балакучий. Поцікавився, чи ми прочитали статтю Померанцева "Об искренности в литературе", що була опублікована в одному з московських журналів. Почувши, що не читали, категорично заявив:

— Тоді ви взагалі не читали нічого! Блискучішої статті ще жоден журнал не публікував! — І довго переповідав зміст статті Померанцева.

Минув тиждень. За цей час я прочитав ту статтю і був од неї в захопленні. Вперше ставився під сумнів метод соцре-алізму. Закликалося зображувати життя таким, яке воно є насправді. З усіма його позитивними та негативними сторонами. Та ось в московській "Правде" появилася розгромний відгук на статтю, а в мене в кабінеті задзвонив телефон:

— Дімаров?... (Маланчук нікого не називав на імення — тільки по прізвищу). Це Маланчук. Ти пам'ятаєш, що я говорив про статтю Померанцева? Як я її критикував?... Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю,— промимрив я спантеличено в рурку.

— То й добре, що пам'ятаєш... Бувай! Згодом зайшов Самбук.

— Тобі дзвонив Маланчук?

— Дзвонив.

— Жалкій трусішка!

Я ж розплескав мало не по всьому Львову про цей випадок. Маланчук не приходив більше грати в преферанс. Наче обрізало.

Вже набагато пізніше, в Києві, на якихось зборах письменників, мене підвів до нього Юрій Оліферович Збанацький:

— Це наш письменник Анатолій Дімаров.

Маланчук сухо привітався, очі його недобре зблиснули. Він не забув! Він усе пам'ятав. І коли трохи пізніше я в черговий раз прошпетився (чорти водили моїм пером!), кинув сакраментальну фразу:

— Хай Дімаров походить у чорному тілі!

І кілька років підряд переді мною зачинялися двері усіх видавництв та журналів.

Згодом я перестав ходити на ті картярські збіговиська. Що не висипався хронічно: повертався ж додому опівночі, годі було й думати про те, щоб уставати о п'ятій: а якщо, бувало, й підхоплювався, то з такою головою несвіжою, що яке там писання! Думки мляво ворушилися в невиспаній моїй голові, я часто ловив себе на тому, що безтямно сиджу, втупившись в непочатий аркуш паперу.

Ні, треба кінчати! От разок іще сходжу та й розпрощаюся.

А другого дня те ж саме: несвіжа голова і думка, що треба кінчати. А після роботи ноги самі собою несуть до Дінця.

Чим би все це скінчилося — не знаю. Я не признавався домашнім, що граю в преферанс: дружина моя карти терпіти мс могла. Тому щоразу намагався повернутись додому раніше од неї. Ускакував, раз, раз! — весь одяг із себе і притьмом у постіль.

Аж ось і дружина. Як завжди о дванадцятій. Заходить тихенько, боячись розбудити. Потягаюся наче спросоння, не-пдоволено питаю:

— Котра година?.. Скільки можна в тому інституті сидіти? Ти скоро за тими проклятими приладами і про сім'ю іабудеш!

Та скільки ниточці не витись...

Якось я засидівся до дванадцятої. Леле моя, не встигаю! Вибіг надвір: дощ як з відра, поналивав калюжі такі, що не обійти, не перестрибнути. Аж ось і вогник зелений. Замахав відчайдушно руками:

— Стій!.. Стій!..

— Куди, хазяїне?

— На Професорську... Швидше!

— За швидше треба платити.

— Заплачу! Тільки швидше!

Машина летіла — всі калюжі розбризувала. Ось нарешті й Професорська. Мокрі липи і якась згорблена постать. Під парасолькою. Сахнулася набік, та вже було пізно: обдало, як із шланга. Я ще, пам'ятаю, подумав: "Довго ж тобі доведеться одчищати багнюку".

Розплатився, вбіг до будинку, на ходу з себе одяг зриваючи, — і швидше в ліжку. І не встиг ще очі заплющити, як на порозі — дружина. Цього разу ввірвалася, наче за

нею хтось гнався.

— Спиш?

— Ум-м... Котра година?.. Скільки можна в тому інституті сидіти?.. Я вже й виспатись встиг...

На цьому моя пісня й скінчилася: ота згорблена постать, яку ми облили багнюкою, була моєю дружиною. Та мало того, що облили, вона встигла мене й упізнати. По окулярах...

З того часу я до Дінця — ні ногою.

В тисяча дев'ятсот вісімдесят другому році я їздив до Львова: на похорон Дарини Дмитрівни Вільде.

Обірвалася болісно ще одна струна в моєму житті — померла Нанашка.

їздили вдвох: я і Жулинський, який уже тоді був одним із провідних критиків, працював в Інституті літератури Академії наук України. Нині академік Жулинський очолює цей інститут.

Нас зустрічав цілий гурт львівських письменників. Оминувши мене, вони так гуртом і посунули назустріч Жулинському:

— А чого не прислали Павличка?

"Прислали якогось чужинця Дімарова!" — вчулось мені.

Я стояв осторонь того гурту, наче обпліваний ("Хлопці, хлопці, бісові ви галичани! Та я ж за десять років пуповиною зрісся зі Львовом!") А тут іще й черевики. Нові-новісінькі, вперше взуті: проклята взувачка вовчими зубами вчепилася в ноги. Доки добравсь до готелю, настрій — хоч самому лягай до могили! Думав весь час про Нанашку і мені якось не віри-лось, що вона вже мертва.

Ось вона лежить у домовині: маленька, беззахисна, як приспана смертю дитина.

Рік тому вона заходила до мене додому (приїжджаючи до Києва, Дарина Дмитрівна ніколи не забувала провідати "свого редактора"), і я мимоволі жажнувся, як вона постаріла. Вона якось зблякла, завжди життєрадісна наша На-нашка, а веселі очі її зтяглися плівкою втоми.

— Пишіть, Анатолію! Не марнуйте часу — пишіть! — сказала мені на прощання.

— І вам, Дарино Дмитрівно, ще сто років писати!

— Е-е, я... — махнула журно рукою. — Я вже примірюся до того човника, що на той бік перевозить. Звідкіль ніхто ще не повернувся. Будьте здорові! Може, більш не побачимось...

Побачились. Ви лежите в домовині (а люду довкола, а люду!), а я промовляю над Вами до Вас:

— Коли помирає просто людина — вмира особистість. Коли помирає письменник — вмира цілий світ. Померла Дарина Дмитрівна Вільде, і "Повнолітні діти" ніколи не стануть дорослими, а "Зелена брама" повік світлитиме порожніми вікнами...

А в голові спогад, як ми, львівські письменники, їздили до Москви на урочистий прийом у Спілці письменників. І як було сказано, що "Сестри Річинські" ввійдуть до золотого фонду світової літератури. Як похвалили й мене за книжечку "Через

місточок", і Дарина Дмитрівна, вже виходячи зі Спілки, запитала, лукаво всміхаючись:

— А що, приємно, коли по голівці погладять?..

— Дарино Дмитрівно, дорога наша Нанашко!..

Вона важко хворіла — згасала, як свічечка. Могутній розум її, що вміщав цілий Всесвіт, поступово тьмарився, ставав, як у дитини. Забувала вже дітей своїх найдорожчих: написані нею романи та повісті. Коли саме тоді у Львівському театрі готувався спектакль по її романиві і режисер приїхав до неї за порадою, вона запитала здивовано:

— А що це таке: "Сестри Річинські"?

І ще розповідав її син, що вона перед смертю не могла спокійно бачити сірники. Дістане з коробки сірник, запалить і дивиться, дивиться незблимо на вогник. Догорить, обвуглиться — дістає інший. І так, поки всю коробку не випалить...

— Ви йдете в землю, яку так палко любили, і хай Вам вічним пам'ятником будуть вами написані книги!..

Триває похоронна церемонія. Щиро промовляють незнайомі мені люди, низенько вклоняються. А цих узнаю відразу: представники міськкому, обкому. Тримаять перед очима листки з віддрукованим текстом. (Господи, і тут шпаргалки, і тут!), на обличчях — маски офіційного суму. Цьому невідгубному племені однаково де виступати: на похоронах чи на партзборах. Акуратно складають одчитані папірці, ховають до кишень — чи не для звітів?

І знову щирі промови людей, які знали Дарину Дмитрівну, зачитувались її творами.

І не вірилось, що Вона лежить у домовині. Що на Неї ляга важке віко, затуляючи од нас, живих, що це її опускають в могилу. І яка ж холодна земля, що її ми беремо до рук і кидаємо туди, в чорне провалля, де навіть сонячні промені гаснуть...

Прощайте, Дарино Дмитрівно, прощайте навік!..

Потім я сидів за поминальним столом. Не в Спілці, куди мене забули запросити... Та й яке це мало значення зараз: все здрібніло, —се змаліло перед вічною таємницею смерті.

Коли вже люди розходились і пам'ятники, що їх досі люди ті й заступали, стали збігатись, як цікаві дітиська, до свіжого пагорбка: ану кого ж це до нас підселили?.. Коли цвинтар поступово став порожніти, поринаючи в тишу одвічну, до мене перевальцем підійшов Олександр Іванович Белов, з яким я здружився, ще працюючи у львівському видавництві.

— І от не стало нашої Дарини Дмитрівни...— Добрі очі його мерехтіли болісним смутком.— Ходімо до мене, пом'янемо покійницю.

Скрипів поруч протезом, мовчазний та замислений.

Отак я й опинився за швидкокоруч зібраним поминальним столом у квартирі Белова. За чаркою, за спогадами про На-нашку незчувсь, як надійшов час вирушати на вокзал: повертатися додому.

Пригадую...

Тепер слово це буде виникати щоразу, коли заходитиме мова про Вільде. Про ту,

живу ще Нанашку, якусь особливо по-домашньому затишну. Досить було їй появитись у Спілці, і будь-яка суперечка, якою б вона не була запальною, одразу ж згасала перед її незмінним, з ласкавою посмішечкою сказаним:

— А послухайте, хлопці, сюди...

І ми, молоді та гарячі, що наскакували один на одного розгніваними півниками, забували невдовзі, з-за чого, власне, й завелися...

— А послухайте, хлопці, сюди...

Десь у п'ятдесят п'ятому році один із синів Дарини Дмитрівни (молодший чи старший — забув) надумався стати отаким собі Довбушем: одбирати в багатих добро та й роздавати бідним людям. Запалив цією ідеєю ще кількох підлітків, знайшли криївку в лісі недалеко од Львова, полишену оунів-цями, стали потай зносити туди зброю і харчі, щоб з початком літніх канікул вирушити на першу акцію. Встигли наносити з мішок сухарів, дві шабляки ще польської армії і п'ять самопалів, ними ж і зроблених. І ще мисливську рушницю, поцуплену в тата.

На ту криївку, обладнану заново, випадково натрапив лісник та й привів кагебешників. Влаштували засідку, і незабаром всі "довбушівці" на чолі зі своїм отаманом опинилися в їхніх обіймах.

Коли б це трапилось років зо три раніше, хлопці б набралися горя. Світила б їм спершу в'язниця, а пізніше й далекі табори в Сибіру, та й їхніх батьків підмели б усіх до одного, бо не буває ж диму без вогню... Але Сталін уже лежав мертвий, хоча і в мавзолеї поки що, і хоча ще стояли всі до одної в'язниці і таборів не поменшало, в повітрі ледь чутно запахло відлигою і героїчні органи наші до неї тривожно принюхувалися. Тож обмежилися лише тим, що хлопців повиключа ли зі школи, директора та учителів-вихователів познімали з роботи, а батьків наказали добряче побити на зборах у тих колективах, де вони й працювали.

Зібралися й ми: проробляти Дарину Дмитрівну. За те, що занехаяла сина, який ледь не став — страшно й подумати — довбушівцем-оунівцем.

Дарина Дмитрівна слухала гнівні виступи наші, слухала, ще й головою схвально покиувала:

"А так... А так... Оце ви файно сказали..." Дарина Дмитрівна й не думала ображатися чи заперечувати, а коли їй надали слово для каяття, вона завела ласкавеньку мову про те, що от як добре, що ми така дружна сім'я, що так вболіваємо одне за одного і було б негоже, коли б ми взяли та й отак собі й розійшлись:

— Я прихопила із собою канапки, то й прошу всіх до столу. Там за чайком і поговоримо гарненько, любенько.

А стіл у кімнаті сусідній накритий так, що не гріх і Новий рік зустрічати!

Чаювали до пізньої ночі. Розходились — цілували по черзі Нанашку. Хто руку, а хто й щічку.

А щоб одчепитись од райкому та й органи ті заспокоїти, вирішили записати Дарину Дмитрівну до вечірнього університету марксизму-ленінізму. Записали туди і мене, бо мав незакінчену вищу освіту, та ще й Ольгу Баркову, невідомо за яку провину. Мабуть

за те, що мала язика, наче бритву. Вона недовго в тому університеті й навчалася. Якось на занятті по історії партії на запитання, в чому найяскравіше проявився патріотизм великого російського народу, відповіла, як відрізала:

— В єврейських погромах!

Баркову на другий день з університету й витурили, а книжку її, вже відредаговану, пустили під ніж. Згодом вона й зовсім зникла зі Львова — перебралася кудись під Москву. А наш партійний секретар Микола Торнавський ще довго вчитував із своїх святців, що не придивилися вчасно та не перевиховали. Для тих виступів була серйозна підстава: ніхто не критикував так різко й нещадно твори Торнавського, як Ольга Баркова.

Ми ж із Дариною Дмитрівною продовжували відвідувати той університет недолугий, ще й сиділи за однією партою.

— Ви мені, Анатолію, будете пояснювати, коли що не так. "Пояснювати" не випало жодного разу. На всіх лекціях

Дарина Дмитрівна сиділа з такими очима відсутніми, наче вона була бозна й де, тільки не тут. Час від часу вихоплювала з величезної сумки листочок паперу, щось записувала поспіхом і знову сиділа відсутня. Буває, й лекція закінчиться, а вона все ще сидить.

— Дарино Дмитрівно, пора додому.

— Що?.. Почекайте, я щось запишу...

Вона саме працювала над "Сестрами Річинськими", і вся ота сумка була вщерть набита списаними гарячково листочками.

Я ж із дурного розуму надумався законспектувати весь "Капітал" — Марксову неосяжну бамбелу, про яку ще царський цензор сказав, що її можна дозволити, бо мало хто її прочитає, а якщо й прочитає, то нічого не зрозуміє. В мені розгорівся чисто спортивний інтерес, і я півроку списував зошит за зошитом, поки нарешті добрався до кінця. І коли я їх показав, оті зошити, викладачеві вже на екзамені, він подивився на мене, як на такого, що був несповна розуму.

— Ви законспектували весь "Капітал"?

Та й поставив п'ятірку, нічого навіть не питаючи.

Зараз убийте — не згадаю жодної фрази з того конспекту. Білі коти Фрідріха Енгельса з голубими очима, які завжди або майже завжди бувають сліпими, ще з дитинства врізалися в мою пам'ять, а з "Капіталу" не запам'ятав жодного слова.

Дарина ж Дмитрівна, коли настала її черга відповідати, взяла зі столу екзаменаційну картку та й стала одразу ж нишпорити в необ'ємній сумці своїй:

— Йой! Я поділа десь окуляри! Збігаю та пошукаю, бо ніц не бачу.

Так і вийшла з тим квитком у руці.

Повернулась, коли вже й екзамени закінчувалися. Тримала списані дрібно листочки.

— Ніж ото говорити, ліпше я вам прочитаю. Екзаменатор лише всміхався на ту хитрість дитячу. Він був

у захопленні від "Повнолітніх дітей", що їх Дарина Дмитрівна завбачливо йому подарувала, і, гречно вислухавши, поставив таку саму п'ятірку, як і мені.

— І треба було ото вам свій мізок сушити? — хитала головою Нанашка, коли я розповів їй про конспект.— Ви б ліпше щось своє написали.

Вона не "сушила свій мізок" на наших збіговиськах. Сиділа завжди в куточку, я щось не пам'ятаю її у президії. Мудра Нанашка, вона знала ціну тимчасовим тим почестям, що збігають безслідно, як каламутна вода.

Лише один її виступ я й пам'ятаю. На зборах, присвячених розвінчанню культу особи Сталіна. Коли всі заговорили, що ось тепер народ наш розігнеться, устане з колін. Слухала, слухала, про себе всміхаючись, а потім підняла, як школярик, долоньку:

— А можна мені? І почала:

— Це мені ще покійний тато розказував. Ув одній божевільні якось вирішили випустити всіх хворих на волю. Щоби подивитися, куди вони підуть. А вони побігали, побігали довкола бараку та й знову вернулись назад. За ґрати й замки... То ви сподіваєтесь, що нарід отак одразу й розправиться? Гай, гай!..

І досі згадую ці пророчі слова. Чуючи майже щоденне: назад в есесер!

І вірш пам'ятаю молодого Павличка. Чи не оцими словами Вільде і навіяного. Про смерть Торквемадо, про те, як усі люди заливались слізьми. "Не посміхались навіть крадькома". Бо добре знали, пам'ятали, "що здох тиран, але стоїть тюрма".

Вірш був опублікований в його збірці "Правда кличе", пильне партійне начальство унюхало одразу ж крамолу, і посипалися громи-блискавиці на видавництво. Редактор збірки одержав сувору догану, Павличка, тоді ще студента уні-

верситету, теж викликали в обком, наполегливо раїли пи сати вірші, спрямовані проти буржуазних націоналістів, але молодий поет, на шану йому, жодного такого вірша не написав, а щоб одкараскатись од партійної тічки, вибрав більш нейтральний об'єкт — папу Римського. Був серед тієї примусової поезії і вірш "Плюю на папу!", і коли ця збірка перевидавалася уже в Москві, якась поетеса російська запропонувала назвати наступну збірку поезій Павличка: "Плюю на маму!.."

Та це так, до слова прийшлося. А поки що Дарина Дмитрівна кладе на стіл видавництва рукопис "Сестер Річин-ських", роману, який став би окрасою будь-якої літератури. Тільки не нашої. Тільки не в нас.

Господи, чи ми такі вже багаті? Чи в нас на кожному кроці як не Франко, то Бальзак?

О горе — не-Бальзак. Так прозвали ми Торнавського. За товстелезні романи, які він пік майже щороку. Одержуючи за свої недолугі аркуші ту ж саму платню, що й Вільде: по всіх видавництвах в оплаті процвітала зрівнялівка і плодовитий напівграфоман, залізними ліктями пробившись до Спілки письменників, часто-густо одержував набагато більші гонорари, ніж справжній талант, який власною кров'ю писав кожную фразу. Чи не найяскравіший приклад — Григій Тютюнник, кожна новела якого — на вагу золота: все своє недовге життя ходив жебраком.

В романах Торнавського було все, що вимагали партія і уряд. Бракувало лише

одного: життєвої правди. Це були ідеально скомпоновані схеми — за методом соцреалізму.

Скільки ми попомучились, романи ті редагуючи. Намагаючись вдихнути в них трохи життя. Наші зауваження Тор-навський відмітав, як кажуть, з порога, його ні в чому не можна було переконати. Особливо коли став секретарем партійної організації Спілки. Двері видавництва став відкри-вати ногою.

Якось приніс черговий роман, урочисто поклав переді мною на стіл.

— Оце — плід моєї напруженої праці. Прошу негайно передати Петрові Степановичу на рецензію. Я з ним домовився.

— Але ж спершу ми повинні ознайомитись з твоїм романом! — пробував я заперечити.— Прочитаємо, напишемо редвисновок, а тоді вже й на рецензію...

— Обійдемося без редвисновку,— обірвав категорично Тор-навський.— Козланюк не буде чекати, поки ви тут валандатиметесь. Чи ти забув, ким він зараз працює?

Не забув. З трудом додзвонився в облвиконком:

— Петре Степановичу, тут у мене рукопис нового роману Торнавського...

— То й що?

— Він сказав, що домовився з вами, що ви його прорецензуєте.

Довга пауза. Потім якось аж сердито:

— Мені тільки й роботи, що читати ваші рукописи!

— То не заносити?

— Принесіть!

Минув місяць. Торнавський телефонував майже щодня, вимагав підштовхнути старого: актуальна ж тема, горить! Врешті, після кількох нагадувань, по телефону сердите:

— Заберіть!

Розв'язую папку — сам лише рукопис. А де ж рецензія?

— Петре Степановичу, ви забули передати рецензію!

— Не забув. Дивіться першу сторінку.

Знову розв'язую папку. На титульному листкові, поверх назви роману — розгонистий (чорнило з-під пера так і бризнуло) напис: "Гівно!". І нижче: "П. Козланюк".

По найвищій ставці оплатили ми ту найкоротшу в світі рецензію.

У своєму житті я не стрічав людини щирішої од нашого вуйка. В ньому було щось од дитини, яка ще не навчилась лукавити. З отакою дитячою щирістю він і дожив до могили. Різав правду у вічі, незважаючи на чини та посади. Його з голови облвиконкому невдовзі й прибрали: пересварився з усім апаратом.

Якось, пригадую, ми зібралися на загальні збори письменників. Обговорювали суто творчі питання. Прийшла на ті збори й представниця обкому партії, яка пацювала в ідеологічному відділі і нами, як тоді говорили, куріровала. Вийшла на трибуну та й стала повчати, про що і як треба писати: Сипала обкатані фрази-загальники, вдавалася до цитат. Козланюк, що вів збори, слухав-слухав, наливаючись сердитою кров'ю, врешті

не витримав:

— Сцикуха!.. Кого ти взялася повчати?.. Геть до біса з трибуни!..

Що йому потім казали в обкомі — один Бог знає.

А ми його дуже любили. Він був нашим Вуйком і нікого з нас не давав на поталу. У себе, в спілчанській сім'ї, міг наговорити кожному з нас що завгодно, особливо коли попадешся йому під руку гарячу, але поза Спілкою... Поза Спілкою — зась! "Ми й без вашої допомоги якось розберемось".

З А Дімаров

65

Останній раз я бачив Петра Степановича Козланюка восени шістдесятого року. В Ірпені, в Будинку творчості письменників. Був важко хворий: злаякісна пухлина в мозкові. Часто ковтав пігулки: весь час боліла голова. Я застав його сонячного ранку: сидів на веранді, не зводив погляду з двох горобців, що зчепилися битись за якусь стеблинку. На змучене обличчя його пробивавсь дитячий усміх.

— Он погляньте на ті милі птахи. Скільки там того мозку, а теж мають свій розум. Одужаю, обов'язково напишу казочки для дітей.

Не написав...

Львівська організація Спілки письменників складалася в той час в основному із нас, східняків. Та й то частина писала чужою, а то й нелюбою для західняків російською мовою: скільки горя принесли її представники на землі Західної України!

Місцеву інтелігенцію наші славні органи виполопили ще в тридцять дев'ятому році. Особливо ретельно полювали за тими, хто працював у "Просвіті" або в українських (читай: націоналістичних) часописах. А де письменникові друкуватися, як не в часописі?

Тих же, хто, на думку органів, був лояльний до радянської влади, розстріляли уже на початку війни, в сорок першому. Під час евакуації. Гнали під конвоем на схід, а коли виникла загроза оточення, постріляли всіх до одного. Щоб не дісталися німцям. Убили навіть сина Івана Франка.

Під час окупації криваву роботу енкаведистів довершив каральний батальйон "Нахтігаль".

Якимось чудом вціліло кілька письменників, про яких я вже згадував.

Козланюк же, Талан і Шмигельський повернулись до Львова в обозі Червоної армії.

Ярослава Галана живим я вже не застав. Читав лише, перебуваючи в Луцьку, його численні памфлети, спрямовані проти уніатської церкви та Ватікану, і вони мені страшенно подобались.

В п'ятдесят першому чи в п'ятдесят другому році... Здається, таки в п'ятдесят першому я був на відкритому процесі, де судили убивців Галана. Процес цей відкритим можна було назвати лише умовно: міліції зігнали чи не з усієї Західної України. Прорвавшись через міліцейські кордони, я йшов, тримаючи в руці перепустку, крізь зімкнуті шпалери молодиків уже в цивільному, які промацували поглядом на мені кожну ниточку.

Сидів недалеко від підсудних, тому мав можливість добре їх роздивитись. З особливою увагою розглядав не того, хто вбив Галана, а священика, який по завданню Ватикана організував убивство. Я вже знав, що священик цей був добрим знайомим Вільде, навіть вінчав її з полковником Радянської армії (полковника одразу ж звільнили у відставку, ще й з партії вичистили), на ті часи отакого знайомства було досить, щоб і собі опинитись за ґратами, я саме редагував "Повнолітні діти" і по-справжньому переживав за Нанашку. Чув, що її теж на цей процес запросили, але вона чи то прикинулась хворою, чи злягла в ліжку по-справжньому.

Священик був вбраний в новий-новісінький, наче щойно з магазину костюм, в сніжно-білу сорочку ще й яскраву, розцяцьковану веселими квіточками краватку. Та краватка, мабуть, добре здушила йому горло, бо він весь час її одтягував, ще й головою посмикував. Костюм же на ньому теліпався, наче на вішалці. Це була вже й не людина — тінь од людини.

Особливо вразило мене неприродно біле, наче з паперу, обличчя. Й застигли, як у мертвого, очі. Він і відповідав, ледь одводячи голос, і суддя весь час йому нагадував:

— Не чутно! Говоріть голосніше!

А мені здавалося, що йому говорити голосніше заважала ота весела краватка. Що петлею вп'ялася в горло.

Вбивця ж Галана виглядав як нормальна людина. І костюм на ньому сидів як улитий, і обличчя, чисто поголене, було рожевого кольору. Голос його лунав спокійно та рівно, він відповідав якимось аж охоче. Було таке враження, що він не тільки відповідав, а й своєю розповіддю підводив суддю до наступного запитання. Прокурора ж він, здається, зовсім не слухав, а на адвоката, який мимрив щось про пом'якшення кари, дивився з неприхованою зневагою.

Дивна поведінка людини, на яку чекає смертна кара!

Процес тривав кілька днів. Обох засудили до страти. Священика замалим не попід руки виводили, вбивця вийшов так, наче йому смертельно набридли і суддя, й прокурор, і адвокат, і всі ми, в залі присутні.

Згодом мені переповідали, що коли зачитали вирок, вбивця, до судді звертаючись, вигукнув:

— Ми так не домовлялись!

Не знаю. Я особисто такого не чув...

Весь процес я просидів поруч із Шмигельським, що прибігав сюди, як на цікаву виставу. Щоразу я заставляв його на місці: так він боявся запізнитись.

3*

67

Цю людину в нас ніхто не любив. Пам'ятаю, як на чергових партзборах один із письменників, на якого Шмигельський накатав чергового доноса, розгнівано вигукнув:

— Ви, Шмигельський, коли помрете, то залиште по собі чотиритомник ваших творів! Один, тонюсінький — ваших віршів і три грубезних томи доносів і кляуз.

Шмигельський сидів і так усміхався, наче й не до нього було мовлено. Мав

качиного з роздвоєним кінчиком носа, яким винюхував найдрібнішу крамолу.

Уродженець Львівщини, він ще дитиною під час першої світової війни потрапив до Харкова, де й виховувався в сирітському будинкові. За радянської влади пройшов усі ступені школи манкуртів і повернувся до Львова вже чистокровним "совітським" поетом. Був автором такої збірки, наприклад, як "Партія — серце народу", на зустрічах з читачами читав одного й того вірша: про Сталінград і про вкінець розгубленого бійця, звісно ж, українця:

Навкруги дими, руїни, Я ж з досади ледь не плачу: "Україно, Україно, Чи тебе я ще побачу?"

Аж тут до нього підходить боець-росіянин. Підбадьорливо плеще по плечу плаксія, вгоща самосадом і проголошує:

"Україне бить свободной, Коль за ней стоїт Россія!"

Отаким лейтмотивом були пронизані всі збірки Шмигельського.

На могилі Івана Франка, під час вшанування пам'яті великого поета, він читав уже іншого вірша. Що закінчувався так:

"Лупайте цю скалу!" Лупаєм! Дивись — пробоїна яка!

Ми цього вірша перефразували по-своєму:

"Лупайте цю скалу!" Лупаєм! Дивись — хреновина яка!

Він раз у два роки приносив до видавництва чергову збірку поезій: лупав, як то кажуть, скалу. І не так ту скалу, як нас, видавців, тричі нещасних. Ніхто не хотів брати на рецензію рукопис Шмигельського, вже знали, що клопотів потім не обберешся, а нещасний редактор як не стерігся, обов'язково чішось будив невдоволення автора, і тоді кляуза на нього в обком була забезпечена: Шмигельський всі доноси свої адресував лише в найвищу інстанцію.

Ще одна чума на видавничі голови наші: Златослава Ка-менкович, дитяча письменниця, яка писала російською мовою.

Для дітей особливо важко писати. Недарма ж світова література нараховує одиниці письменників дитячих. Талановиті дитячі книжки можна порахувати на пальцях. Автори цих книжок мали не тільки великий талант, чисту, незаму-лену душу, але й були природними педагогами.

У нас же повелося так: не вийшло з тебе гарного прозаїка чи поета — паняй у дитячі письменники! Лише київське видавництво "Веселка" видавало щороку "на-гора" стільки літературного мотлоху, що ним можна було завалити всіх дітей України.

Особливо відзначалися дамочки, бабусі та матусі. Бралися писати на будь-яку тему, часто-густо не маючи про неї приблизного уявлення.

Ось лише один майже анекдотичний випадок.

Описуючи колгоспну стельмашню, одна поетеса народила такий безсмертний рядок:

Тешуть з липи посторонки.

Звідки їй, бідолашній, було знати, що посторонки — не дишла, їх не можна тесати, та ще з дерева.

Скільки отаких "посторонок" тесали ті дамочки, сидячи по затишних своїх кабінетах!

Львів же на той час мав єдину дитячу письменницю — Златославу Каменкович. Та і її, єдиної, вистачало нам, видавцям, з головою. Оповідання, повісті та романи, які вона нам періодично приносила, не мали жодного відношення до справжньої літератури, а тим паче — до дитячої. Їх доводилося не просто редагувати, а переписувати наново. І навіть найбезвідмовніший редактор Гресь, коли йому підсовували черговий твір Каменкович, кричав на все видавництво, червоніючи лисиною:

— Скільки можна в цьому лайні порпатись?!

Якось ми гуртом вирішили: досить! Принесе ще один рукопис — завернемо. Пішли гуртом до Белова, директора видавництва, і заявили:

— Якщо ви хоч один раз видасте наперед аванс Каменкович, самі будете редагувати рукопис, який вона принесе!

Белов пообіцяв, що авансу не видасть. А оскільки добрішої людини ще світ не родив, ми поклали на стіл перед ним свої руки:

— Покладіть і свою й поклянїться!

— Клянусь!

За кілька днів прийшла Каменкович. Звичайно ж, просити аванс. Все видавництво завмерло: ану ж чим це все закінчиться? Невже Белов не витрима, здасться?

Трохи згодом до Белова пройшов наш головний бухгалтер Бурштейн. А ще трохи згодом він майже вибіг з кабінету Белова, а навздогін — Каменкович.

Розгнівані, ми вскочили до Белова. Олександр Іванович сидів за письмовим столом з таким видом, наче перед ним ворушилась отруйна гадюка.

— Приберіть... Приберіть!..— тикав пальцем у стіл. Там лежали панталони. Звичайнісінькі жіночі панталони.

З великою діркою в тому місці, де в жінки найінтимніше. Каменкович, коли Белов їй відмовив, вихопила той предмет жіночого туалету із сумки та на стіл і пожбурила:

— Вот посмотріте, в чом пісательніца винуждена ходіть ежедневно!!.

— Вона що, так без панталон додому й пішла? — допитувався зачудовано Гресь.

Йому ж, бідоласі, доведеться редагувати наступний рукопис цієї дитячої письменниці.

Цій події Григорій Глазов присвятив таку епіграму (початок її я забув, пам'ятаю лише три заключні рядки):

Потеряв і ерам і стид,

Ходіт нержавеющая Злата,

Но не всьо то злато, что блестіт...

Тож ми мали мороку з рукописами цих двох авторів. Зате цензура, що пильно пасла нашу продукцію, твори Шмигель-ського та Каменкович пропускала, майже не читаючи. . — Ось так треба писати! — сказав якось цензор, ставлячи печатку на черговій збірці поезій Шмигельського.— І ми спокійно спатимемо, і вам не буде мороки.

І нам, видавцям, іноді закрадалася в голову блудлива думочка: та хай вони

погорять, оці всі догани й нагінки! Чи не краще мати справу з отакими недолугими, але написаними за всіма партійними канонами творами, ніж наражатися на суворі догани за талановиті, але часто-густо крамольні вірші хоча б того ж Павличка?

— Пусть хоть і еєренькое, ліш би партейное,— пояснила якось мені редакторша московського видавництва "Советский писатель", коли я обурювався черговим романом одного іменитого київського автора: як можна таку муру видавати!

Оця майже класична фраза висіла невидимо над головами всіх цензорів, усіх ідеологічних відділів, та й — що таїти гріха — над головами багатьох редакторів видавництв. У кожного ж діти, сім'я та ще й партквиток у кишені ворухнуться — куди йому, бідоласі, подітися, коли пролунає безжальне: "Ану покладіть партквиток!"

Не мали ні ми, ні цензура особливої мороки і з першими збірочками оповідань та новел мого однолітка, тоді молодого ще прозаїка Якова Стецюка. Комсомольський працівник, а потім газетяр, він і всі свої оповідання писав, як кореспонденції з усіх фронтів героїчної боротьби за побудову комунізму. Не встигне, бувало, ще висохнути фарба на черговій постанові чи рішенні цека або уряду, а Яків уже приносить свій відгук — оповідання або новелу — на цю непересічну подію. Газети охоче брали до друку його актуальну продукцію, а цензори задоволено потирали руки:

— Ось так треба писати!

Єдине, чим він зловживав, це те, що часто писав під Стельмаха або Гончара. І досі пам'ятаю початок його новели про листоношу: "На голубий конверт неба вечір наклеїв жовту марку місяця".

Отак Яків Стецюк, по своїй натурі добра та чесна людина, і проходив в улюбленцях цензури та партійних органів до двадцятого з'їзду партії, коли в багатьох із нас (на жаль, не в усіх) стали прорізатися очі. Згодом він став співавтором листів, що протестували проти русифікації України. Якось ускочив до мене в Ірпені, де ми разом були, червоний, збуджений, я ще ніколи його таким не бачив:

— Читав?

Тримав, наче прапор, рукопис Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація".

— Та це ж... Та це ж повинно стати біблією кожного українця!

Він уже мав великі неприємності за ті підписи під листа-ми-протестами, проте і не думав каятись.

Коли тимчасову хрущовську відлигу заступили брежневські заморозки і почалися судові процеси над шістдесятниками, Яків Стецюк надіслав до журналу "Дніпро" повість "Щаблі".

Якось увечері зателефонував до мене мій сусіда Юрій Мушкетик, тоді редактор "Дніпра":

— Ти можеш зайти до мене?

— А що там у тебе: свіжа горілка (Мушкетик майже ніколи не пив)?

— Майже вгадав. Зайди. Я пішов, заінтригований.

Одчинив двері, провів до свого кабінету. Показав на письмовий стіл. Там не було нічого, лежала тільки папка з якимось рукописом.

— Бачиш, що то таке?

— Ну-у... чийсь рукопис, мабуть.— Я уже звик до того, що Мушкетик рукописи, які йому особливо подобались, приносив додому, щоб іще раз (а може, й не раз) перечитати, насолоджуючись особливо вдалимими місцями,— серед нашої письменницької братії рідко стрічалися люди, які так би раділи чужим успіхам. На цьому письмовому столі побували і вірші Ліни Костенко та Миколи Вінграновського, і проза Григора Тютюнника та Валерія Шевчука, і молодших — Володимира Дрозда та Євгена Гуцала, і він частенько-таки гукав мене до себе:

— Ось послухай!.. Ти тільки послухай!..— декламував вірша, а то й читав цілий прозовий уривок. Прочитає і дивиться ревниво: невже не сподобалось?

— Не рукопис, Толю, а бомба! "Щаблі" Якова Стецюка.

І схвилювано став переповідати зміст повісті.

Партійний діяч, який по людських головах, наче по шаблях, видирався угору та вгору, доки й зробив обласного масштабу кар'єру, їде в рідне село на похорон батька. Їде, звичайно, у персональній "Волзі" обов'язкового чорного кольору. Машина мчить, як скажена (постові міліціонери не встигають і честь віддавати), бо до села далеченько, а він запізнюється і батька, може, уже й несуть на кладовище... І оцей рефрен: "А батька несуть... А батька несуть..." лунає впродовж усієї повісті, впродовж всієї далекої дороги, вривається в спогади партійного бонзи, який по багатьох роках відчув себе просто людиною, просто сином уже мертвого батька. Спогади гіркі та невтішні про пустопорожнє життя, витрачене на жорстоку боротьбу за кожну щабельку, по яких видирався нагору...

А батька несуть... А батька несуть...

Мушкетик тоді так і не дав прочитати ту повість.

— Дам членам редколегії: може ж, таки удасться надрукувати... Хоча... — і махнув безнадійно рукою.

За деякий час я поцікавився:

— Ну, як там Стецюк?

— Безнадійно... Ти навіть не уявляєш, що зараз коїться! Я не маю уяви?! Сам нещодавно обпікся на повістині

"Попіл Клааса". Поніс в один журнал, в другий — повертали, як залізяку розпечену. Візьми, заховай подалі і забудь. Забудь, що нам ти її і показував.

Спробував був поткнутися в якийсь прогресивний журнал московський, що продовжував друкувати сміливі речі, але на той час наше цека вже добилось вказівки друкувати в центральних часописах твори українських авторів лише після того, як ці твори будуть опубліковані тут, на Україні. Хочеш, щоб твою річ там надрукували,— виїжджай геть з України, ще й пиши російською мовою.

— Справжня література починається за Хутором Михайлівським,— гірко сказав якось Григир Тютюнник. Станція Хутір Михайлівський лежить на кордоні України й Росії... Тож не дивно, що багато письменників заглядали з відчаю до чарки.

З усієї нашої братії лише Стецюк не брав до рота хмільного. І треба ж було так

статися, що по злій іронії долі його прізвище стало синонімом гіркого п'яниці.

Десь у п'ятдесят першому році, коли він появився у Львові, хлопці силоміць зтягнули його до шалману: обмивати посаду. Доти приставали до нещасного Стецюка, доки він випив майже шклянку якогось жахливого сиводралу. Одразу ж сп'янів та й покотився під стіл.

— Настецюкався,— сказав Козланюк, довідавшись про ту неординарну подію.

І пішло оте "настецюкався" гуляти по Львову. Як тільки хтось нап'ється, так і згадують нещасного Стецюка. Який, повторюю, не брав до рота нічого міцного, окрім лимонаду.

Тоді ж, в п'ятдесятих роках у Києві відбувся черговий з'їзд письменників України. Здається, перший по війні. Проводився він дуже пишно й помпезно, як усі тогочасні наради та з'їзди, нас поселили в центральному готелі навпроти пам'ятника Леніну, з'їзд і почався із того, що делегати поклали до підніжжя вождя революції вінки,— це був неодмінний ритуал, що тривав не один десяток літ. На раду свою ми зібрались не будь-де, а в приміщенні Верховної Ради, наїхало повно делегатів і з Москви, і з союзних республік, навіть із Чехії, Болгарії, Румунії й Польщі, та й своїх нещодавніх ворогів не забули: в неосяжній президії сиділи й німці.

З'їзд, повторюю, проходив дуже помпезно та пишно і такою ж помпезною була звітна доповідь — про небувалий розквіт української радянської (обов'язково — радянської") літератури в дружній сім'ї братніх народів, насамперед — російського, про відданість українських літераторів ідеям марксизму-ленінізму (це було щось нове, кілька років тому було б обов'язково сказано: Леніна — Сталіна), про те, як вони, тобто — ми, згуртовані довкола комуністичної партії, багатоголосим хором оспівують трудові звершення радянського народу — будівника комунізму. Дісталось в тій доповіді й імперіалістичним агресорам, нещодавно нашим союзникам по боротьбі із фашистськими загарбниками, а особно — українським буржуазним націоналістам (не так давно ще німецьким), які чомусь полюбляють мешкати лише на смітниках історії.

Доповідь була "довжелецькою" (сказав би Лук'янович), доповідач, прикутий до надрукованого тексту, все ніяк не міг виборсатися з нього, і нам уже здавалось, що він, дочитавши його до кінця, тепер рушив у зворотному напрямі: з кінця до початку.

Та ось нарешті закінчив. Перехекнув, сьорбнув із шклянки води і по паузі перейшов уже до аналізу нашої творчості: хто, як і в якому саме творі оспівує героїчну працю радянського народу.

Література в той час була поділена тематично на кілька сортів, що їх неухильно дотримувалася критика. Першим, найвищим сортом ішли книжки, написані на робітничу тематику, цим книжкам перепало найбільше уваги та премій, їхні автори, обласкані критикою, ходили отакими собі літературними генералами, вони сиділи переважно в президіях і давно вже звикли дивитися зверху вниз на іншу літературну братію. Другим сортом оцінювалися твори, написані на тему сільську, автори їхні якщо й не носили генеральських погонів, то ходили все ж в полковниках та підполковниках і теж частенько грілися в президіях. До третього ж сорту зараховувалися твори,

присвячені вже інтелігенції, а інтелігенція, відколи й радянська влада стояла, у цієї ж влади завжди викликала підозру: не клас, прошарок якийсь, та ще й гнилуватий, за класичним висловом Леніна. Пам'ятаю, як секретар парткому Спілки, вже Київської, Василь Козаченко кричав на мене, аж пінився, коли я заступився за Івана Дзюбу:

— Ви гнилий інтелігент, а не комуніст!

Тож інтелігенція наша завжди була з підозрілим душком, і недивно, що твори про неї оцінювалися лише третім сортом.

Окремо стояла тема військова, вона пекла ще людей, які повернулися з фронту, та й то дозволялося в основному писати не про перший період війни, коли наші війська терпіли поразку за поразкою, а про другий, коли вже наші війська почали наступати.

І вже десь на задвірках, мало ким і помічувана, ворушилася темка сімейна. Навіть не темка, а щось таке підозріло аморфне й невиразне, що наша критика його оминала бридливо, щоб не забруднити офіційні свої черевики. Радянська ж людина живе в основному героїчною працею, трудовими звершеннями, і якщо подекуди й трапляються нетипові сімейні конфлікти (рецидиви минулого), то вони швидко гасяться на профспілкових зборах, а то й на партійних.

За отакою схемою і був побудований аналіз нашої творчості, і присутні, особливо ті, що сиділи в залі, а не в президії, пильно вслухалися: згадає мене чи не згадає? Ті, що сиділи в президії, наперед були впевнені, що промовець згадає їх усіх до одного, тому й слухали неуважно, перемовляючись стиха, і частенько виходили за куліси, де був безплатний буфет, звісно ж, для членів президії. Пригощалися там такими коньячками, що нам, рядовим, і не снилися.

Та ось нарешті доповідач проголосив останню фразу, зал вибухнув бурхливими оплесками, і ми валонули вже до платних буфетів, теж не порожніх, були б тільки гроші. Потім товклися в фойє, чекаючи дзвоника, і згаданих у доповіді можна було одразу впізнати: елей — не елей, а якась благодать пролилася на голови їхні та й світилася невидимим німбом. Цікаво, запитую нині, сімдесятилітній, отого себе — тридцятилітнього учасника з'їзду: чи й ти б отак походжав, аби на тебе пролилася хоч крапля офіційного того елею? А походжав би, ще й як походжав би!..

Після перерви — виступи гостей-делегатів.

Першим бере слово Шолохов, уславлений автор "Тихого Дону". Закликає нас іти в народ, жити з народом, завжди повертатися в творчості до рідного кореня, наводить вірш Дмитра Павличка про літераторів, які вивчають життя переважно по ресторанах і гордяться тим, що знають їх офіціантки, але не знає їх народ. Під кінець свого коротенького виступу розвів широко руки, наче хотів обійняти весь зал:

— Міцно обіймаю вас і цілую!

Він, щоправда, міцно обіймав та ще й цілував не тільки наш літературний загал, а й до біса звабливу блондиночку, яку привіз із собою з Москви і яка жила з ним у люксовому номері поруч із нашими номерами. Не раз і не двічі ми дружно облизувались, коли ота блондиночка випурхувала з номера обіруч із славетним письменником.

Іще запав мені в душу виступ Костянтина Симонова.

Симонов набув легендарної популярності в роки війни, його поезії доходили до серця кожного солдата, особливо вірш "Жди мене", що став своєрідною молитвою кожного, хто гибів у окопах, ішов у атаки, зависав на колючих дротах, стікаючи кров'ю:

Жди мене, і я вернусь, Тільки дуже жди...

Під час війни особливо полонив мене симоновський вірш, який починався такими рядками:

Чужіє жони целувалі нас,

В їх брачну постель ми, как в свою, ложілись!..

І хоч жодна "чужая жона" не цілувала моїх солдатських губів, про що я зараз дуже жалкую... Одна якось спробувала, та й од тієї я так одбрикнувся ногами, спросоння, що вона, бідолашна, аж векнула. Але вже пізніше, перед дівчатами хизуючись досвідченістю не тільки кулями обстріляного воїна, я частенько декламував цього вірша:

Простіте нас. Но ми імелі право На мімольотную солдатскую любов.

І по дівочих очах бачив, що вони охоче прощали. Прощали все, лиш би оцей солдат обцілований прийшов пошвидше у їхні обійми. Такий магічний вплив поезії Симонова.

Тож ми всі чекали, що він буде говорити про недавню війну, про книжки, їй присвячені, а він раптом повів мову про любов, про сім'ю, яка є основою кожної держави, на якій ця держава й тримається. "Чому ми боїмося так званої сімейної теми? — палко запитував Симонов.— Чому її так соромливо оминають всі наші журнали та видавництва? Складається враження, що в радянських людей немає ні жінок, ні дітей, а що існують на світі кохання й ревності, вони сном-духом не відають. Як же ми збіднюємо нашу людину, зображуючи її отаким собі, позбавленим статі, гвинтиком, припасованим до верстата чи трактора!"

Слухав Симонова, боячись пропустити хоч слово. Ось зараз... Згадає мій роман. Адже позитивна рецензія на нього була надрукована в "Литературной газеті", що він її редагував.

Не згадав. Та все одно ходив іменинником.

— Чули? Чули, що сказав Симонов?!

Подальших виступів не пам'ятаю. Не було, мабуть, у них нічого такого, щоб відкластися на довгі роки в пам'яті, а може, у мене вже така куца пам'ять, тільки не пригадую більше нічого. Хіба що вибори керівних органів Спілки, але й там не було нічого такого, щоб запасти в пам'ять. Ті ж заздалегідь складені списки, погоджені на всіх рівнях партійних, ті ж бюлетені, де кандидатів було ні на одного більше од кількості членів правління майбутнього,— викреслюй — не викреслюй, дописуй — не дописуй — пройдуть усі все одно, тож основна маса вкидала бюлетні до урн, навіть їх не проглядаючи, та й поспішала до буфетів: прикупити якогось гостинця додому.

Я ж пригадую, як повертався з того з'їзду до себе в номер і в моїй голові все лунали й лунали чотири рядочки Гаврила Державіна, придворного поета російської цариці Катерини Другої:

Поймалі птічку золотісту,
І ну давить ёйо рукою.
Піщіг бедняжка вместо свісту,
А ёй твердят: "Пой, птічка! Пой!"

Як я не намагався — ніяк не міг спекатись отієї клятої "птічки", вона довбала мій мозок, як дятел, і коли навіть улігся в постіль, ще й з головою укрився, вона й тут не хотіла одчепитись од мене. "Поймалі... Поймалі... А щоб тебе..." Схопився люто з ліжка, поспіхом вдягнувся-узувся та й побіг до сусіднього номера, до Тимофія Одудька.

Одудько приїхав на з'їзд не поїздом, а редакційною машиною. Завтра о шостій ранку він вирушає додому тією ж машиною, то й попросив мене його розбуркати десь о п'ятій годині: знав, що я підхоплююсь рано.

Двері в номер Одудьків одчинені навстіж, звідти ллється світло, лунають голоси. Зайшов, не постукавши: за журнальним столиком — Одудько і Глотов. Обоє вже на тій стадії, коли починають вияснити, хто кого поважає. На столикові — дві пляшки "Московської", ще дві вже порожні, закотилися аж до ліжка, в попільничці — гора недокурків, на шматкові газети — кілька. На іншу закуску, мабуть, грошей не вистачило.

Побачивши мене, обоє зраділи, мов ждали — не могли дочекатися третього. Вася Глотов наливає півшклянки, тикає пальцем у кільку:

— Пий і закусуй!

Пробую відмовитись, і тоді луна традиційне:

— Ти нас уважаєш?

— Як вам з'їзд? — спробував я повернути на серйозну розмову.

— Суцільна хреновина, — відповів Глотов. — Давай краще вип'ємо!

Після третього "ти нас уважаєш?" ледь одпросився, що мені пора спати. Одудько навздогін ще нагадує, щоб я його розбудив, ми з ним на прощання цілуємось, і я несу повну голову джмеликів до себе в номер, "Птічка" Державіна кудись к бісу зникла, натомість у мене всередині плещеться ціле море горілки і весело підстрибує кілька, яку я ковтав з хвостами і головами...

Сяк-так роздягнувшись-роззувшись, падаю в ліжку. Заплющив очі — розплющив: четверта година. Вже й не лягав, боячись заспати. Вирішив піти подивитись, що поробляє Одудько.

Двері знову одчинені навстіж: невже й досі вияснюють, хто кого поважає? Заходжу до яскраво освітленого номера і бачу картину, гідну пензля Рембрандта. У кріслі, при журнально-му столикові, спить Глотов. Він чомусь у шапці й пальті, на одній нозі черевик, а на другій — шкарпетка. Другий черевик валяється аж під стіною, мабуть, не давався надітись на ногу. На ліжкові — навznak Одудько. В піджакові, в сорочці, в краватці, навіть узутий, тільки чомусь без штанів. Штани висять поруч, на спинці стільця.

Недовго думаючи, я взяв Одудькові штани та черевик Глотова і поніс до себе в номер. Аж згинався од сміху, уявляючи, як я їх розбуджу і як вони кинуться шукати

штани й черевики. Глянув на годинника: ще лишалося сорок хвилин. Вимкнув світло, сів у крісло і незчувсь, як заснув.

Прокинувшись, довго не міг уторопати, чому я сплю в кріслі і чиї це штани лежать на колінах. Сонячне світло заливало весь номер, глянув на годинник: дев'ята! Аж тепер пригадав, чиї це штани і чий ото черевик на підлозі.

Схопив і те, й друге, вискочив у коридор.

Номер Одудька був уже замкнений.

— Тиміше Романовичу! Тиміше Романовичу! — загрюкав У двері.

— Не стукайте, вони уже виїхали. Оглянувся — коридорна.

— Коли?

— О шостій ранку. Я їх і розбудила.

Вже у Львові я довідався, що обоє отак і приїхали: один без штанів, а другий без черевики. Одудько ішов до машини, присідаючи, щоб поли пальта звисали аж до підлога, Глотов же намотав на ногу светр і шкутильгав, вдаючи, що вона в нього нестерпно болить,

Що вони казали жінкам, один Бог знає.

Я ж привіз і те, й друге до Львова, але не наважився одразу повертати власникам, Поніс до Лакно, Тетяна Валентинівна сміялась, аж плакала, потім сказала:

— Залиште мені. Я незабаром їду до Києва, то й вишлю посилками.

Отак і надійшла посилка Одудькові. На редакцію "Львовской правды", головним редактором якої він був, з художньою листівкою, до штанів і прикріпленою: "Шановному Тимофію Романовичу в день повноліття. Носіть і більше не губіть. Закохані у вашу поезію киянки".

Глотов же свій черевик одержав у Спілці. Та ще й з товстелезною набитою поверх підосви підметкою і запискою: "Подмьотку підбіл. Сдачу пропіл. Ти мене уважаєш? Гена".

Оцим найбільше й запам'ятався мені той з'їзд письменників. Та ще хіба тим, що, повернувшись додому, я взявся одразу ж писати нову повість.

Ця повість мала чисто літературне походження.

Російський письменник Борис Полевой прославився під час війни, написавши "Повість про справжню людину". Це навіть не повість була — белетризована розповідь про пілота Мересьєва, який, втративши на фронті обидві ноги, продовжував літати на винищувачі, збиваючи ворогів. Початок цієї розповіді був дослівно списаний з відомого оповідання Джека Лондона, але це не завадило тогочасній критиці піднести цю річ до небес, оголосити її надбанням радянської класики.

Її читали й зачитувались, бо написана вона була жваво й цікаво, з закрученим у риг сюжетом, стрімким розвитком подій. Тож ім'я цього письменника стало широковідомим, особливо після одержання Сталінської премії, і коли московське радіо взялося передавати уривки вже з нової повісті Бориса Полевого, я не пропустив жодної передачі. І чим довше слухав, тим більше в мені наростало почуття невдоволення, ба, навіть протест.

Всі події в цій новій повісті, які теж відбувалися в роки війни, розгорталися довкруг золота, що його намагаються врятувати од загарбників кілька людей. Та не цей факт викликав у мені підсвідомий протест (могло бути й таке, чого на війні не буває), а що герої Полевого буквально засліплені золотом, золото для них — найбільша цінність у світі, людське життя для них нічого не важило поряд з отим жовтим дияволом. Господи, та не заради золота ми воювали! — аж кипіло в мені,— золото не мало жодної ціни в очах тих, кому смерть дихала в обличчя. Скільки було випадків, коли солдати віддавали золоті трофейні годинники чи портсигари за пачку тютюну чи за шклянку самогонки.

Людське життя — єдине, що мало ціну в усіх війнах, відколи вони й відбувались у світі. Особливо в оцій, останній, з якої мало хто з нас і вийшов живий.

Не день і не два сперечався подумки з Полєвим, наче він мене міг почути. А коли посипалися схвальні рецензії, тоді й зовсім втратив спокій. Ну як таки-так! Як вони, оті автори рецензій, не розуміють, що не за золото ми воювали, а за життя! За найбільшу цінність у світі, яку тільки може мати людина.

А тут потрапила саме до рук прекрасна повість Казакевича "Звезда", яка так і дихнула справжньою війною, з трагічним кінцем її героїв. Небувала, майже немислима на той час річ: воїни-переможці і раптом гинуть усі до одного. І невдовзі друга повість цього ж автора, позначена не меншим трагізмом, і несправедлива розгромна рецензія на неї в "Литературной газеті", написана якоюсь кололітературною дамочкою. Я був настільки тією статтею обурений, що написав на ім'я цієї дамочки лайливого листа. "Видно одразу, що вам не довелося понюхати пороху,— писав я в листі.— Навіть коли б ви побували під час війни ППЖ (пояснюю спеціально для вас: польова пересувна жона, а по-нашому, по-солдатському — махалка для старшого та вищого командного складу діючої армії)... навіть коли б ви побули отакою махалкою, і то зрозуміли б, що Казакевич у своїй повісті написав святу правду, за що ми, колишні фронтовики, і вклоняємося йому низько до землі..." Накатав отакого листа, ще й підписався: "Анатолій Дімаров, інвалід Вітчизняної війни, член КППС". Не інакше як чорт мене підштовхнув згадати оте членство в партії: невдовзі мене викликали в міськком партії на розмову, і щастя моє, що розмовляв зі мною колишній фронтовик, інвалід, що не мав лівої руки. Я йому приніс прочитати повість Казакевича, з-за якої все й заварилося, і потім спитав: "Скажіть мені, де тут наклеп на Радянську армію?" — "Тут — свята правда,— сказав інструктор, поклавши єдину руку на книжку.— Але на біса ти зв'язався з тією московською дурую? Що нам їм відповісти?" — "Отак і напишіть, як щойно сказали: автор листа жалкує, що зв'язався з московською дурую!" — відповів я сердито. "Ну, гаразд, іди, ми тут щось придумаємо,— сказав на прощання інструктор. І коли я вже виходив: — А що іще написав Казакевич?"

Тож оті дві повісті Казакевича світили мені, як ясні зорі, коли я надумався написати нову повість. Наперед уже знав, що буду зображувати один з найтяжчих для нас періодів війни: літній наступ німців у сорок другому році, коли наші деморалізовані армії панічно відкочувалися од Дінця аж до Дону, та навіть і там не втрималися:

гітлерівці дійшли аж до Волги. Я й сам, хоча вже був інвалідом війни, разом з відступаючими дійшов аж до Дону: у формі червонофлотця, ще й з автоматом, що підібрав по дорозі, і коли б попався німцям до рук, мене розстріляли б на місці: мало того, що моряк (моряків німці в полон не брали), а ще й не поспорював здуру червоних зірок, нашитих на рукаві матроски,— так було їх жалко. Тож оту страшну дорогу відступу, а точніше — панічної втечі я зміряв своїми ногами до останнього метра і наперед уже знав, що коли поведу своїх героїв — жодна мапа мені не буде потрібна.

Я спершу так і задумав, навіть почав був писати: перед самісіньким наступом ворога наша група розвідників, що пробралися в тил, стикається з німцями, і в короткій сутичці падає важко поранений командир розвідників. Поклавши свого капітана на носі, розвідники вирушають у далеку дорогу до Дону (наступ уже розпочався) і по одному гинуть, рятуючи свого командира.

Списав кілька сторінок, одразу ж відклав: не те! Ну, ще одна фронтова історія, подібна до тисяч інших, до того ж в стократ яскравіше змальована самим Казакевичем... Не те!.. Не те!.. Не те! Починав знову й знову кидав, буквально місця собі не знаходячи. "Ну чого тобі ще треба, та гарно ж!" — казала дружина, мій перший читач і перший мій критик, а мені від того "гарного" хотілось завити вголос і поламати к бісу перо.

Лютував на себе й на дружину, наче вона була винна в тому, що я ніяк не міг знайти отой стержень, який би вдихнув життя в майбутню повість, оте основне, заради якого ми воювали.

Якось я, до краю змучений отим болісним пошуком, проснувся серед ночі од розпачливого дитячого плачу. Наче поруч, під боком, лежала дитина. Схопився прожогом, клацнув вимикачем: в ліжкові лише дружина. Спить, зарившись головою в подушку.

А я вже заснути не міг. Я вже знав, про що треба писати.

Дитина!

Беззахисний шматочок життя, щойно народжений син капітана. Командира розвідників, який був не важко поранений, а загинув...

Немовля, що залишилося після молоденької дружини капітана, яка померла під час пологів.

Щойно народжене життя — на руках у розвідників. Яке вони віднині нестимуть... Нестимуть і гинутимуть, його захищаючи. Гинутимуть усі до одного. Ні, загинуть не всі, один залишиться. Наймолодший... Юрко?... Хай буде Юрко.

Ось він іде степом безкраїм, несучи немовля на руках, і йому здається, що поряд із ним ідуть воскреслі його побратими... Ідуть усі до одного, готові знову загинути і знову піднятися, захищаючи щойно розквітле життя.

Лежав, широко розплющивши очі, а в мені нарастав, дзвенів кінець ще не початої повісті.

Син капітана. Тільки так: "Син капітана"!

Назва прошила мене, наче блискавка.

Лежати більше не міг. Наспів вдягнувся, потихеньку пробрався на кухню з олівцем і папером у руці.

Ще жоден твір не писався так легко й натхненно, як "Син капітана".

Написав оцей рядок і мене потягнуло... Так потягнуло, як на побачення з молодістю, перечитати цю повість, написану сорок літ тому. Уже був дістав, потримав-потримав у руках і знову заховав якомога далі з очей: побоявся. Побоявся, що буде зіпсований настроїм, як зіпсував його великий художній нарис "Такий у нього характер", що був написаний там же, у Львові, по гарячих, як то кажуть, слідах.

Тоді саме модно було посилати письменників вивчати життя. Запропонували на вибір і мені: або походити на електроламповий завод, або поїхати в село до якогось тридцятитисяч-ника, що їх з ініціативи Хрущова посилали зводити на ноги відсталі колгоспи. Я спершу впродовж місяця простояв біля автомата на електроламповому заводі, але, крім лампочок, так нічого в душі і не виніс, тож краще вирішив поїхати в село.

І тут мені повезло: я наткнувся на людину, про яку можна було тільки мріяти. Кандидат сільськогосподарських наук, завідуючий кафедрою та до того ж ще й циган з такою гарячою кров'ю, що й мертвого міг поставити на ноги, не те що колгосп. Коли з ним познайомився, він головував уже більше року і встиг одержати чотири догани: начальству районному був як кістка в горлі, яку й проковтнути не в силі і виплюнути боязко. Його давно б уже зняли, а то й під суд віддали б, рятувало тільки те, що тридцятитисячник.

З перших же кроків він замахувався на найсвятіше, на чому трималася вся влада радянська: на дріб'язкову щоденну опіку з боку райкому, райвиконкому та інших "рай-рай", що, як отруйні гриби, плодилися в кожному райцентрі неосязної нашої країни.

Повчали кому тільки не лінь.

Почав своє головування з того, що вигнав утришия уповноваженого райкому, які тоді ошивалися в кожному селі з ранньої весни до пізньої осені: неослабний контроль керуючої й спрямовуючої.

Та якби тільки вигнав, а то ледь не втопив. Вкинув у ставок, та ще й на місце поглибше: що уповноважений вигребеться, то він його знову притопить.

— За віщо ви його так?

— За діло. Ліз куди його не просили. Кожен мій крок брав під контроль. І досі жалкую, що не втопив: одним дурнем менше на світі було б. Так і на бюро райкому сказав.

— Так і сказали?

— Так і сказав.

— Ну і...

— Ну і перша догана.

— А друга ж за віщо?

— Друга вже за інструктора. По пропаганді... Тут посівна, кожен колгоспник на облікові, а він давай одривати людей: гасла малювать та розвішувати... Ну, я йому й

навішав...

— Знову топили? — давився я сміхом.

— Та ні, нагаєм трохи погладив... Там ледь торкнувся, а крику було — на весь район!..

— Торкнувся? — сміялись колгоспники.— Та гнав, наче зайця! Аж за село...

Третю, вже сувору, догану впаяли за те, що перешерстив на молочній фермі корів. Вибракував тих, що давали молока менше кози, та й відігнав на заготівельний пункт. Майже вдвічі скоротив поголів'я великої рогатої худоби. Гріх на той час, коли кожна корівчина колгоспна була на суворому партійному облікові, непростимий. А тут ще й свиноферму розорив: спродав усіх непородистих свиней та й закупив поросят породи елітної. Прокурор уже й справу завів — не наважилися судити тридцятитисячника. Суворою доганою обмежились.

— А четверту?

— А четверту — за льон. Замість пшениці льоном-довгун-цем усе поле засіяв. Восени мільйон карбованців надійшло до колгоспної каси. Вперше людям замість копійок по шість карбованців видав на трудовень. Та й корів прикупив. Породи німецької. Вим'я до землі дістає...

Два роки їздив я до нього в колгосп. У нього ж і жив, лягав разом з ним не раніше дванадцятої, а просинався о п'ятій, а то й о четвертій: за якийсь місяць вимотався так, що ледь живий повернувся додому та й кілька днів приходив до тями. А він же отак з дня у день, з року в рік: чорт — не людина!

За цей час заробив ще чотири догани.

— Якраз до пари,— сміявся.

А колгосп поступово спинався на ноги. Вже не треба було виганяти на роботу людей (по шістнадцять карбованців на трудовень), вже не тонули в багні та гноящі тваринницькі ферми, вже по всіх хатах засвітилась електрика, а багато осель засяяли вкритими бляхою дахами... І на ставок, на отой, в якому купав уповноваженого, оком накинув: виловив к бісу всіх щук та й завів коропів... Село стало жити не те що заможного, до заможного життя було ще далеко, але жило вже по-людському, і люди ходили не злі та пригнічені, й не розбирали легендарний місток на дорозі, що вела до райцентру, щоб одгородитися од усього начальства, від якого, на їхнє тверде переконання, окрім зла не можна було сподіватися чогось іншого.

Я знову зібрався їхати до нього, коли ж він сам появився в мене.

— Все! Одробився!

Дістав із кишені півлітру, так стукнув нею об стіл, що й корок вискочив.

— Закусить чимось знайдеться? І просидів у мене до глупої ночі.

Приїхав прямо з райкому. З бюро. Де його виключили з партії.

— Кажуть: "Поклади партквиток!" А дулі не хочете? Спробуйте, візьміть, одберіть! Я не для того його на фронті носив, щоб отаким фашистам, як ви, віддавати!

— Так фашистами й обізвав?

— Так і обізвав.

— 1 партквиток і досі при тобі?

— Нема партквитка! — якось аж сердито. — Подер.

— Як?!

— А отак. Подер і за вітром пустив. Коли їхав до тебе.

— Господи, що ж ти накоїв! Та райком це ж не остання інстанція. В обком можна оскаржити, врешті, в цека...

— Для чого?

— Для чого, для чого! Щоб у партії поновили, от для чого!

— Та я з тими бандитами і в нужнику рядом не сяду, не те щоб в одній партії бути...

— Ох, ти ж і штучка!

— А це вже яким мене мати народила... Давай краще вип'ємо.

Випили. Він по-вовчому трошив курячу кістку.

— За що ж вони тебе виключили? Знову когось притопив?

— Ні, за попа... З попом приятелює, посилав до нього в науку секретаря парторганізації... І посилав... Такого при-дурка та не послати!.. Сходи, повчися, як треба з людьми... Та їм не піп, інше їм задниці пекло... Сіно!..

— Постій, яке сіно?

— А оті двадцять гектарів, що попід лісом. З року в рік там для своїх корівок сіно косили. Вивершять десяток стогів та й везуть до себе в район. Я рік терпів, другий, думав: совість проснеться — колгосп обкрадати... А цього року діждався, поки вони покосили та склали в стоги, свиснув своїм та за ніч і перевіз до себе в колгосп. Крику було — всі дроти на стовпах пообривали] — аж усміхнувся. — Косарики...

— Ти думаєш їм справжній хазяїн потрібний? Сліпий виконавець, а не хазяїн!.. Ось зараз кукурудза входить у моду. З легкої руки нашого Микити Сергійовича, хай йому там гикається. Рослина потрібна, особливо для тваринництва, недаремно ж її в Америці так культивують. Тільки... Хай не я буду, як цю ідею хорошу не скомпрометують. До абсурду доведуть. І на Північному полюсі кукурудзу посіють. Прямо на лід. Присиплять сніжком та ще й одра-портують в цека: перегнали Америку... Як там у вас один борзописець писав: "Посторонися, Америко!.." Посторонилися. Вже голови колгоспів по магазинах вершкове масло скуповують. Щоб виконати стрічні-перестрічні плани та перегнати Америку... І знають же паразити, усі до одного знають, що Америку нам і за сто літ не наздогнати, а все одно галасують: "Посторонися!.." Щоб налякати, чи що? Ну, давай ще по одній, щоб їм легше було бігти... Навздогін за Америкою...

— Про асфальтну дорогу чув? — спитав трохи згодом. — Оту, що від Львова до Володимира-Волинського? За скільки її, пак, проклали? За тиждень! Асфальт — прямо на землю. Наставили міліції, щоб і дитина не ступила, курей і тих од-ганяли. Щоб бува не провалили. А проїхав Микита Сергійович туди та назад, як пішли вантажні машини — за годину асфальт той змішали із гряззю. Мільйони карбованців за вітром пустили. Куди тій Америці! Там умруть, до такого не додумаються... Туфта!.. Туфта суцільна! — махнув безнадійно рукою.

— Галасують, що в нас найбільша цінність — людина. Будівник комунізму. А ти

поїзд по колгоспах, придивись, хто найбільше в ціні? Для кого палаци кам'яні розбудовуються? Для людей?.. Корівники вже скоро килимами вистилатимуть... Мені теж ножа приставляли до горла: чому не будуєш? Не буду, кажу, бо в доярок дахи перекривати треба. Дощі йдуть — тази підставляють. От як засвітять хати новими вікнами, тоді й про палац для корів подумаю... Та їм хіба люди в голові! Помре людина — бровою не поведуть. Не поцікавляться, од чого й померла... А здиха якась корова на фермі — налетить комісій, як галичі. Що?.. Як?.. Чому не вберіг?.. В прокуратуру!.. До суду!.. Подивишся на оті пики, на людському горі наїдені, — руки за кулеметом зачешуться... Ні, Анатолію, ти мені скажи, звідкіля воно й береться, оце зілля прокляте?.. "Вишлі ми все із народа"... Вишлі! Так повиходили, що той народ нікому не потрібний... Е-ех, давай ще по одній!..

Опівночі прощалися.

— Ти куди ж тепер? Знову в інститут?

— В інститут?.. Хто мене, безпартійного, прийме?.. Та хоча б і прийняли... Наостогидло це все мені, Анатолію. Так наостогидло, що й жити не хочеться. Подамся додому, на Полтавщину... Візьму Любашу й синка, думаю, не пропаду. Руки є, голова на плечах — якась робота та й знайдеться...

І, вже тиснучи руку:

— Даремно ти до мене і їздив. Стільки часу, вважай, змарнував...

— Чому даремно? Зовсім не даремно!

— Невже писати збираєшся?

— Обов'язково писатиму!

— І надрукують?

— Хай спробують не надрукувати!

Хоч наперед уже знав (досвід газетяра підказував), що отак, як було насправді, не надрукують нізащо. В якій книжці, в якій повісті або в романі, що видавалися на терені СРСР, можна було зустріти негативного секретаря райкому, голову райвиконкому? Не було такої книжки, принаймні мені не траплялася. Існувала невидима планка, вище якої нікому, навіть Шолохову, не дозволено було стрибати. В персонах "нон грата" ходило майже все районне начальство, не кажучи вже про обласне. Навіть над негативними образами секретарів первинних парторганізацій

нависало сталеве перо невсипущої цензури: "Викреслити? Залишити? Узагальнення? Неузагальнення?"

І коли б не оця нічна розмова, коли б не моя обіцянка гаряча, я навряд чи й засів писати цей нарис. При одній лише думці, що доведеться пригладжувати та викидати, старанно обходити гострі кути, мене починало нудити. Наче я бачив, як злодій заліз до когось в кишеню, і мусив полохливо відводити очі, ще й переконувати інших, що то зовсім не злодій — чесна людина.

Але відступу назад не було. Повинен, мусив писати цей нарис. Так написати, щоб його можна було опублікувати. Півправди, хоча б чверть правди зберегти, а фальш зробити такою вже видимою, щоб вона кожному різала очі.

Отож приберемо із розповіді секретаря райкому — бурбона й матюшника, для якого єдиним методом виховання були лише догани, а кожне бюро райкому перетворювалося на своєрідний трибунал, де судили і винних, і невинних. Не згадаємо й голову райради, який повертався з кожного колгоспу, як од власної комори: набита по вінця машина аж на колеса сідала. І прокурора оминемо боязко, який щоразу заводив кримінальну справу на мого героя, та й як було не завести, коли він, той герой, мало того, що поводив себе незалежно ("Ти диви, хазяїн який виськався!"), а ще насмілювався в нього, у прокурора, забрати сінце, посадивши його прокурорську корову на голодний пайок... Виведемо натомість інші постаті: і першого, й другого, і голови, й того ж прокурора — усіх такими, що з кожного хоч ікону малюй, а до цього, позбавленого гріхів гурту, долучимо вже й зовсім ангела з партійними крильцями — секретаря обкому, який особисто піклується долею кожного тридцяти-тисячника.

Тож не було того бюро райкому, на якому мого героя виключили з партії, а за одним махом і з роботи знімали, як не було і болісної розмови зі мною до півночі. Герой продовжує головувати в тому ж колгоспі, а не подався світ за очі на Полтавщину в надії знайти там для себе якусь роботу: світ не без добрих людей!

Після всього він ще вірив у те, що на світі є добрі люди!..

Нарис був опублікований: спершу в журналі "Вітчизна", а згодом окремою книжечкою аж у Москві, і я після довгих років знайшов її серед книжкового мотлоху і прочитав оту півправду, присипану густо неправдою, і не знав, що мав робити: сміятись чи плакати.

І ще: гірке відчуття непоправної втрати. Яку документальну повість міг би я написати! Які людські пристрасті кипіли б у ній! Який "фронтний привіт" був би партійним отим самодурам!

Втрати, втрати... Суцільні хрести на могилах нездійснених задумів...

Закінчивши нарис, я поклявся собі в душі: все! Якщо не можна писати правди про партійних чиновників, не буду їх і згадувати. "Дулю вам, а не позитивного героя партійного! Отакенну дуляку!"

Чи дотримувався я цієї клятви в подальшій своїй творчості, хай судить читач.

А поки що... Поки що я справно ходжу на роботу та виношу новий роман, якому одразу й назву придумав: "Ідол". Про виховання дітей у сім'ї. От де не треба буде самому з собою лукавити...

Та ще записую ось такі невігдані історії, а точніше історійки, що траплялися в житті нашої Спільки. Вони можуть здатися дуже вже дріб'язковими, а комусь і зовсім нецікавими, та я ніяк не можу їх спекатись. І поки їх не здихаюсь, тобто не занотую до цих своїх спогадів, спокою не матиму. Так що не судіть мене дуже строго: за що купив, за те й продаю.

В той час до Львова стали часто наїжджати літературні гості з Києва. Такі відомі письменники, як Петро Панч та Андрій Малишко або Семен Скляренко, який зажив популярності історичними романами "Святослав" та "Володимир". На історії України лежало тоді своєрідне табу, по всіх школах та вузах заборонялося й згадувати про

корені нашого народу, тож письменники як чорти ладану оминали небезпечну цю тему і недивно, що історичні романи, які появлялися зрідка, не залежувалися на полицях магазинів та в бібліотеках. Породив історичний роман і Хижняк Антон Федорович, редактор львівської обласної газети. "Данило Галицький", що його одразу ж у нас перехрестили на "Нудила Галицького": прочитати його до кінця не могла жодна нормальна людина. Цей роман навряд чи й читав хтось і в Києві у Спілці письменників, бо невдовзі Антона Федоровича, як видатного романіста, забрали до столиці — редагувати "Літературну газету", повчати інших, як треба писати.

Десь у середині п'ятдесятих Петро Степанович Козланюк порекомендував мене на посаду власкора цієї газети по

Львівській області, і я пробайдикував на цій посаді два чи три роки, випробовуючи терпіння редакції. Отримував регулярно заробітну платню (здається, сто карбованців) та й надсилав вряди-годи інформанти на десять-двадцять рядків. Там нарешті урвався терпець, і мене викликали на редколегію: на суд та розправу. Перед тим як туди йти, я в компанії моїх друзів Володі Радченка та Сашка Дяченка хильнув дві склянки оковитої (для сміливості) і коли мені на тій редколегії надали слово, я замість того, щоб виправдовуватись, став їх усіх лаяти. Що вони й керувати не вміють і газету роблять найнуднішу в світі. Члени редколегії від такого нахабства усі поніміли, а я закінчив свою гнівну філіппіку тим, що дістав посвідчення кореспондента та й кинув на стіл: не хочу, мовляв, і працювати з вами, так ви мені всі наостогидли!

— Що ви їм там наговорили? — сміючись, допитувався Козланюк вже у Львові.— Хижняк коли розповідав, то й заїкався.

А я клявся більше отак не впиватися. Тільки якби ж оці клятви мої та до Бога доходили!

Крім відомих письменників, появлялися в нас і початку-ючі, особливо поети. Ці візит свій до Львова обов'язково починали з того, що заносили до редакцій газет свої вірші в надії на який-такий гонорар, щоб потім було хоч за що повернутися до Києва.

Особливо запам'яталася поява Дмитра Мегелика, автора єдиної поетичної збірки "Сонце над Поліссям". Мав відрядження Кабінету молодого автора при Спілці письменників: виступати по районах та селах. На той час це була дуже поширена форма спілкування літераторів з читачами, особливо серед тих, до кого муза виявлялася скупенькою, а поет чи прозаїк мав же ще, як і всі смертні, їсти-пити та ще і в чомусь ходити.

Мегелик побув на Львівщині місяць та й поїхав до Києва. А згодом до нашої Спілки посипалися листи: допоможіть зв'язатися з Андрієм Малишком. Ми довго не могли розкумекати, звідки такий спалах масової зацікавленості видатним українським поетом, аж ось до нас прибилася дівчина і в сльозах розповіла про те, як приїздив до їхнього села Андрій Малишко, як закохався з першого погляду в неї та й попросив її руки у батьків. Пожив у них вже на правах зятя тиждень та й поїхав, пообіцявши за кілька днів повернутися, щоб справити весілля та забрати молоденьку дружину до Києва.

— Тато вже й кабанця закололи,— побивалася дівчина.— А його все немає.

Ми здогадалися одразу ж: Мегелик! Ніхто з наших в цей час по селах не їздив, а з київських гостей був лиш Мегелик.

Згодом довідалися, що Мегелик не тільки відрекомендовувався повсюди як Андрій Малишко, а й читав Малишкові вірші, видаючи їх за власні. Закохані дівчата падали ницьма перед уславленим поетом, молодим, та ще й неодруженим, і Мегелик збирав щедрі врожаї по всіх райцентрах та селах.

Ростислав Братунь відразу ж відгукнувся на цю неординарну подію "Баладою про метеликів". Я довго зберігав примірник цієї балади, від руки переписаної, а потім десь посіяв, за чим зараз дуже жалкую. Збереглося в пам'яті лише закінчення: Братунь застерігав дівчат уникати метеликів, бо на кожному метеликові — по Мегеликові.

А ми з Дариною Дмитрівною написали фейлетон, що й був опублікований, здається, в "Літературній газеті". І коли мене вже пізніше знайомили з Андрієм Малишком, він, сміючись, запитав:

— Це ви мене на всю Україну прославили?

І я зажив у свій час такої ж слави недоброї. Ще на Волині. Де друкував свої вірші в газеті. Працівник обкому комсомолу, як дві краплі води схожий на мене (та ж масть, ті ж окуляри), їздив по області та й, залицяючись до вчительок молоденьких, називав себе Анатолієм Дімаровим. Ще й читав, паразит, мої вірші! Особливо отой ліричний цикл, що я його настрочив, наслідуючи Максима Рильського. Ну яка молоденька, дурненька могла встояти, слухаючи отакі рядки:

Ти всміхнулась, ти байдужа,

Неслухняна ти.

Я ж кохав, бо я не здужав

Серце проклясти,

Що тобою, божевільне,

Билося завжди...

Бабусі, які молодими колись цілувалися із Дімаровим, агов, озовіться!..

І ще про один фейлетон, що його я теж написав на пару з Дариною Дмитрівною Вільде. Довго вагався: згадувати про нього чи не згадувати. Блудлива думочка весь час нашіптувала: забудь! Забудь і не згадуй! Адже давно вже мертві і Вільде, й Братунь, то навіщо ж ворухити минуле, яке, як кажуть росіяни, "дурно пахне"? Хто тепер пам'ятає отой фейлетон, що був надрукований у "Львовской правде"?

Та, беручись за оці свої спогади, я поклявся писати лише правду, писати про все, нічого не приховуючи та не замовчуючи. Тож, зітхнувши, розповідаю й про це.

Якось до нашої Спілки подзвонили з райкому партії. Туди прийшов із скаргою на Ростислава Братуня робітник, який жив разом з ним у котеджі: робітник на першому поверсі, Братунь — на другому. Вони не поділили між собою садок, що ріс при котеджі, і Братунь тепер його зживає із світу. День і ніч стукає, грюкає, навмисне заливає водою, сипле сміття йому прямо під вікна.

— Розберіться,— наказали з райкому.— І покарайте того Братуня.

Отак і сказали: "Покарайте", не маючи сумніву в тому, що робітник каже правду.

Розбиратись доручили мені і Дарині Дмитрівні Вільде.

Не розібравшись як слід (аякже, поскаржився не будь-хто, а "гегемон"!), ми зопалували фейлетон та й опублікували у "Львовской правде". Затоптали свого товариша в багнюку, в болото.

А згодом виявилося, що не Братунь винен у всьому (хоч Ростислав теж був не подарунок), а той "гегемон" приходив щоночі п'яний додому і здіймав таку бучу, що стіни трусились. Братунь терпів, терпів та врешті й заявив на "гегемона" в міліцію. Той, щоб помститися, забрався вночі до Братуня у садочок, та й обтрусив усі яблуньки із ще зеленими плодами, ще й пообчухрував гілля. А потім накатав на Братуня отакенну "бодягу" й одніс у райком.

Єдине, що в тій "бодязі" відповідало правді, це те, що Братунь залив гегемона водою. Потекла батарея, і під нею на стелі появилася пляма — з дитячу долоньку завбільшки.

Згадую отой фейлетон, згадую й думаю: який же я був закомплексований, коли один лише факт, що поскаржився не будь-хто, а робітник, так магічно подіяв на мене. Вже набагато пізніше, гортаючи в архіві пожовклі підшивки газет, що видавалися на початку двадцятих років, я раз по раз натикався на кримінальну хроніку, де друкувалися звіти про судові процеси над особливо небезпечними злочинцями. "Такий-то,— писалося в звітах,— вирізав до ноги цілу сім'ю, за що й заслуговує смертної кари. Але, зважаючи на те, що це була сім'я куркуля, а підсудний за своїм походженням з бідняків, суд замінив йому розстріл трьома роками ув'язнення умовно". Тобто випустив на волю. Іди, гуляй, придивляйся, кому ще перерізати горлянку,— нічого тобі не загрожує. Бо ти з бідняків, тобто класово чистого походження. А якщо іще й не бідняк, а пролетар, гегемон, тоді взагалі чи й дійде до суду...

Пам'ятаю, як я учнем соромився, що мамуся моя не в колгоспі працює (про завод я не міг навіть мріяти), а в школі. І то не сторожихою навіть, а вчителькою. Завжди відчував себе людиною другого сорту, а "син учительки" лунало для мене, як лайка.

Та повертаюся до фейлетону про Братуня. Доля жорстоко відплатила мені за цей фейлетон: уже в Києві поселився над моєю квартирою теж гегемон, та ще й у квадраті. В горезвісній хрущовці, де кожен звук стоголосою луною котився з верху до низу.

Та ще спогад лишився про той фейлетон — на все життя пекуча зарубка...

II

В шістдесятому я перебрався до Києва.

Серйозно захворів мій син. Лікарі порадили змінити клімат, інакше дитина може загинути. Я зопалу написав розпачливого листа Новиченкові, який нещодавно редагував мою повість. Леонід Миколайович за деякий час відповів, що він показав мого листа Бажанові, на той час голові Спілки письменників України. Бажан сказав, що не зможе посприяти моєму переїздові до Києва: у Спілці й без мене отакенна черга безквартирних письменників. Дізнаються, що дали позачергово квартиру якомусь некиянинові,— з'їдять.

І мені не лишалося нічого іншого, як написати до Києва ще одного листа. Тепер уже на видавництво "Радянський письменник", Дяченкові.

З Олександром Сергійовичем Дяченком, або просто Сашком, я подружився, коли ще видавався мій роман перший — "Його сім'я". Після першої ж зустрічі я вже не міг уявити білий світ без цього чоловіка, один лише спогад про нього зігрівав мою душу. Я не раз телефонував до Києва, щоб лише почути його життєрадісне:

— Здоров, собацюро!

В його устах "пес" або "собацюра" було найвищою ознакою дружби, безкорисливої й відданої. "Пам'ятаю, як він тішився, коли я йому подарував сигнальний екземпляр "Сина капітана" з отаким написом: "Київському псові од пса Львівського, ніжно обнюхуючи".

Двічі фронтовик (фінська війна в сороковому, а згодом і друга світова), він закінчував університет по війні, там і очолив напівлегальний гурток "Віз" (випити і закутити), членами якого були отакі ж фронтовики, як і він, що пройшли крізь вогонь, воду ще й мідні труби. Якось вони пішли відзначати вдало складені екзамени до ресторану "Театральний", що стояв на розі тодішньої вулиці Леніна та Володимире ької. Добряче випили та закусили, вийшли звідти далеко за північ, наткнулися на трубу, що її залишили каналізатори, та й заперечалися: може пролізти крізь неї людина чи не може. Одні твердили — ні, інші — що не застряне. Щоб доказати свою правоту, Сашко роздягнувся до трусів, щоб не забруднити єдиний костюм і не погубити ордени й медалі, та й поліз у трубу. І чи то труба сама зрушила з місця, чи хлопці-чорти її підштовхнули, тільки вона взяла та й покотилася з нещасним Сашком вниз по вулиці Леніна, що западала в бік Хрещатика, та й налетіла з усього маху на будку, в якій дрімав постовий міліціонер. Тріскіт, брязкіт, скло так і бризнуло. Міліціонер, зі сну подумавши, що напали бандити, вискочив з пістолетом в руці, а з труби прямо на нього виповзає чорт не чорт, а якась химерна залізняка, суціль покрита іржею.

"Віз" проіснував, доки вони й навчалися в університеті.

Блискуче закінчивши університет, Сашко потім вступив до аспірантури, вже аспірантом одружився на гарненькій однокурсниці Зіні і до самої смерті називав її лише Нулькою (скорочено — від Зінулька): Нулька була його ангелом-хранителем впродовж усього життя. З аспірантури його забрали в цека — інструктором відділу культури, але там пропрацював він недовго: така демократична натура не могла довго втриматися в стінах регламентованої цієї установи, де навіть волосина на голові, не прилизана старанно, викликала зауваження. Тож Сашка недовзі звідти й виперли, пересадивши на видавництво "Радянський письменник". Це теж було непорушною традицією: якщо вже ти попав у номенклатуру, то невідомо який злочин треба скоїти, щоб випасти з тієї обойми.

Отож Сашкові й написав я листа і десь за тиждень одержав у відповідь уже не листа, а телеграму: "Приїжджай".

Так я став редактором у відділі прози видавництва "Радянський письменник". Видавництво на паях з якоюсь організацією споруджувало саме п'ятиповерховий

будинок: одне крило для працівників видавництва, друге — для робітників тієї установи. Це була типова "хрущовка", як охрестили ці будинки, що росли, як гриби під дощем, з прохідними кімнатками, з мініатюрною кухонькою, сумісним санвузлом і з такими балкончиками, що однією ногою тільки й ступити, та ще й без ліфтів. Але люди, які роками стояли в чергах на житло, які тулилися по кілька сімей в тісних комуналках, а то і в підвалах, люди, які давно уже втратили всяку надію на поліпшення життєвих умов, були раді й цьому.

Наша "хрущовка" зводилася на незабудованому в той час бульварі Лесі Українки, туди ж мало переїхати і видавництво, а поки що майбутні його мешканці, з найнетерплячіших, бігали майже щодня подивитись, як він росте. Повів мене і Сашко в перший же день по приїзді до Києва:

— Отут ти житимеш,— та й показав на уже зведений четвертий поверх.

Здерлися по забруднених сходах, зайшли до квартири, в якій поки що не було ні дверей, ані вікон, тільки поштукатурені стіни, і я ще не знав, що цю кишенькову квартиру мав зайняти Сашко із сім'єю, бо жили теж в комуналці, щоправда, займали там аж дві великі кімнати, але на дві сім'ї — одна кухня, ванна й туалет, куди щоранку треба ставати в чергу,— тож Зіна й Сашко, в яких було дві дочки, вже схилилися до думки зайняти цю квартиру, але тут отримали мого розпачливого листа і по роздумах вирішили: "Оддамо собацюрі".

Після львівського котеджу мені трохи засвербіло в носі, але дарованому коневі в зуби не дивляться, і я того ж дня накатав своїм домашнім листа, що й квартира хороша, і район майже в центрі.

Та й додому за якийсь час повернувшись, твердив, що квартира непогана, три кімнати, чого ж іще треба, а коли дружина спитала, що будемо робити із меблями, перевозити чи краще продати, щоб у Києві купити нові, я відповів, як слід не подумавши, що в Києві меблі не так легко дістати, тож треба забирати з собою ці. В тім числі "кавалерку", уже у Львові й придбану, яка і там майже півкімнати займала. І коли приперли ті меблі до Києва, то дружина мало не плакала: походила по меблевих магазинах, куди я не догадався заглянути, а вони були забиті імпортними: і польськими, і німецькими, і югославськими.

Дісталось ж мені на горіхи! Особливо коли ніяк не могли оту "кавалерку" втаскати до квартири.

— Залишимо її у дворі, ти в ній і житимеш,— казала дружина.

А мамуся додавала од себе:

— Знала, кому повірити! Забула, як він крам на пальто купував?

Був такий гріх. Купив зопалу, не порадившись з жінкою, відріз шинельного сукна на пальто та й поніс пофарбувати в синій колір в хімчистку. Там чи то не було підходящої фарби, чи не вміли, тільки видали мені ту сукнину такого дикого кольору, що всі собаки гавкали б, якби пошив з нього пальто. Яскраво-фіолетове, ще й у плямах.

Та до переїзду в Київ ще далеко. Поки що ж я працюю у видавництві, розчищаючи "авгієві конюшні": бездарні рукописи, що нагромаджувалися протягом багатьох років.

Графо-манського племені не зменшувалося, кожна більш-менш грамотна людина вважала, що вона може втяти вірша не гіршого, аніж "ваш Тичина", або й ошчасливити людство товстелезним романом,— в народі побутувала думка, що письменницький хліб найлегший і його прагнули скуштувати, кому тільки не лінь. З дня в день я читав оті рукописи, часом абсолютно безграмотні... Господи, а хіба серед письменників, іноді досить відомих, не траплялося таких, що не могли б скласти екзамена з тієї мови, якою пишуть? "А тоді навіщо редактори та коректори?" — думав кожен з отаких "грамотіїв". І нещасні редактори часто-густо од руки переписували черговий роман чи повістину, бо спробуй не видати: замучать дзвінками у всі вищі інстанції, включно аж до цека.

Кожен рукопис я мусив не тільки прочитати уважно (чманів так, що голова під вечір йшла обертом), а й дати обгрунтовану відповідь. Переконати графомана, що він графоман, та й ще при цьому щоб не образити. А спробуйте переконати графомана!

Пригадую, як серед тих рукописів потрапив мені до рук товстелезний, на сімсот сторінок роман, написаний глибоко нещасною людиною, з дитячих років прикутою до ліжка. Начитавшись про Миколу Островського, автора уславленого на той час роману "Як гартувалася сталь", він і собі вирішив стати подібним письменником (адже Микола Островський теж був прикутий до ліжка!) і написав історичний роман про війну тисяча вісімсот дванадцятого року — річ абсолютно бездарну, написану людиною, яка жодної уяви не мала про те, що описує. Мені жалко було цієї людини, я надіслав якомога делікатніший редакційний висновок, а невдовзі Дячен-кові подзвонили з цека і сказали, що від цього автора надійшла скарга. Та якби тільки скарга! А ще й копія листа відомого письменника, в якому письменник, пожалівши прикуту до ліжка людину, похвалив отой рукопис. Порівняв його з відомим романом Толстого.

— Розберіться і видайте!

Попомучилися ми із тим рукописом, буквально його переписуючи. Не могли, звісно, вдихнути в нього життя, тішилися лише думкою, що це не перший твір і не останній, який поповнить сіру масу книжок, що їх продукують радянські видавництва щороку. Роман був виданий, і невдовзі автора його прийняли до Спілки письменників.

До Спілки письменників прийняли якось і злодія. Рецидивіста, що "зсучився".

Я був уже тоді головним редактором видавництва, й одного разу до мене завалився злодійкуватого виду чолов'яга та й поклав на стіл папку з отакими словами:

— Там вам лист од Максима Тадейовича!

— Од Рильського?

— Од Максима Тадейовича! — з притиском.

У папці поверх рукопису і справді був лист од Максима Тадейовича. Уславлений поет просив чуйно поставитися до автора спогадів, людини дуже складної долі, допомогти йому видати книжку.

Того ж вечора вже вдома я прочитав рукопис: сповідь злодія, який більшу частину свого життя провів по в'язницях і таборах. Рукопис був абсолютно непридатний до друку, але ж за нього мовив слово сам Рильський, і в мене забракувало духу відмовити авторові. Умовив Ростислава Самбука зробити літературний запис, за якийсь час

спогади побачили світ, а невдовзі їхній автор подав заяву до Спілки письменників. Коли ж у Спілці йому сказали, що однієї книжки замало, треба почекати другої, відрубав:

— Де ви дінетесь — приймете! Я вас усіх через хрен кидати буду!

І таки кинув. Уже пізніше, на президії, розглядалася його заява разом з рекомендаціями відомих письменників і серед них самого міністра НКВС СРСР. Рекомендація та найбільше на членів президії і вплинула, злодія прийняли більшістю голосів, а я вертався додому і, регочучи подумки, уявляв собі таку неймовірну картину: Тургенев, Толстой, Достоевський та інші уславлені класики приймають до Спілки письменників злодія за рекомендацією начальника Третього відділу головного жандарма Росії графа Бенкендорфа...

Та Господь із ним, із тим злодієм. Хіба що іще отакий спогад про нього. Якось він, дивлячись мені віддано в очі, сказав: "Анатолій Андрійович, ви тільки скажіть, хто ваш ворог? Ми його завтра замочимо". (Тобто — заріжемо)... Скількох передових ланкових та доярок, партизанських генералів та воєначальників, які й ручку брали до рук хіба що тоді, коли у відомості по зарплаті розписувалися (спогади за них писали літературні раби)... скільки їх, отаких, наприймали в свій час до Спілки письменників! Це була своєрідна мода, що її заохочували партійні органи всіх рівнів.

Розчистивши "конюшні авгієві", щоб пошвидше покінчити з ними, часто-густо читав по два, по три рукописи протягом дня... Брав із собою і в готель, в якому мешкав, та й сидів над ними далеко за північ... Тож розчистивши "конюшні авгієві", я нарешті взявся за редагування.

І треба ж було такому статися, що за першу відредаговану книжку я одержав догану.

Щоправда, це була не перша догана, яку я заробив, працюючи у видавництві. Першу одержав у Львові, і то не від будь-кого, а від самого міністра культури союзного: видав, не погодивши, масовим тиражем книжку. Кінчався рік, у видавництві лишалося двадцять тонн паперу і ніяк не можна було допустити, щоб цей лишок перейшов у наступний рік: наші плануючі органи обов'язково зрізали б заплановану кількість паперу на оті двадцять тонн. Тож довелося видавати поспіхом підібрану книжку без жодних погоджень, бо коли б звернулися до відповідних інстанцій за дозволом, то на це пішло б не менше півроку. Отак і була видана позапланова книжка, за яку я одержав "височайшу" догану. З нею й переїхав до Києва, і досі вона висить на мені, бо давно вже немає і всесоюзного того міністерства та, слава Богу, й непорушного, як тоді здавалось, Союзу.

Перша книжка, яку мені довелося редагувати в "Радянському письменникові", була невеличка за обсягом збірка нарисів та оповідань Антоненка-Давидовича, подана ним до видавництва, як писалося сором'язливо у всіх довідниках: "після тривалої перерви". Навіть сам автор автобіографії, поданої до вибраних творів, що побачили світ набагато пізніше у видавництві "Дніпро", вдається до езопової мови: "2 січня 1935 року надовго обірвалася моя літературна робота. З незалежних від мене причин я опинився у таких обставинах, коли про літературу годі було й думати". Але за кілька абзаців, де

автор так і не насмілювався сказати, які ж це "незалежні причини" нагло обірвали його творчість, у нього мимохіть проривається: "Не раз мені здавалося, що з літературою я покінчив назавжди. Я занадто стомлювався фізично й морально, щоб мати змогу перевтілюватися в персонажів ще не написаних творів, а згадувати свої колись написані книжки було недоцільно й боляче". Більше двадцяти літ тривали оті "незалежні обставини", коли вже відомий письменник, один із фундаторів молодшої української літератури, що розквітла в короткі роки відродження, тримав замість пера кайло чи заступ з пекучим тавром "ворога народу". Та вже і в п'ятдесят сьомому році, коли він повернувся до Києва, продовжувала тривати ота "вимушена перерва": колишні знайомі сахалися од нього, двері редакцій були для нього зачинені, аж поки Юрій Мушкетик, який очолював журнал "Дніпро", узяв Бориса Дмитровича літературним редактором: на посаді редактора його не затвердив би ніхто. Отак і жив він на нужденну зарплату, правлячи чужі рукописи, аж поки в закордонних газетах стали писати про нього, і тоді в цека, щоб втерти носа проклятим націоналістам, які ніяк не можуть забути про Україну, вирішили послати Антоненка-Давидовича у творче відрядження з завданням оспівати розквіт радянської України в "нерушімому союзе".

Наслідком цього відрядження була книжечка нарисів, що лягла на мій стіл.

Нагостривши, як то кажуть, перо, я взявся до редагування. Але редагувати було нічого: навіть у Ірини Вільде не було такого витонченого, такого виваженого до останньої титли письма. А мова! А слова, які мені вперше стрічалися і які я вже для себе виписував. Не виправивши жодної літери, я підписав його рукопис до набору і зателефонував авторові.

Мені відповів дівочий голосок:

— Бориса Дмитровича?.. Зараз передам йому слухавку.

— Я вас слухаю,— почулося ввічливе.

— Борисе Дмитровичу,— я чомусь хвилювався.— Я щойно закінчив читати ваш рукопис.— У мене не повернувся язик сказати "редагувати".— Підписав до набору...

— Дякую. Красно вам дякую, Анатолію Андрійовичу.— Звідкіля він знав моє ім'я та по батькові? Певно, цікавився, хто його редактор, а отже, на противагу багатьом авторам, які звикли брати за горло редактора, жодного разу мені не зателефонував, не поцікавився, як ідуть справи. Чомусь спали на думку дзвінки львівської авторки, яка по кілька разів на день цікавилася, як ідуть справи з редагуванням її твору, а коли я повернув доробляти її рукопис, вона за якийсь тиждень зателефонувала: "Анатолію Андрійовичу, у мене помер чоловік. То що мені робити: ховати чоловіка чи переробляти повість?" — "Ховайте разом з повістю!" — ледь не вирвалось у мене.— Дуже радий з вами познайомитись,— продовжував Борис Дмитрович.— Коли до вас можна зайти?

— Та коли зможете, Борисе Дмитровичу!

— Тоді я до вас вирушаю. Не заперечуватимете, як я за півгодини у вас буду?

— Буду на місці. Чекаю.

Сидів і пробував уявити, який він собою. Чомусь здавалося, що мав бути схожий на Коцюбинського або Чехова: іншим не міг його уявити.

Він і справді виявився схожий на обох цих письменників. Схожий не зовні, а якоюсь внутрішньою інтелігентністю, не побоююсь навіть сказати — вишуканим аристократизмом. Такими, тільки такими могли бути інтелігенти минулого, виховані на найвищих зразках світової культури.

Про що ми тоді говорили, точно не пам'ятаю. Здається, про його збірку, що пішла на виробництво, а ще він цікавився, над чим я працюю, які мої творчі плани,— оця його щира увага до кожного була однією з рис, притаманних Борису Дмитровичу. Він не замикався на собі, як це властиво багатьом живим "класикам", для нього, здавалося, творчість співрозмовника була набагато цікавішою од власної.

Прощаючись, він сказав:

— Будете проходити мимо — завітайте. І пожартував: — Побачите, як живе політкаторжанин.

Я скористався цим запрошенням, коли появилися сигнальні примірники його збірки. Взяв один екземпляр, хоча це й було заборонено, поки не появиться штамп цензури на дозвіл "у світ", упаси Боже навіть показувати авторові. Та мені так хотілося потішити Бориса Дмитровича, що я взяв один примірничок, який ще пахнув друкарською фарбою, та й поніс його авторові.

Борис Дмитрович мешкав у будинкові для письменників, що був зведений задовго до війни: він, дружина і двоє дітей. Двокімнатна невеличка квартирка з коридорчиками-мишо-ловками, а кухонька затісна й для одного. Не кухонька навіть — якийсь закапелок, де ледь вміщалася газова плита, столик і пара стільців.

— Виплід фантазії Івана Ле,— сказав Борис Дмитрович, усміхаючись. І пояснив, що коли проектувався цей будинок, то Іван Ле наполягав, щоб кухонь взагалі не було. Житимемо ж, бачте, при комунізмі, харчуватимемося в їдальнях, то навіщо нам пережитки минулого? Ледь удалося відстояти туалети та ванни.

— І Ле зараз у такій квартирі живе?

— Трохи пожив. Потім перебрався з комунізму в капіталізм. В нормальну квартиру... "І з Ле зле, і без Ле зле",—

4*

99

процитував Борис Дмитрович чиюсь епіграму.— Та годі про це. Прошу сюди, до моєї печери!

В "печері" так чисто, так прибрано, що я мимоволі подивився на свої черевики. Просиділи за коньячком до пізнього вечора. І то був один з найцікавіших в моєму житті вечорів: в Бориса Дмитровича був рідкісний дар оповідача.

Од нього тоді, пам'ятаю, я вперше почув повний текст "Ще не вмерла..." — сучасного державного гімну, який у той час був під суворою заборонаю. Він не тільки продекламував всього вірша до кінця, але й наспівав мелодію.

— А ви знаєте, що цей вірш нещодавно надрукований?

— Де?... Та цього не може бути!

— От і не може! — Він молодю зводиться, йде до шафи, дістає якусь книжку,

розкриває на закладці: — Читайте!

Дивлюсь і очам не вірю: "Ще не вмерла Україна". Повний текст. Розкриваю на титулці: "Песни кубанских казаков. Краснодар, 1958 год".

— Отакі дива в нас трапляються,— сміється Борис Дмитрович.

Забув уже, з приводу чого зайшла мова про Трипільську трагедію. Здається, я перед цим бачив фільм чи слухав лекцію.

— І ви повірили казочці про банду Зеленого? — запитав іронічно Борис Дмитрович.

— Але хтось же постріляв отих комсомольців?

— Постріляв!.. Ніхто їх, дороженький Анатолію Андрійовичу, не стріляв. їх селяни Трипілья, у яких врешті урвався терпець, обеззброїли. Пішли на них із вилами й косами. Та й поскидали всіх до одного із кручі. Прямо в Славутич... А потім прийшов цілий полк чонівців, з гарматами та кулеметами, і влаштував криваву баню тим нещасним селянам. Вбивали старих і малих. Отак воно насправді було. Йшли війною на власний народ...

Я слухав його і думав: "Цей чоловік не боїться нічого. Отаке говорити мені, ще мало знайомому!"

Десять через день були чергові збори київських письменників. З доповіддю виступив Леонід Миколайович Новиченко, наголошував на ідейних збоченнях в творчості деяких письменників, особливо його розгнівала теза про право на помилку ("Не помиляється тільки той, хто не працює"), ? коли настав час обговорення, першим виступив Борис Дмитрович. Він брав під захист критикованих, йому кидали репліки, його обривали з президії, а він вів своє, наче й не чув сердитих отих голосів, і врешті так закінчив свій виступ:

— Я добре розумію становище Леоніда Миколайовича: на чийому возі їдеш, того й пісню співай. Зал так і вибухнув реготом...

А ще через день почалися неприємності — для нього й для мене.

Борис Дмитрович до своєї скромної збірочки поставив епіграф — відомі рядки з поезії Івана Франка:

Встане наша славна Україна, Щаслива і вільна, Від Кубані аж до Сяну-річки Одна нероздільна.

Я не знаю, якому занадто пильному йолопові впали в недремне око оці Франкові слова, тільки згодом там ударили на сполох: Антоненко-Давидович, який сидів у таборах за націоналістичну діяльність, знову узявся за старе і вимагає від Росії не більше не менше, як повернути Кубань Україні.

І пішло, і поїхало...

Бідного Дяченка потягнули в цека на розправу, а мені, аз многогрішному, вже на рівні видавництва вліпили сувору догану. І довго по тому у виступах ідеологів різних мастей наші прізвиська наводили як приклад ідейної сліпоти і недалекоглядності.

Книжечка, щоправда, під ніж не пішла, чого можна було сподіватися, повидирали тільки сторінки з епіграфом. Там, угорі, були зацікавлені в тому, щоб книжка вийшла з

друку, більше, ніж сам Борис Дмитрович: показати всьому світові, що Антоненко-Давидович перекувався, став лояльний до радянської влади і рідної комуністичної партії.

А він у цей час працював над романом "За ширмою", що наробив переполоху більшого, аніж ота його книжечка. В образі матері, яка скніла у безсердечного сина за ширмою, зобразив Україну, та на додачу ще й вивів невістку — москвичку, од якої, окрім зневаги, бідолашна мати не зазнала нічого.

Роман був надрукований у журналі "Дніпро" (попотерза-ли ж за нього Мушкетика!), а потім довго лежав у видав-ництві вже нашому, бо цензура не давала дозволу запустити його у виробництво. Хоча по ньому, викручуючи авторові руки, потовклися добряче і рецензенти, й редактор, і та ж недремна цензура. Уже підписаний до набору рукопис носили навіть у цека, звідки за якийсь час і повернули, всіяний запитальними та окличними знаками. Спробуй догадатися, що мали на увазі в тих двох відділах, де читали та перечитували цей роман, але видавництво мусило обов'язково від-реагувати на кожний той знак.

І появилися, руйнуючи художню тканину твору, такі ось абзаци та речення:

"Радянська епоха відкрила нову, блискучу еру в медицині. І медицина на шостій частині нашої планети вступила в свій золотий вік... Наша найкраща в світі апаратура, вся система радянської охорони здоров'я — хіба це не свідчить, що й цього ворога людини (рак) буде остаточно викрито, переможено й знищено... Скрізь перемагає радянська людина, переможе вона, без сумніву, й тут".

Отаких вставок було внесено в роман чималенько.

А скільки абзців, та й цілих розділів, було перероблено або викреслено!

А невістка стала вже не росіянкою (упаси Боже кинути хоч найменшу тінь на представницю великого радянського народу!), а наша ж таки українка, родом із Кобеляк Полтавської області.

Не раз і не двічі довелося Борисові Дмитровичу, за його ж таки висловом, кидати кістку псам, доки його роман-велико-мученик пішов нарешті в люди. Точнішого вислову, аніж "пішов у люди", я не міг підібрати. Не було, по-моєму, на Україні людини, яка б не прочитала цього твору, буквально крізь серце пропущеного.

Парадокс того часу: чим лютіше на всіх рівнях громили за ідейні помилки той чи інший твір, тим більше зростала його популярність. Роман Антоненка-Давидовича "За ширмою" зник блискавично з усіх книжкових магазинів, а потім продавався на чорному ринкові вдсятеро дорожче од його номінальної вартості. Йому не судилося "заснути в запиленому томі, в цій незакопаній страшній труні" — за висловом Дмитра Павличка...

Одразу ж після книжечки нарисів Антоненка-Давидовича, мабуть, щоб покарати за той епіграф пропущений, мені підсунули редагувати товстелезну, на вісімсот сторінок, бам-белу: про героїчну боротьбу партизанів у минулу війну. Написав її ветеран Спілки письменників, автор численних п'єсок і п'єс, що ставилися переважно на периферії, та й то здебільшого драмгуртківцями, тож тих заробітків для нього було замало і він вирішив на старості літ узятись за прозу. Ще за молодих літ він легко пристосувався до

системи, для якої талант був річчю необов'язковою, навіть шкідливою, і "стругав" свої п'єски на одну й ту ж соцреалістичну колодку, як чоботар у взуттєвій майстерні.

Не називаю його прізвища, бо він був людиною веселою й доброю і знав справжню ціну всім своїм творам. Коли я, доживавши цей його опус, сказав йому якомога делікатніше, що доведеться дещо підправити, він замалим не кинувся мене обіймати:

— Та Анатолію Андрійовичу, та дороженький! Та правте, не жалійте! Я вам буду лише вдячний.

— Ви в якому з'єднанні партизанили? — ще поцікавився я: в романі були такі карколомні картини партизанського побуту, що хоч стій, хоч падай. На кшталт "Зенітки" Остапа Вишні, де озброєний вилами дід перемагає фашистів. Так то ж гумореска, а тут — на повнім серйозі.

— Партизанити? А навіщо?.. Та й не міг я партизанити: мене, як письменника, викинули в глибокий тил. Аж на Урал.

Він так і сказав: "викинули", наче був радистом-розвідни-ком і його скинули на парашуті в глибокім тилу ворога.

Важко зітхнувши, я засів редагувати той опус.

Перший десяток сторінок правив обережно та оглядаючись. Все ж не будь-хто, а ветеран, який став членом Спілки письменників, коли я тільки починав під стіл пішки ходити. Тож намагався, де тільки можна, лишати авторський текст. Зустрівся з автором, дав йому передрук:

— Довелося дещо поправити...

Він мигцем глянув на помережані мною сторінки, розвів для обіймів руки.

— Та Анатолію Андрійовичу, та дороженький мій! Та правте як вам на душу ляже! На те ж ви і редактор, щоб правити. Я повністю на вас покладаюся.

І я, знахабнівши, став по-справжньому правити. Перекреслював люто речення, абзаци, а то й цілі сторінки, вже од себе вписував цілі епізоди, не лишав у романі місця живого. Працював цілими днями як проклятий, за звичкою схоплюючись о четвертій, о п'ятій, а він регулярно забирав переписане мною та односив друкарці.

Я й досі не знаю, чи читав він мною виправлене. Приносив після друкарки, не проставивши жодної пропущеної крапки чи коми, бо для чого ж тоді у видавництві й коректор?

Врешті-решт підписав до набору, у цензурі не почув жодного зауваження ("Усі б так писали", — сказав схвально цензор), роман невдовзі був виданий і безслідно зник у книжковому морі, як і сотні інших отаких безликих книжок.

Ба ні, не безслідно! Невдовзі в "Літературній газеті" появилася схвальна рецензія, підписана одним із відомих критиків. Переповідали, що автор розіслав свій щойно спечений опус усім критикам з дарчими написами, в усі обласні та республіканські газети, що в нього удома зберігалася картотека на все спілчанське начальство, директорів видавництв, головних редакторів та завідуючих відділами прози, де була вписана домашня адреса і дата народження: він не пропускав жодної дати. Надсилав вітальні листівки на всі революційні свята, на Новий рік та День Радянської армії, а

якщо хто одержував орден чи державну премію, то першою стукала в двері вітальна листівка цього сивоголового метра.

Він всеньке життя так безжурно й прожив, називаючи себе "урождьонним оптимістом", і для оптимізму того були всі підстави: із ста двадцяти повістей, романів та збірок оповідань і поезій, що їх щороку видавало лише наше видавництво, якийсь десяток, а то навіть і менше, мав ознаку таланту. Решта ж — суцільна сірятина, закроена на одну й ту ж соцреалістичну колодку, і непосвяченому лишалося тільки дивуватися, що й вона знаходить свого читача. Що, видана солідними тиражами (щонайменше п'ятнадцять тисяч примірників), не осідає в книжкових магазинах, а зника, як у чорну діру.

А секрет розкривавсь дуже просто. В одній лише нашій республіці функціонували десятки тисяч бібліотек і кожна бібліотека поповнювалася новими книжками. Приходить бібліотекар на книжкову базу із списком бажаної літератури: там і класика, і сучасні популярні письменники, а йому на кожную таку бажану книжку — десяток сірятини. Хочеш — не хочеш, купуй. Її осідають ті цеглини, ніким не прочитані, в запасниках, вкриваються пилом та павутинням, а потім потихеньку їх списують і здають в макулатуру. Автори цих книжок живуть і горя не знають, нерідко навіть ходять у класиках живих, особливо, коли доскочать якоїсь керівної посади. Муки слова їм невідомі, а оплата — ті ж триста карбованців за аркуш, що талантові, що графоманові.

Принагідно пригадую, як писав закриту рецензію на черговий пригодницький роман Кашина. Роман той, абсолютно позбавлений літературної вартості, запланований був для перевидання у видавництві "Дніпро", та ще й кількома масовими тиражами. У розмові з Кашиним я йому рекомендував повикидати особливо незугарні місця.

— Ти що? — обурився він. — Та це ж майже тища карбованців! — І дивився на мене так, наче я оту тисячу щойно спробував висмикнути у нього з кишені.

Пам'ятаю й іншого автора, який похвалявся, що за день може написати на шістсот карбованців. Тобто два аркуші, п'ятдесят друкованих на машинці сторінок.

— В тебе що, під рукою рахівниця? — поцікавивсь я в нього.

Він і очі витріщив:

— Рахівниця?.. Навіщо?

— Як навіщо?.. Настрочив сторінку і клацнув на рахівниці... Як у бухгалтерії. Настрочив і клацнув...

Образився. Довго не вітався, проходячи мимо, А відомий літературознавець (не так своїми працями, як посадами) висловився на цю тему ще категоричніше:

— Для мене той, хто не має на ощадній книжці двадцять— тридцять тисяч карбованців, просто не існує як письменник.

Наведені приклади звучать нині, як анекдоти. Але чи не пронизували отакі анекдоти все наше тогочасне життя? Коли місце в літературі визначалося не так вагомистю написаного твору, не читацьким попитом навіть, а насамперед тематикою, її злободенністю. (Пригадаймо хоча б повість нині забутого Рябокляча "Золототисячник"

— відгук на чергове рішення партії. Написана на рівні інформашки в районній газеті, де не те що жодного живого образу, а навіть блідого натяку на художність годі знайти, вона зібрала рясні схвальні відгуки та ще й одержала Сталінську премію)... Та ще й тим визначалося місце того чи іншого твору, як відгукнулося на нього начальство, особливо партійне. Не можу не згадати при цьому розгнівану репліку Скаби, секретаря по ідеології ЦК КПУ:

— Що ви мені тичете в очі Малишком! Малишко, Малишко!.. Треба буде, ми десяток Малишків спечемо!..

"Літературу замкнули на скабу",— жартували в Спілці невесело.

Леонід Миколайович Новиченко в той час по праву вважався критиком номер один. Людина обережна, а іноді аж полохлива, він мав гострий аналітичний розум і хоч і зрідка, та все ж виступав з обґрунтованими статтями проти сірятини. Хоч і змушений був, за висловом Антоненка-Давидовича, співати пісню того, на чиєму возі їхав. (Згадаймо хоча б його розгромні статті на Рильського, Яновського, Сенченка.) Але знайдіть мені хоч одного тогочасного критика, який би був без гріха. Які не заглядали б у партійні святці, пишучи ту чи іншу статтю. Так от, на Леоніда Миколайовича чи то накотило тимчасове затемнення, чи йому вкрай необхідно було проілюструвати свіжим прикладом статтю про літературу на військову тематику, тільки він узяв та й похвалив повістину Павла Оровецького "Серце солдата" — річ настільки бездарну, що навіть у редактора пересихало в ручці чорнило, коли він правив цю повість. Щоб проілюструвати рівень письма Оровецького, досить назвати кілька книжок, які він пік з 1930 року: "Сила прикладу", "Альошина бригада", "Золотий колос", "Комсомольський агрегат", "Семисо-тенниця" і тому подібні. І протягом усього часу жодна його річ не була покритикована: критики боязливо обходили людину, яка під час громадянської служила в органах ВЧК, а до тридцятого року очолювала боедільницю по боротьбі з бандитизмом, тобто розоряла заможних селян. Він так і залишився в душі чекістом, і я пам'ятаю, як уже в сімдесятих, під час спілчанських зборів, бризкав лютою піною на Ліну Костенко, яка виступила на захист шістдесятників, над якими в той час проходили судові процеси. Що він волав, тикаючи осатаніло пальцем у Ліну, важко було розібрати, але я тоді подумав, що дай такому волю і владу, бідній Ліні не минути б аутодафе.

Але повернемося до статті Новиченка. Оровецький був у той час в Ірпені, в Будинку творчості письменників: сиділа непомітно людина в своїй кімнаті, шкрябала черговий опус і раптом — стаття Новиченка!

Другого дня ми не впізнали Павла Оровецького: це була вже зовсім інша людина, яка майже не торкалася землі, по якій ходять всі смертні. "Ви читали про мене? Читали?" — горіло на його високім чолі. Досі він, повторюю, працював у кімнаті, тепер же виволік письмовий стіл на веранду, мимо якої ми проходили, і на виду у всього товариства став творити безсмертні свої сторінки.

От пишу ці рядки та й запитую себе, нинішнього: "А ти? Чи не "вознісся" б отак над землею, коли б тебе похвалив Новиченко?" А їй-Богу "вознісся" б! Стіл, щоправда, на веранду не цупив би, але що ходив би, ніг під собою не чуючи, то це вже точно. Адже

кожна стаття, кожен відгук, схвальний чи негативний, надрукований в газеті, особливо центральній, сприймався як вирок, який визначав твою подальшу долю. Він міг тебе над загалом письменницьким або піднести, або перекреслити все, тобою досі написане. — Десь на початку шістдесятих видавництво "Радянський письменник" за проханням книготоргу взялося перевидати мій роман "Його сім'я". Рідкісним на той час тиражем: сто тисяч примірників. Роман уже був зданий до набору, коли якось рано-вранці, годині о шостій, у двері моєї квартири подзвонив сусід, теж письменник:

— Ти одержав "Литературную газету"?

— Ще не одержав. А що?

— На, прочитай. Тут про тебе написано. На третій сторінці.

Розгорнув і одразу ж наткнувся поглядом на жирно підкреслену фразу: "Мещанский роман А. Димарова". Хотів повернути газету, але мого сусіда наче корова язиком злизала: не пожалів свіжого номера, щоб порадувати колегу по перу! Не полінився схопитись ледь світ. Уявляю, скільки втіхи принесла йому ота фраза.

І буквально того ж дня — дзвінок у видавництво директорів. З цека партії:

— Що ви там затіяли видавати міщанський роман? Зняти негайно!

— Який роман?

— Роман Дімарова. Ви що, московських газет не читаєте?

— Так то ж про "Ідола"! А ми "Його сім'ю" перевидаємо.

— Зніміть все одно. Треба із цим романом як слід розібратися. Візьміть натомість роман Гончара або Стельмаха...

Роман таки був перевиданий, але набагато пізніше. І значно меншим тиражем, ніж просив книготорг...

Міг би згадувати й згадувати про ремісників од пера, творіння яких забирали майже весь редакційний мій час, але годі поки що про них. Хоча, правду сказати, копірсання в графоманському читиві не минулось для мене безслідно. Чманіючи над бездарними повістями й романами, як же я радів кожному зблиску таланту, кожній свіжонаписаній книзі. Коли серед "тисячі тонн словесної руди", за висловом Маяковського, раптом заграє живими гранями прозорий, як джерельна водиця, кришталь. Першою такою книжечкою була повість Олександра Сизоненка "В батьківському краю", — як же легко й приємно було її редагувати! А потім — ще одна несподівана радість: "Перо жар-птиці" Віктора Міняйла. Невідомого досі початкуючого автора з Білої Церкви, проза якого іскрилася таким тонким гумором, що хотілося кожную фразу читати й перечитувати.

— Де ви в біса такий і взяли? — запитав я його, коли він вперше появився у видавництві. Отакий собі сільський дядечко, по-сільському і вбраний (здається, навіть у юхтових чоботях) — од нього так і війнуло безмежним полем, з краю в край залитим пшеницею, той пшеничний поблиск був і в його очах, і акуратних, по-парубоцькому закручених вусиках, в такі вусики тільки всміхатись лукаво, пишучи оті іскрометні рядки.

Геодезист-розвідувач, завідуючий торфорозробкою, інженер-землевпорядник,

економіст автобази і на тобі — "Перо жар-птиці"! Рідкісний в літературі гумористичний таланти.

З легким серцем підписав я до набору цей рукопис, пообіцявши щасливому авторові, що за два-три місяці він триматиме в руках сигнальний примірник. Не мав жодного сумніву, що так воно й буде, адже один з тогочасних секретарів цека партії проголосив у своїй доповіді, що "нам нужны Щедрины и гоголи", так ось вам і Щедрін, і Гоголь в одній особі! Наївний, я не звернув особливої уваги на в'їдливий віршик, опублікований в тогочасному "Крокодилі", автор якого твердив, що нам таки потрібні щедріни й гоголі, "но такіє гоголі, чтобы нас не трогали". А пильна цензура, яка завжди знала, що і до чого, одразу ж унюхала в повістинах Міняйла крамолу ("З кого автор сміється? З радянської людини сміється?") та й заходила безжально общипувати пір'я, чи то пак перо тричі нещасної птиці.

— Пошлю в цека! — гарячкував Міняйло, до живого допечений безглуздими зауваженнями цензора.

— Оцього якраз і не треба робити,— застеріг я його.— Там будуть відфутболювати рукопис один одному, доки й ваші вуса посивіють. Хочеш похоронити якусь справу — звернися в цека.

Книжка, добряче обрубана (здається, довелося похапцем вводити кількох позитивних героїв — своєрідну кістку собакам) , врешті-решт побачила світ, а Міняйло клявся й божився, що хай йому пальці рубають — більше не матиме з гумором справи.

Та минуло два роки, і на стіл видавництва лягла нова збірка гумористичних повістей та оповідань під загальною назвою "Блакитна мрія".

— Це вже невиліковне,— махнув безнадійно рукою Міняйло, коли я нагадав йому про клятву не мати більше справи з гумором.

Ми з ним швидко здружилися. Листувалися, передзвоню-валися, стрічалися, коли він наїжджав до Києва. Навіть коли я вже не працював у видавництві, він надсилав мені свої рукописи для ознайомлення. Там, у Білій Церкві, він почував себе особливо самотньо, оте усамітнення болісно ранило його душу й серце. Тим більше, що літературна критика довгий час не помічала його творів, його ім'я, не появлялося навіть на сторінках "Літературної газети", а тим більше — в звітних доповідях спілчанського начальства, загублене в сакраментальному "та інші".

А він з кожним роком писав усе вагомніше й вагомніше. "Людське ім'я", "Посланець до живих", "Кров мого сина" і, нарешті, вже на початку сімдесятих, "Зорі й оселедці" — книга, подібної до якої ще не було в нашій літературі. Буквально проковтнувши її, я не витримав і поніс рукопис Павлові Загребельному:

— Прочитай! Подібного ти ще не читав.

І тут сталося те, чого я досі ніяк не можу збагнути. За гребельний, щирий поцінувач кожної талановитої книжки, який грудьми ставав на захист авторів, що мали Божу іскру, повернув мені рукопис із словами, що твір йому не сподобався.

Та це ще не біда, не сподобався, то й не сподобався, на всі смаки важко догодити, адже і Толстой не визнавав Шекспіра як драматурга, але ж Павло на той час був

секретарем Спілки письменників та ще й головою комітету по Шевченківських преміях і до його голосу пильно прислухалася наша флюгерна критика, яка завжди дивилася "в корінь", тож і продовжувала оминати своєю увагою творчість Міняйла.

Якось під час розмови з молодим на той час і до біса талановитим Григорієм Штоном, який не тільки зовні, а й своїм вибуховим характером нагадував Григора Тютюнника, я поцікавився:

— Ви читали Міняйла? Письменника з Білої Церкви?

— Чув, але не читав.

— А ви візьміть, почитайте!

— А він що, чогось вартий? — так запитати міг тільки Штонь.

— Думаю, що вартий.

За деякий час дзвінок од Штоня:

— Слухайте, та це ж до біса цікавий письменник!

— Отож. А ви в своєму Інституті літератури гав ловите. Так Віктор Міняйло знайшов свого популяризатора й критика...

Та це сталося набагато пізніше, а поки що я живу в готелі "Україна", що на бульварі Тараса Шевченка (будинок, в якому маю одержати квартиру, ще зводиться), та раз на місяць їжджу до Львова — провідувати своїх. Син мій, блідий та худенький, ходить до школи, дружина ж ніяк не дочекається, коли ми нарешті вивеземо його зі Львова, бо йому дуже шкодить надмірна львівська вологість. Вона, захистивши кандидатську, продовжує героїчно штурмувати науку, на обличчі мамусиному появляється щоразу більше зморщечок. Сім'ї нашої добавилось: демобілізувавшись з армії, приїхав з дружиною й сином брат мій — Сергій. Спробував навчатися в політехнічному інституті, але зрізався на історії партії ("Нехай її коні учать, у них голови великі") та й, махнувши на науку рукою, влаштувався на автобусний завод: руки мав золоті, ще й неабиякий хист винахідника. Одразу ж винайшов автомат, який штампував деталі, що над ними трудився добрий десяток робітників, але начальник цеху ублагав його забути про цей винахід, не позбавляти робітників можливості заробити зайву копійку. Згодом його перевели в конструкторське бюро і не один інженер на його винаходах захистив дисертацію, а моя дружина не раз дорікала йому, що не здобуває вищу освіту, а він одмаху-вався безтурботно:

— Нехай захищаються — мені не жалко. Головне — прилад працює як часики!

Йому дали повну волю: жодного завдання, жодного плану і, не прикутий восьмигодинним ланцюгом до верстата, він день і ніч креслив та вимальовував, морочачи голову над новим винаходом.

Любив розповідати кумедні випадки, що частенько траплялися на заводі:

— Ось послухай, який цирк був сьогодні... Один з таких "цирків" мені врізався в пам'ять.

Маляр, який працював на заводі, попросив знайомого, що їхав у Польщу, привезти пробки до пугача — подарунок малолітньому синові. Той і привіз цілу пачку гримучої суміші, якою запросто можна було висадити двері. Засунувши ту пачку в задню

кишеню штанів, маляр перехилився над бочкою — розмішувати фарбу. А в цей час чорти піднесли його кума:

— Здоров, куме!

Та й лусь ногою по віддутій кишені.

Шарахнуло так, що всі аж попригиналися. Маляр пірнув головою у фарбу (тільки пошматована штанина витикалася з бочки), а кума знайшли аж у підвалі: забився в куток, притримуючи одірвану підосшву...

В армії брат служив під Новосибірськом у льотній школі і там весь час щось винаходив: не міг дивитися навіть на простий гвіздок, щоб не спробувати його вдосконалити. Його невдовзі рекомендували на навчання у Московську віськово-інжснерну академію, він уже готувався їхати складати екзамени, але, на свою біду, посварився з дружиною, і вона згарячу накатала скаргу — листа командуванню. В той час це було наче пошесть: не вгодив чимось чоловік жінці — одразу ж заяву в партком або в профспілку. Або й лист у газету. Виверталася брудна білизна на весь всесоюзний загаль, та й як було не вивертати, коли і в кінофільмах, і в п'єсах передові радянські жінки вирішували свої сімейні справи тільки в трудових колективах, тільки в парткомах-профкомах.

Лист той подіяв одразу: брата навіть не допустили до екзаменів.

— Як ти можеш з нею після цього й жити? — запитав я в нього.

— Жалко дитини.

Брат дуже любив свого малолітнього сина, якого назвав на мою честь Анатолієм. А в мене серце щеміло за нього: отак поламати майбутнє!..

Того разу я приїхав не тільки провідати сім'ю, а й з дорученням директора видавництва Дяченка підібрати кілька рукописів місцевих авторів до майбутнього редакційного плану. "Радянський письменник" мав статус республіканського видавництва, тож повинен був обслуговувати письменників усієї України, а не лише київських літераторів. Директивні органи пильно за цим стежили, вимагаючи, щоб на карті книговидання були представлені всі області. "А чого з Волині жодної книги немає?" — "Не написали". — "А ви що, не могли організувати?" І спробуй довести такому чиновникові, що художній твір не можна ні організувати, ні замовити. Тим більше, що і серед письменницької братії немало було таких, які пекли на замовлення не лише нариси, а й романи та повісті, п'єси й сценарії. Пекли і навіть гордилися цим: "Ми пишемо по завданню партії, за покликом серця". І бідолашний Дяченко не раз повертався з цека з незатвердженим планом та категоричною вимогою розбавити київських письменників авторами з периферії.

У нас у видавництві всі редактори аж до заввідділами його називали не Олександром Сергійовичем, а просто Сашком. Більшого демократа, більш сердечної людини мені ще стрічать не доводилось. Недаремно ж видавництво "Радянський письменник" називали Запорозькою Січчю. Він не те що ніколи не лаявся, не міг навіть по-справжньому сердитись. Але оця його м'якотілість дивовижно поєднувалася з чисто "хохляць-кою" впертістю (гени запорозького роду), і коли він щось надумувався, то не

відступав ні на йоту. Його і з цека "пішли" за цю рису характеру. Щось доповідав на секретаріаті, начальству не сподобався висновок, і пролунало грізно запитання:

— Чия це думка?

І замість того, щоб відбутися класично-партійною фразою: "С така думка", Сашко рубонув:

— Моя.

— Ні, ви тільки подумайте, він насмілювся мати власну думку! — обурювалися працівники безликої цієї установи.

І послали Сашка керувати видавництвом письменників. Державного видавництва йому не довірили: "Він насмілюється мати власну думку!"

Тож я поїхав того разу до Львова з завданням привезти кілька рукописів місцевих письменників.

Насамперед навідався в журнал "Жовтень", головним редактором якого був Юрій Мельничук,— куди ж, як не в журнал, стікаються найцікавіші твори? Там в один голос порекомендували новий твір головного редактора — памфлети "Коли кров холоне в жилах". Спрямованих своїм вістрям проти буржуазних націоналістів.

— Ну, гаразд, а що є цікавого з прози? Я чув, що Тютюнник подав вам новий роман.

— Чемодан макулатури припер,— під схвальний регіт заявив відповідальний секретар Інгульський.— Не знаємо, як від нього й спекатись.

Так ні з чим я й пішов із журналу.

А згодом, уже в Києві, я одержав коротенького листа. З Кам'янки Бузької.

"Напиши, коли ти будеш у Львові. Мені обов'язково треба з тобою зустрітись. Питання моєї подальшої літературної долі",— писав Григорій Тютюнник. У мене серце стислось од болю, коли я прочитав коротенького того листа. Григорій стояв переді мною, наче живий. Смоляна (тютюнниківська) чуприна накрила високе чоло, припухле обличчя, важкий віддих людини, що носить великий осколок під самісіньким серцем. Здавалось весь час, що йому й говорити важко: кожную фразу вимовляв спроквола, якимось аж знехотя. І набухлі пальці ревматика. Коли користувався телефоном, то крутив диск олівцем: пальці не пролазили в отвори. І навіть з цього кепкували інгульські.

Невже він написав невдалий роман? "Чемодан макулатури",— лунав у вухах присуд Інгульського. І чим я йому зможу допомогти? В душі визрівало рішення: навіть якщо роман слабенький (мабуть, про Західну Україну — тема, на якій я обпікався не раз, а він же теж родом з Полтавщини, а не звідси... якщо і невдалий, все одно зробити все, щоб роман був виданий. Адже за моїми плечима уже був з десяток бездарних повістей і романів, які я, редагуючи, буквально переписував наново, і скільки ще їх на мене чекає, то чому б не попотіти й над цим, виручаючи друга? Він був справжнім другом, хоч ми й рідко з ним зустрічались, а розмовляли ще менше, з ним приємно було навіть помовчати, походжаючи львівськими вулицями, а вже як скаже слово-друге, то слова ті так і закарбуються в пам'яті.

Пішов до Дяченка, сказав, що є цікавий роман Григорія Тютюнника. Львівського автора. З життя Західної України. Про становлення радянської влади, розбудову

колгоспів. (Що-що, а брехати навчився давно.)

— Привозь обов'язково! — купився одразу ж Сашко.— Це те, що нам вкрай необхідно. Цього року і видамо.

Тема і цього разу поцілила прямо в яблучко.

І ось я знову приїхав до Львова, і того ж дня Тютюнник появився в мене. Прийшов смутний, приніс під пахвою важку папку із рукописом.

— Ось... Приніс макулатуру.— Бач, і до нього докотилося словечко Інгульського.— Як друга прошу: прочитай. Десяток сторінок, не більше. І скажи щирю правду. Може, й справді не варто поповнювати ряди графоманів...

— Чому тільки десять сторінок? — спробував я пожартувати.— Прочитаю весь розділ.

— І десяти досить. А може, й абзац... Прочитай. Я завтра зайду...

Невдовзі й пішов — подальша розмова не клеїлась.

А я до самого вечора все не наважувався розкрити папку з романом: змучені сумнівами очі Григорія пекли мені душу. Чи не так почуває себе суддя, що має виносити смертний вирок?

Ні! Правди я йому не скажу, невдала річ ще не значить, що автор бездара. Навіть у класиків трапляються слабенькі речі.

— Лягай уже спати, т— сказав я дружині: навіть її зупинив, коли вона потягнулась до папки.— Прочитаю кілька сторінок і одразу ж прийду.

Сів до столу, розкрив першу сторінку. Й одразу ж, з першої фрази, на мене дихнуло справжнім життям. Незнайома річка Ташань підхопила мене на свою течію, так і понесла мимо Баєвих гір, вихлюпнула на вулиці чисто полтавського села, заселеного такими живими людьми, що я з кожним стрічався, як із давнім знайомим. І розбишакуватий Тимко з гарячою татарською кров'ю, з вугляними тютюнниківськими очима й такою ж смоляною чуприною повів мене за собою — стрічати Орису, що крадькома вийшла із хати з ним на побачення. Розлога, якась аж сповільнена розповідь широкою рікою потекла зі сторінки на сторінку, несучи на собі людські долі...

Голос дружини пролунав наче з іншого світу:

— Ти хоч знаєш, котра зараз година?

— Га?.. Що?..

— Пів на третю!..

З жалем одірвавсь од роману.

Ліг спати, і мені весь час снівся Тимко. Уже й не Тимко, а наче то я, зовсім не лисий, а з смоляною, недбало пригладженою чуприною іду сільською завмерлою вулицею стрічати Орису...

А з раннього ранку (всі мої ще солодко спали) я знову з головою пірнув у тютюнниківський "Вир".

Коли Григорій прийшов (не сам, а з поетом Миколою Ро-манченком, який приніс збілочку своїх віршів), я йому на мовчазне запитання відповів:

— Що тобі, Грицю, сказати... Хай живі класики тричі уміються, щоб написати щось

подібне! І щоб тебе, як любить казати Нанашка, качка копнула! Примусив мене не спати всю ніч.

Я вперше побачив таким схвильованим Гриця. Очі його зволожились, простягнув долоню-лопату, наче збирався ще раз зі мною поручкатись, та одразу ж й одсмикнув. Натомість відгорнув полу плаща, дістав темну пляшку, закорковану кукурудзяною затичкою (теж предмет насміхів Інгульського), а з другої кишені — чималенький пакунок.

— Це від моєї Олени...

Пили міцний, як вогонь, сиводрал, заїдали напрочуд смачною домашньою ковбасою. Я казав Грицеві, що забираю рукопис із собою — одразу ж дам читати в журнал "Дніпро", а він щоб забрав у тих халамидників перший примірник — цього року роман його й видамо.

— Треба провчить ту свиноту. Обпеклися на Землякові, хай обпечуться і на твоєму романові.

Та не так усе склалося, як бажалося. Романченко заскочив по дорозі від мене в "Жовтень", розповів усе, що почув, і коли Тютюнник зайшов забирати рукопис, то попав у гарячі обійми Інгульського:

— Грицю, друкуємо! З найближчого номера! Ти написав геніальний роман!

"Вир" і справді був опублікований у "Жовтні", а ми вже видали його окремою книжкою. Ще у верстці я дав прочитати його Новиченкові і одержав вбивчу відповідь:

— Це хуторянський роман.

Чому хуторянський, так і не міг уторопати. Те ж саме можна було сказати і про "Тихий Дон" Шолохова. Пізніше я допетрав, чому обережний Леонід Миколайович назвав цей роман хуторянським: він не вкладався в жодні тогочасні канони. Автор не стільки описував героїчні подвиги радянських воїнів, скільки досліджував нелегку долю народу, який не з власної вини опинився під іноземним загарбником. Добре ж, що хоч цензура повилучала особливо сміливі пасажі з роману, на кшталт отакого: коли один голова колгоспу запитав другого, чого в нього люди як живою водою вмиті, він відповів: "Бо ти до крапки виконував першу заповідь, а я до зап'ятої". Добре, що отаких пасажів не полишалося майже в романі, а то шановний критик був би переляканий на смерть.

Той присуд пік мені серце, я вже не надіявся, що Нови-ченко залишить при собі свою думку і тоді критична братія або замовчить "Вир", не наслідуючись вступати в суперечку з критиком номер один, або почне його тіпати, знаходячи те, чого автор і на увазі не мав. І коли роман був оддрукований, узяв сигнальний примірник та й поніс Загребельному:

— Прощу тебе, почитай. Новиченко про нього негативної думки.— Не побоявся сказати це Павлові. Одному з небагатьох людей, які насмілювалися завжди мати власну думку і відстоювати її до кінця. До того ж Загребельний вже заявив про себе як талановитий письменник з оригінальним баченням світу, його популярність зростала, наче на дріжджах, тож до його голосу не могли не прислухатись.

Павло зателефонував наступного ранку: прочитав роман протягом вечора. Я не був

особливо тим подивований, про феноменальну працездатність цього чоловіка ходили легенди, в його голові вміщалися всі енциклопедії світу, і Василь Земляк якось йому сказав під час чергового з'їзду письменників:

— Коли б у мою голову вкласти хоч десяту долю того, що в твоїй, вона розлетілася б на скалки.

— Прекрасний роман,— сказав Загребельний.— Народний по-справжньому.

— Ти напишеш рецензію? — одразу ж упіймав його на слові.

— Спробую.

Рецензію від нього так і не діждався: саме з головою поринув у написання нового роману; але він зробив більше. Його призначили головним редактором "Літературної України" замість Хижняка. І невдовзі на сторінках нашого часопису поряд з іншими цікавими та оригінальними матеріалами стали з'являтися небачені досі мальовані рецензії, що про них варто сказати докладніше.

Винайшов їх (більш точного слова я не можу придумати) молодий критик Анатолій Шевченко, який нині очолює чи не найпрогресивнішу на Україні "Народну газету". (Назву цій газеті, яка замишлялась як орган Руху, придумав той же Павло Загребельний.) Це були, власне, й не рецензії, а літературні фейлетони, в яких дотепно висміювалася сірятина, не лишаючи од неї місця живого, а коли додати до цього ще й дуже смішні ілюстрації, то авторам бездарних книжок можна було не позаздрити. Мальовані рецензії користувалися величезним успіхом, я сам, пам'ятаю, розгортав свіжий номер газети, насамперед шукаючи дошкульні й уїдливі витвори Анатолія Шевченка, а об'єкти того сміху невдовзі зчинили справжній галас, аж до заяв у цека (пригадую, як на якихось зборах Василь Козаченко кричав, що ці рецензії ображають гідність письменника) і невдовзі поступила команда "прекратіть безобразіє!". Щоправда, Анатолій Шевченко ще встиг написати найуїдливішу — про бездарну повість Хижняка, що, коли мені не зраджує пам'ять, була присвячена побудові Асуанської греблі в Єгипті. Хижняк з'їздив на декілька тижнів туристом в Єгипет, поколупав, розповідали, навіть пальцем стінку Асуанської греблі, на мигах порозмовляв з єгиптянами і, повернувшись додому, невдовзі спік повість. Тоді дуже модно було серед письменників їздити в закордонні турне, а повернувшись, радувати читача подорожніми нотатками, а то й повістями, поемами, навіть романами. Якось я прочитав у стіннівці Спілки письменників таку епіграму: "Дурне поїхало в турне. Вернулося таке ж дурне". Не можу не пригадати зовсім уже анекдотичний випадок, що стався з тим же Антоном Федоровичем Хижняком, коли він побував уже не в Єгипті — в Ірані. Він придбав там кілька блоків імпортих лез для гоління, бо наші не годилися ні к бісу, нашими тільки дрова рубати, та й, привізши додому, переконався, що вони нічим не кращі од наших. Кляв капіталістів проклятих, поки хтось розтлумачив знавцеві близькосхідного побуту, що ці леза зовсім не імпортині, а наші, бо мають марку "НЕВА". Антон Федорович, коли купував, прочитав це слово по-латині, то й вийшло не "Нева", а "Геба".

Довго ж пізніше ткалося бідолашному Толі Шевченкові — авторові отого

фейлетону. Коли в крісло секретаря цека по ідеології сів Маланчук, одружений на дочці Хижняка. Доки й сидів у тому кріслі всесильний секретар цека з обличчям-сокирою, мстив молодому критикові за свого тестя. Шевченко не міг надрукуватися в жодному органі, що видавався в

Україні, а в нашому видавництві за вказівкою Маланчука була пущена під ніж уже набрана й до друку підписана талановита книжка оповідань Шевченка про його земляків — гірників Кривбасу.

Блискуче писав критичні рецензії, в тім числі й мальовані, і молодий Іван Дзюба. І коли Павло Загребельний якось йому пораїв спробувати написати щось позитивне, той з викликом кинув:

— А назовіть хоч один сучасний роман, який заслуговує на позитивну оцінку.

— Назову "Вир" Тютюнника. Попросіть сигнальний примірник у Дімарова.

Дзюба прочитав роман Григорія Тютюнника, і "Вир" справив на нього таке враження, що він написав на кілька підвалів блискучу аналітичну рецензію. Рідкісний випадок, коли поцінувач роману виявився не менш талановитим, ніж його автор: годі було відшукати хоч одне словечко "славить", "оспіває", що ними грішила тогочасна критична братія,— велася серйозна розмова про неординарний твір, який мав стати по праву визначною подією в обскубаній нашій літературі.

А Григорій Тютюнник в той час трудився над другою книгою "Виру" і коли приїхав у Київ та ми пішли на схили Дніпра, поділився зі мною закінченням третьої частини трилогії: Тимко, повернувшись додому з війни інвалідом (без руки, без ноги), не застав нікого з рідних живими. Всіх вигубила проклята війна, навіть Орісю забрала, уцілів лише його батько, а точніше — вітчим, з яким він ворогував всеньке життя. І от двоє чужих один одному людей, непотрібних нікому в світі, живуть в одній хаті, не знаючи до ладу, навіщо вони й живуть.

— Пиши, Грицю, пиши! — вражений цим епізодом, умовляв я його. А він глухо мовив:

— Як Бог дасть іще кілька років, то — напишу...

Не дав. Поскупився. Невдовзі мене покликав Сашко Дяченко і приголомшив звісткою: помер Тютюнник. Я другого ж дня виїхав до Львова, і в дорозі мене мучила думка: встиг Гриць закінчити другу книгу чи не встиг і чому доля буває такою жорстокою — обірвала життя, потрібне всій Україні. Прямо з вокзалу пішов на квартиру Тютюнника (він встиг перебратись до Львова) і Олена Федотівна, його Богом дана дружина, провела мене в осиротілий кабінет: тільки великий портрет, обв'язаний чорною стрічкою, зустрів мене пильним поглядом Гриця... "Добридень, Грицю! Ось як довелося стрітись з тобою..." А Олена Федотівна підвела мене до письмового столу, показала на товсту папку із рукописом, з боєм промовила:

— Це вам, Анатолію Андрійовичу... Хотів одіслать, та не встиг.

"Вир". Друга книга. Дописана до останнього речення.

Позапланово видали ми ту другу книгу, прилучивши до неї й першу, і невдовзі роман "Вир" був висунутий на Шевченківську премію: видавництвом "Радянський

письменник", "Літературною Україною", президією Співки письменників України. Не подала свого голосу лише Львівська організація Співки письменників, наче не знала й не відала, що є на світі такий роман. Натомість там розгорнулася активна акція по висуненню іншої кандидатури на звання лауреата Шевченківської премії: гідного учня Галана, автора памфлетів, спрямованих проти буржуазних націоналістів та Ватикану, редактора журналу "Жовтень", ще й депутата Верховної Ради СРСР Юрія Мельничука. "Далеко піде цей чубатий товариш. Далеко",— сказав якимось про нього Григорій Тютюнник. Розповідала мені потім Олена Федотівна, дружина Тютюнника, що майже в усі райони області були послані працівники журналу, та й не тільки журналу, організовувати читацькі конференції за творами цього чубатого класика з обов'язковими листами читачів на ім'я Комітету по Шевченківських преміях.

Не спрацювало. Шевченківську премію було присуджено "Виру".

Крім редагування чужих рукописів, я писав роман "Ідол". Ця назва сама собою прийшла до мене; чомусь мені найважче давалися назви майбутніх творів, я перебирав десятки варіантів і ніяк не міг знайти вдалий. Пам'ятаю: пізніше, коли задумав великий роман, то ніяк не міг підібрати назву, вже й не менше ста сторінок написав, а назви не було, хоч криком кричи, так і поніс першу частину нехрещеного роману до журналу "Дніпро": хлопці, ставлю десять пляшок коньяку, якщо придумаете назву, та навіть хлопці не запропонували нічого кращого, ніж заяложене "Шляхами життя", а вже коли видавав ту частину окремою книгою, то позичив у Шевченка: "І будуть люди". ("І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі".)

Так усі три частини і вийшли під цією назвою, а коли я якимось вертався літньої ночі додому, та глянув на всіяне зорями небо, та побачив Чумацький Шлях, що прослався сріблястою стрічкою з краю в край, то мене так і обварило: Господи, та ось же вона, оця назва! Чи я усі роки, поки працював над романом, жодного разу не глянув на небо, чи мене таки й справді обмарило? "Чумацький Шлях"... "Чумацький Шлях"... Мені здавалося, що я й роман писав би по-іншому (глибше, розлогіше), коли б оця назва ясніла на ньому.

Та вже було пізно. Книга вже видана і не буду її перехрещувати. Хай уже живе з Шевченковим "І будуть люди".

У Тараса ж Григоровича слово в слово списане і закінчення повістину "Син капітана". Списав, щоправда, не я, а Новиченко Леонід Миколайович, який редагував цю повість.

У мене повість закінчувалася тим, що головний герой, втративши друзів-розвідників, іде серед ночі степом, несучи немовля. І здається йому, що він іде не сам,— розвідники, що загинули, захищаючи немовля, знову йдуть поруч.

"Вони йдуть у тісному строю, готові знову померти і знову устати, захищаючи щойно розквітле життя".

Леонід Миколайович відредагував цю фразу отак:

"Вони йдуть у тісному строю, готові знову і знову померти і знову устати, захищаючи живих і ще ненароджених дітей та онуків своїх".

Книга так і побачила світ з оцим запозиченим у Кобзаря плагіатом.

Леонід Миколайович брався редагувати й кого "Ідола", але після одного випадку передумав.

Якось я засперечався з тогочасним головним редактором "Радянського письменника" Анатолієм Трохимовичем Морозом. Людиною порядною й чесною, в чому я мав нагоду не раз переконатися згодом, тоді запрограмованою, як і більшість із нас, на стовідсотковий соціалістичний реалізм. Ми спершу не зійшлися, як то кажуть, характерами, тож між нами не було особливої симпатії. Мороз якось закинув мені, що я в повісті "Син капітана" вивів розпусника, зодягненого в форму Радянської армії. Та до того ж ще й представника великого російського народу.

— Невже ви, Анатолію Трохимовичу,— спитав я в запалі,— неville ви, побачивши красиву дівчину чи жінку, нею не замилюєтесь? Як пишною квіткою?

— Не замилююсь.

— Чому?

— Бо завжди пам'ятаю, що я одружений.

Оця з партійної анкети взята фраза вбила мене наповал. Він же й переповів Новиченкові ще одну суперечку зі мною. Де я твердив, що кожна мати хоче насамперед бачити свого сина живим. Живим, а не мертвим... Хай навіть Героєм Радянського Союзу.

— Ви що там наговорили Морозові? — питав Леонід Миколайович якось аж налякано.

І не взявся ні прорецензувати мого "Ідола", ні редагувати.

Обов'язкову закриту рецензію написав уже Василь Земляк, який перебрався до Києва в тому ж таки шістдесятому році.

Сперш ніж писати про Василя Земляка, скажу кілька слів про те, що мене особливо вразило, коли я переїхав зі Львова до Києва: на вулицях столиці Радянської України, по всіх майже установах, включаючи й вузи, панувала виключно російська говірка. Свідомо не називаю те, що різало щоденно мені слух, російською мовою: це була якась дика покруч, на кшталт ось такого: "Граждане пасажири, своєчасно делайте висадку і посадку!" — що лунало в усіх тролейбусах і трамваях, і лише в метро, яке невдовзі почало функціонувати, зрідка можна було почути оголошення українською мовою. "Загнали українську мову під землю",— жартували гірко аборигени, в яких ще не до кінця була витруена національна свідомість. Та ще якийсь відчайдух, водій двадцятого тролейбуса, вперто оголошував зупинки українською мовою, але і його невдовзі звільнили, чи не внаслідок скарг російськомовних пасажирів: "Говоріте на человеческом языке!" — чув не раз, пробуючи звертатися українською мовою. А бувало, що й обзивали бандерівцем.

І я поволі-поволі теж привчився відповідати на російську російською і щиро заздрив грузинам, азербайджанцям, вірменам, узбекам, які не соромилися розмовляти поміж собою рідною мовою на Хрещатику чи в магазинах. А ти — заговориш по-українському, і на тебе весь вагон оглядається, як на розцяцькованого пір'ям зулуса. Принизливе

відчуття чужинця на рідній землі. Чи не тому один дядько з села, коли мене з ним знайомили, назвав себе не Миколою, а Ніколаєм.

Отакі ніколаї-альони, перебравшись до міста, поспішали разом із сільським одягом позбутися й рідного слова, вливаючись в напівграмотну орду "руськоязичних" — пекельний винахід доби радянської дружби народів, а вже діти їхні ставали справжніми манкуртами чи яничарами, що не пам'ятали ні роду, ні племені, стаючи до лав захисників "єдиної і невіддільної"...

Хай мені пробачить читач за публіцистичний цей відступ, але й досі мені пече оця тема, й досі я болісно думаю, чи не поховують сьогочасні яничари, оті симоненки і вітренки, молоду Україну, перед цим роздерши її на шмаття? Чи не танцюватимуть над забутими могилами пращурів переможний свій танок, розмахуючи чужоземними прапорами і символами?

Господи, храни Україну!..

Повертаюсь до Василя Земляка. Людини, яка полишила глибокий слід у моєму житті.

Вперше я про нього почув ще у Львові, десь всередині п'ятдесятих років. Невідомий ще тоді журналіст із Житомирщини привіз у журнал "Жовтень" свою першу повість. Повість була забракована, а вже пізніше опублікована, здається, в журналі "Дніпро", і набула широкого розголосу; але не це мені запало в пам'ять, а те, яке враження він справив на жіночу частину колективу редакції "Жовтня". Усі вони захоплено твердили, що більшого красеня ще й світ не родив. І коли я його вперше побачив, то й згадав одразу ж слова отих жіночок. Бог і справді виліпив його з якоїсь особливої глини, що її можна було дістати хіба що на небі (ненавиджу пишноти, але не міг підшукати точнішого образу). Залишаю малювати його парсуну майбутнім художникам, бо всі слова мої будуть бліді та немічні.

Якось ми з ним зайшли в кафе, де снідали туристи з Німеччини. Вони обліпили всі столики, стояв такий гул, наче в приміщенні працювала добра сотня ткацьких верстатів. Я повернувшись назад, але Василь запропонував пройти через зал до буфету. Верстати враз зупинилися, і залягла тиша така, що кожен наш крок відлунював, як у соборі. Онімів тиша стояла, поки ми й ішли до буфету, а потім брали кефір. А ступили знову до зали — всі жіночі голови були обернені в наш бік. І не встигли ми зачинити за собою двері, як верстати запрацювали на повну потужність: мабуть, не в одному перегоріли підшипники.

Пам'ятаю й інший випадок: Земляк, Дяченко і я поїхали одного разу в Дарницю. Вже на мосту Патона нас застукала така злива, що вода стала стіною, і водій звернув під міст: перечекати негоду. І тільки ми вийшли з машини, як під міст з тієї водяної стіни вкотили два мотоцикли з мокрими як хлющ пасажирами: двоє хлопців і двоє дівчат. Дівчата, сміючись, стали струшувати воду — дві юні красуні були наче підібрані одна до одної. Вони не звертали на нас жодної уваги, та ось Василь одірвався од нашого гурту, спроквола до них підійшов — і все! І дівчата пропали. Забули про мотоцикли й про хлопців, з якими щойно під міст і в'їхали, один лише порух, один лише натяк — і

вони без огляду підуть за ним, але тут Бог, мабуть, пожалів отих хлопців, що стояли аж зелені: "Василю, Василю, я тобі дав оцю вроду, але й ти ж, чоловіче, май совість!" А шо Вася продовжував гіпнозувати дівчат, то розгніваний Бог узяв та й відкрив отвір для стоку води і цілісінька ріка брудним водопадом ринула Василеві на голову.

Чари миттю розвіялись, хлопці похапали дівчат, які згиналися від реготу, посадили на мотоцикли та й рвонули в дощ — подалі од перелесника. Вася все ще стояв непорушно, обліплений мокрим сміттям од чуприни до черевиків.

Колоритнішої постаті, ніж Василь Земляк, трудно було й придумати. Не кажу вже про вроду, яка збивала всю жіноту з ніг, навіть одягом він вирізнявся з-поміж інших. Він довго носив штани-кльош, неосяжні, як море (романтична Василева душа прагнула простору), а з-під того кльошу зблискували яскраво-жовті калоші: єдині на весь Київ та й, мабуть, на всю Україну. Не скидав ті калоші навіть і влітку, в спеку найбільшу, отак поважки й чалапав і в жодного стрічного не було бажання покепкувати — така велична була та хода. "Ти, мабуть, в оцих калошах і спиш?" — питали жартома його друзі. Чи спав у них в постелі, не можу стверджувати, але не скидав їх і в приміщенні, то це вже точно.

Якось Земляк зайшов у тих калошах до кабінету Дяченка. Туди щойно завезли нові меблі й стільці, що сяяли білими, старанно напрасованими чохлами. Вася здумав погукати знайомого, що лишився на вулиці, тож і подерся на стілець, виставивши в кватирку голову.

— Чорт!.. Собацюра немитий!.. — лаявся Дяченко. — Заліз, як той слон, весь чохол перемазав!

Так з легкої руки Дяченка Земляка прозвали "слоном".

У нього й справді було щось від благородної цієї тварини. Непоквапна хода, уповільнені рухи. Він і головою, здавалось, похитував в такт тій ході.

Слон то слон, а невдовзі я мав переконатись, яка вибухова енергія чаїлася в флегматичному на перший погляд цьому чоловікові.

Вже пізніше, коли Земляк придбав машину, він запросив мене на полювання. Де тільки ми не моталися за тими качками. Проїздили більше тижня, витратили грошей стільки, що за них можна було корову купити (Вася не минав жодного кафе: "Зрештою навіщо нам ті качки, краще посидьмо за чашкою кави"), і привезли додому одне-однісіньке чиря, що з дурного розуму надумалося на нас налетіти.

Зморені спекою, ми ледь воліклися до машини, — Земляк чалапав попереду, недбало закинувши за плече рушницю.

І тут налетіло чиря. Налетіло, як блискавка, я не встиг і зблизнути, як Василь розвернувся, мов сталева пружина, а рушниця наче сама собою злетіла йому до плеча. Постріл — і чиря, як підкошене, впало на землю.

З Василем Земляком мене звів комунгосп, поселивши в одному і тому ж готелі на бульварі Шевченка, за два кроки од видавництва "Молодь", у якому він став працювати, перебравшись з Житомира. Мені здавалось, що й це видавництво він вибрав саме тому, що воно було за кілька кроків од готелю. Він жив на п'ятому поверсі, я — на другому. Я

частенько піднімався до нього: посидіти, погомоніти за обов'язковою чашкою кави, без якої він не міг прожити й години. Стрічав мене в неосяжному халаті обломовському, а голову його увінчував великий рушник, як чалма в мусульманина. Стрічав мене однією й тією ж фразою:

— Пишу оце новелу. Грандіозну!

Якось Василь пішов викинути недокурки (він весь час тримав цигарку в зубах, мружачи сині очища), мене ж цікавість підвела до столу, за яким він писав оту грандіозну новелу. На чистому аркуші був старанно виведений заголовок: "Київські дівчата", трохи нижче: "Новела" і ще нижче одна-однісінька фраза, що її Земляк породив протягом тижня: "Весною київські дівчата люблять ходити з нарцисами".— "Еге, і тебе повело на пишноти"! Оглянувся, чи не появився Василь, ухопив поспіхом ручку і дописав: "І з добрячими го-барями".

Згодом спустився до себе в номер і невдовзі — дзвінок од Земляка:

— Гад ти! Ти хоч усвідомлюєш, яку угробив новелу?

— То закресли та й пиши собі далі.

— Закресли, закресли! А хто це кляте слово закреслить у моїй голові?

— То не вдавайся до пишнот.

Василь почмихав, почмихав у рурку і закінчив традиційним:

— Зрештою, це не так уже й страшно. Пішли в кафе, вип'ємо кави.

Це вже вдруге я дозволив собі у спогадах вжити вульгарне слово.

— Тебе обов'язково поведе на непристойність,— дорікнула дружина.— Міг же замінити чимось іншим. Подумай, в якому світлі ти виставляєш київських дівчат.

— Та при чім тут київські дівчата! — вибухнув я.— Я спеціально вжив оте непристойне слово, щоб дошкульніше висміяти пишний "штіль", що у нього впав Вася. Спробуй викинь із солженіцинського "Одного дня Івана Денисовича" "Масліце-фуясліце" — зів'яне півповісті.

Не переконав:

— Не даремно тебе критикував за це Сивокінь...

— Сивокінь, Сивокінь! Усі розпусники в молодості на схилі літ у монахи записуються...

Земляк мені невдовзі й відплатив. Перед першим травнем приїхала до мене в гості дружина. Ну те, що Земляк та Дя-ченко вимазали мою подушку губною помадою, то Бог з ними: дружина не належить до ревних жінок. Ще у Львові я не раз одержував на день народження фотолистівки з голими дівками і такими написами, що коли б моя дружина була ревною, то на голові моїй не лишилося б жодної волосини. А вона тільки сміялася. То коли б усе обійшлося помадою, я про це і не згадував би, але цим чортам помади здалося замало.

Як завжди перед святковим парадом, цілісіньку ніч тренувалися солдати. Василь перестрів один такий рій, дав хлопцям "на каву" тридцять карбованців і попросив марширувати не на бульварі Шевченка, а в дворі готелю, де від найтихішого голосу гуло, як у бочці, і куди виходили вікна мого номера.

Серед ночі мене розбудила дружина:

— Тебе хтось гукає.

Схопився, прислухався: дружний тупіт чобіт і голосна команда:

— Ать-два!.. Ать-два!..

— От ідіоти, надумались де тренуватися! І враз дружнім хором:

— Дімаров, у строй!.. Дімаров!.. У строй!..

Дружина витирала сльози, давлячись сміхом, а я, сердитий, шукав щось поважче: пожбурити в клятих солдатів.

— Ать-два!.. Ать-два!..— ревіло у дворі.— Ногу!.. Ногу!.. І знов дружний хор, але тепер уже іншої:

— Дуся Дімарова, у строй!.. Дуся Дімарова, у строй!!! Тепер уже мені стало весело, а дружина сердито допитувалась:

— Вони що, ненормальні?!

З отакенними головами пішли вранці до Володі Радченка на святкове збіговисько псів.

— А ви чого не в строю? — зустрів нас Сашко Дяченко.

І під загальний сміх розповів, як Земляк позбувся тридцятки.

Та сміється по-справжньому той, хто сміється останній.

Земляк мешкав у номері, розташованому біля жіночого туалету. На дверях туалету висіла табличка з двома нулями, і я її рано-вранці, коли всі ще спали, зняв, та й поміняв місцями з тією, що на Василевому номері.

Перша жіночка вскочила, коли Василь сидів уже за письмовим столом, творячи вічне й нетлінне. Як завжди, в чалмі та халаті.

— Ой!.. 1 назад.

"Якась ненормальна!" — почесав Земляк свого класичного носа і знову схилився над рукописом.

Та не встиг донести перо до паперу, як влітає друга представниця жіночої статі:

— Ай!..

Вимелась з номера, мов зіткнулась з нечистою силою. "Що за чортівня?"

Нічого не розуміючи, Василь звівся з-за столу, почалапав до дверей. І тут ніс до носа зіткнувся з третьою дамою. Ця не ойкала і не айкала — напустилася на нього з порога:

— Што ви здесь делаете?! Как вам не стыдно?!

— А ви, пробачте, за чим сюди завітали? — Василь з жінками розмовляв дуже гречно, знайомлячись, завжди цілував їм руку.

Чим завершилася сцена з третьою дамою, Земляк не хотів розповідати. Чергова на поверхові, сміючись, розповідала, що ота розгнівана дамочка вимагала в неї викликати з божевільні гамівну бригаду:

— Там какой-то сумасшедший окупировал наш туалет!.. За плечима Земляка, коли він перебрався до Києва, було

уже дві повісті: "Рідна сторона" і "Кам'яний брід", переклад останньої був невдовзі

опублікований у московській "Роман-газете": для молодого письменника честь неабияка. А в шістдесятому виходив його роман "Гнівний Стратіон" і в друкарні стогоном стогнали, одержуючи авторські гранки, суціль помережані рукою Василя Земляка. Він переписував кожную фразу буквально наново, це була справді каторжна робота над словом, у видавництві жартували невесело, що сто разів поверни Землякові сторшку, майже заново набрану, і він її в сотий раз перепише. Йому вже наче світили романи "Лебедина згряя" та "Зелені млини" — неосяжний отой Вавілон, що могутньо ввірвався в літературу,— грозовим свіжим подихом, який очищає землю од скверни. І такою колоритною мовою, що в ній кожне слово пахне по-своєму.

Так само переписував він і ті рукописи, Що потрапляли йому на редагування.

Якось він взявся відредагувати роман Віталія Петльовано-го "Аміго". Петльований мав рідкісний дар співрозмовника, коли він появлявся у видавництві, то все зупинялося: кожен хотів послухати Петльованого, він поховав у собі блискучого артиста-імпровізатора, засівши писати книжки: всі до одної сіренькі й невиразні, таким був і роман "Аміго", що потрапив до рук Василя Земляка.

Земляк виправив, а точніше, наново написав першу фразу роману і цитував майже кожному стрічному оцю відредаговану фразу і місяць, і другий, і третій, аж доки нещасний Петльований викрав у нього рукопис з єдиною відредагованою фразою і вблагав Дяченка дати йому нормального редактора: Віталій зводив приватний будинок і по вуха був у боргах.

Майже всі твори свої Земляк перед тим, як видати окремою книжкою, публікував у журналі "Дніпро" і за кожную повість, а особливо за два останні романи доводилося вести жорстоку війну з цензурою, часто-густо з великими втратами: "вести вогонь по власних окопах",— за красномовним висловом Григора Тютюнника. Уже одне те, що роман "Вавілон" був видрукуваний під безликою назвою "Лебедина згряя",— уже одне це засвідчує, яких відчутних ударів завдавала письменникові невмолима ця установа.

Василь Земляк, повторюю, всі свої повісті та романи публікував у журналі "Дніпро". І коли цьому журналові справлявся черговий ювілей, він, смертельно вже хворий, знайшов у собі сили прийти на те зібрання. Невиліковна хвороба чорними тінями лягла на його колись таке вродливе обличчя, передчасна сивизна посікла пишне волосся. Він пильно слухав ювілейну доповідь тодішнього редактора "Дніпра" і, коли той закінчив, повернувся до мене й сказав:

— А нас, Толю, і не згадали...

І така смертельна туга пролунала у Василевому голосі, наче він уже прощався з життям.

А згодом ще одна зустріч з Василем Земляком. Остання.

Він лежав у домовині в конференц-залі Спілки письменників, і з того конференц-залу мені назустріч вийшов Павло Загребельний. Сказав з розпукою в голосі: (

— Іди, Толю, примірайся...

Павло, як і всі ми, друзі Василя Земляка, хоронив разом із ним частку себе.

Повертатимусь до Василя Земляка ще не один раз. Він, ще живий, молодий,

здоровий, красивий, улюбленець долі і жінок, ступає величною ходою слона хідниками Києва, мружить синющі очі, тож як тим жіночкам не обмирати, не мліти, не терпнути перед цим перелесником!

...Мружить синющі очі свої, закохані в усе живе й неживе, яке знайшло собі місце під Сонцем. "Толю, він теж людина!" — якось дорікнув мені, коли я заходивсь лаяти одного чоловічка. "Не можна бити отак навідмаш,— написав він у одній рецензії.— Навіть у найбільшого злодюги можна знайти теплу іскорку". Він в усьому бачив своєрідну красу,— навіть у найзанедбаніших завулках, що їх і бездомні коти оминали. Міг годинами стояти перед убогою якоюсь хатиною, в якій одцвіло не одне людське покоління, і здавалося: ось-ось підійде до неї, погладить почорнілу її стіну: "Нічого, матусю, нічого, як тобі зараз не важко, а життя все ж прекрасне". Не терпів будівельних майданчиків, особливо тих, де безжальними бульдозерами рівнялися з землею старенькі хати, викорчувувалися фруктові дерева,— руйнувалася якась частка того дивовижного світу, що він його носив у собі і неспіхом виливав на папір.

Хтось сказав: "Справжній письменник, про що б він не писав, весь час пише про себе". Так писав і Василь Земляк: в кожній фразі його виданих творів, в кожному слові він відбивав свою особистість.

В тому ж готелі, де ми жили з Земляком, чекаючи на квартири, мене якось провідав двоюрідний брат. Згадую про ці відвідини тому, що вони не минулись для мене безслідно: вилилися в повість зовсім несподівану.

Анатолій Базілевський — нещодавно доцент Одеського інституту інженерів водного транспорту, що його він і закінчив під час війни. В голодному сорок сьомому він приїжджав до мене в Луцьк — заготовляти картоплю для працівників інституту,— появився худючий, аж синій (з Освенці-ма і то виривалися кращі), розповідав, як вони там бідують, як він, уже кандидат наук, викладач, підробляє на прохарч для сім'ї. Тьотя Аня, дружина Віра, двійко дітей — всі в маленькій кімнаті аспірантського гуртожитку, кандидатську писав лише вночі, коли всі засинали, з головою накрившись ковдрою, щоб не заважать спати дітям... Підробляв на прохарч каблуками для жіночих черевиків: вони з того по суті й жили, аспірантська стипендія — сходити один раз на базар. Десь уже в п'ятдесятому році не витримав, завербувався на Далекий Схід, у Владивосток: викладачем у вище мореходне училище, там дали йому пристойну квартиру — жити та жити, але чорти не дрімали, і в Анатолія невдовзі закохалася на смерть місцева красуня, ще й викладачка того ж мореходного. Та якби ж тільки викладачка, а вона ж — дружина першого секретаря обкому партії, тут уже не до любові, тут уже ріж поли та тікай, але не таким був братеник, щоб не підняти кинуту йому отією красунею рукавичку. І розгорілась любов — на небі жарко стало; як тільки той секретар у відрядження: в Москву чи по області, так мій на любов щедрий братеник мигцем до нього на дачу, пробирається через спеціально пропиляний лаз — і в гарячі обійми коханої.

Та скільки віршовочці не витись... Секретар згодом довідався, і світила б Анатолієві форма у смужечку і небо в клітинку, коли б він не схаменувся вчасно та й,

розпрощавшись з красунею, не переїхав назад до Одеси.

А там за якийсь час — нова зірка в небі, теж викладачка того ж інституту, теж, як і перша, заміжня: невдовзі їх прозвали на кафедрі Ромео і Джульеттою. Дійшло до того, що Анатолій розлучився з Вірою та й перебрався до Києва зі своєю Джульеттою. В Києві на той час відкрили при Академії наук басейн, де випробовувалися моделі кораблів, аж до найсучасніших військових, завідувати басейном запросили академіка Павленка, який перед цим очолював кафедру в Одесі, де працював і Базілевський — мій братеник. Павленко і забрав його до Києва, де Анатолію виділили малюсінку, як мишача нора, квартиру, та ще й на першому поверсі, вікнами на Брест-Литовський проспект — гуде, реве, все в кімнаті трясеться. І зарплатня — вдвічі менша доцентської.

Отут і не справдилася приказка, що з милим і в хліві рай. Джульетта пожила-пожила якийсь рік, та й чкурнула в Одесу, до старого свого чоловіка, котрий і квартиру мав людську, і набагато більшу зарплату. Для мого брата — справжня трагедія, а тут ще історія з доком.

Той плавучий док, найбільший у світі, спеціально споруджений німцями для того, щоб ремонтувати пошкоджені військові кораблі, аж до лінкорів включно, був захоплений нашими військами вже під кінець війни та й одтранспортований до Кронштадта. Гігантська сталева споруда, цілісіньке місто з цехами, складами і всім необхідним для автономного живлення цього міста. Док не вмещався в Кронштадтській бухті, і уряд уже десь в середині п'ятдесятих років вирішив перебазувати його в Чорне море, в порт Іллічівськ під Одесою.

Та легко сказати: перебазувати! Через океан, довкруж

Європи, крізь урагани, бурі і шторми, що здіймали хвилі з десятиповерховий будинок, і, граючись, ламали навпіл океанські лайнери... Док обов'язково розламається й потоне — зробили висновок ленінградські вчені. Треба розрізати навпіл і вже частинами переганяти під Одесу.

Сіли, підраховували оте "розрізати навпіл", а потім "зшивати" докупи, і вхопились за голову: понад п'ятсот мільйонів карбованців! І не "дерев'яними" — золотом. Ціле місто можна було звести за ці гроші.

Вирішили ще раз перевірити висновок ленінградських учених. Запропонували випробувати модель доку в басейні при Одеському інституті інженерів водного транспорту. "Тільки час змарнуєте, — заперечували ленінградці. — Океанських хвиль ця споруда не витримає". — "Все одно треба перевірити!" — наказали згори.

Випробовувати модель доручили щойно спеченому кандидатові наук Базілевському: кому цікаво зв'язуватися з безперспективною справою?

Більше року ганяв Анатолій ту модель у басейні, імітуючи найлютіші шторми і найвищі хвилі. Більше року сидів над розрахунками і кресленнями, доки дійшов до протилежного висновку: док витримає будь-який шторм. Велетенська, в кілька квадратних кілометрів, площа гаситиме хвилі так же, як крижане поле в Льодовитому океані.

І тут почалося найважче: боротьба зі страхувальниками та маловірними. Крім того, була зачеплена амбіція ленінградців: вони стіною стали проти молодого вченого. Відрядження до Ленінграда й Москви, наради й перенаради: "Та хто ж він такий, що насмілювався взяти під сумнів висновки всесвітньовідомих учених? Якийсь кандидат наук, та ще й з Одеси!" І, нарешті, в найвищій інстанції грізне запитання: "Ви можете поручитися власною головою, що док дійде не-ушкодженим?" — "Зможу!" — відповів Базілевський. "Оті, будь вони тричі неладні, наради так мене вимотали, що вже ніщо не лякало", — розповідав він мені. "А ви ще раз подумайте!" — "Зможу! Головою ручаюсь!" — "Гаразд, так і запишемо: всю відповідальність за експедицію покладаємо на кас. Ви її і очолите".

Не хочу тут розповідати про саму експедицію. Через океан, що немов знавіснів; про буксири, що обліпили той док, наче мурахи; про троси з найміцнішої сталі, що обривалися гнили-ми нитками. "Мені щоразу здавалося, що разом з тросами рвуться й мої сухожилля".

— А коли б док розламався? Коли б затонув?

5 Л. Дімаров

129

— Коли б затонув, то й я пішов би разом на дно. Жити після того не було жодного сенсу.

І нарешті док в Іллічівську. Безпрецедентний в історії всіх флотів випадок: досі, коли переганяли доки через океан, їх обов'язково розрізали навпіл.

А потім почалася комедія. Причетних до цієї унікальної експедиції висунули на Ленінську премію, був опублікований список цих причетних, в список потрапили й ленінградські академіки, які до кінця захищали свій варіант: розрізати док навпіл, і дирекція Одеського інституту, що пальцем об палець не вдарила, аби стати на захист свого кандидата наук під час тих баталій, а список очолив перший секретар Одеського обкому партії, який вперше побачив док уже в порту, вже на місці (виступив по шпаргалці на мітингові)... Наліпились, як оси на соти з медом, забули тільки вписати Базілевського...

— Мені вже й та Ленінська премія непотрібна, — гірко сказав Анатолій. — Але як подумаю, хто оті медалі носитиме — не можу заснути. Де в них совість?

— У кого ти питаєш совість?! Ці товаришочки давно її витруїли: вона їм лише заважала... Залиш мені цю газету.

— Писатимеш? — запитав Анатолій з надією.

— Куди? В центральні газети? Хто мене надрукує?... Я ж не Гончар... Спробую загітувати кореспондента "Известий", я нещодавно редагував його книжечку нарисів.

— Думаєш, візьметься? Там же секретар обкому?!

— Начхати йому на секретаря! І отих академіків. Ти не знаєш журналістської братії.

Вислухавши Анатолія, кореспондент загорівся: писатиму! І згодом передав велику статтю до "Известий". Там прочитали, схвалили, заслали в набір, але уже у верстці стаття була знята цензурою. "Критикувати самого секретаря обкому? Ніззя!" Головний

рипнувся був у цека, там на нього ледь не тупотіли ногами. І статтю, як висловлюються журналісти, "викинули до редакційного кошика".

Кореспондент, розповідаючи, матюкався, як боцман, Анатолій же махнув безнадійно рукою:

— Хай вони всі погорять з отими медалями!

А я втратив спокій. Історія з доком застряла в мені, як колючка, я носив її в собі і не міг її спекатись, доки зрозумів, що коли не напишу повісті — спокою не матиму.

Взяв у видавництві десятиденну відпустку, поїхав у порт Іллічівськ і застиг перед велетенською сталеву громадою, що саме проковтнула, мов іграшку, океанський лайнер, який

став на ремонт. Всі дні на докові отому й прожив, не раз видираючись на десятиповерхову верхотуру, де часто стояв Базілевський, стежачи тривожно за тросами, що єднали буксир з доком: не витримують, пообриваються, і — кінець. Розлючені хвилі підхоплюють сталеву громаду та й пожбурять на скелі, що неподалік виступали з піни. Люди внизу снували, як працюючі комахи, сотні механізмів скреготали, гули й вищали,— док наче обмацував старанно лайнер перед тим, як заходитися його ремонтувати.

А вечорами за обов'язковою чаркою — безкінечні розмови з людьми, які пливли разом з Базілевським.

Побував і в інституті, в басейні, де брат випробував модель,— збрехав начальству, що хочу написати нарис про інститут, а то б не пустили. Тим більше не пустили б, коли б дізналися, що Базілевський — мій брат.

Переповнений враженнями, повернувся до Києва.

"Писати! Писати!"

Не один тиждень мучив Анатолія, до найменшої дрібниці докопуючись.

Знав уже, що секретаря обкому, якому припекло одержати медаль лауреата, в майбутній повісті не буде. Персона поза всякою критикою не те що в статті — в художньому творі тим більше. "Узагальнення! злісний наклеп на керівну і спрямовуючу!" І отих академіків, що підставляли ніжку Анатолієві де тільки могли, а тепер напрасовують лацкани своїх піджаків під майбутні медалі, теж доведеться звести до двох, а то й одного, бо в іншому разі: "наклеп на передову радянську науку!"

"Вогонь!.. Вогонь!.. По власних шанцях, по власній позиції".

А що маю робити, якщо хочу, щоб повість була надрукована? Хай лиш півправди, чверть лише правди, аби хоч це побачило світ!

Втрати... Втрати... Найпекучіше, найцікавіше — в кошик, у кошик! Ненавидячи оте всепрощаюче: а що маю діяти? Так роблять усі...

І коли повість була надрукована (а згодом навіть перекладена англійською мовою та й видана за "бугром", у Австралії, косі погляди начальства: "Чим це Дімаров догодив тим буржуям?" Твори живих наших "класиків", які надійно стояли "в обіймі", перевидавалися іноземними мовами в основному тут, у видавництві "Дніпро", а потім писалося гордо: твори ювіляра такого-то читають усіма мовами світу. Я довго не

наважувався показати її Базілевському. Вихований на

5*

131

класичній літературі (не плутати з радянською), він щиро вірив у те, що письменник не може приховувати правди, якою б потворною вона не була.

В цьому ж готелі я вперше в житті упився "до удівле-нія",— вислів російського письменника Олексія Толстого. Хто-хто, а росіяни знають толк у цій справі.

Для цієї акції була досить поважна причина: за будь-яку ціну я мав прописатися в Києві. Я зібрав усі потрібні документи (ходіння по муках, в кожній установі дивляться на тебе так, наче ти прийшов їх грабувати,— викликати зараз міліцію чи ще трохи пождати), аж до постанови президії Спілки письменників, але в паспортному відділі мені категорично відмовили: була сувора вказівка прописку в столиці різко обмежити. Не допомогло навіть те, що видавництво гарантувало квартиру.

Невже знову повертатись до Львова? А здоров'я сина?..

— Чого зажурився, собацюро? — зустрів мене у видавництві Дяченко.

Я розповів йому про невдалий похід у паспортний відділ.

— Доведеться повертатись до Львова.

— А там що, своїх псів бракує?.. Іди працюй, а ми щось придумаємо.

Пішов до себе в кабінет. Сидів, безтямно втупивши очі у рукопис.

Коли за якийсь час на порозі Сашко:

— Поїхали!

— Куди?

— До одного собацюри.— І не додав більше ні слова. Лише жартував, показуючи на гарненьких жіночок, яких ми обганяли або які йшли назустріч. Поговорити про слизьке полюбляв. І не цурався чарчини. Коли приходив додому "під мухою" і Зіна заходжувалася його пуштрити, він пританцьовував перед нею й виспівував: "Тігра лютая да полосатая"! Або заводив свою любиму частівку: "У тебе, Семьоновна, юпка в клеточку, виконняй, Семьоновна, п'ятилеточку!" Зіна не витримувала, махала рукою й сміялася: "Іди вже вечеряти, балерун!"

— Зупини! — скомандував водієві Сашко: на бровці стояв, явно нас очікуючи, полковник міліції.

Анатолій Козак, начальник політвідділу Вищої міліцейської школи, Сашків нерозлийвода-друг: у мене поступово складалося враження, що в Сашка пів-Києва ходило в друзях.

— Так куди? — спитав він Сашка, сівши до машини.

— Та на "Поплавок".

"Поплавок" — переобладнаний під ресторан річний трамвай, що, як легендарний крейсер "Аврора", став навічно при березі в околиці Києва. Вздовж низьких бортів розташовані столики, перекинулись через борт і мий руки в Дніпрі або бери вудочку та й лови прямо на сковороду рибу. Тут готувалися, в основному, страви з риби — від судаків, засмажених в тісті по-польському, до архієрейської юшки, місць завжди

бракувало, але тільки появився Анатолій Козак, одразу ж і вільний столик знайшовся, й офіціант, що замало не тріпотів гостинними крильцями. Підлетів до нас з блокнотом і ручкою:

— Що будемо кушати?

Пили, закушували, обміжковували, як прописати мене в Києві.

— Складний варіант,— сказав Козак, смакуючи осетрину.— Доведеться брати в полон Вовкодава.

— Кого-кого? — здивувався я.

— Він що, не зна, хто такий Вовкодав? — запитав Сашка Козак подивовано.— Зарубай собі, чоловіче, на носі: ти можеш не знати, хто такий Микита Хрущов, але не знати, хто такий Вовкодав,— гріх непростимий.

— Амінь! — одізвався Сашко, розливаючи оковиту в келишки.

— Тож вип'ємо за начальника паспортного столу столиці полковника Вовкодава! — проголосив тост Козак.

— І за успішну операцію,— нагадав Сашко.

— І за успішну операцію... В тебе тугрики є? — Анатолій Козак з перших хвилин став до мене звертатись на "ти": якщо ти друг Сашка, то друга й мені.

— По самісіньку зав'язку,— відповів за мене Сашко.— Весь бюджет "Радянського письменника" в його розпорядженні.

— Отже, так: завтра таксі о дев'ятнадцятій нуль-нуль під міліцейською школою. І замовлений столик в ресторані готелю, де ти живеш. А решту я беру вже на себе.

Наступного дня за десять хвилин до сьомої вечора я був під міліцейською школою. Козак уже мене ждав.

— Поїхали,— до шофера.— Хрещатик, шість. Знаєш?

— Як не знати, хазяїне!

— Тоді жми на педаль!

Під'їхали до знайомого вже мені сірого будинку (там був паспортний стіл), і з нього саме почали виходити люди у формі.

— Тюлька,— кинув на їхню адресу Козак.— А ось і потрібний нам сом.

Й одразу ж, наче накликає, появилася, ледь протиснувшись у двері, неосяжна постать з погонами полковника.

— Вовкодав?

Анатолій лише кивнув головою.

— їдь за ним,— скомандував водієві.

З Вовкодавом, одстаючи на півкроку, ішло кілька чоловік, щось запобігливо говорили до нього. Той сунув, як танк, несучи важку голову на товстелезній шиї. Супутники відставали один по одному і коли Вовкодав лишився один, Козак наказав:

— Зупини!

Вискочив з машини, наздогнав Вовкодава, вхопив його міцно під руку. Й одразу ж став схожий на підлітка, що вчепився в огрядного дядька. Я так і завмер: ось-ось Вовкодав його візьме і струсить, як набридливу комаху.

Не струсив. Зупинився. Повернувся, як вовк, усім корпусом в бік нашої машини. А Козак махнув рукою: під'їжджайте!

Коли Вовкодав увівся на заднє сидіння, машина аж зойкнула. Гора м'яса придушила мене до дверцят, я боявся, доки ми й до готелю їхали, що дверцята не витримають і я виваляюся на ходу з машини.

Біля замовленого столика стояло чотири стільці, на двох сіли я і Анатолій Козак, на двох — Вовкодав. Глянув на келишки, що в них наливалось спиртне, презирливо махнув до офіціанта рукою:

— Забери ці наперстки!

І поставив перед собою трьохсотграмовий фужер. І ми з Анатолієм — а що мали робити? — теж потяглися за фужерами.

Пили кубинський ром — гримучу суміш пекельного трунку з вогнем — три пляшки, а потім ще дві, а далі вже й не пам'ятаю. А за сусіднім столом сиділи Сашко Дяченко, Володя Радченко і Василь Земляк — ці чорти не могли пропустити нагоди помилуватись, як Толька Дімаров пробуватиме напоїти Вовкодава.

— Ми ж знали, що тебе доведеться в номер відносити,— виправдовувався потім Сашко.

Очумався під ранок, у номері. Тіло трясеться, зуби видзвонюють, а голова!.. А голова!.. Спробував повернутися набік і не зміг: тіло примерзло до постелі. І спина вкрилася інеєм...

— Заході, буду радий!..

Крізь примерклу свідомість пробилось, що Вовкодав пообіцяв сьогодні прийняти...

Котра година?.. Ще б трохи полежати... Де ковдра, щоб хоч трохи зігрітись?..

Ледь розклепив лівє повіко (розклепити праве не вистачило сил), одірвав од подушки головешку. Не голова — чавунний казан, по якому безжалісно б'є молоток. Ковдри на ліжку не було. Не було й на підлозі. Лише якісь білі плями, що гойдалися, повзали, наче живі. Хотів надіти окуляри (короткозорість, мінус сім діоптрій), лапав, лапав — не знайшов.

Зібрав рештки сил, сів. Ногою наткнувся на окуляри — добре, що цілі. Ковдра була на дивані навпроти, а під ковдрою лежала якась скоцюрблена істота. З головою накрита, витикається лише руда мичка волосся.

"Анатолій Козак?.. Ні, не Козак... Козак чорний, як жук, а це руде, як собака. Приглянувся дужче — коса!.. їй-Богу ж, коса!.. Господи, жінка!.. Звідки вона узялася?.."

Встав із ліжка, глянув під ноги — сорочка!.. Жіноча сорочка, пишно обшита кружевами... І ліфчик... І — Боже мій — панталони!.. Покидані так, наче ота жінка поспіхом звільнялася од них по дорозі до дивана. Або хтось із неї те зривав...

— Невже я?..

"Ти!.. Ти!.." — кричала жіноча білизна. Ось-ось прийде покоївка... прибирати в номері... Дуся!.. Що я казатиму Дусі?!

— Ей, просніться!

Лежить, як убита. Ні звуку, ні поруху. "Може, й справді померла?" — так і осипало

жаром. Уже уявив, як набіжить міліція, як складатиме акта...

— Та просніться ж!

Підскочив, потягнув за волосся і висмикнув... віник. Лялька!

Під ковдрою, що я її люто зірвав,— мій костюм, вся білизна моя, всі книжки й рукописи, а поверх — старанно скачаний килим. І в ногах — обидва мої черевики.

А всі предмети жіночого туалету, що на підлозі валялися,— мов щойно з магазину. Не надівані жодного разу...

Хлопці!.. Хлопці—чорти!..

Підібрав поспіхом панталони, сорочку і ліфчик (ось-ось має постукать покоївка!), загорнув у газету та й пожбурих з вікна у бак для сміття, що стояв у дворі.

Сашко ледь не плакав... Випросив у Зіни, щоб мене налякати,— імпортне, жодного разу ще не надіване, подароване на іменини. Бігали до бака — бак був порожній!

— Що я тепер Нульці скажу?

— Інше купи...

— Купи!.. Де його в чорта купиш, коли це з Польщі привезено.

— Другий раз будеш знати, як до мене дівок водить... Так я прописався в Києві.

І ще одна морока: взятися на військовий облік. Пішов у військкомат, пред'явив посвідчення інваліда другої групи,— забрали, погнали на медичну комісію.

— Так я ж інвалід!

— А ми без рук, без ніг все одно комісуємо. Щороку. Пішов на комісію. А там лікарі дивляться на тебе так, наче

ти ось-ось подасися в дезертири.

— Годен к строевой.

Мінус сім: "годен"? Ну й ну... А як загублю в бою окуляри? Зірве вибуховою хвилею?..

— Носіть запасні.

Уявляєте: набігає ворог, цілиться з автомата, а я йому кричу: "Почекайте, запасні окуляри дістану! Бо ці вибуховою хвилею зірвало"!

Пішов до отоларинголога.

— Затуліть праве вухо... Раз — два — три... Затуліть ліве...

— Лікарю, правим нічого не чую.

Взяв якусь трубку, так загнав у вухо, що ледь не проштрикнув наскрізь голову. Заглядав, заглядав — не побачив, мабуть, нічого. Бо написав: "Годен".

"Годен... Годен..." — сипалося на мене кулеметною чергою, і на завершення, наче вибух снаряда: "Годен к строевой". Замість посвідчення інваліда мені урочисто вручили військовий квиток. "Ну, я вам навоюю!" — подумав я мстиво, ховаючи до столу червону ту книжечку. (Обкладинки всіх документів — лише червоного кольору. Навіть "серпастий і молоткастий", навіть посвідчення письменницьке. Це був якийсь дальтонізм, що ним безнадійно хворіло все населення однієї шостої частини земної кулі.)

До шістдесяти літ проходив бравим стрілком-кулеметни-ком. Так записано було у

військовому квитку. А потім, уже сивоголового, викликали у військкомат (зібралось таких, як я, гавриків, душ п'ятдесят), виголосили патріотичну промову та й зняли з обліку.

— Тепер на випадок війни хіба що в партизани,— сміялися, розходячись.

Нарешті я одержав квартиру.

Це була чи не перша в Києві "хрущовка" — найгірший її варіант. Сумісні санвузли, прохідні кімнати, в трикімнатній, найбільшій — п'ятеро дверей, ніде й ліжко приткнути, балкончик — одну ногу поставиш, а другу вже ніде, замість паркету — лінолеум, із стель голі дроти звисають: сам діставай люстри, сам їх і вішай, чад із кухні по всіх трьох кімнатах,— справжній комуністичний рай, блакитна мрія мільйонів, що десятиліттями стоять у безконечних чергах на житлову площу та часто-густо в чергах тих і помирають.

Юному читачеві цієї книжки, якщо такий знайдеться, важко буде навіть уявити, в яких жалюгідних житлових умовах скніли радянські "совки" — будівники комунізму. Мій друг Володя Радченко (кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури) не один рік прожив у кімнаті площею десять квадратних метрів. Він, Галя, двоє дітей, батько і мати, брат із дружиною і немовлям. Трохи більше одного квадратного метра на душу — вдвічі менше, ніж на покійника. Вдень ще сюди-туди, вдень дорослі розбігалися на роботу, а дітлашню — в школу та дитсадок, а на ніч набивалося, як мишей у рукавиці. На єдине односпальне ліжко валетами вкладалися старі, на столі — ще одна пара, а решта покотом на підлозі, вночі встанеш до вітру — ногу ніде поставити. Лишалося тільки дивуватися, як вони й жили.

А жили. Ходили на демонстрації з портретами вождів, які плювали на них з кремлівської гірки ("А сейчас барани пойдут",— класичний вислів вождя всіх часів і народів на адресу трудящих, які його ж портрета й несли в численних колонах), дружно кричали "ура!", одностайно віддавали свої голоси за кандидатів непорушного блоку комуністів та безпартійних, душилися в чергах за вареною ковбасою та молоком (тоді не казали "купити", а казали "дістати"), стояли в ще більших чергах на поліпшення житлових умов, тож не диво, що така "хрущовка" радянському "совкові" здавалася расм, якщо не небесним, то принаймні земним.

Моя сім'я перебралась зі Львова, де все було збудоване ще за тамтої Польщі, добротнo, до найменших деталей продумано, тому довго не могла звикнути до цієї, пробачте, оселі.

Особливо допікала звукопровідність. В цей п'ятиповерховий будинок по бульвару Лесі Українки, двадцять, були нмонтовані не стіни — надчутливі мембрани, і найменший звук котився безперешкодно з кінця в кінець. Ми швидко навчилися розмовляти впівголоса, але набагато важче було звикнути до постійного галасу й шуму.

Особливо нам допікали цигани, що поселилися поверхом вище. Він, вона й цілісінький рій дітлашні. З раннього ранку до пізнього вечора плач, тупіт і вереск: ні хвилини спокою. А майже щоп'ятниці уся свята сімейка вирушала до м'ясокомбінату та й приносила оберемки кісток. І невдовзі над нашими головами починав лунати стукіт і

тріскіт: трошилися кістки під холодець, що розливався потім по великих коритах.

А в суботу замалим не з усього Києва до квартири над нами вервечкою тягнулись цигани.

Спершу ми чули, як розставлялися стільці й столи, як розсаджувалися гості. На якийсь час все стихало, а потім починалися танці: табун здичавілих коней, закусивши вудила, гамселив щосили копитами в підлогу, намагаючись пробити її наскрізь. Нам на голови сипалась штукатурка, як під час землетрусу, гойдалися люстри, в буфеті жалібно видзвонював посуд, тріщали вікна й двері.

— Іх!.. Іх!.. Іх!..— доносилося згори. І дикий розбійницький посвист. Це жінка цигана, товста, наче бодня, з ногами-ступами, вже не годна до танцю, сиділа й виїхувала або, заклавши пальці до рота, свистіла пронизливо.

— Гуп!.. Гуп!.. Гуп!..— казилися здичавілі коні.

— Іх!.. Іх!.. Іх!..— вторив їм розбійник-соловей у спідниці. Той шабаш тривав усю ніч.

Вранці цигани розходились, щоб,— відіспавшись, знову появитись увечері.

З місяця в місяць, щосуботи та щонеділі.

По кілька днів, приходячи до тями, повзали ми сонними мухами. А щоп'ятниці над нашими головами знову тріщали кістки.

Дружина якось не витримала (саме захворів син), піднялась попросити, щоб не так тупотіли. Вийшов хазяїн і, вишкіривши вовчі зуби, так пхнув її в груди, що вона ледь не покотилася сходами.

Я крадькома од своїх сходив у міліцію ("Синку, не зв'язуйся! — благала мамуся.— Ще вб'ють або заріжуть!") Бідна мамуся моя, вона всього на світі боялася, перед кожним хиллячи голову). В міліції лише посміялися:

— А що ви од циган хочете?.. Хрущову пишіть! Натякали на розпорядження Хрущова ліквідувати всі циганські табори, а самих циганів поселити по містах і містечках...

Та і в будні ми не мали спокою. Циган десь доп'яв дореволюційний ще грамофон з отакенною трубою, що нею тільки мертвих на страшному суді з могил піднімати, щовечора виносив це страховисько на балкончик: циганська душа прагнула простору й публіки. Ставив одну й ту ж пластинку — з вечора у вечір, з місяця в місяць.

Очі чор-рніє, очі страстніє,

Очі жгучіє і пр-рекрасніє!..— на всю свою чорну горлянку ревів грамофон.

Пластинка кінчалася, грамофон переводив дух, поки циган накручував ручку, а тоді знову роззявляв металеву пащеку:

Очі чор-рніє, очі стр-растніє...

Другого дня я ловив себе на тому, що наспівую подумки цей проклятий мотив. Розмовляю з кимось, когось слухаю, а в голові лунає:

Очі жгучіє і пр-рекрасніє...

Відтоді я на всеньке життя зненавидів циганські романси...

Допечений до живого, я надумався помститися проклятому циганові: єдиною

зброєю, якою я володів. Написати оповідання (а то й повістину). Описати цього цигана, печерний його інтелект, наперед навіть назву придумав, що дуже рідко траплялось зі мною: "Гегемон".

Циган був представником панівного в нашій країні (за Леніним) робітничого класу, вимощуючи бруківку під нашими вікнами.

Попросив на місяць відпустку в Дяченка, правдами й неправдами дістав путівку в Ірпінь, в Будинок творчості, бо вдома працювати не зміг би, та й поселився двері в двері з Анатолієм Іллічем Костенком, людиною, долі якого не побажаєш і найлютішому ворогові.

В тридцять сьомому році молодий аспірант, попавши під червону мітлу, опинився за тюремними ґратами. Там, на волі, залишилася молоденька дружина з дітьми, а тут з ночі в ніч (заснути і вдень не давали) допити, допити, допити: "Сознавайся в террористической деятельности" — "В якій?" — "Я ще, гад, тебе должен подсказывать? Сам придумай!" — Слідчий, що пачками відправляв під розстріл ув'язнених, уже вичерпав всю, яка була в нього, фантазію.

Невідомо, скільки б тривали ті допити (Анатолій Ілліч навідріз відмовлявся визнати себе винним), коли б не позаштатний рецензент, про якого варто розповісти докладніше.

Лазар Санов, як і Костенко, аспірант Інституту літератури.

Вибачаюсь, аспірантом він став через рік, у тридцять восьмому, а тоді був лише студентом філфаку Київського університету, що не завадило йому стати позаштатним рецензентом енкаведе. Він рецензував для цієї установи твори, автори яких були заарештовані: доктори наук, академіки, аспіранти, доценти. Рецензував, вдаючись до висмикування окремих абзаців, а то навіть і речень, так їх компонує, додаючи, чого там і не було ніколи, що "контрреволюційне нутро" того чи іншого автора не побачив би хіба що сліпий...

Уже в сорок сьомому році на черговій нараді в цека Санов вигукнув, звертаючись до Кагановича: "Лазарь Моїсеевич, мы кров'ю ваших врагов будем киевские крыши красить!" (Вороги Кагановича: Рильський, Яновський, Сенченко, люто погромлені не без активної участі Санова в тому ж таки сорок сьомому році.)

Так от, цей "маляр" набував катівського досвіду ще в тридцять сьомому році, допомагаючи енкаведистам відправляти на страту невинних людей. Небезкоштовно, звичайно.

Його черговою жертвою став і Костенко.

Коли Анатолію Іллічу показали рецензію за підписом Санова (слідчий не мав сумніву, що розстріл тепер гарантований, тому й не побоявся "засвітити" позаштатного рецензента)... Коли Костенко ознайомився з отруйною писаниною Санова, він спробував заперечити наскрізь брехливий цей витвір:

— Візьміть і прочитайте мою книжку. Там немає нічого такого, що цей падлюка тут понаписував!

— Буду я ще твою контрреволюційну писанину читати! — відрізав слідчий. — В нас

немає жодних підстав не вірити досвідченому рецензентові.

Те ж саме відповіли й на суді, що невдовзі й відбувся. Але Костенка не засудили до страти.

— Повезло ж тобі! — говорили в камері. "Повезло". Не розстріл, а концтабори.

Двадцять років. Двадцять років ув'язнення, В таборах, що не снилися й Гітлерові. Двадцять років таких знущань, такого фізичного й морального знищення, що лишалося тільки дивуватись, як ця людина й вижила.

Двадцять літ — однією ногою в могилі.

Після розмови з Костенком я не спав усю ніч. Розказане Анатолієм Іллічем накладалося на те, що я почув у свій час від Григорія Антоновича Нудьги, теж в'язня сталінських концтаборів і якому теж пошастало лишитись живим.

— Ви, Анатолію, ще молодий,— сказав якось Григорій Антонович.— Доживете до тих часів, коли можна буде писати про це, не оглядаючись.

Писати не оглядаючись". Я вирішив так і писати, хоч у п роки говорили про табори здебільшого пошепки, оглядаючись боязливо на ту установу, кривава тінь від якої падала на ІСЮ неосяжну країну. І хоч відбувся двадцятий з'їзд партії, люди, які вирости в страхів, "добре пам'ятали, що .ІДОХ тиран, але стоїть тюрма" (Дмитро Павличко).

Та все ж роки після двадцятого з'їзду не минули для мене безслідно. Я всім нутром відчував, що про це треба або писати, не оглядаючись, або зовсім не писати.

Це було невимовне відчуття вільного, не скутого кайданами страху польоту. За місяць (такого зі мною ще не було) повість була закінчена. Шість аркушів. Шість аркушів майже документальної розповіді про лейтенанта Радянської Армії (Григорій Антонович Нудьга), який, важко поранений її боях з німецькими загартниками, опинився на окупованій території і пішов у сільську школу вчителювати (якось же треба було жити). Та ще й викладачем української літератури. Та ще й якось надумався продекламувати перед учнями початок поеми Шевченка (обов'язкової, до речі, до винчєния в радянських школах):

Кохайтесь, чорнобриві, Та й не з москалями...

За оте "та й не з москалями" одержав двадцять років концтаборів. Судили його вже пізніше, коли після звільнення відвоював аж до Берліна і повернувся додому з грудьми, увішаними медалями й орденами. Пам'ять в кривавої тієї установи була всеоб'ємною.

"Закликав до співпраці з німцями, до боротьби з великим російським народом",— було написано у вироківі.

Тож я написав повість, передрукував, повернувшись з Ірпеня, на машинці (ех, будь що буде!), ще гарячою відніс до журналу "Вітчизна" Михайлові Ігнатенкові.

Той за кілька днів мені сказав:

— Спробуємо надрукувати. Хоч надій мало: тема вже на-д ю кусюча. Дам на відгук Павлові Загребельному — найсмі-ливішій людині серед членів редколегії. Більшість же од твоєї повістини накладе в штани. Та одразу ж і рвоне протоптаною стежкою в цека. А то і в той сірий будинок, з якого видно Колиму і неісходиму Сибір: "Ось почитайте,

що цей Дімаров про вас пише, а Ігнатенко пробує пропхнути в журнал!"

Павло теж не забарився з відповіддю:

— Рекомендуватиму до друку. В найближчому номері. Дай уривок до "Літературної України".— Загребельний на той час був редактором цієї газети.— А цс тобі на закуску! — І подав мені якусь верстку.

— Що це?

— Теж повість. На цю ж тему. Йде в найближчому номері "Нового мира".— Загребельний нещодавно став членом редколегії цього найпрогресивнішого літературного журналу.— Завтра ж повернеш.

За одним подихом прочитав повість Солженіцина "Один день Івана Денисовича".

Вона мене приголомшила: нічого подібного ще не читав. До справжньої насолоди від прочитаного приєдналася впевненість: надрукують! Після виходу в світ цієї повісті надрукують і мою. Хоч я після того, як прочитав Солженіцина, іншими очима глянув на свою повістину: слабенька, слабенька. Мені явно бракувало тієї страшної життєвої школи, що її пройшов Солженіцин. Я майже заздрив усім отим людям, які повернулися з пекла і яких досі боязливо оминали колишні їхні друзі, що в свій час уникнули кагебіст-ського невода.

Підібрав уривок для "Літературної України": про те, як мати, пригинаючи голову, повзе до колючого дроту, що за ним сидить її син. Повзе, щоб не помітив "попка" на вищці. Уривок одразу ж був надрукований з коротеньким вступним словом редакції, де повідомлялося, що повість повністю буде опублікована в найближчому номері "Вітчизни".

Та не так сталося, як гадалося.

Повість уже була набрана, я навіть гранки вчитав, як на всю країну пролунали слова Хрущова про жирні мухи, які сідають на падаль. "Єщо одно ограніченє!" — радісно потирали долоні в цензурі. А оскільки Хрущов оголосив на весь світ, що в Радянському Союзі цензура ліквідована, нещасні редактори повинні були всі зауваження цензорів брати на себе, які б ті зауваження безглузді не були. Спробуй лиш заїкнутися авторові, що це не твоє зауваження,— сувора догана забезпечена. За розголошення державної таємниці.

Шлюзи, які ледь-ледь піднялися, пропустивши один лиш струмочок, одразу ж замкнулися наглухо, здавалося — навіки. Повістина моя лягла в стіл, де й пролежала більше двадцяти років, лише у вісімдесятих побачила світ: спершу за кордоном, в Австралії, англійською мовою, у видавництві Юрка Ткача, а згодом уже і в нас, у видавництві "Дніпро".

Не можу не згадати ще про один випадок, зв'язаний з цією повістю.

Я вже працював головним редактором видавництва "Радянський письменник", коли до нас завітали польські видавці. Була жвава розмова за чашкою кави, а потім, коли видавці попрощалися, один із них відстав од гурту та й, діждавшись, коли усі вийшли, утаємничив обличчя і майже пошепки звернувся до мене:

— Пане Анатолію, я зазнайомився з уривком вашої повісті в "Літературній Україні".

Він мені дуже сподобався. Чи не могли б ви мені дати рукопис, я видам цю повість у Польщі.

Я спершу був смикнувся — бігти додому за рукописом. Та одразу ж полохлива думочка: чи не підсланий цей закордонний товариш нашими органами?

В країні вже починалися брежнєвські заморозки. Центральні газети, а за ними й провінційні, відзначили день народження Сталіна, відмиваючи криваву цю постать од страхітливих злочинів. Знову заговорили про класову пильність, про підступи світової буржуазії, а кадебе, яке було трохи присмиріло, розгорнуло активну діяльність. І де гарантія того, що мій рукопис не буде на кордоні вилучений з сумними для мене наслідками?

Я став мимрити, що повість ще не готова до друку. Що я ще над нею працюю, правлю особливо невдалі місця. От дороблю, тоді ми й повернемося до цієї розмови.

Поляк розуміючи кивав головою. Він же теж був із соціалістичного табору, де, щоправда, дихалося трохи вільніше.

— Довідзення, пане!

Довідзення! Довідзення надії на те, що моя повістина будь-коли надрукується... І ще один спогад.

Якось Анатолій Ілліч Костенко дав мені книжку критичних нарисів Івана Кошелівця, професора із Західної Німеччини. Книжка видана в Мюнхені, мала назву "Літературний процес дещо з віддалі" і була присвячена літературному процесові на Україні.

— Прочитай, там і ти згаданий.

І як же гірко було прочитати ось таке твердження автора (цитую по пам'яті):

"Не відмовиш у сміливості Г. Тютюнникові та А. Діма-рову. Але й тут сміливість їхня вторинна, після того, як про це уголом заговорить Москва".

"Не відмовиш у сміливості"... Українська література радянських часів нагадує кладовище, де поховані нездійсненні задуми письменників,

Пригадую поїздку з Юрієм Збанацьким, який тривалий час був секретарем парткому, а потім головою Київської організації Спілки письменників. Небалакучий, на вид якийсь аж суворий, він був напрочуд сердечною людиною: я не пам'ятаю, щоб комусь, коли він очолював партком, винесли догану або виключили з партії. Якось один з молодих поетів взяв участь в несанкціонованому мітингові біля пам'ятника Лесі Українки, що стояв недалеко од Верховної Ради. Був сфотографований кагебістами, фото переслали в цека, а звідти вже в партком нашої Спілки з суворим наказом покарати поета. Винести сувору догану або й виключити з партії. Тобто перекрити всі двері, що ведуть в літературу.

І досі в моїх вухах лунає голос Збанацького:

— Отож воно напалося та й упало, безтямне, в кущі. Потім розбуркалося і прибілось до натовпу, не розуміючи, що і до чого...

Сміючись, вирішили обмежитись обговоренням...

Ми поїхали вдвох із Збанацьким на полювання. І вже настрілявшись та розлякавши

качок, сіли біля багаття, що дихало теплом в осінню прохолоду. І тут Юрій Оліферович розповів мені історію про бюст Сталіна.

Той бюст виліпив із глини, не без підказки райкому, відомий гончар. Виліпив, випік, як виткав макітри й горнятка, та й подарував на якомусь зборищі райкомові партії. Бюст був урочисто поставлений у залі засідань, а згодом хтось написав аж у Київ, що в райкомі партії стоїть карикатура на товариша Сталіна.

Налетіло енкаведе, заарештувало все керівництво району, а заодно й гончара.

Нове керівництво довго радилось, що робити з бюстом, що стояв у райкомі, як болячка. Вирішили тихцем його закопати — подалі з очей. Та ще не встигла втрамбуватися земля, як до Києва знову полетів лист: "У нашому районі закопали в землю товариша Сталіна".

Знову налетіло енкаведе: викопало бюст і пересадило все районне начальство.

Цього разу новіше районне начальство глиняного ідола вже не закопувало. Після довгих роздумів вирішили поставити в тому ж таки залі засідань, але не на виду, а заховати за пальмою: бюст наче є, а водночас його наче й немає...

— Юрію Оліферовичу, та це ж геніальна тема для повісті! Пишіть!

— Пишіть!..— гмикнув Збанацький.— А хто надрукує?..

Олексій Коломієць. Драматург, позначений неабияким гумористичним талантом. Його гумористична п'єса "Фараони" збирала повні аншлаги по всіх театрах Союзу.

Дотепнішої людини я в своєму житті не стрічав. Навіть в найприкрішій ситуації він знаходив смішне.

Якось дружина нарядила його в новий костюм. Габардиновий. Світлий. Вийшов Альоша покрасуватись обногою, а тут хлопці назустріч:

— Поїхали на рибалку!

І Альоша поїхав. У новому костюмі. До речі — єдиному.

По яких болотах він брьохав — історія вмовчує. Тільки привезли його через добу п'яного "до удівлення". Запхнули в кишеню щуку, притулили до дверей, подзвонили і навдвори...

— Нащо ви мені, гади, таку велику щуку всунули? — запитував потім Альоша з докором.— Жінка поки не побила об морду, не заспокоїлась...

У Альоші на схилі літ стали мерзнути ноги:

— Коли мене ховатимете, то не забудьте взути у валянки... Якось в Ірпені він посвятив мене в задуми нової, тепер уже сатиричної п'єси "Пупи".

Секретар райкому, цар і бог у районі, відзначає своє п'ятдесятиріччя. Всі його підлабузники, тобто весь районний актив, збіглися в місцевий ресторан, щоб одсвяткувати цю вікопомну дату. Було пито і перепито, виголошено десятки вірнопідданих тостів, врешті, на банкетний стіл подали велетенську макітру курячих пупів — улюблене блюдо секретаря райкому.

І тут до зали ступив інструктор райкому, пішак (найо-станніша перед прибиральницею постать в оцій установі), і, звертаючись грубо до першого, зажадав,

щоб той віддав ключі од свого кабінету.

Всі так і отетеріли. А інструктор вже звернувся до присутніх:

— Чого розсілися? Ви що, не знаєте, що Гушка зняли вчора з посади?

Отак: не Іван Петрович, а просто — Гушко.

Сцена майже з "Ревізора" геніального Гоголя.

А потім ці ж лакузи, прийшовши до тями, стали один :і поперед одного різати правду у вічі нещодавньому районному царкові...

Повернувся нещасний Іван Петрович додому обліплений з пі і до голови лайном. Хоч бери й стріляйся.

І тут — телефонний дзвінок. І голос першого секретаря обкому:

— Ну, як, осознав свої помилки?.. Ми тут порадилися і вирішили тебе поки що не знімати. Працюй, виправдовуй довіру партії.

Завіса...

— Написав п'єсу? — запитав я десь за півроку Альошу.

— Яку?

— "Пупи".

— А хто поставить?

Це лише дві теми. А скільки їх поховано на літературному кладовищі! І досі лежать — догнивають.

Ми жили і творили в літературній провінції, Те, що можна було москвичам... Та що там москвичам!.. Ленінградцям, новгородцям, саратовцям, мешканцям будь-якого російського провінційного містечка, — те зась було нам. "Справжня література починається за Хутором Михайлівським", — гіркий вислів Григора Тютюнника. (Хутір Михайлівський — остання станція на межі України й Росії).

Іноді декому з письменників, переважно увінчаних державною премією (СРСР, а не України), вдавалось спершу на— друкуватися в Москві, а потім уже із скрипом-рипом на Україні. Пригадую, як цензура "не пускала" якийсь розділ з нового роману Олеся Гончара, що виходив у "Радянському письменникові". Тоді Гончар опублікував цей розділ у московській "Правде", і невмолима "дама" врешті одступилася. Але наше занадто пильне цека невдовзі схаменулося і незабаром у Москві був перекритий залізобетонним шлюзом і цей тоненький струмочок: "Спершу надрукуйтесь у себе, на Україні, а тоді вже присилайте до нас".

Ми, наївні, сперечаючись із цензорами, а то і в цека, посилалися часто на Москву, що там же це вільно друкують, а чому не можна у нас? І часто доводилось чути у відповідь: "Перебирайтесь у Москву та там і друкуйтесь!" Партійний "указующий" перст стирчав над головою кожного письменника, вимагав писати лише так, а не так, всупереч правді життєвій.

Якось я сказав дружині, яка саме креслила графіки з результатів досліджень, показуючи на криві, що вона їх виводила:

— Уяви, що над тобою весь час хтось стоїть і вимагає суворо: "Ведіть криві вгору, а не донизу! Тільки вгору!"

— Так можна й здуріти! — відповідала з серцем дружина.

— Бач. А я ж не дурію!..

Не дурів... Тільки теж не раз навідувався до отого кладовища з лопатою в руках. І досі лежить там закопана глибоко (щоб КДБ не одкопало та не довідалось, які крамольні думки ворухилися в моїй голові)... І досі лежить, придушена сирого землею, не написана повість "Старший брат", яку я виношував впродовж не одного року. "Старший брат" — "великий" російський народ. А сатирична повість "Бочка меду"!.. А "Гегемон"!.. Та що й перераховувати — труїти свою пам'ять...

В моєму ж письмовому столі лежала не тільки повість "Чорний ворон", а й велике оповідання "Попіл Клааса", — чи не єдине, за яке мені не соромно й досі.

Тему для цього оповідання, сам того не відаючи, дав Анатолій Ілліч Костенко. Розповів, як, повернувшись із Колими, око в око зіткнувся із Сановим. Своїм рецензентом. Що при цьому казав йому Анатолій Ілліч, різкий на слово, можна було лише уявити.

А згодом стали ділити квартири. Виділені міськрадою для письменників. Анатолій Ілліч стояв у списках, як несправедливо репресований (наче були справедливо репресовані?). Але тогочасне спілчанське начальство список цей не раз перетрусило (чи не по дзвінку з КДБ) і квартиру, в яку мав вселитися Костенко, одержав... Лазар Санов.

Отут в Анатолія Ілліча урвався останній терпець. Він пішов у прокуратуру з вимогою притягнути Санова, на совісті якого було не одне загублене життя, до судової відповідальності. І одержав відмову.

— Коли ми будемо порушувати справу проти всіх, хто співпрацював з нашими органами, то в нас не вистачить ні в'язниць, ні таборів.

— Тоді я сам з ним розправлюся! Без вашого суду!

— Оцього ми вам і не радимо робити. В цьому випадку ми змушені будемо порушити справу вже проти вас.

Оця вся історія й лягла в основу оповідання "Попіл Клааса". Тільки герой її, повернувшись із таборів, стикається не з стукачем — "рецензентом", а зі своїм слідчим, який двадцять літ тому піддавав його лютим тортурам, вибиваючи зізнання в контрреволюційній діяльності.

Як і Костенко, герой мій іде в прокуратуру з вимогою віддати до суду цього ката, що, пішовши у відставку в чині полковника, жирує на неабиякій пенсії: двоповерховий котедж, велика садиба, обнесена височезним парканом, ще й колючий дріт зверху, як у концтаборі. І, як і Костенко, одержує категоричну відмову: не було ще в історії людства такого випадку, щоб система сама над собою вершила суд і розправу.

І тоді мій герой вирішує власноруч покарати кагебешника. Купує рушницю, надпилює дула, щоб можна було сховати під пальто, і, підстерігши свого лютого ворога, коли той повертався із ринку, прошиває йому груди "жаканами".

На постріли набігає міліціонер і, в свою чергу, вбиває мого героя.

Кагебешника ховали урочисто і пишно, з духовим оркестром, з вінками і

промовами, на центральній алеї місцевого кладовища, а мого героя вкинули в так-сяк збиту труну та й закопали в найглухішому закуткові.

Написавши це оповідання, я вже з ним нікуди не рипався: все одно не надрукують.

Та якось здивався на Хрещатику з редактором масового літературно-громадського журналу. Не буду називати ім'я та прізвище цієї людини: не хочу травмувати його родину. Тим більше, що, розповідають, він був гарним чоловіком і батьком. Але ця постать настільки типова для епохи розвиненого соціалізму, що гріх її не описати.

Тож назовемо його... ну, назовем не Василем навіть — Ва-сюнею: він аж цвів, коли начальство так до нього зверталося.

Так от, цей Васюня зустрівся мені якось на Хрещатику. Я саме став головним редактором видавництва "Радянський письменник", і він посилено набивався до мене в друзі.

"Здоров!" — "Здоров!" — "Як поживаємо?.." — "Твоїми молитвами".— "Що геніального пишемо?.." Хотів відбутися черговою фразою: скрипимо потихеньку пером, та чорт смикнув за язика сказати натомість, що закінчив оповідання. "Тільки не знаю, куди його приткнути: тема дуже кусюча".— "Так давай нам!" — "Надрукуєте?.." — "Об чом вопрос! В найближчому номері! І своє фото принось. Все буде о-кей!"

Повірів, дурило. Другого ж дня відніс своє оповідання і фото. Чекав тиждень, другий, потім не витримав — сам подзвонив у редакцію. Руку підняв Петро Сліпчук, мій добрий знайомий ще по спільній роботі в редакції газети "Радянська Україна".

— "Попіл Клааса?" Ти що, надієшся, що Васюня таку річ надрукує?

— Тоді рукопис поверніть мені!

— Ха, поверніть. Васюня одволік оповідання в цека. Разом з твоїм фото.

Жбурнув рурку, аж тріснуло. Не знав, що робити од гніву. Падлюка! Свиня недорізана!

Заспокоївшись трохи, знову подзвонив Сліпчукові:

— Коли той гад буде в редакції?

— Вони, як і все начальство, приходять на другу. Що ти йому хочеш зробити?

— Морду набити!

Рівно о другій появився в редакції. Васюні не було. Розмовляв з хлопцями, хоч усередині в мене так і кипіло. Телефонний дзвінок. Сліпчук узяв рурку.

— Він тут.— І одразу ж поклав. Пояснив, усміхаючись: — Васюня. Питає, чи ти в редакції.

За півгодини — знову дзвінок. І знову Васюня цікавиться, чи я не пішов.

— Ти що, хочеш його дочекатися? — сміючись, запитав після четвертого дзвінка Сліпчук.— Не марнуй дарма часу: Васюню ще ніхто в ступі не влучив.

— Звідки він дзвонить?

— З чийогось кабінету. Може, сидить десь за стінкою. Пояснює, яке антирадянське оповідання приніс до журналу Дімаров.

І мені не лишилося нічого іншого, як, плюнувши, податись з редакції.

Вже в Ірпені, в Будинку творчості письменників, під час зустрічі з Васюнею я не

витримав:

— Ну, ти ж і падлюка!

— Імеєт место.— І подивився такими очима: хоч заплюй — скаже: Божа росичка.

Блазень за натурою, він і слова підбирав якісь блазнівські. Замість "буде зроблено" не говорив навіть російське "будет сделано", а "бузде".

Якось, колігвін працював ще в редакції молодіжної газети, хлопці засперечалися, що Васюня, не задумуючись, і рідного батька продасть. Подзвонили йому по спареному телефону, один говорив у рурку, а другий, про якого йшла мова (один з найближчих друзів Васюні) підслуховував.

— Васюню, то правда, що такий-то падлюка, яких пошукати?

— Імеєт место.

— Що він знущається над дружиною, а дітей морить голодом?

— Імеєт место.

— І на всіх працівників редакції строчить доноси?

— Імеєт место.

Друг Васюні не витримав, пожбурих рурку, побіг матюкатися:

— Ти!.. Ти!.. Наволоч, яку ще й світ не родив!

— Імеєт место...

Та у Васюні справжніх друзів по суті й не було. Він дружив, якщо це можна назвати дружбою, переважно з начальством. А вірніше — блазнював перед ним.

Олесь Терентійович Гончар, голова нашої Спільки, приїжджав до Ірпеня лише взимку: попрацювати в більш-менш спокійній атмосфері, походити на лижах в розкішному ірпінському лісі. І ми вже знали, обов'язково і Васюня появиться. Та не сам, а й фотокореспондента прихопить: писати багатоілюстровану кореспонденцію "Ірпінська зима", що потім буде опублікована в його журналі з фотографіями Гончара. Васюня жив в Ірпені цілий місяць, поки й Гончар не повертався до Києва. Сидів із ним за окремим столом у їдальні, ходив на прогулянки в ліс. Обов'язково попереду, прокладаючи Олесеви Терентійовичу зручненьку доріжку. Не минав жодної гірки, щоб не насмішити Гончара вигуком: "Ех, прокачусь!" — летів донизу, та десть посередині навмисне падав, ви-бехкував яму, доброму дядькові з головою сховатись.

Якось він підійшов до їдальні, а на спині кожушка — дві смуги снігу.

— Що це в тебе? — Здивувалися хлопці. Я візьми й ляпни:

— А ви що, не знаєте? То Олесь Терентійович об нього ноги щодня витирає.

Образився? Вилаяв? Нічого подібного!

— Імеєт место.— І все.

В ті роки серед начальства високого ввійшло в моду бігати підтюпцем — розтрушувати "руководящий" жирок. Прилучився до цієї спортивної акції і наш Васюня. Бігав, звісно, не сам, а обов'язково з якимось міністром чи начальником главку. А щоб кумедніше було, завів мініатюрну собачку. Вийде на старт:

— Кнопка, вперед!

Спробуй утриматись од сміху: стокілограмова туша, а попереду собачка, наче

блоха.

Бігав, бігав та й вибігав членство в делегації від України на чергову сесію Організації Об'єднаних Націй. Тоді існувала така неписана традиція: обов'язково включати до складу делегації по одному письменникові. Повернувшись з Америки, Васюня видав невдовзі книжечку памфлетів, звісно ж, спрямованих проти українських буржуазних націоналістів (як вони, бідолашні, там і витримали!).

— Одного разу вони мене як оточили, то ледь не вбили! — похваستався якось перед нами.

— Вирвався? — запитав я в нього.

— С трудом.

— Гівняні то націоналісти! Ти б у мене не вирвався!

І Васюня навіть свого "імеєт место" не вимовив. Подався прямо в партком. Скаржитись на посібника націоналістів Дімарова. І вже "імеєт место" мав я.

І от же незбагненна натура: буквально на другий день, як я одержав прочухана в парткомі, забіг до мене, наче нічого й не сталося:

— Толю, дай мазі: лижви намазати.

Скупуватий, він ніколи не купував мазі. Навіщо викидати гроші, коли можна попросити в знайомих? "Ну, я тобі дам мазі! Навік пам'ятатимеш".

— Зараз немає: скінчилася. Завтра привезу.

Знайшов, прошу вибачити, мерзле собаче гівенце, загорнув акуратно в фольгу, поклав на морозі. З'їздив на ніч додому, а повернувся — під дверима Васюня.

— Привіз? Не забув?

— Привіз,— подаю йому замерзле гівенце.— Дістав шведської. Згідно інструкції, нею лижви треба натирати надворі, на морозі, а потім занести на годину в кімнату і поставити до батареї.

— А до батареї навіщо?

— Щоб міцніше трималася.

— Буздє.

Довго ж не заносив після того Васюня лижви в приміщення!

Я вже згадував, що Васюня був головним редактором одного з наймасовіших журналів України. Але й цього йому було замало. Душа Васюні прагнула керівного крісла принаймні на рівні міністра.

Якось він дізнався, що керівники цека збираються в туристичну подорож в Карпати. Автобусом. І головне: в автобусі тому поїде мадам Шелестиха, дружина першого секретаря цека. Всіма правдами й неправдами втиснувся Васюня в той автобус, прихопивши з собою фотоапарат. І всі кольорові плівки, всі до останнього кадра викладав на Шелестиху.

Майже місяць оформлявся розкішний альбом, куди були вклеєні фото дружини секретаря цека. На фоні Карпат. Потім альбом був вручений з відповідним дарчим написом: тут Васюня не знав собі рівних. І збулася найзаповітніша мрія Васюні: дружина Шелеста, розчулена, запросила його на обід.

Не буду описувати, що переживав Васюня, готуючись до того обіду. Який костюм підбирав, яку краватку пов'язував. Боюся, що тут навіть Гоголь виявився б безсилим. Та мені це не так уже й важить. Результат цієї зустрічі,— от що мене в першу чергу цікавить. Бо невдовзі прокотилася чутка, що Васюня йде на кіно. Шелест мислив прямолінійно: раз Васюня зумів сфотографувати його дружину в різних ракурсах, на фоні Карпат, то чому б йому не керувати всією кіноіндустрією, яка тільки є в Україні!

Ставши головою Державного комітету кінематографії (ранг міністра!), Васюня змінився невпізнанно. Під'їжджаючи до нашої Спілки чорною "Волгою" (мрія кожного чиновника), не поспішав з неї виходити. Чекав, поки водій запобігливо відчинить дверцята. Поважки підходив до нашого гурту, подавав пухку долоню (у відповідь на потиск не ворухне жодним пальцем). Дививсь при цьому поверх наших голів, наче бачив там щось таке, чого нам, простим смертним, не дано було вгледіти.

— Ну, як пишем сценарії? — питався поблажливо.— Пишіть, пишіть.— І, не діждавшись відповіді, йшов поважки в секретаріат, на ясні очі начальства. Не мав сумніву, що з його призначенням усі письменники метнуться писати сценарії.

Ми йому вслід, звісно ж, сміялися. Сміятись сміялися, але дехто вже й подумував потай: "А чому б і справді не вступити сценарії?".

Васюня успішно керував Державним комітетом кінематографії аж до перебудови. Те, що він у кіно ні бум-бум, нічого не важило. В добу всесоюзних шпаргалок голова була абсолютно непотрібною річчю: все робили референти. Так звикли жити зі шпаргалками, що навіть звичайне "добридень" не могли вимовити самостійно. Не вірите? Ось вам класичний прикладі.

На кордоні зустрічаються два президенти: чеський і наш, український (Голова президії Верховної Ради). Чеський простягнув руку, вітаючись, наш же і не подумав ручкатись. Дістав окуляри, нап'яв на носа, що стирчав картоплиною, вивудив з кишені записку і по складах прочитав:

— Здрастуйте, дорогіє чеськіє товарищі! І лишень тоді подав руку.

Доля вберегла Васюню: прибрала з життя наприкінці вісімдесятих. Та чи й так він уже бідував би серед партійного гайвороння, яке політало, політало, налякане, та й знову усілося в крісла: вже під новими гаслами правити безмовним народом. Якому не вистачило глузду раз і назавжди позбутися цього галасливого племені.

Читач, оце все прочитавши, може лише здвигнути плечима: чи варто було стільки уваги приділяти Васюні? Адже стрічався автор і з іншими людьми, цікавішими, такими хоча б, як Малишко, постать якого була не менш колоритною, аніж уся його творчість, а уславлена пісня його про рушник давно стала народною.

Стрічався. І, дасть Бог, буду писати й про них. Але Васюню, як явище, не можна було оминати. В тодішніх у нас майже в кожному сидів Васюня. В кого в більшій мірі, в кого в меншій, а в декого і зовсім крихітний, але ж — сидів! "Імел место".

Не можу в зв'язку з цим не згадати кілька випадків.

Був у мене друг... Ну не друг, а добрий знайомий. Один з провідних драматургів того часу, що підпирали всюдисутньо-го і всесильного Корнійчука.

Невеликий відступ. Моя дружина, яка викладала в політехнічному інституті і була куратором академічної групи студентів (куратор — обов'язок кожного викладача вузу СРСР), часто приносила квитки на вистави Корнійчука в театр Франка. Квитки видавали безкоштовно студентам і викладачам за рахунок профкому — так партійні органи забезпечували постійний аншлаг цьому уславленому драматургу. Студенти, як могли, уникали цих заходів, тож доводилося бідним викладачам в напівпорожній залі висиджувати і переглядати п'єси, що давно набили оскому.

Але повертаюся до свого доброго знайомого. Якось ми ніткнулися з ним перед входом до Спілки.

— Толю, вітаннячко! Як поживаємо?

Слухав мене уважно, співчутливо кивав головою. І зненацька погляд його став абсолютно відсутнім: я для нього просто перестав існувати. Зірвався з місця і підтюпцем, підтюпцем — до чоловіка, що саме проходив мимо. Зігнувся уклінно і, трясучи відставленою задницею, тиснув, тиснув подану милостиво долоню.

— Міністр культури! — повідомив потім урочисто.

А я дививсь на нього і думав: "Васюня"! І ти, брате, "Васюня".

Ну, гаразд, цей — драматург, багато в чому залежний від міністра культури. А от для чого цей міністр здався вже про-ііікові Юроньці, цього я досі не можу збагнути.

Ми саме влаштували в Спілці виставку творів самобутнього скульптора Лупійчука, позначених неабияким хистом. Різьблені з дерева, вони були своєрідною ілюстрацією до Шсвченкового "Кобзаря" — плід багаторічної, натхненної праці. Фонд культури висунув ці твори на здобуття Шевченківської премії, нам потрібен був ще й відгук Міністерства культури. Тому й запросили на виставку самого міністра Безклубснка.

Я й Лупійчук ждемо Безклубенка, щоб показати йому виставку. І тут згори бадьорим алюрцем спускається Юронька.

— Куди це ти так розігнався?

— Одна справа горить... Біжу, біжу!.. А ти чого тут?

— Чекаємо міністра культури. Познайомити з виставкою. Зачувши про міністра, Юронька одразу ж натиснув на

"гальма". І коли Безклубенко появився, ув'язався за нами. Та не просто ув'язався: відтер і мене, що організовував виставку, і автора скульптур, — тримав поштиво високого гостя під руку, водячи залюю. Пояснював те, що сам уперше бачив.

А прощаючись, все ніяк не міг відірватися од міністерської руки. "Качав воду", — сказав би Павло Загребельний.

А хіба не "Васюня" один із послів України за кордоном, а тоді просто член Спілки письменників, не позбавлений, до речі, таланту? Я захоплювався його повістю про лікарів (він сам — доктор медичних наук), про що й писав у рецензії. Якось у перерві на зборах письменників я підійшов до нього:

— Юро, можна на хвилинку?

— У мене для вас часу немає! — відрізав Юра. Саме стояв поруч з О. Т. Гончаром, який носив лихе серце на мене за мій виступ на з'їзді письменників.

А перед цим же цей Юра приязно тиснув мені руку, вітаючись. Гончара, щоправда, поруч тоді не було.

Васюні, Васюні! Я й нині стикаюся з ними чи не на кожному кроці...

Та цур їм і пек, цим васюням: ще насняться вночі! Як написав колись Патрус-Карпатський:

Мені приснився підлий сон, Що я не Патрусь, а Смульсон.

Смульсон — справжнє прізвище Санова.

Тож краще розповісти щось веселеньке, смішненьке, як любив говорити незабутній Ковінька. Соратник Остапа Вишні. Він теж одсїдів у таорах кращі роки життя і повернувся на волю зовсім уже дідом з голою, як більярдна куля, головою. А от же не' втратив ні почуття гумору, ні великої душевної доброти, що так і світилася в його мудрих очах.

— Як ви, Олександрє Івановичу, пройшовши до кінця все оте пекло, на весь світ не озлилися? — якось запитав я в нього. — Як уберегли свою душу?

— А мене сам Бог Сміх рятував. Спершу пригріли блатні: страх любили веселеньке, смішненьке. А пізніше — дівчата-зв'язківці. Гукнуть на селектор: "Посмішіть нас, бо дуже вже муторно жити"! Я їх і смішу: по селектору, по всій Колімі.

З Олександром Івановичем Ковінькою, або дідом Ковінькою, як його називали в письменницькому колі, я познайомився спершу заочно, редагуючи чергову книжку його гуморесок. Повернувшись в похилому віці з таборів, він наче поспішав виплеснути з себе все, що накопичилося в ньому протягом багатьох років неволі. По дві, по три, навіть по чотири книжки протягом року — неймовірній плодовитості веселого цього чоловіка можна було лише позаздрити. 1 жодного словесного мотлоху, як можна було сподіватися. Кожна його гумореска попадала прямісінько в ціль. Це був чи не найпопулярніший автор по всій Україні в шістдесятих — сімдесятих роках: книжки його зникали миттєво з полиць магазинів.

А його виступи перед читачами! З першої ж фрази люди починали хилитись од сміху.

— Не можна вийти й одразу сказати: зараз я вам прочитаю уривок свого твору, — повчав мене Ковінька пізніше. — Слухача треба настроїти. Як музичний інструмент.

Пригадую, як ми поїхали виступати на Донбас. Велетенський зал у Донецьку, вщерть набитий людом. Виступають поети, прозаїки, я теж щось промимрив, хвилюючись, люди ввічливо аплодують (терплячішого слухача в світі немає), та ось на закуску — Ковінька. Поважки вийшов на сцену, провів долонею по блискучій голові, наче волосся пригладжуючи (сміх):

— Оце єдиний мав гребінець, та й той одібрали в таборі. Так і ходжу непричесаний. — Сміх іще дужчий. — Я хочу поділитися з вами секретом власної творчості. Ви що, думаєте: письменник сідає до столу та й починає вигадувати веселеньке, смішненьке? Та нічого він так не вигідає путнього! Гуморист виходить на вулицю та й підслуховує, що говорить народ. Бо, скажу вам, дотепнішого народу, ніж наш, не знайти в усім світі. Тільки слухай та записуй.

Оце іду якомсь я Хрещатиком, а там голубів, як комашні на болоті. А поперед мене шестує дамочка — вся в шовках та синтетиці. Один голуб і ляпнув їй на спину. Дамочка вихопила хустину, крутиться, вертиться — ну, ніяк не дістане! А назустріч їй чоловік. Вона притьмом до нього: "Гражданін, нитріте, витріте!" А він їй у відповідь: "Як же я йому, клятому, витру, як він аж під хмарами?.."

Отаке ми записуєм.

Тож дозвольте вам дещо своє прочитати... І читав... Ні, не читав: розповідав одну від другої дотепніші історії.

— Ще!.. Ще прочитайте,— котилося залом.

Тоді я чи не вперше побачив, як люди плачуть од сміху.

Навіть в найбуденніших, іноді прикрих історіях він знаходив іскри смішного.

Якось, пригадую, я жив разом з ним в Ірпені. В Будинкові творчості, в шостому корпусі. Велетенський хол з круглим столом посередині, п'ятеро дверей — п'ять кімнат, у яких трудиться письменницька братія, і ще одні двері — в туалет. Моя кімната одразу ж праворуч, поруч — Олександра Івановича, навпроти ж поселився письменник, який палив найво-нючіші в світі сигари. І хай би палив у себе в кімнаті, то вже його справа, так ні ж: проснеться рано-вранці, прокляту сигару в зуби і йде в туалет. Покладе сигару посеред холу на стіл та й іде умиватись. Плещеться не менше години, а сигара смердить, а дим од неї просочується в усі кімнати, і ми з дідом Ковінькою, некурящі, прямо-таки задихаємося від смороду. Ми і просили, й молили того письменника — як об стінку горохом!

— їй-Бо, я наб'ю йому морду! — сказав я якомсь Олександрі Івановичу.

— Що ви, що ви, Андрійовичу! Треба ласкавенько та лагідненько.

За тиждень Олександр Іванович постукав до мене:

— Андрійовичу, ви помітили, що Петро Володимирович уже не лишають сигари в коридорі?

— А що сталося?

— То я їх одучив!

— Як?

— А отак. Як вони вийдуть та покладуть сигару на стіл та пірнуть в туалет, то я вискочу та й ухоплю ту сигару. Ухоплю за отой кінець, що вони стромляють до рота, і обмажу гірчицею та на місце й покладу. Через деякий час чую: Петро Володимирович плюються...

Од жодного письменника не доводилося чути такої соковитої мови, як від діда Ковіньки. Він умів одним лише словом сказати все. Якось я його запитав про одного молодого письменника, ласого до молодиць та дівчат:

— Куди це він побіг проти ночі?

— Як куди? Посолонцювати.

А його виступ на черговому з'їзді письменників.

Треба лишень уявити той офіціоз, що завжди панував на таких з'їздах. У президії, крім обов'язкового цека і членів уряду, сиділи "живі класики", вони ревниво стежили за

тим, щоб туди втрапити, необрання до президії було для них справжньою трагедією. Величезні президії обиралися навіть на кожних зборах письменників, особливо партійних, пам'ятно, як уже в роки горбачовської перебудови, перед тим, як мав оголоситися складений у парткомі список членів президії, я прорвався до трибуни (чорт мене виніс!) та й запропонував обрати всього трьох чоловік, а не двадцять чотири... Як мене дружно підтримали і як потім обурювалися ті, кому вперше за багато років довелося сидіти в залі, поруч з рядовими письменниками, а не за червоним столом, серед небожителів.

Олесь Терентійович Гончар на черговому парткомі сердито кваліфікував мій вчинок, як хуліганський.

Тож всі з'їзди проходили урочисто й пишно. Підбивалися підсумки, рапортувалося про черговий розквіт літератури, возвеличувалася і оспівувалася керівна і спрямовуюча, її вірні достойники; список тих, кому надавали слово, сто разів просіяний на партійних ситах, та й заздалегідь написані виступи перевірені пильно: на предмет якоїсь крамоли. Говорити було заведено лише про високе й вічне, і зненацька — різким дисонансом "веселеньке, смішненьке" Олександра Івановича.

Та ще яке веселеньке!

— Оце приїхав до нас цирк. Розвішали афіші: показують двох учених ослів. Полтавчани й питають один одного: "Ну, іаразд, одного ми знаємо, він у чорній "Волзі" їздить. А хто ж другий?!"

Сам Шелест, який сидів у президії, плакав од сміху.

* * *

Я довго не наважувався писати коротенький цей розділ, іцо мав закінчити третю частину. Він муляв мені, як шпичка її боці, або точніше: як отой шевченківський цвях, вбитий у серце. А я все відкладав, відкладав. На потім... На потім...

Та ось нещодавно, дочитуючи спогади Іллі Еренбурга ("Люди, годы, жизнь"), ці три товстелезні томиська, куди птиснуто все "необъятное", я наткнувся на абзац, для мене зовсім несподіваний.

Ось цей абзац (переписую його мовою оригіналу, не змінивши жодної титли):

"Другое, еще более расистское произведение — "Дорогами жизни" — было напечатано в журнале "Дніпро". Там описываются козни рода Ляндеров против украинского народа. Родоначальник Исаак Ляндер нашел "гешефт" — получил у поляков в аренду несколько православных церквей, этот "нехристь" обирал украинцев. Внук Исаака Хаим Ляндер учел перемену обстановки: "Зачем раздражать поев, если можно потихоньку спаивать и обирать до последней нитки?" Гайдамаки сожгли корчму. "С тех пор в семье Ляндеров украинцев не называли иначе, как "эти проклятые хохлы". Наш современник Соломон Ляндер становится сначала бундовцем, а потом большевиком и работником ГПУ".

Щоб читач зрозумів, що спричинило появу цього нищівного абзацу, треба повести мову з самого початку.

Мені стукнуло сорок років — той рубіж, переступивши який, людина мимоволі себе

запитує: а що ти корисного зробив у житті? Який слід залишиш, відійшовши в світ інший, де "ні печалі, ні воздыханія"? Невже ти появився на цій землі тільки для того, щоб, перетравивши гори їстівного та народивши собі подібних, так і піти безслідно з життя? Хто ти, людино? В чому сенс твого існування?

Я мимоволі оглянувся на прожиті роки, які безслідно зникли у безвісті, на все, досі мною написане. Не те... Не те... І хоч було кілька задумів, якими я жив останні роки, працюючи ще над "Ідолом", хоч виношувалося кілька безпрограшних тем, що давали мені змогу писати більш-менш правдиво, переступаючи обережненько через соцреалістичні канони, так переступаючи, щоб ніхто цього не помітив, хоч я б ці романи написав легко й швидко і вони знайшли б масового свого читача, як "Його сім'я" чи "Ідол", я нутром відчував, що це все буде повтором. Звичайнісіньким топтанням на місці.

Мене підсвідомо тягнуло на простір. З кімнати, з квартири, із кухні, з сімейного кубельця, де в основному розгорталася дія двох досі мною написаних романів. У мені все дужче й дужче бринів докір Світличного, кинутий зі шпальт "Літературної України", що Дімаров уникає соціальних полотен, і хоча добра душа Загребельний заперечив йому в репліці "Дві краплі смутку", я все ж відчував слушність того зауваження. А разом з тим, мене все більше мучили сумніви: чи зможу? Чи справлюся? Чи не спіткнуся? Чи зумію по-новому глянути на сто разів описане, давно уже пройдене: знайти свою стежку серед втоптаних доріг?

І під час отих болісних роздумів, вагань, безсонних ночей, коли не хотілося й жити на світі,— лишалося тільки заволати до Бога: "Господи, нащо ти мене так покарав, зробивши письменником?!" — під час терзань, сумнівів, розчарувань в моїй підсвідомості, з глибин, що сягали не тільки прожитого мною аж до моєї появи на світ, а далі й далі, крізь роки і роки, до того далекого прашура, од якого й пішов весь мій рід,— стала спливати поступово тема. Всеоб'ємна, єдина, яка народилася разом зі мною, дозрівала в мені, сліпому й глухому, всі оці сорок років і лише нині стала прокльовуватись.

Це мало бути полотно просто-таки неосяжне, багато томів, витоки якого губилися в минулому столітті та й сягали аж наших днів. Десятки, сотні людських доль, переплетених в отой жагучий клубок, що носить назву — "Життя".

"Шляхами життя".

Ця назва сплила в мені разом із темою. І повела за собою.

"Хто б міг подумати, що Тетяна Світлична отак вийде заміж..."

Прообраз моєї великомучениці матері, яка буде тепер поруч зі мною не тільки в житті, а й на сторінках задуманого мною багатотомника: історія її страдницького життя, пожбуреного на нещадні жорна революції.

"Хто б міг подумати..."

Я став ходити в архів. З дня у день, після роботи, довгі години висиджуючи над пожовклими підшивками газет, що пахли тліном і цвіллю, вивуджував усе, що могло мені знадобитися. І коли добрався до газет, які видавалися в роки воєнного комунізму

на Україні, коли перегорнув пропахлі порохом, димом і класовою ненавистю запечені кров'ю сторінки, мені по-справжньому стало моторошно.

Роки воєнного комунізму, проголошеного більшовиками. Полтавська губернська газета (тоді були ще губернії). Ви-друкована на такому цупкому папері, що ним впору загор-■іать оселедці. Десятки, сотні прізвищ під лиховісним заго-ловком-"шапкою": "РОЗСТРІЛЯНІ ТВЕРДОЗДАТНИКИ".

3 номери в номер. 3 дня в день. 3 місяця в місяць.

Розстріляні... Розстріляні... Розстріляні...

І під кожним отим списком кривавим — одне й те ж прі-шище.

Коротке, як постріл.

Ляндер.

Людини, яка посидала на смерть нещасних отих хліборобів.

Безжально. Нещадно. З садистською ненавистю.

Так Соломон Ляндер, тепер начальник ГПУ Хороль-ського повіту, а не цілої Полтавської губернії, ввійшов у мій роман.

Так появилoся кілька абзаців, у яких я досліджував витoki ненависті, що налила мого героя.

І через десятиліття — абзац Еренбурга, наведений мною на початку цього розділу.

Цікаво, з якого це часу наведення історичних фактів стало проявом расизму, антисемітизму?

Для чого євреї брали в оренду церкви (а таки брали в оренду!). Для того, щоб мати з того зиск, чи для того, щоб причащати віруючих проскурами, поїти їх церковним вином?

А шинкарями ставали для чого? Щоб проводити антиалкогольні кампанії серед тубільного населення?

Колонізатори, як і ті, хто їм слугував, в усі часи лишалися колонізаторами і завойовували чужі землі не для того, щоб надавати місцевим жителям гуманітарну допомогу. Хоч у наші вже дні можна було прочитати й таке. Коли Росія вела агресивну війну проти Чечні.

То що я, все те висав з брудного антисемітського пальця?

Отак би я думав в ті шістдесяті, коли б прочитав Еренбурга. Я б не соромився свого екскурсу, а ще більше ним гордився: що навіть сам Еренбург змушений вступати зі мною в дискусію!

Гордився б. І нікуди від цього не дітися.

Мене, наприклад, на початку війни щиро обурювало, що всі євреї масово втікають на схід, подалі від гітлерівських орд, які наступали навально. Я не задумувався над тим, а чи не втікали б отак українці, росіяни, білоруси, коли б фашисти несли їм масове, до ноги, винищення. Не за опір. Тільки за те, що вони мали нещастя народитися українцями, росіянами, білорусами.

Пізніше мені не подобалося те, що євреї дружні, як ніхто інший, що кидаються допомогти один одному в біді, що один одного захищають. Я обзивав їх сіоністами (не

без лукавої намови тогочасної офіційної преси), жодного разу не поставивши перед своїм зашореним зором такого простого, такого чисто людського питання: а що б робив ти, ти особисто, коли б тебе і всіх твоїх братів по крові правдами й неправдами виживали з роботи, а твоїм дітям в багатьох випадках була б перекрита дорога до вищої освіти?

Ця гірка істина прийшла до мене набагато пізніше, коли я сам не один рік походив у "чорному тілі" ("Хай тепер Дімаров походить у чорному тілі!" — вірик тогочасний функціонер із цека).

Вихований радянською школою ("Моя батьківщина — не предків ряди, розвішані гордо по стінах...— декламували ми тоді відомого вірша.— Моя батьківщина — це Леніна клич, це Сталіна голос"). І ще один вірш того ж поета... Ба, навіть не вірш, а ціла ода, складена на честь масового розстрілу українських кобзарів у тридцятих роках славними органами НКВС:

Помреш, як собака,
як вигнаний зайда. Догравай, юродивий,
спотворену гру! Вірую — не кобзою, Вірую — не лірою, Вірую полум'ям
серця і гніву...

"Скиглії", "смердючі недоноски", "стороті прокляті пісні" — інших слів на адресу кобзарів та українських дум цей бард не знайшов.

Вихований радянською школою, я йменував себе гордо інтернаціоналістом, не підозрюючи навіть, що це явище не менш гидотне, як антисемітизм. Недарма ж новітні шові-ністи-великодержавники беруть на озброєння саме інтернаціоналізм.

Так я думаю нині.

А тоді було всього. І їжакуватий супротив, коли моя мама, болісно морщачись, благала: "Толюсю, не пиши цього, не треба"! І незгода з Борисом Дмитровичем Антоненком-Давидовичем, який у видавничій рецензії на першу частину мого роману делікатно зауважував, що варто зняти цей екскурс. "А вони можуть про нас так писати, обзивать українців "бандитами у вишитих сорочках?" — заперечував обурено я. Мав на увазі відомого поета, якому належав "крилатий" цей вислів. Він же вдавсь й до пасквілю на українських гетьманів у поезії "Парсуна".

А потім у мене ж на противагу гепоушникові Ляндеру був виведений секретар повіткому Гінзбург, якому я віддав усю симпатію. В заключній частині, яку я напишу через кілька років, під час колективізації він зважився на відчайдушний крок: написав листа Сталінові, в якому засуджував примусові, військово-феодальні методи усуспільнення селянських господарств. За що й поплатився життям.

Потрібен був час, щоб я усвідомив нарешті, що коли сідаєш писати, то не давай волі своїм почуттям. Ні образі, ні гнівові. Художній твір — не базар, а ти не перекупка, щоб вдаватися до брутальної лайки, намагаючись якомога дошкульніше допекти опонентів.

Тож зараз, згадуючи всі оті прикрощі, що звалились на мене: і відмова в квартирі, в якій можна було б працювати по-людському, і лист до Генерального прокурора СРСР з

вимогою віддати мене до суду, і поява журналу "Дніпро", що про нього згадує Ілля Еренбург, у ООН, як доказ антисемітизму в нашій країні, і невидання першої книги нового роману, з якого я викинув той клятий екскурс, а також дав іншу назву: не "Шляхами життя", а — "І будуть люди", теж назва не з кращих, бо в задуманій мною епопеї багато робитиметься для того, щоб людей таки не було... А назва, справжня, єдина, яка з ночі в ніч сяяла над моєю дурною головою, варто було лише глянути вгору,— "Чумацький Шлях"... Дививсь — не прочитав, не помітив...— згадуючи всі оті прикрощі, щиро кажу: "Я їх таки заслужив"...

А поки що... Поки що я все глибше поринаю в новий свій роман, ніяк не наважусь сісти до столу, бо мені все здається, що за душею в мене нічого нема... Що я геть уже виписався... Що все, досі написане мною, — типова графоманія... Чи не краще взагалі перестать псувати папір, а просто-напросто працювати редактором у видавництві "Радянський письменник" і горя, як то кажуть, не знати... Та одбиватися від одного ветерана-письменника, якого ми називали Сеньою,— більш гротескної постаті мені не доводилось стрічати.

Абсолютно лиса, без жодної бодай волосини голова скидалася на підкаліберний снаряд, що ним тільки броню пробивати. Снаряд той був міцно вмонтований в куций тулуб,— шиї, здається, зовсім не було. Він приходив у видавництво із обгорілим керегазом під пахвою і, обходячи підряд усіх редакторів, пояснював:

— Вот, обгорел. Засорілся, понимаешь, а нечем прочистить. Іглу, понимаешь, купишь не за что. Сіжу без обедов.

Ходив, ходив, поки Дяченко врешті не витримав — викликав головного бухгалтера:

— Видайте йому аванс, хай купить ту прокляту іглу!

Андрій Малишко розповідав, як той ветеран ще до війни був секретарем парторганізації Спілки. Завів навіть не сейф — величезну, залізом окуту скриню, куди складав свіжовидані твори письменників. Любив, сидячи на отій

скрині, викликати по черзі своїх колег по перу. Викликав не раз і Малишка.

— Вот ти у меня здесь, понимаешь, сідіш,— стукав ногою по скрині,— Смотри у меня!

На початку війни Сен я записався добровільно в армію. Кореспондентом фронтової газети. Озброївся міліцейським наганом і довжелезним драгунським палашем (не інакше — поцупив з музею). Згадуючи про своє перебування на фронті, розповідав один і той же бойовий епізод:

— Налетелі, понимаешь, фашисти. Но я не растерялся, да с головой у пшено!

Настав час і мені ховатись од критиків головою в пшоно. До наступної частини цих спогадів.

Частина четверта і

Пишу новий роман.

Ще ніколи не працював з таким запалом, з такою самовіддачею. Куди б не йшов, що б не робив — не розлучаюся з записником. Раз по раз висмикую його з кишені і наспіх, аби не відстати од думок, вписую, вписую, вписую. Фрази, абзаци, а то й окремі слова. А протягом ночі весь час схоплююся до письмового столу — не даю спати моїй

багатостраждальній дружині, яка змушена терпіти отаке лихо у себе під боком.

— Ти гірший за алкоголіка,— жартує вона.

Просинаюся о четвертій, найпізніше — о п'ятій і хвилини не ніжусь в постелі: писати, писати! Розганяю сон обов'язковими ранковими вправами, потім під душ: гарячий — холодний, гарячий — холодний, щосили, щоб аж шкіра тріщала, розтираюся цупким рушником і — притьмом до столу. Де на мене чекає нетерпляче папір в кружальці яскравого світла од настільної лампи. Мовна стихія захльостує мене з головою і несе, несе, розбурхуючи невситиму уяву.

І входять, входять в роман люди, до болю рідні й близькі (а мене! а мене!), а то й зовсім незнайомі, про яких я досі й гадки не мав: вони виникають раптово, з нічого, як спалах сліпучого світла в темряві, а часто-густо об'ємніші, зриміші од тих, з якими я стрічаюсь щодня.

Крім своєї мамусі, яка випила із чаші страждань до самісінького дна ("Хто б міг подумати, що Тетяна Світлична отак вийде заміж?"), крім тьоті Ані та її чоловіка — священика, який молодим загинув од куль гепоушника (а в мене в романі — вже шпигуна й бандита, що пробрався з-за кордону готувати повстання проти молодой радянської влади... "Вогонь!.. Вогонь!.." — по власній позиції, по правді життєвій...) А який разючий розділ можна було б написати! Сусіди, прихожани храму, в якому правив Божу службу о. Ми-колай, причаїлись, як миші, і ніхто, чуєте, жоден не кинувся на постріли, а потім на відчайдушний крик тьоті Ані. Прибіг лише крамар Герш Кацнельсон (тьотя Аня все життя його згадувала), знайшов підводу та й одвіз до лікарні смертельно пораненого о. Миколая. І тьотя Аня вже пізніше, після смерті Сталіна, розповідала, як вона всю ніч просиділа поруч з конаючим чоловіком і жодна жива душа не підійшла до них: навіть лікар, довідавшись, кого привезли, і догадуючись, хто в нього стріляв, так і не наважився появитись в лікарні. "За одну ніч посивіла",— показувала тьотя Аня на свої геть сиві коси. А було ж їй трохи більше двадцяти років!.. Тож крім моєї мамусі, тьоті Ані та її чоловіка-священика ввожу до роману й дядька Дмитра, або дядю Митю, як його називали в нашій сім'ї... Та де там ввожу — він сам уривається вихором: жива легенда, людина, якій завжди було тісно в житті, яка ламала... ні, не ламала — трощила усталені норми й канони, і це став один з моїх найулюбленіших героїв.

Чи не за покликом гарячої південної крові, що текла в його і в моїх жилах?

Я його всього один раз лише й бачив, ще малим, коли ми втрюх: я, Сергійко й мамуся втікли з зачумленого хутора. Простуючи до тьоті Ані, по дорозі прибилися до дядька Дмитра, який працював на той час в заготконторі: витурили нещодавно з міліції, ще й вичистили з партії за класово вороже походження. Не дуже його запам'ятав, пам'ятаю лише, як він умовляв мамусю залишитися в нього, але мамуся чи то побоялася вибухової натури свого братеника, чи так поривалася до старшої сестри, яку дуже любила, прямо обожнювала, тільки за кілька днів ми рушили далі. Тож я один лише раз, краєчком, як мовиться, ока і бачив дядька Дмитра...

Ба ні, не один, от же підводить пам'ять на старості!.. Раз гостював він у нас вже у

Львові, де в п'ятдесят дев'ятому,— красень з посрібненою сивизною борідкою і парубоцькою смоляною чуприною, перед якою і час одступався, безсилий. Попотягав же він мене по вулицях Львова, до всього цікавий, і, старий чорт, перед кожною звабною жіночкою, що траплялися нам по дорозі, якось особливо гмикав, хвацько підкручував вуса і по-молодечому зблискував сияючими, як море, очима.

Дим коромислом стояв у нашій квартирі, поки й гостював дядько Дмитро!

— Слава Богу, поїхав! — перехрестилась мамуся, коли я повернувся з вокзалу. Вона, бідна, боялася, що її брат передумає та й повернеться догостювати.

Мій дідусь, а дядька Дмитра тато, священик в найбільшій на всю Полтавщину єпархії, який поламав собі кар'єру ще замолоду, одружившись потай, всупереч волі батьків на красуні покоївці, так мій дідусь називав свого розбишакуватого сина не інакше, як Божою карою.

Ще малим дядя Митя прибився до циганського табору: душа прагнула волі й простору...

Потім його витурили з семінарії: підстеріг на сходах ректора та й одшмагав його по обличчю гнилим оселедцем, що ним годували в піст семінаристів.

Пізніше взяв найактивнішу участь в пограбуванні терори-стами-есерами місцевого банку, за що й потрапив за ґрати. Світила каторга, але тут підоспіла революція і дядько Дмитро з головою пірнув у бурхливі події...

Коли на Україну після Брестського миру прийшли війська кайзера, дядько Дмитро вигулькнув у Гуляйполі: кіннотником у Нестора Махна...

Згодом — в кінноті Будьонного, куди влилися уцілілі махновці після взяття Перекопу й розправи вчорашніх червоних союзників з махновською вольницею. Аж до Вісли, через усю Західну Україну і Польщу, доніс кінь гарячого вершника, який не втомлювався не тільки рубати шаблею голови жовнірів, а й не пропускав жодної спідниці: більшого kota не було в усій будьоннівській армії. Та й самі жіночки злітались на нього, як бджілки на мед.

Отой епізод у романі, коли червоні кіннотники вдерлись до графського замку, мною не вигаданий. Посміхаючись у вуса, дядько Дмитро сам мені розповів, як він сидів з гувернанткою (обоє голі-голісінькі, на дядькові Дмитрові тільки чоботи зі шпорами) на розкішній графській постелі і вчив розкислу од вина та любощів молоденьку паненку поціляти із маузера в графські портрети: "Смалони і в отого буржуя, чого він на нас витріщився!.." Як увірвався на ті постріли розлючений Будьонний та й зігнав обох нагаєм із постелі. І не зносити б дядькові Дмитрові голови (ті часи були швидкі на суд і розправу), коли б не оті чоботи зі шпорами. "Кавалерист, сучий син! — чмихав у шаблеподібні вусища Будьонний.— На бабу й то шпори надів".

Скінчилась громадянська війна, і дядько Дмитро подався в міліцію: виловлювати банди, які так і плодились на руїни-щах завойованої більшовиками України. В перерві між гонитвою за тими бандитами встиг одружитися: висмикнув з якогось весілля місцеву красуню, де вона була дружкою ("І дотанцювати не дав",— пригадувала тьотя Оксана), та галопом — до ЗАГСу.

І, сам донжуан, усе життя люто ревнував тьотю Оксану. Після війни й партизанського загону опинився аж на Кавказі, в найдикішому аулі — священиком. Схожі на орлів при-хожани не раз спостерігали таку картину: з тріскотом розпанахуються двері саклі, вискакує розхристана матушка, а за нею з рушницею — розлючений батюшка і ну ганяти довкруг саклі. Бувало, й стріляв, щоб нагнати більшого страху. "Джигіт!" — цмокали схвально язиками прихожани.

Недовго в тому аулі й пробув. На московський трон сів Микита Хрущов, затіяв освоєння цілинних земель, і перший, хто відгукнувся на заклик партії й уряду, був, звісно ж, дядько Дмитро. Зрікшись поспіхом сану священика та написавши про це до газети (тоді саме розгорталася чергова антирелігійна акція, Микиті Бог і на небесах заважав), подався в Казахстан, в один із цілинних радгоспів. Звідти його невдовзі й витурили, мало до в'язниці не запроторивши: побив головного агронома...

У мене зберігся єдиний лист від дядька Дмитра, який врешті-решт осів на Донбасі. Отримали ми його уже в Києві, в сімдесят третьому році.

Ось цей лист (не правлю жодної титли, зберігаю всю пунктуацію) .

"З Новим Роком сестричко!

Як же воно погано получається, що нас залишилось тіко двоє і ти невідповідаєш на мої листи і я не знаю чи ти жива. То хоч зрідонька було напишеш, а це замовкла зовсім і в мені думка усяка, може ти хвора на очі, як колись нагадувала, чи, може, просто, не находиш потрібним родичатися як що справді з зором у тебе такі кепські справи то хочби Толя написав двоє слів, чи нас іще двоє, чи може вже я сам залишився, бо в наших літах тільки цього й ждати.

Живемо ми вдвох із Юрком ось уже два роки, сами. І ложки немиті і миски побиті. Він живе надією, що жінка його повернеться, а мені треба йти до Оксани. І я вже жду часу. Справи у мене погані з попереком і ногами, вже і на охоту далеко не хожу, а таки не віриться, доберусь до найближчого ліска, посижу на пиньку, послухаю свого Буяна, як співає, аж плаче, ганяючись за звірюшкою, та й сам заплачу, бо не можу бігати, чи навіть перейти на потрібний лаз, а "любителі" цим користуються — уб'ють і втекли. А Буян повертається стомлений і каже: "як так на пиньку сидіти то краще ходімо додому" і з тим повертаємось. Отакий я уже, Манічко, охотник. Та воно "й не диво 76-й рік. Багато вже товаришів, мого року, та й молодших покинули цей світ, а я ще теліпаюсь.

Напиши, голубонько, хоч двоє слів, аби я знав що ти жива, бо нас же залишилось тіко ти та я, та я та ти, двійко на весь світ.

Побажай Толі, Дусі й Серпикові щастя й здоров'я в Новому Році. Щоб і хліб родився, щоб і скот плодився, та щоб Толя ваш хазяїн ні об чім не журился.

От я трошки й заколядував вам, а тепер на все добре починатиму варити обід. Як казав Клим покійний: "Е, я ще, батюшко, живу добре, ще є хліб і півхліба", то отак і я стараюсь сам себе розважити. Та й справді яке стало життя хороше. Є що їсти й пити й одягтися, а здоров'ячка тіко немає, і нізащо його не купиш.

Жду Вісточки.

Дмитро"

Йому тісно було і в моєму романі. Часом таке витворяв, що мамуся, прочитавши, хитала головою:

— Ви таки дурнуваті обоє! — І вже до моєї дружини: — Хоча б ти їх зупинила!

І скільки разів над буйною голівонькою дядька Дмитра нависало нещадне редакторське перо: вирубать, викреслити, щоб не лишилося й духу! Пригадую, як в епізоді, де Світ-личний Федір потай вивозить із хутора на такому ж, як і сам, гарячому огирі дівчину (майбутню дружину) і посеред степу, під копицею сіна, позбавляє її дівочої цноти. А потім втішає: "Ну, чого плачеш — не залатаєш!" (В цьому "не залатаєш" — вся натура Світличного). Пам'ятаю, як уперто викреслювали саме цю фразу і як я воював одчайдушно, щоб її поновити. І вже в перевиданні її таки викреслили, і Світличний одразу ж померк: міцнючі, як у вовка, зуби його вже не блищали так переможно та весело.

Втрати, втрати... Часом болісні, як ножем по живому, а часом такі, що лишалося тільки махнути рукою та й розсміятись на явне безголов'я.

Опис страшної грози, що в громовинні, у зблисках наповза на завмерле село; жінки хапають дітей, хрестять перелякано вікна: "Свят, свят, свят! Одведи і помилуй!"

Весь абзац викреслений нещадною редакторською рукою:

— Ти що, забув, що зараз антирелігійна кампанія?

— Так це ж було до революції! — зойк моєї душі.

— Не можна все одно. Можуть розцінити як релігійну пропаганду.

Микита! Микита Хрущов!

В зв'язку з цим не можу не написати про один майже анекдотичний випадок, що стався в одному селі на Черкащині. Там затіяли будувати клуб, навезли гору цегли. Мимо проїжджав представник райкому та й поцікавився в діда, який пас козу, для чого це навезли стільки цегли. Дід виявився неабияким жартівником та ще й читав, мабуть, газети, які криком кричали про боротьбу з релігією, бо відповів представникові:

— Як — для чого! Церкву будемо строїти!

Попотягали ж керівників села до району!

А ось іще один приклад зверхпильності редакторів і цензури. Що межувала з ідіотизмом.

Сцена в корчмі. Дія теж відбувається до революції. Шинкар наливає повні кухлі оковитої. "Повні кухлі" старанно закреслено, а зверху редакторською рукою надписано: "По п'ятдесят грамів горілки". По всій країні саме розгорталася боротьба з алкоголізмом. Вирубувалися до пня виноградники, спішно переобладнювали ґуральні — на виробництво безалкогольних напоїв. Вся міліція кинута на пошуки самогонних апаратів, над селами кружляли вертольоти, видивляючись, чи не стоять на весільних та поминальних столах пляшки з самогоном.

Не вірите? Почитайте тогочасні газети.

Ввожу в роман і мого татуса — основним персонажем. В двадцятому році він, сорокалітній удівець, який мав двох майже дорослих синів, привіз до хутора з міста на двадцять років молодшу од себе дружину — мою майбутню мамусю. Щоб через вісім

років вирядити її з двома дітьми малолітніми світ за очі, рятуючи їх од голодної-холодної смерті. Тільки в романі це вже був і татусь, і нетатусь. Вихований на "Бур'яні" Головка та "Піднятій цілині" Шолохова, я про кожного заможного селянина писав як про куркуля, глителя, експлуататора, якого треба розорити й знищити як представника ворожого класу. Людоїдські ці погляди плекалися в мого покоління замалим не з колись.

...Ще й підмога йде: Піонери, піонери — Партія веде!

Та як я не мазюкав чорною фарбою Оксена Івасюту (так я назвав негативного цього героя, що своєю невтомною працею годував велетенську країну), як його не затавровував, риси живого, невігаданого мого татуса проступали крізь ту класову фарбу всупереч моїй волі й бажанню. І коли я опублікував у журналі "Дніпро" першу частину, то один із критиків мені дорікнув: "Образ куркуля Івасюти, хотів того автор чи не хотів, викликає співчуття у читача". Тож десь у мені, у моїй підсвідомості ворухився жаль до татуса, якого з корінням видерли з життя, знищили як класового ворога. Адже після отого листа з Нескушного, в якому він писав, що змушений податися у ворожий до нього світ з вовчим білетом за пазухою, ми більше не одержали од нього жодної звістки.

Де він прихилив свою голову, які люті вітри розвіяли в прах його страждання життя, так і не відаю...

Володимир Твердохліб. Уже дорослим, уже комсомольцем перехрещений на червоних хрестинах з Максима на Володимира — на честь вождя світового пролетаріату. А пізніше, в голодний тридцять третій, він і своєму первісткові присвоїв не людське ім'я, а — КІМ: комуністичний Інтернаціонал молоді. "Ріс той Інтернаціонал лобурякою добрим!" — писав я в романі. Викреслено! Аж чорнило бризнуло з-під пера пильного цензора!

Отже, Твердохліб. Володимир. Вірний ленінець, відданий сталінець. Що пройшов у моєму романі через усю першу книжку ("І будуть люди") аж до середини другої ("Біль і гнів"). Запальний комсомолец, а потім рішучий партієць, який наганом зганяв людей до колгоспу; який вимів ("Ви-бздів!" — сказала рідна мати про нього) з села увесь хліб до зернини в тридцять другий — тридцять третій голодні роки, прирікши на голодну смерть односельчан, очолював колгосп аж до початку війни: цар і бог на селі, кожне слово якого — закон, кожен позирок — тюрма. А в сорок другому році, коли його скинули в тил організовувати партизанський загін, він сахався своїх односельців, як зачумлених: не тікали на схід, отже — чекали. Переховувався вовком у степу по байраках, доки й був спійманий німцями.

В цього вже не було прототипу. Конкретної, знайомої мені людини.

Ба, ні — був прототип! Точніш — прототипи.

Ще у Львові редагував я спогади Бовкуна, командира партизанського загону, Героя Радянського Союзу. Там він згадував дивовижний партизанський загін, суціль складений з партійного активу: не нижче голови колгоспу. "Рядових" не приймали, навіть оточенців сахалися: можуть зрадити, видати німцям.

Той загін відзначався тим, що уникав сутичок з ворогом. Жодного пострілу, жодної бодай невеликої акції.

— Я мушу зберегти партійні кадри, що на вагу золота,— пояснив під час зустрічі Бовкунові командир того загону.— До повернення наших частин.

Бовкун, не витримавши, пристрелив того зберігача.

Боже, яка буря знялася, коли книга побачила світ! Вся партійна рать виступила проти автора спогадів.

— Розіп'ясти його! Розіп'ясти!

Розпинали. Зняли зірку Героя, вигнали з партії.

Згадував про цей випадок не лише тоді, коли писав про Твердохліба. Вивів у романі, вже в другому томі, і отих "свистунів коверкотових" (все начальство перед війною полюбляло носити з коверкоту пошиті "сталінки"), які ховрахами переховувалися по бур'янах та байраках, вичікуючи, коли повернуться наші. Щоб знов усістися в керівні звичні крісла.

І ще одне спричинило появу в моєму романі Твердохліба, а особливо "коверкотового" загону: коли я досліджував історію партизанського руху на Україні.

Ще на початку війни майже в кожному районі стали спішно формувати партизанські загони. В суворій таємниці закладалися бази зі зброєю та харчами, під грифом "абсолютно секретно" складалися списки людей, які залишатимуться на окупованій території. До тих списків записували сто разів перевірених, на всіх енкаведистських ситах просіяних, таких уже засекречених, що навіть рідна жінка не знала, з якою метою залишали в тилу її чоловіка.

І всі, майже всі оті партизанські загони були погромлені німцями. Буквально в перші ж дні окупації. Передушені, як сліпі котята. І не треба було особливо глибоко копати, щоб зрозуміти причину того масового провалу. Всі оті партизанські загони, весь той актив партійно-господарський втратив будь-які зв'язки із власним народом ще задовго до початку війни. Перетворившись за роки сталінських п'ятирічок у замкнену касту, вся ота партійна верхівка з верху і до низу стала своєму народові не менш чужою, ба, навіть ворожою, ніж окупанти. "Вышли мы все из народа!" — співали вони в одному зі своїх гімнів партійних, не підозріваючи навіть, що в тому рядкові криється свята правда. Вийшли. Видряпались, обірвали будь-які зв'язки з власним народом. Замкнулися наглухо в "сталінки", од яких горохом одскакувало страждання народу, з якого вони походили. Окупанти у власній країні, позбавлені будь-якої підтримки плюндрованого ними ж народу, вони з самого початку приречені були на загибель. Од іншого окупанта. "А мені один чорт: що німці, що більшовики!" — сказав один дядько.

Коли Твердохлібові, перед тим як закинути у ворожий тил, дали аркуш паперу і попросили написати прізвища тих односельців, з якими він вийде на зв'язок, він по довгих ваганнях і роздумах не написав жодного прізвища. Так і повернув чистий аркуш, не підозрюючи навіть, що то був смертний вирок. Йому. Твердохлібові. Номенклатурника до останнього гудзика на керівному кителі. Людині, яка давно протиставила себе власному народові.

Так було в першому варіанті мого роману.

І редактори, й цензура стали стіною. І я змушений був рукою Твердохліба вивести кілька прізвищ.

А Курочка! Й досі вважаю цього представника пташиного племені чи не найколеритнішою постаттю в моєму романі. Він і зовні нагадував курку: повертаючи голову, дивився то одним оком, то другим.

Завербований ще задовго до війни потаємним агентом в каральні органи, а попростому — стукачем, цей Курочка "виклював" півсела, строчачи невтомно доноси на своїх земляків. Для цього завів спеціальний зошит у чорній оправі, куди вписував усе, що викликало в нього підозру.

Він упивався страшною потаємною владою над своїми односельцями: "От захочу, і посаджу!"

А потім, коли прийшли окупанти, Курочка став так само вірно служити і німцям.

"Змальовуючи Курочку, Дімаров замахується на найсвя-тіше: на наші славні органи НКВС",— написав рецензент, якому видавництво дало на ознайомлення рукопис роману.

Вирок, що не підлягає оскарженню. Винесений людиною, що була моїм другом. Який не раз підтримував мене в біді і який (в чому я не мав жодного сумніву) вважав наші каральні органи не такими вже і святими. А скоріш — навпаки.

Що спонукало його написати оту вбивчу фразу? Страх перед "голубими мундирами"? Бажання показати себе святішим од самого Папи Римського?

Гортаю грубезний том у червоній обкладинці: видані ним ще в брежнєвські роки статті й рецензії. Шукаю ту, що змусила мене переписувати наново не один розділ роману, рвучи намертво переплетені сюжетні лінії...

Ага, ось вона, ось!.. Читаю, перечитую наново і не вірю своїм очам: лиховісної фрази немає. Зникла. Випарувалась. Наче її й не було.

Незбагненна таємниця людської душі!..

Не один рік я працював над обома томами. А міг же працювати й набагато довше: було задумане полотно прямо-таки неосяжне, яке обіймало події від кінця минулого століття аж до шістдесятих років двадцятого. Але вже в першій книзі я став болісно натикатись на оте "ніззя!", що лунало з усіх партійних трибун, з усього офіціозу друкованого, коли йшлося про правду життя. На цілі відрізки історії було накладене суворе табу, яке письменник, якщо він не хотів до крові набити лоба, пробиваючи муровану стіну, змушений був оминати, і найменша спроба переступити через червоні прапорці, якими він був відгороджений від життєвої правди, одразу ж нещадно каралася.

І що найстрашніше: ми самі поступово звикали до цього "ніззя". До того внутрішнього цензора, який сидів у кожному з нас і водив нашими перами.

"Ніззя" було писати взагалі, не дотримуючись сліпо канонів горезвісного "Короткого курсу історії ВКП(б)" — най-брехливішої книжки за всю історію людства.

Ні про примусову колективізацію, що проводилася військово-феодальними

методами, ні про голодомор у тридцять третьому, що викосив пів-України, ні про кривавий терор, розв'язаний московським сатрапом не тільки супроти "вірних лєнінців", таких же, як сам, павуків, а й проти всього народу, ні про гігантські концтабори, що колючим дротом обплели неосяжну країну... Перелік заборонених тем можна безкінечно продовжувати, в цензурі лежали товстелезні грєсбухи, де ці теми перераховувались старанно.

"Ніззя!.." "Ніззя!.." "Ніззя!.."

За Сталіна, Хрущєва, Брєжнєва, Андрєпова, Чернєнка — суцільне "ніззя!".

Пригадую творчий звіт Григора Тютюнника на правлінні Спільки письменників — дєсь наприкінці сїмдесятих років. Ізлєскупі новели Григора, цього безстрашного лицаря нашої літератури, зрідка проривались на сторінки часєписів й одразу ж викликали шалєне виття офіційної критики. Щє після появи "Смерті кавалєра" один з таких критиків (Лазар Санєв) зайшов до мене (я тоді був головним редактором видавництва) з проханням... Ні, прямо-таки з вимогою дати йому на рецензію рукопис, щоб зарєбити гроші на путівку в І рпінь. До Будинку творчєсті.

— Щєсь збираєтесь писати? — поцікавився я.

— Пєра зупинити Тютюнника. Читали його "Смерть кавалєра"?

Цей критик мав таки бездоганний нюх на все талановитє,, що появлялося в нашої літературі. Як у добре натренованєго мисливського пса. Я запам'ятав його щє з розгромної рецензії на прекрасну новєлу молодєго Олєся Гончара "Мєдри камінь". Новєлу, початок якої досі дзєвєнить у мені: "І гудє небо, як блакитний дзвін..."

— Хлопці,— сказав я редакторам після цих відвідин,— якщо ви даєте цій падлюці хоч одну сторінку на рецензію, можете писати заяви про звільнення з роботи!

Йому, звїсно, одразу ж передали, і я нажив смертельного ворога.

І от творчий звіт Тютюнника. І лунає в артистичному його виконанні щєйно закінчєна новєла "Мєдаль". Моторошна в своїй граничній правдивості.

Страшний голод вжє по війні: Сталін вирїшив-таки до-душити переможців: "Насматрєліс там, панємаєш, по євро-пах!.."

"Данько вжє кїлька днів не ходив на волєвник, дє працював коло бугаїв постійником, бо заслаб остаточно,— розпечєним камінням падали карбовані фрази,— ноги понабрєкали так, що вжє й холоші вищє як до литки не підкачувались, попід очима налилися важкі водянї мїхури, руки стали негнучкі, немєв стєрпли..."

Данька, який лєжав на грані голодної смерті, кличуть до сільбуду, дє йому, немєв на знущання, мають вручити мєдаль "За трудову доблєсть".

"Голова сільради покликєв Данька на сцену, назвавши його при цьому повним ім'ям та по батькові, а в президії лункє заляпали в долєні. Данько здригнувся від оплєсків і підвів голову. Перед очима в нього закружляла червєна пляма на освїтлєній сцені, потім однє по одному проступили обличчя тих, що були в президії.

— Йдїть ужє, дядьку, йдїть! — зашепотїли з залу.

— Куди? — не тямив Данько.

— На сцену, мєдалю получать!

— А-а...

Данько важко підвівся і рушив до президії. Східці на сцену були високі, тому Данько довго діставав до них ногою, а діставши, почав виважувати й другу, та мало не впав при цьому, бо друга нога не піддавалася — немов примерзла до підлоги.

— Може б, ви мені сюди подали? — сказав Данько, підставляючи шапку..." (Підкреслення моє.— А. Д.)

Григір закінчив читати, а в залі ще довго панувала мертва тиша...

Потім почалися виступи. Виступив і довгов'язий критик номер один. Він довго ремигав жуйку про соцреалізм, звинувачував автора в натуралізмі. Григір гостро зиркав на нього.

Різким дисонансом пролунав виступ Микити Шумила. Говорив про оголені нерви молодого письменника, про те, що цей письменник інакше писати не може. "Залишимо його в спокої, хай пише як йому Бог на душу кладе".

Пригадавши цей епізод, я захотів заново прочитати новелу. Дістав однотомник вибраних творів Григора Тютюнника, виданий по його смерті, — "Медалі" там не було. Взяв і двотомник, виданий значно пізніше, в 1985 році, що претендував на повне зібрання творів Тютюнника. Упорядковував його Анатолій Шевченко, незрадливий друг Григора, палкий шанувальник його таланту. Переглянув зміст — "Медалі" й там не знайшов.

Зателефонував Шевченкові.

— А ви дивились додаток? _?

— Подивіться уважно. Ця новела там, серед статей. Як і "Сміхота". Я їх замаскував, щоб не так впадали в око цензури.

Знайшов у додатку, читаю знайомі рядки, як Данько пробував піднятися на сцену. І раптом замість: "Може б, ви мені сюди подали? — сказав Данько, підставляючи шапку..." Замість оцієї підставленої шапки, що закарбувалася назавжди в моїй пам'яті, різонуло в очі:

"Може б, ви мені сюди подали? — сказав Данько, підводячи голову до президії, але тої ж миті його підхопили попід пахви і він опинився на сцені.

Простягнувши руку далеко вперед, уповноважений заквапився йому назустріч, ще раз, як і в кабінеті голови, швидко потис руку і, штиво всміхаючись, сказав:

— Поздоровляю вас, Даниле Якимовичу, з високою нагородою, бажаю вам здоров'я і ще більших трудових успіхів!.."

Господи, Господи, і тут, вже по смерті, наздогнала нещасного Гриця чавунна лапища цензури!..

"Медаль" за життя Григора так і не була надрукована.

То куди вже й мені, сірому, було пхатися в заборонену зону!

Не вберігся. Попхався. Заїхав і першим романом, і другим за червоні прапорці. І ще жодних творів моїх так не калічили, як "І будуть люди" та "Біль і гнів". Викреслювали цілі абзаци і розділи, обривали безжально сюжетні лінії, пригладжували гострі кути. Викинули в першому романі закінчення, де я майже пунктиром (надіявся, дурило, що

пронесе) позначив колективізацію та голодомор, а в другому — початок: весь передвоєнний період життя на селі. Якось я з простої цікавості став підраховувати, скільки всього вирубано тексту з обох романів, і нарахував біля трьохсот сторінок.

Ціла книжка, дванадцять авторських аркушів, рік напруженої праці було вилучено нещадно з двотомника.

Під кінець я настільки втомився воювати з редакторами й цензурою, що махнув рукою. Чорт з вами! Викидайте, вирубуйте, бодай би ви подохли! Не буду зв'язувати обірвані кінці, хай колять очі майбутнім моїм читачам: може, догадаються, через яку м'ясорубку був пропущений автор разом з оцими нещасними романами...

Бо якщо раніше, до більшовицького заколоту, царська цензура, викреслюючи крамольні, на її погляд, рядки, принаймні чесно ставила штамп: "Сконфісовано цензурою" і так з отим штампом на чистій сторінці газета чи книжка і появлялася на світ Божий, то в наші, вже радянські часи простому читачеві годі було докопатися, чи то автор уже такий ідіот, що не бачить нічого під самісіньким носом, чи то так уже забрехався, що неспроможний відрізнити, де брехня, а де правда. Пильні органи наші дійшли до такого цинізму, що вустами Хрущова на весь світ об'явили, начебто їх взагалі не існує ("В Радянському Союзі цензури немає"), тож примушували нещасних письменників власноруч розправлятися з написаним ними ж, на взірець гоголівської удови, яка сама себе вибатожила.

Наближався тисяча дев'ятсот дев'яносто другий рік, коли мені сповнялося сімдесят років. У видавництві "Дніпро" запланували двотомник моїх вибраних творів, хоч я, чесно кажучи, сподівався на більше. Аякже, не будь-хто, а лауреат Шевченківської премії та ще й член президії Спілки письменників! Ось як псує людину найменша відзнака.

Тоді існувало таке неписане правило: лауреатам, а тим більше — начальству спілчанському планували як не шеститомники, то щонайменше чотиритомники. Майже академічні ще за життя перевидання. Куди живі класики напихали все ними написане.

Чотиритомник було видано й тогочасному секретареві Спілки письменників Олександрові Леваді, хоч для його творів було забагато й двотомника. Щоб наповнити всі чотири томи, він повигортав усі шухляди, повитрушував усі корзини з-під сміття. І коли Ростислав Самбук у виступі на зборах письменників наводив цитати з четвертого тому, весь зал хилився од реготу.

Левади на тих зборах не було. Прибіг на наступні, сидів на трибуну і голосом лебедя, який от-от має померти, прорік буквально таке:

— У мене зараз лежить удома мертва дружина, але я, як комуніст, не зміг не прийти на ці збори, щоб дати гідну відсіч ворожому виступові Самбука... Отак! Ні більше, ні менше.

Отож мені запропонували двотомник. По Савці, як кажуть, і свитка.

Вирішив подати на перевидання "І будуть люди" та "Біль і гнів". Відновивши все, що повикреслювали редактори та цензори протягом безнадійної з ними війни.

Каторжна впродовж двох років робота. Зшивати обірване, вписувати вирубане. І хоч частенько появлялася спокуса написати той чи інший розділ по-новому, а не так, як писав десять, двадцять років тому, ще зашорений вірою в боженьку Леніна, особливо про Оксена Івасюту, трагічну цю постать часів масового розкуркулення, я, слава Богу, жодного разу не піддався цій спокусі. Я таким тоді був, тож не маю жодного морального права підміняти себе, тогочасного, вже сьогоднішнім. Судіть мене й мої обидва романи такими, якими вони появились на світ.

Майже два роки роботи. Обидва романи (понад дві тисячі сторінок) поновлені, передруковані наново, вичитані і, нарешті, подані до видавництва...

Чому, ну, чому я проваландавсь два роки? Чому просто не подав уже видані романи, не відновивши жодної титли? Бо за ці два роки у видавництві сталося сутужно з папером, хоча мені й пообіцяли, що таки спробують видати, навіть сказали, що спеціально тримають зарезервованій під мій двотомник папір.

Відредагували, заслали в набір, вичитали верстку, підписали до друку... і на тому заглухло. Папір, зарезервований під двотомник, "зхрумав" живий класик.

— Нічого не можна було вдіяти,— пояснили мені у видавництві.— Надійшла команда звідти.— І ткнули пальцем у стелю.

Нині я себе запитую: чи таким уже великим злом було те, що "І будуть люди" та "Біль і гнів" (дев'яносто авторських аркушів) не побачили світу? Не оті, які я, поновивши, подав до видавництва, а в тому пошарпаному варіанті, де правда викреслювалася, наче отрута. І відповідаю без жодного жалю: слава Богу, що в отому варіанті, спотвореному, вони не були перевидані!

Коли мені повідомили, що двотомник так і не буде виданий, я вимолив у працівників видавництва обидва романи, уже набрані та зброшуровані: "Все одно ви рано чи пізно здасте їх в макулатуру".

І зараз єдине, що мені лишається, це втішатися думкою, що маю раритет (рідкісне видання): двотомник, виданий всього у двох примірниках. Рекорд, гідний занесення до славетної книги Гіннеса.

Щоб читач мав бодай приблизне уявлення, через яку м'ясорубку пропускалися твори тих' письменників, які прагнули сказати хоч маленьку часточку правди, наведу два приклади. Або точніше: процитую дві закриті рецензії.

Я дуже шкодую, що не зберіг всі негативні рецензії на мої твори. Мене в основному товкли не за художню недосконалість (а саме на таку критику я перш за все заслуговував), скільки за мої спроби (хай ще підсвідомі, несміливі) одступити од методу соцреалізму: бреши, не оглядаючись.

Ось один з відгуків на роман "Його сім'я". З яким я потикався до столичних журналів.

"У вашій повісті надто багато негативних персонажів: Юля, Злата Борисівна, п'яниця Горбатюк, абсолютно дивний тип Мартинюк, гротескні Борис і Віктор, невірвно-важена Шура і т. п.

Чи не занадто? Якщо додати сюди ретельно виписані сцени пияцтва, зрад, бійок,

лайок, любовних пригод і абсолютно обурливу сцену, коли комуністи редакції під час перерви партзборів розповідають анекдоти,— то, знаєте, стає не по собі. Відчуваєш, що автор втратив почуття міри і, маюючи тіні, закрив ними сонце, світло.

А це вже погано, коли читач закриває книжку з похмурим, пригніченим настроєм. Повинно бути навпаки — читач має, закінчивши повість, вірити в краще, у світле, у нього має бути добрий настрій, войовничий, непримиренний до всього темного, поганого в житті!"

Це — журнал "Вітчизна", завідувач відділом прози письменник Михайло Чабанівський.

А ось закрита рецензія на третю, заключну, частину роману "І будуть люди". Написав її не будь-хто, а професор, доктор наук, працівник Інституту історії КПРС Г. Мультіх, ще й скріпив інститутською печаткою. Видавництво, щоб застрахуватися, надіслало мій рукопис саме в цю поважну установу.

"Насамперед, слід відзначити, що автор докорінно розходиться з партійними документами, з усією нашою підручною й монографічною літературою в оцінці подій кінця 1929 — початку 1930 року, в оцінці суцільної колективізації.

У партійних документах і історичній літературі відзначається, що в другій половині 1929 року в країні розгорнувся масовий колгоспний рух. У ряді районів країни — в Поволжі, на Північному Кавказі, у степових районах України колгоспний рух переріс у суцільну колективізацію, яка означала корінний поворот основних мас селянства до соціалізму. Переконливим свідченням цього повороту може бути те, що з липня по жовтень 1929 року до колгоспів вступило стільки ж селян, скільки за всі 12 років існування Радянської влади, а за три останні місяці цього року кількість колгоспників збільшилась ще у два з лишком рази. На протилежність цим загальновідомим фактам автор зображує справу так, що ніякого перелому в настроях селянства не відбулося, що селянство не було підготовлене до суцільної колективізації, що курс на суцільну колективізацію був злочинною авантюрою керівників партії. Вустами свого позитивного героя Василя Ган-жі письменник і постанову ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року оцінює "як неправильне декретування згори" (стор. 257).

У партійних документах і історичній літературі суцільна колективізація характеризується як найглибший революційний переворот у сільському господарстві Радянського Союзу, підготовлений всім ходом розвитку країни... На протилежність цим оцінкам автор роману зображує суцільну колективізацію як стихійне лихо, яке звалилось на голови селянства, як крижану хуртовину.

У партійних документах і історичній літературі відзначається, що масовий колгоспний рух розгорнувся на здоровій основі, що селянство добровільно об'єднувалося в колгоспи... Загальновідомо, що величезний революційний переворот на селі здійснювався за ініціативою і під керівництвом Комуністичної партії і Радянської влади. В романі ж сільські комуністи, партійні осередки показані як негативна сила... Верх беруть усякого роду кар'єристи, пристосовники, які вершать справи на селі...

Ось кілька прикладів того, як зображує автор події кінця 1929 — початку 1930 року

на селі.

"Жовтим, зів'ялим листям одшумів листопад. Крижаними копитцями продзвенів за ним грудень. Разом із снігами, з морозами, хуртовинами прийшов січень тисяча дев'ятсот тридцятого року.

В кучугурах снігів, у високих заметах причаїлися села. Потонулі в сніги, хати здавалися нижчими, аніж були насправді. Так, наче поприсідали, заховалися, вклякли, насуваючи білі шапки на лоба і очі, — в боязливій, у тривожній надії, що новий рік не помітить їх та й пройде собі мимо.

Йди геть, іди, чого зупинився над нами? Ми ж не виглядали тебе: не нажились із старим. Проходь собі мимо, може, десь і чекають на тебе, і виглядають тебе, а нас не чіпай.

Ані нас, ні худоби нашої, що жує, ремигає по теплих стайнях, кошарах, корівниках. Що звикла до одних рук, а з інших, із чужих, не візьме і пучечка сіна, і дрібки зерна. Здохатиме — не візьме!

Ні нашого поля, оцієї земельки, де кожна грудочка розім'ята нашими пальцями, зрошена нашим потом. Так щедро зрошена, що не треба й дощів. А ти хочеш, щоб я одцурався свого поля, забув про нього, віддав у чужі, байдужі-байдужі-жісінькі руки — одірвав од власного серця.

Не чіпай долі моєї, дай мені самому розпорядитися нею.

Йди собі, йди, зникай геть у безвість!

Чуєш, проходь!

Тільки січень не слухає — зупиняється в кожному селі. Стука щосили в двері, гупа нахабно у ворота, цупить очманілого господаря за полу кожуха чи свитки — і як не оре дядько ногами, як, опираючись, не чіпляється за двері, за ворота, за останній кілок свого тину, — не допоможе нічого. Отак і в'їде, задом наперед, у новий, тисяча дев'ятсот тридцятий, прийде до тям аж у колгоспі"... (стор. 244—245).

Коментарі, як кажуть, зайві. І це роздуми не класового ворога і не обивателя, насмерть наляканого подіями, для якого революція — це хаос, а самого автора. Лютим січнем для селян зображує він не помилки, не перегини, а саму колективізацію.

Такі порівняння колективізації з лютою хуртовиною повторюються не раз. На стор. 280 читаємо: "А над його селом, над милою серцю Тарасівкою у цей час гула шура-буря. Так завивала, що куди всім отим хуртовинам, хугам, буранам, куди отим хурделицям та завірюхам!

Та збери з усього світу найлютіші вітри, спусти їх усі разом із ланцюга — і то не доб'єшся такого! Хоч би ти й був самим Господом Богом. "Або: "Об'єднала, усупільнила земельку зима, не питаючи згоди дядьків, пройшлася біленьким плужком з краю в край та й засіяла снігом" (стор. 266).

У романі немає жодного слова автора про позитивне значення колективізації. Тільки в заключній частині книги (щось на зразок епілогу — стор. 295—298) письменник намагається згладити тяжку картину змальованої ним колективізації маловиразним описанням відродження села: "З голодної руїни піднімалися села,

поставали, як сфінкси із попелу..." (стор. 295), "Минув голод, згинув, як жахний сон, і вже потроху, потроху забувається, як виглядають діти з висохлими на трісочки руками й ногами, якими страшними можуть бути дорослі, налиті важкою мертвою водою. Забуваються гарби, вщерть натовчені трупами, широкі братні могили, политі вапном, і отой стогін до неба про хліб, що ним з дня у день, із місяця в місяць сходила українська земля" (стор. 296).

Але таке описання відродження села, на нашу думку, ще більше поглиблює гнітючу картину, намальовану письменником в романі,— підсумовує професор. (А я, дурило, надіявся, що оцими бадьоренькими абзацами введу в оману рецензентів та редакторів і порятую попередньо написане!)

"Висновок. На нашу думку, в такому вигляді третя книга роману "І будуть люди" не може бути опублікована. Слід порадити авторові докорінно переглянути оцінку подій, що відбувалися на селі наприкінці 1929 — початку 1930 року, в дусі документів і існуючої історичної літератури, показати головну, позитивну сторону процесу колективізації, висвітлити провідну роль сільських комуністів і партійних осередків у соціалістичному перетворенні села".

Ясно, що після такої рецензії не могло бути й мови про ^ видання книжки.

У розпачі я кинувся до Загребельного.

— Що? Якийсь Мултих? Скажи, хай дадуть мені на рецензію.

Ледь умолив передати рукопис Загребельному. І невдовзі (Павло робив усе дуже швидко) — позитивна рецензія.

Що робити? Видавці не хотіли і з Павлом Загребельним сваритися, але й Інституту історії партії було страшно.

Вирішили послати ще на одну рецензію. Третейським суддею обрали тогочасного секретаря парткому Спілки Якова Баша.

З Яковом Васильовичем Башем у мене були гарні стосунки. Він і на посаді секретаря парткому вів себе як порядна людина і про нього один з секретарів міськкому партії якось сердито сказав:

— Баша скільки вб'єш, стільки й уїдеш!

Отож йому й надіслали мій рукопис. Разом з обома рецензіями.

Яків Васильович невдовзі мене покликав до себе:

— Ти хочеш, щоб твоя книга була видана? Тоді бери й вилучай усе про колективізацію та голод. Я напишу, що ти прислухався до зауважень і ґрунтовно переробив третю частину.

Так оці двоє людей — Павло Загребельний і Яків Баш — врятували мою книгу. Понівечену вже потім цензурою, з вилученими додатково розділами, але все ж видану.

Не так давно, перебираючи свої архіви, я наткнувся на казку, про яку геть зовсім забув. Казка має назву "Порцелянові чоловічки" ще й обсяг — п'ятдесят сторінок машинопису. Написана в п'ятдесят шостому році ще у Львові і так ніде й не видана. Після кількох спроб пристосувати її в журналах, я послав рукопис у видавництво дитячої літератури до Києва і незабаром отримав прямо-таки нищівний видавничий

висновок. Мене звинувачували в тому, що я, вдаючись до езопової мови, намагаюся пропхнути антирадянщину. "Дивно, що таку казку могла написати радянська людина, а не запеклий ворог нашого ладу",— обурювався автор редвисновку.

А в мене зрів задум написати цілу низку подібних казок. Довелося поховати і задум, і казки.

Свої обидва романи я писав в Ірпені, у Будинку творчості письменників. Про те, щоб писати вдома, годі було й думати. Гегемон, який мешкав зі своїм неосяжним сімейством поверхом вище, не давав і хвилини спокою. Стукіт, грюкіт, діти гасали лошаками здичавілими, аж стеля тріщала і гойдалися люстри. Дружина тікала в інститут, я поспішав до видавництва, син — до школи, за багато кварталів: довкола були тільки російські, а ми хотіли, щоб наша дитина не забувала рідної мови; а нещасна мамуся лишалася дома. Скільки вона попоковтала порошоків, тамуючи біль голови! Бо мало того, що без кінця стукають-грюкають над головою, ще й під вікном (єдина ізольована кімната) з раннього ранку до півночі ревуть вантажні машини. Будинок же стояв, та й досі стоїть упритул до щойно прокладеного бульвару Лесі Українки, якраз на підйомі, і машини витискали всі кінські сили, долаючи той клятий підйом.

Це — в будні. А щосуботи й неділі гегемон регулярно збирав до своєї квартири гостей з усього Києва і починалося здичавіле гульбище. Я його, як міг, описав у третій частині спогадів. І ще тоді в моїй голові зрів задум написати повість про гегемона, представника робітничого класу, від імені якого була встановлена кривава диктатура в найбільшій країні і творилися всі звірства над уярмленим її народом. Як мені хотілося написати таку повістину! Але, знаючи, що її не надрукують нізащо (та мало — не надрукують, а ще й будуть розпинати на всіх рівнях), я все відкладав на потім. На потім... Ось напишу оці два романи, а тоді вже й візьмуся за неї. А згодом мене заповнили сільські історії. А за ними — містечкові. І міські на світ прокльовувались... А тоді вже було пізно: перегоріло, перетліло, лишився тільки щем, коли нині думаю, що це, можливо, була б найкраща повість, написана мною.

Та годі посипати голову попелом: що померло, того не воскресити.

Краще податися спогадами в Ірпінь, в Будинок творчості письменників, що був для багатьох із нас своєрідною альма-матер, де списано гори паперу, де народилися не один роман чи п'еса, повість чи збірка віршів. Тут панувала атмосфера особливо затишна й світла, отой спокій і тиша, що спонукують тебе до письмового столу,— ніщо тебе не відірве од нього, не переб'є, не завадить — сиди і працюй. Я ще застав симпатичні, наче з казки, хатинки на одного, найбільше на двох письменників: у них творили сивоголовий Рильський, і Вишня, і Панч, а вогняний Андрій Малишко тільки в такій хатинці й селився, хоч поруч вже виросли двоповерхові котеджі з усіма, як водиться, вигодами.

Посилані біленьким пісочком доріжки, берези й сосни, що весело збирались на пагорб, де стояли їдальня, бібліотека і ще дореволюційний корпус номер один, збудований цукроваром для своєї коханки ще до революції, а звідти, з узвишшя — заплава річки Ірпінь, а за нею вже праліс — до самого Києва. Заплати по-справжньому

вже не було, отієї, природної, з шелюгами й озерами, повними риби і птаства, із звивистою річкою, що спокійно несла світлі води свої аж у Дніпро,— якійсь дурній керівній голові на рівні найвищому запала ідея перетворить усю цю красу в суцільний город, щоб вирощувати для Києва овочі,— і пішло, і поїхало... Спрямували екскаваторами річище, висушили болітця й озера, переорали, перекапустили, змішали з піском,— ні Богові, ні чортові, і коли я появився в Ірпені, вздовж річки, по всій заплаві, росла тільки кукурудза: жалюгідні стебельця, що ледь животіли на піщаному ґрунті.

Їх щоосені приорювали старанно, а навесні з маніакальною впертістю сіяли ту ж кукурудзу. Щоб восени знову загорнути у землю.

Чи й досі росте хирлява та рослина, не знаю. Не навідувався до Ірпеня вже років із двадцять.

Перший раз я приїхав сюди ще зі Львова, коли почав працювати над "Ідолом". ("Не зображений вплив колективу на виховання дитини",— був основний мені закид). Десь посеред зими, здається, у січні. Стояли люті морози, а мене, як неофіта, поселили в щойно зведеному шостому корпусі,— на весь корпус самого, мабуть для того, щоб пересвідчитись, чи можна вже селити нормальних письменників. Холодно, сиро, наче в льохові, щойно потиньковані стіни од вологи аж мокрі,— кілька днів я прокладав зубами, застудився добряче та додому і втік...

Якось Ірина Жиленко, улюблена моя поетеса (не ревнуйте, Володю, це я ненарошне), подарувала мені розкішний блокнот, з таким дарчим написом:

"Шановний Анатолію Андрійовичу!

В цей веселий і добрий день Вашого повноліття вічно закохана у Вас... (Дожився, що заміжні жінки не бояться своїх чоловіків писати, що вони закохані в мене! Ну, гаразд, поїдемо далі.) ...закохана у Вас Ірина Жиленко дарує Вам блокнот, аби Ви написали в ньому свої іскрометні спогади про Ваш (і наш!) улюблений Ірпінь. Якщо не Ви — то хто ж? Невже кане в небуття?"

Я довго вагався: писати? Не писати? Дуже ж бо дріб'язковою здавалася тема, щоб псувати такий дорогий подарунок.

Аж невдовзі одержав грізний депутатський запит од академіка Миколи Жулинського.

Він не пожалів офіційного бланка, щоб звернутися до мене з депутатським запитом, коли я, нарешті, опишу кумедні історії, які часто траплялися з нами в Будинку творчості? Чи то земля там була така щедра, чи стільки енергії тоді кипіло в кожному з нас, молодому порівняно, але ми не тільки дні та ночі сиділи за письмовими столами, творячи "нетлінне та вічне", а й не втомлювалися розігрувати один одного. Про ті розіграші нині розповідають легенди, вони обростають все новими й новими деталями, і я, їх безпосередній учасник, поспішаю відповісти на депутатський Ваш запит, Миколо Григоровичу, кількома такими історіями. Тим більше, що Ви погрожуєте звернутися до Конституційного суду, якщо я промовчу.

Але спершу дозвольте мені почати не з Ірпеня, а з нашої з Вами спільної поїздки до

Львова. Пам'ятаєте, як львівська письменницька братія поселила нас у найшикарнішому ("люксовому") номері готелю, збудованому ще за часів "тамтої" Польщі в самому центрі міста? Як Ви з чисто науковою цікавістю досліджували кнопки, що блискучим рядком спускалися над Вашим ліжком. Я пояснив, що на тих кнопках за "тамтої" Польщі була записана численна обслуга готелю, від офіціанта аж до покоївки, що досить було натиснути будь-яку з них, як обслуга миттю прибігала на виклик.

— І ви не всі кнопки бачите. На останній під вашим ліжком...

— Що на останній?

— На останній було написано: "Блядзь". Може, те слово й досі там, незатерте.

Посміялись. Я пішов почистити на ніч зуби. Вертаюся, а від вас і слід прохолонув. Тільки черевики стирчать з-під ліжка.

— Та не тисніть ви на ту кнопку, вона вже не діє!

Ви одразу ж з-під ліжка і виповзли. Червоний, як рак.

— Запонку шукав.

— Еге ж, так я вам і повірив. Кнопку мордували! Ви, Миколо Григоровичу, якщо вам так уже припекло, беріть десятку в зуби і під готель. Яка висмикне, оту й тягніть до готелю!..

Ну, це так. Для розминки, як кажуть спортсмени.

А тепер, як Ви любите казати,— до діла.

Пробачайте, що низатиму коротенькі ці спогади, як намистини, бо спробуй їх стулити до купи. Хотів спершу навіть нумерувати, щоб не розсипались, та передумав: писатиму як Бог на душу покладе.

Наїжджав частенько в Ірпінь один дитячий письменник, товариський та симпатичний, од якого ніхто слова лихого не чув. Мав єдиний недолік: вважав себе наперевершеним серцеїдом. Був переконаний, що немає на світі красуні, яка не мріяла б забратися до нього в ліжко. Він так наостобісів отими хвостощами, що ми вирішили добряче його провчити.

В той час Хрущов затіяв усіх циганів, які мандрували по нашій неосяжній країні, зселити в міста і містечка. Закріпити за постійним місцем проживання. Місцеве начальство облюбувало для цього Ірпінь, і невдовзі на околиці міста виросло ціле циганське містечко. Туди ми й подалися для здійснення задуманої акції. Вибрали найстрашнішого, схожого на горилу цигана (підкови гнути волосатими отими ручищами!), пояснили йому, що ми од нього хочемо. Циган одразу ж погодився, але заломив таку ціну, що в нас і гроші заворушились по кишенях.

По довгому торзі зійшлися на тому, що дамо двадцять п'ять карбованців зараз, а решту двадцять п'ять уже по здійсненні акції.

— Голову одривати? — спитав циган, беручи завдаток.

— Не треба!

— Тоді яйця?

— Не треба й цього. У нього дружина. Ви його тільки полякайте добряче.

— Полякаю. Так полякаю, що він і до рідної жінки дорогою .іабуде!

Домовились, що він наступного дня у нас і появиться. О дев'ятій ранку. Коли вся письменницька братія вирушить на сніданок.

Циган появився хвилина в хвилину. Та ще й не з порожніми руками: приволік важкенне дишло. Розлюченим ведмедем бігав по території і, розмахуючи дишлом, кричав:

— Він наших жінок усіх до одної зґвалтував!

Було ж потім сміху! Нещасний дитячий письменник спершу забився аж на горище, а потім утік з Ірпеня. Здимів — не лишилося й сліду...

Андрій Самійлович Малишко. Найактивніший штукар серед письменників старшого віку. Пам'ятаю одну з його витівок. Під час декади української літератури й мистецтва в Узбекистані. Партійні органи усіх рівнів, од Москви до самих до окраїн, страшенно полюбляли влаштовувати отакі видовища. Щоб усьому світові продемонструвати непорушну дружбу радянських народів.

На урочистому засіданні в Ташкенті Малишко сидів у президії поруч з Хижняком. Сидів і все ковтав пігулки.

— Що ти ковтаєш? — поцікавився Хижняк.

— Пірамідон. Голова страшенно болить.

— Дай і мені. Маю виступати, а голова як не розвалиться.

— На,— і подав три пігулки: не пірамідону, а пургену.— Ковтни одразу всі, бо одна не подіє.

Хижняк так і не виступив. Полетів, як скажений, до туалету.

Іще Малишко, сміючись, розповідав, як він навмисне застерігав Хижняка, аби той, звертаючись на черговому мітингові до сивобородих бавовнярів, називав їх "аксакалами" (шанобливе звертання до старших віком людей), а не "саксаулами" (дерево, що росте в пустелі).

— Гляди ж, не бовкни: саксаули!

— Та одчепися, не бовкну!

І вже Хижняк іде до трибуни, а Малишко йому вслід:

— Аксакали, а не саксаули!

Хижняк ступив за трибуну і, звертаючись до аксакалів, упиляв:

— Дорогіє товарищі саксаули!..

А скільки блискучих віршованих експромтів сипалося з вуст іскрометного цього поета, автора пісні про рушник, яка стала воістину народною! В Плютах, де любили відпочивати письменники, Малишко, Дяченко і я якось подалися на Дніпро, на рибалку. Перевозив нас на той бік Дніпра, де особливо клювали окуні, своїм моторним човном літературознавець Кобилецький — сповнений неабиякої самоповаги чоловік. І тільки одпливли од берега, як Андрій Самійлович завів:

Край рідимий, край отецький, Сів на човен — тільки дуй! А позаду Кобилецький На кормі сидить, як буй!

Малишкове соло Кобилецький ще витримав. Але коли цю щойно народжену пісеньку ми гримнули втрюх, Кобилецький спрямував човен до берега:

— Вилазьте к чортовій матері!

А коли якось зайшлося про недоброї пам'яті русифікатора академіка Білодіда, винахідника й обстоювача двомовної мови, Малишко одразу ж і видав:

Говорила баба діду:

— К Белодеду я поїду, Там найду двомовну мову І домою вернуся знову.

— Не їдь, бабо, не тизди: К Белодеду нет їзди!

Не можу не навести і його черговий експромт на честь одруження Бажана. Микола Платонович сам полюбляв гостре слівце і ніскільки не образився на Малишка.

А в Миколи Бажана Розумовського жона. А спитати Бажана: На хрена йому жона?

— Щоб же тебе болячками обкидало! — лаявся потім Бажай.— Весь медовий місяць зіпсував. Після твого паскудного пірша жінку поцілувати не можу. Тільки націлюся, а вона одразу ж у сміх.

Скільки отаких експромтів — на цілу збірку вистачило б — іще зло безслідно!

Полюбляв Андрій Самійлович і розігравати своїх братів по перу. В двох таких розіграшах взяв посильну участь і я.

В одній із кімнат шостого корпусу жив на першому поверсі відомий того часу поет Терень Масенко. І досі брентить у мені його прекрасний вірш часів війни про польову пошту: старі люди пам'ятають наспіх списані трикутники солдатських листів із скупими, як і саме життя на фронті, рядками.

Як ешелон пірнув у ніч — Устала ніч стіною...

І часто-густо, поки лист знайде адресата, їх автор уже лежав у виритій наспіх могилі.

А в тім листі — душа жива! Ой пошто, пошто польова!

Андрій Самійлович одного разу, підстерігши, коли Масенко пішов на вечерю, прокрався до нього в кімнату та й зачепив за краєчок ковдри блешню од спінінга, що його завжди привозив до Ірпеня — ловити щук. Простягнув волосінь з кімнати у вестибюль, а звідти надвір, сховав спінінг в кущах. А увечері підкralися до освітленого вікна кімнати, де мешкав Масенко, приставили заготовлену заздалегідь драбину, і Малишко пошепки скомандував:

— Лізь!

Я обережно, щоб не скрипнули щаблі, видерся вгору.

— Що він там робить?

— Лежить в ліжку. Читає.

Малишко навшпиньках пішов за будинок, я ж припав лицем до шибки.

Масенко лежав горілиць, вкрившись по груди ковдрою. Та ось ковдра смикнулася, тихенько поповзла, поповзла, наче роздумуючи, повзти їй далі чи зупинитися. Не одриваючи од книжки очей, Масенко наосліп намацав ковдру, натягнув її знову на груди. Ковдра якийсь час смирно полежала, а потім знову стала сповзати з грудей.

Тепер Масенко відклав набік книжку. Сів, втупився в ковдру. Вона знову завмерла: і я, мов, не я і хата не моя. Масенко щось буркнув, поцупив сердито ковдру на груди, взяв до рук книжку. Та не встиг прочитати й рядка, як ковдра знову таємниче

зарухалась.

Тут Масенко, кинувши книжку, скочив із ліжка. Ухопив ковдру, що знову завмерла, потрусив її, заглянув під ліжку. Постояв, не зводячи погляду з ковдри, потім потовк її кулаком, провіряючи, мабуть, чи ніщо під нею не сховалося. І знову влігся в ліжку.

— Що він там робить? — спитав, підкравшись, Малишко.

— Ліг, — сказав я, давлячись сміхом.

— Ну, він зараз полежить! 1 зник за рогом будинку.

Не минуло й хвилини, як ковдра поповзла... Та де там поповзла: птахом злетіла в повітря!

Я навіть уявити не міг, що так високо може стрибнути людина. Луснувся головою об стелю, як кіт, приземлився на чотири кінцівки. Зірвавсь на рівні (коротка сорочка лише до пупа), метнувся до дверей, вискочив у вестибюль. А там саме грали у дурня. Всі так і обмерли, вгледівши Масенка.

— Там!.. Там!.. — тикав пальцем у бік своєї кімнати Ма-сенко.

Вдруге розіграли вже Шеремета.

Є й такий поет — Микола Шеремет, —

продекламував якось про нього Малишко.

Шеремет уславився не так своїми віршами, як тим, що міг за один присіст ум'яти півкабана. Особливо, якщо ці півкабана були дармові. Коли він появлявся в Будинку творчості, переважно узимку, то вже на другий день з його квартирки звисала надвір велика торбина. В перший же день він ішов на місцевий ринок і після лютих торгів приносив півпуда сала. Заїдав отим салом сніданки, обіди й вечері. Торба з кожним днем легшала й легшала, але не було ще такого випадку, щоб Шеремет когось запросив поласувати сальцем.

Одного разу Андрій Самійлович намовив мене викрасти торбу. Підстерігши, коли Шеремет вийшов з кімнати, я її одчепив і бігцем одніс до Малишка. Андрій Самійлович вивудив три товстелезні шматки сала, оддав порожню торбину:

— Закинь її подалі! Щоб Шеремет не знайшов.

Я вже хотів зарити її поглибше в сніг, та схаменувся: "Постій! Пощо добру пропадати?" Знайшов три цеглини, поклав їх у торбу і знову приладнав до квартирки.

В той же вечір Малишко запросив Шеремета:

— Заходь після вечері на чарку!

Шеремет після вечері притьмом побіг до Малишка.

Там уже зібралася гопкомпанія, посвячена в причину раптового збіговиська. На столі, застеленому газетами, стояло кілька пляшок української з перцем, горою лежало нарізане сало.

— О, сало! — заіржав Шеремет. — Де ти його стільки доп'яв?

— Купив у знайомого молдаванина. Сідай на покуті.

— Та я краще скраєчку...

— Сідай, сідай! Ти ж завжди у мене бажаний гість. Налили. Випили. Стали закушувати. Шеремет наминав

сало, аж за вухами тріщало, та все нахвалював, що такого сальця, мов, і не пробував.

— Познайом мене з тим молдаванином.

— Познайомлю... їж, їж, я ще ось підріжу...

Другого дня Шеремет, як завжди, захотів поласувати салом уже з власної торби. Що він казав, діставши замість сала цеглини, історія вмовчує.

Від сала Шеремет нагулював силу, як у доброго бугая. Ніколи не змазував лижви: орав ними сніг, аж курява хмарою слідом котилася. Якось я набив йому на лижви зісподу дощечки — вперек: на драбині і то легше їхати! Ану, поїде чи ні? Поїхав! Одмажав десяток кілометрів, повернувся мокрий, як хлющ. Ремствував:

— Ох і сніг сьогодні важкий...

Вже не в Ірпені — в Києві я отак, як Шеремета із салом, розіграв нашого доброго знайомого. Приятелем його не можу назвати: був він набагато старший од мене, але на все життя зберіг теплий спогад про цю непересічну людину.

Арсен Олексійович Іщук. Або дід Арсен, як ми його величали. Він не цурався ні сміху, ні жартів: усіх жінок називав тільки альошами. Про історії, що траплялися з ним, розповідали легенди.

Якось його як декана філологічного факультету університету (доктор філологічних наук) викликали на бюро райкому партії. Його студенти на чергові роковини Т. Г. Шевченка поклали до пам'ятника незапланований вінок, ще й проспівали "Заповіт". Цей вчинок був розцінений як акт націоналізму — найтяжче тоді звинувачення. За довжелезним столом сидів увесь районний синкліт, на стінах висіли обов'язкові портрети Маркса, Енгельса, Леніна і на той час — Брежнєва. В чому тільки не звинувачували Арсена Олексійовича! А секретар райкому, його ж колишній студент, ще й кинув фразу, що одразу ж стала крилатою:

— Етот разжірєвшій Іщук!..

"Разжірєвшій" Іщук був худючий, як тріска, до того ж високий, як та драбина.

Коли під кінець йому надали слово для того, звісно, щоб він покався, наш дід звівся і, показуючи на портрети, виголосив:

— Окромя отих, що на портретах, ідіть ви всі к гібеній матері!

Та й вийшов, грюкнувши щосили дверима.

В партії йому після цього не бути б, а заодно і в університеті. Але чутка про цей його вибрик докотилася до першого секретаря цека Шелеста і дуже його насмішила. Той наказав не чіпати старого: обмежилися лише суворою доганою.

Іще дід Арсен полюбляв ходити на ринок. Регулярно відвідував Бесарабку, прицінюючись до всього, що лежало на полицях ("А чого так дешево? Ондечки вдвоє дорожче продають!"), охоче вступав до розмови з сільськими жінками, які торгували не з прилавків, окупованих перекупками, а прямо з землі. Приносив додому лише часник: купувать інші овочі дружина категорично забороняла,— дід не вмів торгуватися і завжди переплачував.

Якось моя дружина, повернувшись із Бесарабки, розповіла, що стріла там І щука.

— О, Альоша! А де Анатолій?

— Та все пише.

— Пише? А воно йому треба?

Поговорили вони отак, розійшлися. І тільки Іщук одійшов, як жінки, у яких він щойно купив часник, заговорили про нього:

— Та й добра ж людина!.. Хто вони будуть?

— Філолог,— сказала дружина.

— Ото ж... Ми так і думали, що він по женському...

І найбільше сміявся з отого "по женському" сам Арсен Олексійович.

Якось ми разом платили партвнески. Іщук дістав грубеньку пачку купюр, відрахував потрібну суму. І поки він платив внески, я непомітно висмикнув з тієї пачки сотню.

Вийшли надвір: Іщук, Дяченко і я. Стали спускатися до Хрещатика, мимо нещодавно збудованого готелю "Москва".

— Зайдемо? Я пригощаю.

— А в тебе гроші є? — запитав Арсен Олексійович.

— Є.

— Ану покажи!

— Ось.

— Ну, вгощай, якщо такий щедрий.

Посиділи. Випили і закусили. Офіціантка принесла здачу. Я її склав акуратно і простягнув Іщуківі:

— Це вам.

— Го-го-го!.. Мало того, що надурняк угощають, так ще й здачу дають!

Ох і пополаявся ж він, коли Дяченко йому пояснив, чия то була сотня!..

— В старця торбу украли!

Іншим разом, вже на іменинах Арсена Олексійовича, ми зашили в полу його пальта оселедця. Пальто було нове-нові-сіньке, щойно пошите.

— Ви бачили, яке пальто мені жінка пошила? — хвастався дід, зустрічаючи кожну пару гостей.— Такого і в американського президента нема!

Ми ж вирішили, що в тому пальті бракує однієї деталі: підпороли полу та оселедця й зашили.

За кілька днів працівники кафедри, де Іщук вішав пальто, стали посилено принохуватись один до одного. А дружина Арсена Олексійовича ніяк не могла уторопати, звідкіля жахливий той сморід, що заповнює коридор, проникає в кімнати. Довго грішила на сусідів (води жили в комунальній квартирі), аж доки пішла з дідом Арсеном на прогулянку. Сморід за ними так і слався хмарою.

До речі — про сморід. У Будинку творчості не було більш засмердюченої кімнати, ніж та, у якій мешкав наш приятель Боря Комар.

Не подумайте, що "наш приятель" я написав помилково: усі, хто пам'ятає Бориса Комара по Ірпені, з добрим усміхом згадують цього чоловіка. Який і нині живий-

здоровий і дай йому, Боже, ще сто років прожити!

Нормальна людина, а особливо некуряща, не могла і хвилинки в тій кімнаті втриматися. Комар день і ніч смалив якісь особливо смердючі сигарети (гадюк ними труїти!) та ще й ніколи не провітрював кімнати. В ній було аж темно од тютюнового диму, дим гойдався густючим туманом, ступиш до тієї кімнати: поверх сизої хмари стирчить лише Борисова голова з неодмінною цигаркою в зубах.

— Ти хоча б квартиру прочинив, чорте смердючий!

— А навіщо? Тут і так свіжо.

Якось ми з Анатолієм Іллічем Костенком, який жив поруч з Комаром ("Він і стіну мені просмородив!")... якось ми з Костенком вирішили дослідити, який сморід може витримати цей унікум. Знайшли дохлого кота та й сховали до ящика письмового столу, під самісінький ніс Бориса.

— Борю, що це в тебе так страшенно смердить?

— Та не смердить нічого, не вигадуйте!

Кіт пролежав цілісінький тиждень, поки приїхала Борисова дружина та й вивудила із столу покійника.

Якось Комарик... Ми так його найчастіше називали: не Комар, а Комарик. А гострий на язик Павло Загребельний іменував його тільки Берею... Взагалі Павло, бувало, прізвисько як приліпить — не одмиєшся. Був такий прозаїк Микола Олійник, по вінця налитий чорною ненавистю до своїх більш талановитих братів по перу. Автор слабеньких повістей та романів, що їх він проштовхував залізними ліктями, Олійник кожен чужий твір, який мав успіх, сприймав як особисту образу.

— Глиняний чоловік,— сказав якось про нього Павло, і те прізвисько навек пристало до Миколи Олійника...

Так от, якось Комарик пригнав новісінького, мов щойно з

яйця, "Москвича". Гордо підкотив під самісінький корпус, припаркував під вікном своєї кімнати.

Ну, як було не відзначити цю неординарну подію!

Дочекавшись, доки Борис в черговий раз зібрався до Києва (тепер він їздив тільки машиною), ми підстерегли, коли він сів до "Москвича" і став прогрівати мотор, та й наклеїли позаду, поверх номерів, заздалегідь намальовану величезну дулю яку. А на довгій шпагатині причепили до бампера жіночі труси і ліфчик.

Коли Боря вже під'їхав до Києва, гаїшники сприйняли ту дулю як особисту образу, а що вони говорили з приводу трусів та ліфчика, Комарик скромно умовчав...

Діставалося й Сашкові Дяченкові, моєму найближчому другові, який, на свою голову, перетягнув мене зі Львова до Києва. Якось, напередодні Нового року, я прокрався до нього, коли він міцно спав (а Сашко як засне, з гармати стріляй — не проснеться!), зібрав усю його одіж: і костюм, і спідню білизну та й виніс надвір. Виніс і розвішав усе те на сосні, що росла біля корпусу. Ще й плакат почепив: "Дяченкові од діда Мороза!" Всі, проходячи вранці мимо, звісно ж, сміялися, а бідолашний Сашко попотанцював у трусах: ні до туалету, ні на сніданок...

Гостював у нього й ірпінський кінь "Серьожа". Того коня ми весь час пригощали смачненьким, і "Серьожа" настільки до нас звик, що, бувало, покличеш: "Серьожо!.. Серьожо!.." — біжить, аж спотикається. Я його й заманив до Дяченка в кімнату, вгощаючи цукерками, і в Сашка замалим не "поїхала криша", коли він серед ночі проснувся, а над ним гойдається морда коняча...

Ніщо не минає безслідно. Вже в сімдесяті роки, коли я мандрував по Тянь-Шаню, наді мною, над сонним, отак загойдалася мордяка ведмежа, принюючись, що воно за проява забралася у його володіння. "Геть!.. Геть!.." — закричав я щосили і навіть ведмедя налякав дикий мій крик, і він чкурнув геть, зачепившись лапою за розтяжку намета, та й проволік мене метрів двадцять, замалим не скинувши в річку Бартанг. Що ревіла поруч, як божевільна...

Іншим разом ми обгородили ліжко, що на ньому Сашко мертво заснув після добрячої чарки. Підсунули широчезну, на три секції шафу, поставили сторчма письмовий стіл, а в ногах — величезний диван. Вимкнули світло і вийшли.

Підхопився серед ночі до туалету Сашко, куди не поткнеться — стіна! Думав, що все іще спить чи збожеволів, допившись. Біла гарячка. Врешті повалив диван на підлогу, так рвавсь до туалету. Гуркіт був такий, що весь корпус зірвався на ноги...

Я ж йому регулярно замовляв на сніданок кролятину. Що її він терпіти не міг...

А порося, що його я і дружина подарували на іменини Дяченкові! Його, живого, привіз нам із колгоспу Петро Гурі-ненко. Зачухане, замурзане так, що тільки очиці й світилися. Як воно блаженно похрюкувало, коли дружина його одмивала у ванній! Од мила, обтерла, навела манікюр на копитця, а на рильце — яскраво-червону помаду, ще й пишній бант пов'язала на шию. І, нагодоване, сонне, поклали до круглого кошеля, накрили білосніжною марлею. Та і вручили іменинникові за святковим столом...

Вам хоч раз у житті дарували живе порося? У міській квартирі, де все прибрано й вилізано.

Рурка розжарилася, коли наступного ранку зателефонувала Зіна (Нулька — Зінулька)!

Сашо, Сашо! Мій найвірніший товаришу! Якось ти до мене озвався уже з того світу, з таємничих космічних глибин, куди нам, живим, не дано прозирнути. І появився у "Міських історіях" в новелці під назвою "Дзвони" уже Максимом:

"А перед цим він мені подзвонив. З такої далекої відстані, що сонячне світло меркне, поки туди долетить. А голос же його лунав так, наче він був у сусідній кімнаті.

— Як там Зінулька?

— Максиме! — закричав я щосили в рурку. Й одразу ж заплакав.— Ти мене чуєш, Максиме?!

В рурці несамовито тріщало, в рурці завивало, рипіло, досі гаряча, як жар, вона починала дихати холодом,— вся на світі пільма тускла в тій рурці.

— Максиме!.. Максиме!..— кричу у відчаї, а Максим уже зник у космічній безодні, і годі його догукатись..."

Якось так випадало, що разом з нами творив в Ірпені і веселий чолов'яга Патрус-

Карпатський. Автор епіграми про Смутьсона-Санова, що я її навів у третій частині. Повторюю для тих, хто не читав:

Мені приснився підлий сон, Що я не Патрус, а Смутьсон.

Він дуже любляв збирати в себе застілля, і якимось, поки він бігав до крамниці по "закус", ми домовили корпусну сховатися в нього в шафі. Повернеться Патрус, шафу одчинить, а ми тут як тут:

— Так ось куди ти ховаєш дівчат!

Повернувся Патрус, ми ж, звісно, за ним. Нетерпляче ждемо, поки він полізе до шафи. Розмовляючи з нами, Патрус розмотав із шиї кашне і, ледь прочинивши дверцята, засунув досередини руку.

І тут сталося непередбачене: Патрус щось вибулькнув, очі його закотились під лоба і він замертво впав на підлогу. Бісова корпусна щосили вчепилася в його руку!

Доки ми приводили його до тями, корпусна утікла. І потім ніяк не можна було переконати Патруса, що в шафі нікого не було. Тоді саме в газетах стали появлятися статті про пол-стергейтів і Патрус був переконаний, що в його шафі завелася ця нечисть. Кілька ночей спав на дивані в мене, поки йому не поміняли шафи.

Патрус-Карпатський іще славився тим, що мав чудову колекцію краваток. Переважно імпортих, на той час дуже рідкісних. Кожна краватка була старанно відпрасована та ще й целофаном обгорнена. Я їх якимось у нього поцупив та й пов'язав усі до одної собакам, що водилися на території Будинку творчості. Собачні було достобіса, усі вони акуратно збиралися біля їдальні під час сніданків, обідів та вечер, бо ми їх завжди підгодовували. Довелося купити кілограм ковбаси і, вгощаючи по черзі нею собак, я кожному й нагородив Патрусевою краваткою.

Настав час обідати. Собаки вже вишикувалися під їдальнею. Всі до одної в імпортих краватках.

Розлючений Патрус того ж дня накатав довжелезного вірша — прокляття Дімарову. На жаль, я його загубив, лишився в пам'яті лише останній рядок:

Щоб тебе з'їли собаки!

До речі, про корпусну. Тоді ще не було центрального опалення і при кожному корпусі, в крихітній кімнатці, жили дівчата, як одна, із села. Бідне село продовжувало постачати міста дешевою робочою силою: ще дитина й на ноги не зіпнеться, а її закріпачені батьки починають сушити голову, як би правдами й неправдами влаштувати дитину до міста. Отож корпусні були всі, як одна, із села, в їх обов'язок входило, щоб у помешканні було тепло і чисто.

В нашому, шостому, корпусі жила напрочуд гарненька Оксана, схожа на фарфорову статуетку. Створіння настільки привітне й ласкаве, що ми її інакше, як сонечком, не називали.

До неї всерйоз став залицятися один поет, обіцяючи одружитись. І хоч поет був добре підтоптаний і мав за плечима не одну дружину покинуту, Оксана не одвернулася од нього: вийти заміж за киянина та ще й за письменника — про це ніхто з цих дівчаток навіть не мріяв.

Поет часто наїжджав до Оксани з Києва, й одного разу, коли вона саме заскочила до Толі Мартинова, підтоптаний цей наречений появився в холі. Я теж за чимось пішов через хол до Мартинова.

— Ти не бачив Оксани? — запитав поет. — Куди це вона поділася?

— Може, побігла в їдальню...

— Може... Ну, що ж, мені спішить нікуди — почекаємо. — І всівся до столу, що стояв посеред холу.

Я зайшов до Мартинова і побачив Оксану.

— Там на тебе чекає твій кавалер! Оксана так і зблідла:

— Боже, він мене вб'є! — Поет ревнував Оксану по-чор-ному. Не один раз наїжджав посеред ночі: перевірити — спить Оксана сама чи з кимось в обіймах.

Що робити? Треба якось рятувати Оксану. Мартинов дістав величезну валізу, вигорнув усе, що в ній було.

— Залазь!

Оксана лягла, зібгавшись калачиком. Замкнули валізу, я її взяв і поніс поперед себе у хол.

— А ти куди з чемоданом? — поцікавився поет.

— Розношу хлопцям дівчат.

— Присядь на хвилинку. — Поет явно нудьгував. — Розкажи щось веселе.

— А що може бути веселіше од дівчини у валізі?

— Підкинь і мені хоч одну!

— Ні, ти вже Оксану пожди. Ти, брате, засватаний... — Та й рушив до виходу.

Виніс Оксану надвір, витрусив прямо у сніг:

— Біжи, бо застудишся!

— Ой, я ледь не вмерла, коли ви сказали, хто в чемодані!.. Поет так і не одружився з Оксаною. Розсварившись на

смерть, став вимагати:

— Поверни мені все, що я тобі дарував!

І от — незабутня картина. Ми саме обідали, коли одна з офіціанток, здається, Аліна, внесла великий пакунок, пов'язаний рожевою стрічкою, та й урочисто поклала перед поетом на стіл:

— Це вам від Оксани!

Там, виявляється, було запаковано все, що поет дарував, залицяючись до Оксани: сорочки, ліфчики, блузи, хустки, навіть панчохи й колготки. Все до краплини загорнула в той пакунок Оксана.

І поет наш замість того, щоб згоріти од сорому, спокійнісінько узяв той пакунок та й поніс із їдальні.

Що він робив потім з тією білизнаю: дарував черговій пасії чи сам доношував, — невідомо...

Оскільки я згадав про їдальню, хочу розказати про неї детальніше. Це було не просто приміщення, де ми тричі на день харчувалися, а своєрідний клуб, у якому ми

щоденно збирались: погомоніти, поділитись новинами, посперечатись. У великій, ошатно прибраній залі стояло більше десятка столів, тож під час сніданків-обідів тут гуло, як у вуликові.

Ліворуч була ще одна зала, менша од першої: там харчувалися вже небожителі — спілчанське начальство. Дмитерко, Собко, Левада. А коли до Будинку творчості наїжджав працювати Гончар, то на нього у тій залі чекав єдиний стіл, за який, окрім нього, ніхто не сідав. Хіба що запросить когось із письменників — на знак великої милості. Я, на жаль, жодного разу не мав честі там посидіти. На тому столі щоденно мінялася скатертина, завжди стояли свіжі квіти.

Вже пізніше, коли Павло Загребельний став першим секретарем Спілки письменників, він поламав цю традицію. Коли появився в Ірпені вже в новій іпостасі і директор Будинку поштиво запросив його до царського столу, Павло відмовився навідріз:

— А чого я там не бачив? Мені й тут добре!

Та й сів у великій залі на своє улюблене місце.

Жоден письменник не працював з такою самовіддачею, як Павло Загребельний. До знемоги, до нервового виснаження. З раннього ранку сідав у глибоке крісло, ставив на гострі коліна портативну друкарську машинку "Колібрі" і строчив, строчив кулеметними чергами. Чортяча пам'ять його, в якій містилися всі енциклопедії світу, закарбовувала найдрібніші деталі, що лягали до нового роману. Він міг на кілька днів, на тиждень, на місяць поїхати у відрядження і, повернувшись, з ходу продовжував терзати "Колібрі", навіть не глянувши на попередню фразу.

Якось я заскочив до нього: гукнути на обід. Павла не було, лиш на столі холонула розпечена "Колібрі", білів закладений аркуш. Я стромив свого цікавого носа, прочитав останню фразу: вона закінчувалася словом "читати". Стримуючи сміх, узяв і додрукував:

"Та я вже оце таку херню пишу, що самому гидко читати".

І ви думаєте, Загребельний, повернувшись з обіду, прочитав оце речення? Та нічого подібного! Усівся в крісло, примостив на коліна "Колібрі" і продовжував шпарити далі: закінчував саме черговий роман, здається, "Диво". Перший із серії історичних романів, що принесли їх авторові заслужену славу. Жодні книги не користувались таким попитом, як історичні романи Павла Загребельного. Вони буквально розміталися з книжкових крамниць, за ними вишиковувалися черги в бібліотеках, і вже роман "Диво" продавався з-під поли по небувалій ціні: по сто карбованців за примірник. В той час, коли на пам'ять мого народу Москва наклала своєрідне табу, коли дозволялось оспівувати лише лиховісну Переяславську раду, Павло своїми романами прорвався крізь цю заборону, прокладаючи шлях іншим письменникам — авторам історичних романів.

Було од чого зеленіти олійникам, та й не тільки олійникам. Пригадую, як на загальних зборах письменників один з таких доброхотів поставив на карб Загребельному, що з-за його романів знищуються сибірські ліси. Бо на тому, бачте,

папері, на якому був видрукуваний останній роман (здається, "Я— Богдан"), можна було видати не один десяток книжок (тобто оту бездарну сірятину, що припадала пиллом на полицях магазинів та бібліотек). Ось якою арифметикою користувалася більшість поцінювачів прози!

Павло закінчив роман. Додрукував останню сторінку. Приїхала його вірна дружинонька Елла та й забрала до Києва напівживого разом з товстелезним, на півтори тисячі сторінок, рукописом.

А згодом моя ота дописана фраза і вигулькнула. На очі друкарки, якій дали начисто переддрукувати роман. Прочитавши ту фразу, друкарка, мабуть, подумала, що в автора "поїхала криша".

— Павле Архиповичу, я не знаю, що далі робити.

— Як, що?.. Друкуйте!

— Але ж тут таке написано...

— Що там написано?.. Що я там міг написати?.. Ну ж, клятий Дімаров!.. Запишіть цю фразу окремо, і коли будете щось йому переддрукувати, вставте обов'язково!..

Друкарка, спасибі їй, не послухалась. Не піднялась рука. А то запросто могло б піти до набору. Та, гляди, ще й появиться на світ. Як ота фраза в перекладі москвича Россель-са. З української на російську. "Він пройшовся вулицею і зґвалтував усіх собак",— написано в нашого класика. "Он прошествовал улицей и изнасиловал всех собак",— переклав цей знавець української мови.

Якось, зайшовши до Загребельного, я побачив на дивані великий пакунок. Перев'язаний небало шпагатом.

— Що то в тебе?

— Брудна білизна. Хочеш — позичу?

— Дякую. У мене вистачає своєї... У Київ збираєшся?

— Ні. Приїде Елла та й забере... Ось сядь, прочитаю, що я щойно накладав.— Павло трудивсь над черговим романом.

Сів. Слухав. І все частіш поглядав на пакунок: перед очима стояли розкішні паперові троянди, що їх продавала одна місцева бабуля на Іртиському ринкові. Не гаючи часу, змотався на ринок, купив десяток. Підстерігши, коли Павло пішов на обід (він ніколи не замикав за собою кімнати), ухопив важкенний пакет та й заніс разом з трояндами до Дячен-ка, до якого саме навідалась його Нулька-Зінулька.

В Зіни руки од сміху тряслися, коли вона пришивала троянди до Павлових трусів та підштаників!

А згодом приїхала Елла та й забрала пакет. І, не розгортаючи, віддала прати. І невдовзі — телефонний дзвінок:

— Елло Михайлівно, троянди одпорювати?..

Довго ж потому, мене зустрічаючи, Елла — добра душа — не могла втриматись од сміху...

Ну, годі. Задовольнив запит депутата Жулинського, тепер з чистою совістю продовжую розповідь.

Ірпінь мені дорогий не тільки тим, що там як ніде й ніколи писалося. Вже саме усвідомлення, що ти приїхав сюди писати й писати, що кожен змарнований день буде викреслено безповоротно з життя, що в кожній кімнаті, за кожним столом трудяться такі ж, як і ти,— уже одне це спонукало щоденно, не марнуючи дорогоцінного часу, сідати до столу.

А спокій! А тиша! А нічим і ніким непотривожена усаміт-неність! А ота зосередженість, коли тільки ти і папір, ти і внутрішній голос. (Внутрішній? А чи не лунає він ззовні, з якихось таємничих висот, підказуючи образи геть несподівані, на які ти самотужки не спромігся б нізащо?) А ота мука солодка над пошуком слова — єдиного в світі, без якого вся твоя праця, все, тобою досі написане, зійде на пси. Якими несподіваними гранями, нарешті відшукане, заграє воно, наче дорогоцінний камінь у коштовній оправі. Осяє щойно написане речення, а то й цілу сторінку.

Ірпінь дорогий мені ще й тим, що там я мав можливість як ніде спілкуватися з друзями, а то й просто з цікавими для мене людьми. З письменників старшого покоління чомусь я найближче зійшовся з Олександром Ковінкою, про якого вже згадував, а полум'яний, часто-густо непередбачуваний у своїх вчинках Андрій Малишко втягнув мене у свою орбіту, і я досі з добрим усміхом згадую цю непересічну людину. Цей блискучий поет, вірші якого цитувала вся Україна, з дитячою безпосередністю міг захопитися грою в більярд, так переживаючи за кожен шар незабитий, наче од того залежало, жити йому чи не жити. А гра в карти, в примітивного дурня, доведена ним до віртуозності. Він уже з перших ходів з якоюсь чортячою інтуїцією вираховував, які в кого карти, і щедро навішував своїм суперникам генеральські, а то й маршальські погони. І горе його напарникові, якщо той піде не з тієї карти!

— З Малишком краще не сідати на пару грати в дурня,— говорили в Ірпені.— Уб'є, як помилишся!

Тож найчастіше напарником Андрія Самійловича був Микола Шеремет, який не тільки любив наминати сало, а й мав шкіру, як у носорога,— од неї горохом одскакували докори й лайка Андрія Малишка.

Якось я зайшов до Андрія Самійловича заправити ручку чорнилом: він привіз якесь особливе чорнило з Москви.

— Ти що збираєшся робити? — Андрій Самійлович був набагато старший од мене, тому я йому "викав", а він мені "тикав".

— Збираюся йти на обід.

— Сідай, перекинемося в дурня.

Сіли. Андрій Самійлович став тасувати колоду. А я роздумував, ким піду обідати: генералом чи маршалом. Про те, щоб виграти, годі було й думати.

І тут не інакше, як не обійшлося без нечистої сили: карта поперла мені, як скажена. Тузи, королі, дами й валети, ще й шістки під кінець підвалили.

— Маршал! — закричав я з дурної радості та й, плюнувши на одну з шісток, приклеїв ошелешеному Малишкові до лоба.

Андрій Самійлович якусь мить сидів, схожий на біблійського соляного стовпа. А

потім азіатські очі його спалахнули такими шаленими вогнями, що в мене й волосся на голові взялося димом. Зірвав із лоба шістку, розлюченим тигром кинувсь на мене.

Мене врятувало тільки те, що йому довелося оббігати довкруг столу, а я сидів коло дверей. Не знаю, чим я їх одчинив — головою, колінами, — тільки пам'ятаю себе вже надворі. Лечу, як оглашений, а мені вслід важкий ціпок із ліщини, що я його й подарував улюбленому поетові, а вже позаду — Малишко...

А вперше я зіткнувся з Андрієм Самійловичем під час наради молодих — початкуючих, здається, в сорок восьмому році. Я тоді справді був молодий, аж зелений, що не заважало мені роздиматись од пихи: прийняли ж нещодавно до Спілки письменників? Та ще мав і язика намантаченого: недаремно ж працював у газеті. Головував саме Андрій Самій-лович, коли я задерикуватим півником вискочив на трибуну та й став критикувати всіх доповідачів підряд за те, що не так глибоко, як мені хотілося, аналізували наші безсмертні твори.

— Вам аби лише паличку в звіті поставити!..

Андрій Самійлович, не витримавши, кинув якусь репліку. Я зреагував ментально:

— Товаришу Малишко, я вас не перебивав, коли ви виступали, то прошу й мене не перебивати! Бо ми можемо обрати й іншу президію!

Зала, звісно, так сміхом і гримнула.

І не один рік потому, згадуючи про цей випадок, Андрій Самійлович сміявся потішено:

— Так коли ти зберешся мене переобрати?

Згадуючи про Андрія Самійловича, не можу не навести хоча б один із вірців його дивовижної поезії.

Коли я нині пробую розгадати віршовані ребуси сучасних бубабістів (агукання двомісячного немовляти з успіхом можна було б проголосити найгеніальнішим вірцем бубабізму), то мимоволі запитую: а ви? Чи змогли б ви написати ось такого вірша про Україну, що обпалює душу і серце (цитую лише чотири рядки):

Ти ізнов мені снишся на стежці гіркої розлуки
Луговою ромашкою, птицею з канівських круч,
Ну так пий мою кров, бери моє серце у руки,
Тільки снами не муч і невипитим горем не муч!

Таким був Малишко, який доценту спалив себе на всепоглинаючому вогнищі поезії.

Таким був і Володимир Сосюра, дитинно наївний та щирий до самої смерті. Який ніяк, ну ніяк не міг зрозуміти, незважаючи на всі високопартійні нагінки та кадебістські божевільні, як це можна не любити рідну матір — Україну!

Любіть Україну, як сонце, любіть!..

Він ходив якийсь аж відсторонений од довколишнього світу, заглиблений у рими та строфи, які щедро дозрівали в ньому, він весь час до них прислуховувався і часто, зустрічаючи знайомого, казав якось аж подивовано:

— А про вас я іще й не написав!

Народжувалася саме його чи не остання поема "Розстріляне безсмертя", вона

потрапила мені до рук вже по смерті Сосюри: з-під поли, передрукована якимось вічайдухом на машинці,— в мене серце обливалося кров'ю, коли я її читав-перечитував, а нині не можу її дошукатися, щоб прочитати наново.

Ніхто, здається, не писав стільки в шухляду, як Володимир Миколайович Сосюра. Без надії побачити ці твори опублікованими. Незчисленна кількість віршів, цілі поеми, хоча б те ж "Розстріляне безсмертя". А "Махно"! А "Мазепа"! Чи вдасться мені потримати томик з цими поемами? Академічні видання Малишка й Сосюри? Гай, гай, коли їх діждатися!

Не можу не написати іще про один випадок, що про нього, сміючись, розповів якое Малишко.

На початку війни всім більш-менш відомим письменникам поспіхом присвоїли офіцерські звання та й послали на фронт: кореспондентами фронтових, армійських, дивізійних газет. Не забули послати на фронт і Сосюру, от тільки забули присвоїти офіцерське звання, тож Володимир Миколайович і ходив рядовим, до ось цього випадку.

Кілька письменників, серед них і Сосюра, лежали на травиці, відпочиваючи. Аж під'їжджає якийсь генерал. Всі схопилися, віддаючи честь генералові, один Сосюра, як лежав, так і лежить.

— Рядовий, встать! — визвірився на нього генерал.— По-чому не привітствуете?!

Отоді Володимир Миколайович і звівся. Підійшов, наставив пальця та й став ним водити перед генеральським носом:

— Ти, гівно в мундирі! Ти знаєш, хто я такий? Я Сосюра! От скажу Микиті Хрущову, він тебе враз у солдати розжалує!..

Після цього взяв та й почепив собі по чотири шпали на кожну петлицю: сам собі присвоїв звання полковника.

— Отак полковником всю війну і проходив,— закінчив Малишко.

Я далекий од того, щоб з видатних цих поетів, з якими мені пощастило стрічатися, малювати літературні ікони: я цей "жанр" ненавиджу. Як і отих богомазів, які успішно роблять кар'єру, користуючись лише блакитними та рожевими фарбами. Ангельські крильця не до лица великим поетам. В творчості Володимира Сосюри та Андрія Малишка були злети й падіння, яскраві спалахи й гіркі невдачі, як в усіх найгеніальніших навіть митців. Вони були дітьми своєї епохи, за межі якої не дано переступити нікому, і поруч з поезіями високого злету писали вірші зовсім прохідні, найчастіше до різних дат та подій: поет — тяж людина, якій треба їсти-пити ще і в чомусь ходити. Але не ці вірші визначають їхні творчі обличчя, як і в того ж переляканого на смерть Тичини чи в І идського, що викупив власне життя піснею про кривавого ката всіх часів і народів. І я мрію дожити до того часу, коли з творчого доробку всіх наших класиків відберуть найбли-скупшіє, найгеніальніше та й видадуть по окремому томикові — воістину дорогоцінний подарунок читачам, а особливо нашим учням нещасним, у яких школа досі продовжує успішно вбивати всяку хіть до поезії.

Значно старший од мене був і Григорій Полянкер, що не завадило нам незабаром

міцно здружитися: дивовижнішої доброти людини мені не доводилося зустрічати. Він навіть у своєму письмі неспроможний був по-справжньому ненавидіти найзапекліших негідників, навіть фашистів, які стільки горя принесли його народові. Усі його гнівні філіпіки лунали так неприродно, що викликали якщо не сміх, то співчутливу посмішку до автора, який неспроможний по-справжньому й виляється.

— Грицю,— спитав я його, рецензуючи один із творів По-лянкера,— ти хоч раз у своєму житті на когось розгнівався по-справжньому ?

На відміну від багатьох єврейських письменників, він писав свої твори на їдиш, а потім уже змушений був перекладати на "общепонятну": треба ж було ще й видаватися. Його проза дуже близька до творчості Шолома Алейхема,— така ж воістину народна, з тим же всеперемагаючим гумором, з лагідним усміхом над непередбачуваними вчинками своїх героїв. І яскравими, що запам'ятовуються надовго, деталями й образами.

Ось початок "Булочника з Коломиї":

"Спустя несколько дней, когда роженица вместе с еще одним горлопаном благополучно вернулась из больницы и все сели за стол перекусить на радостях, кто-то из детей заметил, что на столе сиротливо лежит лишняя ложка. Не бывало еще такого в доме старого такелажника!

Ну, скажите на милость, откуда взялась лишняя ложка? Весь мир, кажется, знает, что ложка здесь имеет своего хозяина, едока, который бережет ее, как зеницу ока.

Потом стало ясно, что бездействует ложка сорванца Макса. Это его меченая деревянная ложка, изгрызенная до основания, как желоб в конюшне. По ложке было видно, что отсутствием аппетита парень не страдал..."

А початок одного з оповідань — монолог солдата, який до війни був пожежником, а під час війни брав участь в боях за Берлін:

"Хорошо горел Берлин! Это я свидетельствую..."

Дві короткі фрази, і ми з ніг до голови бачимо цього героя, осяяного лукавим усміхом Полянкера.

Він ніколи й ні на що не скаржився, хоч у його житті було всього: і світлого, й підлого. Я уже згадував у третій частині цих спогадів, як перед смертю Сталіна під час шаленої антисемітської кампанії, що каламутними хвилями прокотилася "от Москвы до самых, до окраин", кадебісти схопили Гришу Полянкера прямо на вулиці та й запроторили без суду й слідства на Колиму, в один із концтаборів, звідки мало хто повертався живим. Смерть Сталіна врятувала його од неминучої загибелі, але навіть після двадцятого з'їзду, під час багатолюдних зборів у Спілці, коли до трибуни найчастіше проривалися вмість перефарбовані колишні стукачі й сталіністи, я ніколи не чув серед того фальшивого хору голосу Полянкера. Завжди сидів десь аж позаду і слухав промовців з таким виглядом, наче й не він повернувся щойно з місця ув'язнення.

Почитайте спогади Григорія Полянкера: він не вмів ненавидіти навіть своїх катів — отих усіх слідчих, що шили йому антирадянщину.

А коли при ньому лаяли, бувало, когось із колег по перу (часто-густо заслужено),

він так болісно морщився, наче добра частина тієї лайки адресувалася йому особисто. "Ну, навіщо ви так! — говорив весь його вид. — Він же теж людина!"

1 ще один спогад.

Засідання президії. Прийом до Спілки письменників. Роздані бюлетені із списками кандидатів. Ми завжди сиділи з По-лянкером поруч і мені смішно було дивитись, як його авторучка надовго зависала над прізвищем якогось особливо бездарного автора. Що невідомо якими шляхами втрапив до списку. Ручка то опускалася, щоб закреслити прізвище, то одсмику-валася, він зітхав так, наче мав перекреслити власне ім'я, врешті на перо поспіхом надівався ковпачок і Григорій з прояснілим лицем ховав ручку до бічної кишені. За весь час, скільки я його пам'ятаю, він не викреслив жодного прізвища.

Більш безпорадної людини в житейських обставинах мені теж стрічать не доводилось.

Пригадую, як я діставав кухню. Імпортну. Бажано німецьку або, на гірший випадок, — польську. Що їй ми надумалися

(Ми надумалися! Мені така думка нізащо не запала б до голови. Дружина надумалась! А ти, Толю, "спольняй") придбати після капітального ремонту. Кинувся до меблевих магазинів, а там кілометрові черги, особливо на імпортну,

— Дістанемо, що за проблема! — сказав мені Гриша По-лянкер. — У мене залізний блат у меблевому магазині. Добрий знайомий.

— А великий хабар цьому доброму знайомому доведеться давати?

— Який хабар! Придбаємо так. Ти знаєш, як він поважає письменників! Що завгодно дістане, мені тільки свиснути. Завтра й поїдемо. Це в Дарниці.

Поїхали. З годину шукали знайомого, якому Гриша мав свиснути. Цей... Ні, здається, отой... Так ні з чим і повернулися.

— Господи, знайшли на кого покластися! — сміялася дружина Полянкера Етя. — Та я йому авоськи не довіряю: обов'язково наплутає.

Вона ж не раз при мені журилася:

— Ну, що ти робитимеш, коли я помру? Як ти без мене і житимеш?

— А я помру вслід за тобою.

І коли Еті не стало, одразу ж за нею помер. Вони так і лежать, повінчані на життя і на смерть великою любов'ю.

І ще одна смерть — що за рік видався проклятий! Теж Григорій, тільки Кіпніс. Перекладач моїх сільських, містечкових та міських історій. Я з весни до пізньої осені сидів у Мохначі, де, вигнані з комуністичного "раю", ми з дружиною в поті чола заробляли на хліб насущний, а повернувшись, першому, як завжди, зателефонував Григорієві Кіпнісу. Телефон не відповідав.

Телефоную й другого дня — мовчання. Не додзвонивсь і на третій. Що за okazія? Невже кудись поїхав із дружиною Машею.

Зателефонував знайомому. І — як ножем у серце:

— Ти що, з неба звалився? Кіпніс помер.

Весь час — і місяць, і другий, і третій — болісним цвяхом у голові: зателефонувати Маші! Додзвонитись до Маші! Але телефон по той бік мовчав, як могила.

— Маша? — нарешті.— Машо, це ти?

Мовчання. Я майже фізично відчув, яка пекуча спазма здушила горло по той бік.

Що їй казати? Чим розраяти? Як утішити, коли вона, нарешті, озвалася:

— В моєму житті лишилася випалена дощенту пустеля.— 1 крізь сльози, що душили її: — Толю, для чого жити? Для чого?

Він був повен планів, повен надій — цей великий життєлюб, що ніколи не вішав носа. Працював над спогадами про письменників, збирався до Угорщини, де для нього скінчилась війна. Поїхав лікуватись до санаторію, а тут вечір пам'яті Бажана, прохання виступити із спогадами.

— Я наче відчувала, просила: не йди! Ти ж погано себе почуваєш...

— Ні, маю піти. Це мій обов'язок...

Такий він був у всьому: обов'язок — передовсім...

— Сиділи в другім ряду, Гриша скраєчку, щоб не тривожить нікого, коли покличуть на сцену.

Виступив.

— Толю, як йому аплодували!..

Повертався на місце і за один крок од Маші упав... Швидка допомога забрала його уже мертвого...

— Снаряди падають, падають... все ближче і ближче,— сказав якимсь Загребельний.

І ми втрачаємо друзів. / На одному з міських кладовищ лежить і Борис Харчук, один з найчесніших українських письменників. А що таке бути чесним у своєму письмі, добре знає моє покоління, яке більшість своїх книг створило в соцреалістичних кайданах.

Я його спершу, доки не познайомився ближче, інакше, ніж "чекістським вишкребком", не називав. Борис Харчук, якийсь час перебравшись до Києва, працював інструктором у цека комсомолу, і це мені давало всі підстави ставитись до нього з підозрою. Бо не було більш запопадливих служителів керівної й спрямовуючої, більш реакційної публіки, ніж комсомольські працівники. Кожному світила в очі цифра тридцять п'ять: граничний вік, після якого треба було прощатися з комсомольською синекурою, з усіма її благами аж до безплатних дач і персональних машин, не кажучи вже про можливість надурняк відпочивати з усім своїм виводком в найпрестижніших санаторіях. Після тридцятип'ятилітнього віку або забирали на роботу в партійні органи — за особливі заслуги, або спускали донизу, на якусь рядову роботу. Де ні персональних пайків за символічними цінами, ні спецполік-лінік та лікарень, куди простому смертному — зась! "Скучно жить на этом свете, господа!" — сказав свого часу великий Чехов.

Отож вони й вислужувалися, аж шкіра тріщала. Скільки нещасний Юрій Мушкетик, який очолював молодіжний журнал "Дніпро", підпорядкований цека комсомолу, мав доган і нагінок, скільки разів доводилося видирати з уже

віддрукованого (тираж —■ шістдесят п'ять тисяч!) журналу десятки сторінок "крамоли" — порахувати неможливо.

До того ж кожен комсомольський працівник був на облікові в КДБ, де їм регулярно присвоювали офіцерські ("Пла-ческіє", — невесело жартували письменники) звання. Не думаю, що Харчук дослужився навіть до ефрейторських личок: невдовзі його звідти "пішли".

— Розплювавсь, — пояснював коротко.

Я зацікавився Борисом Харчуком, прочитавши в журналі "Дніпро" симпатичну повістину "Йосип з гроша здачі", а потім, через рік — "З роздоріжжя", написані такою образною, такою соковитою мовою, з таким знанням щонайменших деталей, що не лишалося жодного сумніву: росте неабиякий майстер красного слова. Який не тільки вміє, але якому і є про що розповісти.

Подружився з Борисом уже в Ірпені, та й то не одразу: певний час ставився до нього з пересторогою, якщо не сказати точніше — з підозрою. Дуже ж бо відверто, не озираючись та незважаючи на те, хто його слухає, рубав він правду про все, що творилося в нашій країні. Малан^тука і Щербицького інакше, ніж московськими запродашцями, "не називав: за їхню русифікаторську політику. Весь наче складений з гострих кутів, він і в своїх висловлюваннях був такий же гостро нещадний. "Чи не провокатор?" — ворушилася думка. У нашому видавництві працював такий редактор, ми всі знали, що він — стукач КДБ і в його присутності замикали вуста на замок. "За вислугу років" органи виділили йому шикарну квартиру, ще й через Президію Верховної Ради присвоїли почесне звання заслуженого діяча культури.

Та згодом я звик до цієї непоступливості Харчука, до його нещадної правдивості — навіть у найменших дрібницях. Скільком пристосуванцям діставалось од нього, скількох ворогів наживав він майже щоденно!

Пам'ятаю, як на з'їзді письменників, що відбувався на початку горбачовської перебудови, виступив посланець Москви — поет Єгор Ісаєв. Щойно спечений лауреат Ленінської премії, ще й, здається, Герой Соціалістичної Праці. Добряче дід мухою, він таке варнякав з трибуни, що в нас вуха од сорому в'янули. Весь наш український загаль, вихований в побожній пошані до старшого брата, мовчки проковтнув той виступ, не витримав лише Харчук. Взявши слово, він рубонув із трибуни:

— Дорога Москво! До тебе велике прохання: не присилай нам більше ісаєвих! У нас своїх вистачає.

Потім, під час перерви, ми втрьох: Харчук, Пархомов і я прогулювалися алеями парку біля Верховної Ради та й наткнулись на Олеся Терентійовича Гончара, який ішов назустріч: хмара хмарою. Він одразу ж накинувся на Харчука: як той осмілився образити гостя, та ще й лауреата Ленінської премії; він аж кипів од люті, і я, слухаючи Олеся Терентійовича, розумів, що причиною того гнівного вибуху був не стільки Харчук, скільки я, бо щойно ж у своєму виступі насмілювався висміяти підлабузників, які запопадливо роздували культ Гончара.

Харчук мовчки слухав ті гнівні філіпіки, гострі риси його обличчя ставали ще

гострішими. А коли Гончар врешті вмовк, запитав:

— Ви все сказали, Олесю Терентійовичу?... А тепер скажу я: ідіть ви к.....матері! Ходімо, хлопці!

Західняки, які ставали яничарами, цінувалися нашими і органами на вагу золота (пригадаймо хоча б кар'єру Юрія У Мельничука або лихої пам'яті Маланчука, секретаря цека по пропаганді, якого остерігався навіть україножер Щербицький). Але "відступників", які не вписувалися в прокрустове ложе компартійної діяльності, карали нещадно, цькуючи до самої смерті.

Ох, і попотіпала ж нещасного Бориса Харчука спущена на нього критична тічка равлюків, санових, дубин та ярмишів! Скільки розгромних рецензій-доносів було видруковано на сторінках газет і журналів! А коли московський "Новый мир" (редагував його тоді сам Твардовський), що був найпрогресивнішим та найвимогливішим до художньої якості творів

V, (недаремно ж на його сторінках побачив світ Солженіцин)... / коли цей журнал запланував до друку одну з повістей Харчука, то здійснювся такий галас, така гавкітня, що повість так і не побачила світу.

— Нічого, виживем! — казав щоразу Харчук, після чергової розносної статті, що межувала із наклепом.

1 все частіше ковтав пігулки од серця. А потім — важкий інфаркт.

А потім — знову до столу, знов до роботи, знов до героїв, які з таким нетерпінням чекали на нього.

— Виживем! — казав їм і собі Харчук, ковтаючи чергову пігулку.

Ось його лист, надісланий мені в ті часи. З Західної України, з материнської садиби, куди Харчук щоліта утікав з міста. Ми саме затіяли будувати дачні будиночки за сорок кілометрів од Києва, я агітував Бориса, щоб він побудувався поруч зі мною. Загребельний навіть написав до Ради Міністрів, підтримуючи кандидатуру Харчука, але там категорично відмовили: тільки для лауреатів Шевченківської премії! А Шевченківська премія Харчукові не світила нізащо ("Через наш труп!" — сказав один з кадебістів), я теж плюнув на те будівництво та й подався в мандри аж на Памір, де ні козаченків, ні чалих, тільки гори високі, вкриті снігами, і перед лицем тої могутньої вічності такими дріб'язковими та несуттєвими здавалися всі оті негаразди, які обсідали мене мухами в Києві, що завжди повертався, наче народжений заново.

Повернувся й цього разу ("До столу! До столу!"), а тут лист од Бориса:

"Дорогий і вірний друже!

Безмежно тобі вдячний за твої клопоти.

Сам не знаю, що робити з тією дачею? Мабуть, поступлю, як той мужик, що казав:

— Нема коней, то навіщо батіг? — викинув і плюнув. Отож, якщо не світить, щоб ми та десь разом, то і біс з

ним. Та й, признатися, мені взагалі зараз не до того: жінка ледве дихає, мама теж не дуже, я сиджу пеньком на пеньку в кропиві — одна мала студентствує.

Ти мені пробач, що я був ні риба ні м'ясо. Гадаю, що на ласий шмат купці

знайдуться.

Я був тиждень-другий у Києві: тебе понесло в гори, за хмари. Дай, Боже, щоб ти щось виїздив. А я плюнув на все — дуже гидко і у видавництвах, і в редакціях — та й на свій пень у кропиву.

Постараюся бути десь у липні, якщо тут буде все гаразд. Кланяюся Дусі, а тебе обіймаю й цілую.

Твій Борис"

Він мені й зателефонував якось уранці:

— Поїхали в Дубулти!

Дубулти — Будинок творчості письменників у Латвії.

— Чого це ти на край світу зібрався? Ірпеня мало?

— Хочеться дихнути свіжішим повітрям. Подалі од усієї цієї публіки. Писатиму новий роман. Абсолютно несхожий на попередні... їдьмо. Третім буде Михайло — цілий кіш запорізький.

Я сказав, що зараз не зможу: важко захворіла мама. І вони поїхали вдвох: Борис Харчук і Михайло Слабошпицький. Літератор Божою милістю. Автор прекрасних документальних повістей про Марію Башкірцеву, про Петра Яцика та інших видатних діячів України.

Не пробули там, здається, і тижня. Зранене серце не витримало, знову — інфаркт, і він помер на руках дружини, яка встигла застати його ще живим.

А перед моїми очима: вузький металевий пенал, що його ми, друзі Бориса, розкрили вже на квартирі в Києві. Все життя його цькували й шарпали, душили, мов обручами, не пожаліли і тут, після смерті: упхнули, утиснули, не лишивши й міліметра вільного простору.

Ми його поспіхом дістали, перенесли в домовину, де йому буде вільно лежати, і застигле обличчя його мов одразу ж відтануло, а гострі риси пом'якшали. Він весь наче зітхнув: нарешті вдома...

Таким же відверто нещадним до будь-яких проявів фальші, пристосуванства, запобігання перед сильними світу цього... Ба, ще різкішим, ще безогляднішим у своїх присудах був і Анатолій Ілліч Костенко, який двадцять років провів у таборах та на засланні. Коли я слухав його скупі розповіді про перебування в "местах не столь отдаленных", мене щоразу огортав подив: як цей чоловік міг вижити в таких екстремальних умовах, що й камінь, здається, не витримав би? Та не просто зжити, а — не зламатись. Не поступитися ні на йоту нелюдській системі ні своєю гідністю, ні переконаннями. Це був природний бунтар, завдячуючи яким людство не скочується до тваринного стану. Номенклатурних працівників називав лише спиногризами, а членів політбюро, які частенько появлялися на екранах телевізорів, йменував кремлівським звіринцем. І як же ненавидів отих усіх травоїдних, що нагулювали жирок, випасаючись мирно на соціалістичних ланах!

Якось ми зустріли Коломійця. Сумного-пресумного (тільки Альоша міг робити такі очі).

— Здоров, Альошо! Чого це ти наче рідного тата поховав?

— Поховав, хлопці, поховав! Оце іду від Олександра Євдокимовича. Помирає Олександр Євдокимович.

— Хто? Корнійчук?

— Еге ж, Олександр Євдокимович. Уже й голови не зведе од подушки... І знаєте, хлопці, що він мені сказав?.. "Оце б хоча б іще раз пройтися по плютівській травиці, то й помирати не страшно".

— Тьху! — вибухнув Анатолій Ілліч.— По плютівській травиці!.. Ще одну сраку лизнути — ось за чим тужить твій Олександр Євдокимович!..

Наче вітром здуло Альошу.

І ще одна зустріч, коли вертались із Спілки. Тоді саме захиталося крісло під секретарем парткому Богданом Чалим, заппадливим виконавцем маланчуківських вказівок.'

І от зустріч. Бадьорим алурцем страшенно заклопотаний Юронька, один із спілчанських Васюнь. Це він у свій час одтер художника Лупійчука на виставці його творів од міністра культури, п'явкою вчепившись у високого гостя. Пояснював те, що сам вперше бачив.

— Куди так біжиш?

— У Спілку. Будемо знімати Чалого.

Юронька був членом парткому і першим підлабузником Богдана Чалого.

— Завтра партзбори, ти обов'язково прихоть (це — до мене, Анатолій Ілліч був безпартійний). Я виступлю перший, а ти мене підтримаєш. Не побоїшся?

І тут озвався Анатолій Ілліч:

— Отаких, Толю, щурів,— ткнув гострим пальцем у Юро-ньку,— я надивився ще в таборі. І коли ви всі передохнете?

І ще одна зустріч (наче наврочило!). Уже в під'їзді будинку, у ліфті. Не встигли натиснути кнопку, як:

— Зачекайте!

Маргарита Малитовська. Літературознавець і тепер уже й прозаїк. Автор роману, що здобув високу оцінку в пресі. Після того, як вона розродилася в "Літературній Україні" панегіриком на бездарну повість Антона Хижняка, тестя секретаря цека Маланчука, Анатолій Ілліч її духу не переносив:

— Фізичну розпусту ще можу простити. Але духовну — нізачо!

А тут, коли вона до ліфта заскочила (нам на четвертий поверх, їй на шостий), Костенко запитав її майже приязно:

— Роман написали?

— Еге ж, написала,— розквітла Малиновська, чекаючи на компліменти. — Читали?

— Читав... Читав і плювався!.. І хто тебе, падлюко, тягнув за язика: нещасних націоналістів оббріхувати?.. Хто?.. Писало б, якщо уже так припекло, про свиноферми й доярок...

Коли ліфт зупинився, Малиновська кулею вилетіла поперед нас на четвертому. І

чомусь побігла по сходах не вгору — до низу.

Я реготав до сліз, Анатолій же Ілліч, спересердя не попа-даючи ключем у шпарку замка, продовжував лаятись:

— Хоч на вулицю не виходь: обов'язково в якусь пакость уступиш!

Таких епізодів можна було б навести безліч. Але щоб не набридати читачеві, обмежуся ще двома.

Якось я прочитав у московській "Правде" підвальну статтю — бруднящий пасквіль на західноукраїнську інтелігенцію, звинувачення її в усіх смертних гріхах, аж до націоналізму включно. Автором її був Дрозд, тезко нашого Дрозда, одного з най бл иск у ч і ш и х шестидесятників, талановитими творами якого ми з Анатолієм Іллічем буквально зачитувались, а я мав неодноразову насолоду ще й рецензувати такі його романи, як "Вовкулака" чи "Спектакль". Та мало того, що автор тієї падлючної статті мав прізвище нашого Володі Дрозда, він ще й носив його ім'я: був теж Володимиром.

Ну, як не скористатись нагодою розіграти Анатолія Ілліча!

Була десь одинадцята вечора, коли я заніс йому газету:

— Ось почитай, що цей Дрозд написав!

— Що, в "Правде"! — аж підскаочив Анатолій Ілліч.— І він до цієї паскудної газети поповз? — Нещодавно ми читали велику статтю Бориса Олійника, надруковану в "Правде", читали й обурювались.— Залиш, почитаю.

Я потім лише міг уявити, як Анатолій Ілліч, прочитавши опівночі статтю, зірвав з апарата рурку і став розлючено набирати номер телефону Володимира Дрозда. Як примусив Ірину Жиленко підняти свого чоловіка, який уже спав, сном-духом не відаючи, які блискавиці збиралися над його головою. І як потім Володя, нічого зі сну не тямлячи, намагався утримати розпечену рурку.

— Та хто це говорить?

— Костенко говорить!!!

Бідолашний, незагартований щоденним спілкуванням з Анатолієм Іллічем Володя! Коли б він тільки знав, як мені діставалося раз по раз од нещасного цього чоловіка.

— Що ти оце написав? Що написав? Залиш це собкам та дмитеркам! — Та й жбурляв розгнівано повістину, щойно мною написану. Всю в знаках оклику та уїдливих репліках. Нагадував сердитого дятла, який замість смачної поживи натрапив на таку пакость, що її гидко й до дзьоба узяти.

Місяць сердивсь на мене, коли я, одержуючи Шевченківську премію, на радощах бовкнув, що дякую партії й урядові:

— Ти лакей чи письменник? Знайшов, кому дякувати!.. Я вже не радий був і премії за ідіотську ту фразу.

Коли ж йому щось у моїй писанині подобалось, він казав якось аж здивовано:

— Ти диви, і з тебе ще люди будуть!

Якось ми були вдвох на полюванні. Одстрілявшись, зо-

{іюємо коло багаття. До нас підсіло троє місцевих мисливців, з села, що по той бік заплави. Усі як дуби. "О земле, велетнів роди!" — згадався одразу ж Тичина.

Привіталися, дістали пляшку самогону і такий кусень сала, наче закололи мамонта, а не кабана.

Чарка по чарці, слово по слову — розговорилися. Дядьки усе скаржилися на голову колгоспу. Що жити не дає, лютує гірше Гітлера. Та ще й котяра, якого світ не родив. Настругав байстрюків — півсела.

Анатолій Ілліч їх слухав, слухав, а тоді й не витримав:

— Все ясно, дядьки. А тепер я вас спитаю. Що б ви робили, аби я прийшов до вас серед ночі та й став намовляти взяти сокири і зарубати голову? Порубати на шмаття, щоб і сліду на землі не лишилося!.. Що б ви зробили?.. Гляди, зв'язали б та й одтарабанили в міліцію?

— А таки зв'язали б,— полізли дядьки до потилиць.

— Отож так вам і треба! На інше ви й не заслуговуєте. Рабами були, рабами й подохнете!..

Оця розмова при багатті вечірньому дала несподівані наслідки. Через двадцять літ, коли Костенка не було вже на світі. В тому ж селі, вже до іншого голови, прийшли серед ночі дядьки:

— Як не одумаєшся — зарубаємо і вкинемо в річку!

— Я міліцію гукну!

— І міліція буде плавати в річці.

Голова, переповідають, став тихшим води, нижчим трави.

З отаким чоловіком звела мене доля в Будинку творчості.

Потім ми стали сусідами: поселилися поруч на Суворова, три. Його кухня відгороджена тоненькою стінкою від мого кабінету, ще й спільна лоджія, перегороджена диктою. Скільки він пополазив через перила, ризикуючи звалитись з четвертого поверху, щоб потрапити до себе в квартиру! Поставив якийсь особливий замок, що замикав намертво двері не так од злодіїв, як од хазяїна.

— Та зміни ти той проклятий замок, бо ще вб'єшся! — казав я, пильнуючи, щоб він не зірвався.

Не міняв:

— Мушу ж я цю падлюку навчити замикатись по-людському!

Писав прекрасні розвідки: про Лесю Українку, про Тараса Шевченка, кілька разів підряд вирушав у мандри в степи Приуралля, де відбував солдатчину наш великий поет, виступав із доповідями, після яких вибухав обов'язковий скандал, що докочувався аж до верхів; вів постійну війну з редакторам^ й цензурою,— енергія цього чоловіка здавалась невичерпною. А по обіді, та й по вечері, товкся, як Марко по пеклі, на кухні. То включав на повну потужність радіоприймач, слухаючи "Свободу" чи "Голос Америки" (річ на той час абсолютно підсудна), то вів палкі суперечки з черговим відвідувачем, я терпів-терпів, а потім починав гатити кулаком у стіну, вимагаючи спокою й тиші. Діяло, але не надовго.

Тоді я дістав довжелезного дрюка, прилаштував до нього червону шматину (Анатолій Ілліч червоного кольору терпіти не міг) та й став розмахувати тим

імпровізованим прапором, цілячи йому у вікно.

А то одного разу, вислухавши гнівні тиради Тамари Іванівни, дружини Костенка, яка пуштрила свого чоловіка за те, що той де не ступить, там і наслідить ("Забери цю жахливу ганчірку геть з кухні!" — "Та заберу, заберу")... Тамара Іванівна вилизувала кожен закуток, все в її квартирі аж сяло... Діждавшись, коли вони пішли до кімнати допаюватися, я перебрався швиденько на їхню частину веранди та й підібрав ту ганчірку, з якої мастило аж капало (Анатолій Іллч возився саме з мотором од човна). Підняв та й поклав у кухні на стіл, за яким вони обідали-сні далі.

Анатолій Іллч довго твердив по тому, що тут не обійшлося без нечистої сили:

— Вона сама прилетіла, чи що?..

Ясний аналітичний розум Костенка дивовижно переплітався з чисто дитячою наївністю. Обдурити його можна було, як раз плюнути.

Якось ми поїхали з ним у Кривий Ріг — виступати перед учителями (криворізькому начальству довго потім гикалися Костенкові виступи). Анатолій Іллч — сова, я — жайворон. Він не міг заснути до другої — третьої ночі, я ж схоплююсь не пізніше п'ятої ранку. Наші зустрічі були сплановані так, що ми з готелю мали виходити не пізніше восьмої ранку.

Я, підхопившись, нашвидкоруч готую сніданок, Анатолій Іллч спить, як дитина.

— Анатолій Іллч, пора!

— Га?.. Що?.. Котра година?

— Початок восьмої.

— А на моїх без чверті сім. То твій годинник спішить. І знову — головою в подушку.

Врешті не витримую, зриваю ковдру:

— Та просинайся ж, сонько!

Поволі зводиться, ще повільніше йде умиватись. Довго хлюпоче водою, ще довше возькається, зодягаючись. Рухається, наче слимак. Я поглядаю на невблаганні стрілки годинника: запізнюємося!

Врешті мій терпець увірвався. Одного разу, коли він ще солодко спав, перевів на його годинникові стрілки на годину вперед.

Цього разу прийшли навіть завчасно.

— Що за чортів'я? — дивувався Анатолій Іллч. — У тебе котра?

— Пів на дев'яту.

— А в мене пів на десяту... Ти диви, чого це він так став поспішати? — прикладав годинник до вуха. — Цокає наче нормально.

— А ти забув, що в нас під ногами? Магнітна аномалія. У твоєму годиннику який корпус? Металевий. А в мене — золотий. От на мій годинник аномалія і не діє.

Погмикав, погмикав — перевів стрілки на годину пізніше. Увечері звирив із моїм: ідуть секунда в секунду. А вранці знову прибігли за півгодини до зустрічі.

— Та я ж тобі вчора казав, що аномалія!..

І потім моя дружина, фізик за фахом, ніяк не могла переконати Анатолія Іллча, що справа не в корпусі.

— Та що ви мені таке кажете! Я на власні очі бачив: у Толі нормально йдуть, а мої наче сказалися.

— А чому лише вночі? Чому не вдень?

— А те ви вже, як такі вчені та мудрі, мені поясніть!.. Якщо Анатолій Ілліч у щось повірить, переконати його в протилежному було неможливо.

— От ви мені, Дусю, скажіть: чому взимку дроти на телеграфних стовпах обриваються?

— Бо сніг налипає.

— Сніг!.. Сніг легший од пуху. Не може він дроти обривати!..

Анатолій Ілліч, Анатолій Ілліч! Як же мене потім тебе бракуватиме!

Я й досі, пишучи, зупинюся та й сам себе запитаю: "А що б про це сказав Анатолій Ілліч?"

Не можу не закінчити свої спогади про Ірпінь подією, що сколихнула весь літературний загал. Та де літературний: зачепила найширші кола інтелігенції, викликала палкі, до ножів, суперечки. Не кажучи вже про те, що на смерть налякала партійну верхівку.

Під час короткої відлиги хрущовської одразу ж постало на часі національне питання, що після кривавих погромів тридцятих років було загнане в кут найглухіший, вважалося найтяжчим смертним гріхом. За ці роки йому, здавалося, пора б уже остаточно й погаснути, радянська влада встигла виплекати не одне покоління безбатченків, яким було байдужісінько, якою мовою розмовляти, адже згідно ленінсько-сталінського вчення йшлося до злиття націй, де пануватиме "великий русский язык", що на ньому, на єдиному, будуть "изъясняться" злютова ні в одну сім'ю народи. То пощо ж перейматися долею якогось там "южнорусского наречия", що активно витіснялося з усіх господарських ланок зверху донизу, коли воно роковане на неминучу загибель, як рудимент капіталізму, або ще більш — феодалізму?

І раптом цей вогник, ця вуглина, що, здавалось, ледь жевріла, спалахнула таким сліпучим вогнем, що його не помітити міг хіба що сліпий. Тільки й розмов було, що про мову, вчорашні друзі замалим не за петельки один одного брали, сперечаючись; пам'ятаю одного москвича, милу інтелігентну людину, який на той час відпочивав в Ірпені,— збити його з великодержавних шовіністичних позицій було неможливо. Всі мови, окрім російської, мають безслідно щезнути, а культури численних народів СРСР влитися у велику російську культуру. Як річки вливаються в море. І чим швидше, тим краще. Жодні докази наші на нього не діяли, а цитати, що їх ми відкопували з ранніх ленінських творів, він побивав цитатами з пізнього Леніна.

— Вас неможливо переконати! — сказав якимось йому гнівно Харчук.— Хіба що викинути з вікна! З найвищого поверху!

Він на це не образився навіть — охоче погодився:

— Так, мене легше викинути у вікно, ніж переконати.

От саме в цей час — нескінченних розмов, суперечок, дискусій — і появилася

велика праця Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація". Написана в формі листа до Центрального комітету комуністичної партії України.

Той лист був негайно розмножений в сотні примірників, розійшовся по всій Україні. Це був чи не перший сплеск сам-видаву, що додав потім стільки роботи пильним органам нашим: жоден твір не зробив стільки для пробудження національної свідомості, як ця Іванова праця.

Пригадую Віктора Соколова, письменника з Донбасу, до кісток вивареного в російськомовному розчині. Він був байдужісінький до наших палких суперечок: мав переконання, що національне питання в радянському союзі давно уже вирішене, тому й існувати не може. Ми з ним ледь не побилися, коли він одного разу заявив:

— Що ви носитесь із тією мовою, як з писаною торбою. Шахтареві до всіх цих ваших розмов байдужісінько!

Він мешкав у сусідній кімнаті і частенько до мене заходив. Зайшов і цього вечора. Побачив розгорнений рукопис, над яким я саме сидів.

— Що це ти таке цікаве читаєш?

— "Інтернаціоналізм чи русифікація".

— А-а,— махнув байдуже рукою.

Я вдавав, що не помітив того жесту, хоч він і шкребонув мене по душі.

— Хочеш, дам познайомитись. На один вечір.

— Ну, давай,— сказав знехотя: не хотів, мабуть, мене образити.

— Вранці повернеш.

Соколов любить вранці поспати, частенько й на сніданок запізнювався, а тут постукав о шостій. Я ще ніколи не бачив його таким схвильованим. Обличчя пожмакане, очі червоні.

— Прочитав?

— Прочитав!.. До ранку заснути не міг! Всю душу мені перевернуло!.. Слухай, нехай ще побуде в мене: я її передрукую.

— А твої вірші? — Соколов саме готував збірку поезій.

— Та чорт із ними, із віршами!.. Слухай, дозволь!..— Ледь не плакав, мене умовляючи.

І кілька днів сидів за машинкою. Клацав з ранку до пізнього вечора. А мені здавалося, що по всій Україні вистукують друкарські машинки, розмножуючи працю Івана.

Не хочу простежувати подальшу долю цієї роботи: про це написано тисячі сторінок, десятки досліджень. Хочу лише сказати, що Іваном Дзюбою, тоді ще дуже молодим, я зацікавився після появи його літературної розвідки про "Вир" Григорія Тютюнника. Його статті, що появлялися зрідка на шпальтах "Літературної газети", я читав як найцікавіші повісті, позначені Божою іскрою, а познайомився особисто вже в Ірпені, коли ми ганяли удвох на ковзанах по дзвінкому льоду замерзлої річки: мене ще тоді вразила якась особлива духовна краса цієї молодого людини. Ми швидко заприятелювали, нашу дружбу не похитнуло ні люте цькування Івана на всіх рівнях, ні

грізне постукування кулаком Василя Коза

ченка, який викликав мене у партком і обзивав гнилим лібералом. (Не хочу твердити, що я був аж такий уже хоробрий, але в мені, як і в кожному українцеві, сидів отой чор-

тик, що як наставить ріжки, то не опустить, доки їх не зламають). Тож я, незважаючи на всі перестороги обачних та мудрих, продовжував стрічатись з Іваном (він працював тоді коректором у редакції біологічного журналу — далекі од гуманістичних наук науковці виявили найбільшу порядність, пригрівши безробітного Дзюбу). Я продовжував стрічатись з Іваном аж до того ранку, коли до мене заскочила Марійка Драчева (Драчі жили кількома поверхами вище) та й стривожено мовила:

— З Іваном щось скоїлось. Як пішов із дому ізвечора, так і не повернувся досі...

Підстав для тривоги було більш, ніж досить: не так давно кадебісти убили художницю Аллу Горську, убили таємно, по-підлому, звернувши все на її свекра. Ми одразу ж поїхали на квартиру Івана, де вбиті горем його дружина і мати місця собі не знаходили,— втішали їх, заспокоювали, але чого варті були наші слова! Я згодом подався в міліцію (ідіотська уява малювала Івана вже мертвого), там мені пораїли почекати до вечора, а тоді вже оголошувати розшук. А за якихось три години заскочила знову Марійка і повідомила, що Івана заарештовано і на квартирі його проведено обшук.

"Живий, слава Богу!" — аж зітхнуло в мені.

А потім потяглися довгі місяці, коли Дзюба сидів у ка-дебістській катівні. Згодом його випустили, оголосивши на весь світ, що Дзюба покаявся. Пам'ятаю, як лаявся Анатолій Ілліч Костенко, коли хтось йому сказав про те покаяння Іванове:

— І ти, дурню, повірив?

— Та в газетах усіх надруковано!

— Надруковано!.. Ти спершу, ніж звинувачувати Дзюбу, сам посидь у тій буцегарні!..

Коли ж нам до рук потрапила сіренька книжечка, терміново видана, здається, в "Політвидав", Анатолія Ілліча не можна було переконати, що писав її Дзюба:

— Кадебісти писали! їх почерк!

— Але ж він підписав!

— Підписав!.. А ви знаєте, чим там годують ув'язнених? Які порошки підсипають?..

І я вірив Костенкові. Вірив, читаючи оту брошуру. Де поділося талановите іскрометне письмо? Вогнисті думки, що обпалювали душу й серце? Де подівся Іван, що весь аж світився ясным розумом, молодечим запалом? Ні, так можна писати тільки з великого примусу, в години нелюдської смертельної втоми.

І в мене не піднялася рука." Та що там рука — не було щонайменшого поруху кинути докір Іванові,

Бо хто я такий, щоб збирати на нього каміння? Що я написав, рівне отій його праці? Яка пролунала на всю Україну — дзвоном на сполох.

Після смерті Сталіна (та й то не одразу) розорене дощенту село стало потроху приходити до тями. Люди не те що стали заможнo жити, як про те галасували на кожному кроці продажні газети, та все ж і не пухли з голоду, як у сорок сьомому, а трудодні, оці чисто символічні палички, що ними розраховувалась держава за каторжну працю, стали наповнюватись реальним змістом. Та головне: були скасовані оті всі податки, що доводилися до кожного двору і ставили селян на грань вимирання.

Легше стало і з позиками: селянин уже не змушений був нести останню курку на ринок, щоб кинути злиденні копійки в ненаситну пельку держави.

Село, повторюю, поступово виборсувалося з кривавого болота, що ось-ось мало поглинути його з головою, і в людей появилася віра, хай поки що й несмілива, що оті гострі ножиці, які десятиліттями нещадно їх стригли разом із шкірою, вирівнюючи різницю між містом і селом (старець до старця), врешті випадуть з рук більшовицької влади і життя поступово налагодиться.

Може б, так воно і було, бо вже й корівчини в багатьох дворах заремигали, і погустішало птаства, і паці стали нагулювати таке-сяке сало, і насаджувалися молоденькі фруктові деревця — замість вирубаних, що їх Сталін на прощання теж додумався обкласти податком ("На кожному півневі печатка стоїть,— сказав якось один дядько.— 1 за горобців скоро будем платити!" Сказав та й заgrimів до Сибіру). Може, село й звелось б на ноги, якби Микиті Хрущову не замандьори-лось доганяти й переганяти Америку.

Намір мовби і непоганий: наздогнати ще й перегнати багату Америку, та якби ж тільки він появилася в нормальній країні, ще й доведений був до нормальних людей, а не до наших партійців, в яких гарбузи, а не голови. Яким головне — відрапортувати, а там хоч і трава не росте.

— Моча в голову старому дурневі вдарила, мати його за ногу! — матюкався Георгій, приїжджаючи до нас із села.

Георгій — мій швагер, чоловік Дусиної сестри Люби, кондовий русак і матюшник: кожне слово зцементовував матом. ("Расті, синок! — чукикав п'ятимісячного сина.— Вирастеш — будеш бабам дирки вертеть!"). Але, як не диво, матюки в нього лунали настільки природно, що ми їх майже не помічали.

Під час війни Георгій партизанів на Україні, там познайомився ж з Любою, теж партизанкою, згодом на ній одружився та й осів у наших краях: головою селищної Ради на Поліссі, де й партизанів. Недовго й проголошував: одної ночі, зібравши кількох партизанів, витяг із якогось схрону міномет та й обстріляв сонне містечко, намагаючись поцілити в будиночок райкомівців, з якими на смерть пересварився. Переполоху наробив на всю область, бо спершу подумали, що то прорвався якийсь загін УПА, що діяв на теренах Західної України. Згаряче його хотіли судити, та за нього заступився Ковпак, і Георгія пересадили з голови на директора зачуханого смолокурного заводика. А вже після смерті Сталіна послали витягати із прірви відсталий колгосп. Георгій шпарко взявся за справу, але щоденна дріб'язкова опіка райкому не давала йому як слід розгорнутися, і він не стільки витягав той колгосп,

скільки воював із райкомівцями, обзиваючи їх поголовно бандерівцями:

— Бандеровци проклятие!

Найбільшою бандерівкою в його очах була перший секретар райкому партії, схожа на сучасну Вітренчиху, яка намагається всіх підім'яти під себе. Вони конфліктували майже щодня, аж поки одного разу Георгій, втративши останній терпець, одматюкав її привселюдно, ще й обізвав курвою, за що й був відправлений на "заслужений відпочинок". Але це сталося набагато пізніше, вже за Брежнєва, а поки що Георгій тягне колгоспний хомут та заїжджає до нас одводити душу.

— Здоров, бандеровець! — вітався з порога.

— Привіт, власовець! — відповідав я йому.

Якось за святковим столом моя наївна, як капуста, дружина поцікавилась:

— А як у вас там кукурудза виродила? — Микита саме повернувся із США і заходився впроваджувати кукурудзу аж до Північного полюса включно.

Георгій замалим не вдавився котлетою. Виплюнув на тарілку, сердито глянув на Дусю:

— Все такая, Дуся! Вот такая! — Та й відміряв по лікоть на своїй товстелезній руці розмір "качанистої", що густо родила на шпальтах радянської преси.

Віддали і ми данину тій "качанистій". По завданню цека партії відрядили письменника Віталія Петльованого в село, він невдовзі привіз великого нариса, і ми його спішно видали під красномовною назвою: "Посторонися, Америку!" Так що й ми доклали рук до того, що невдовзі масні чорноземи, де зроду-віку родила найкраща в світі пшениця, були відведені під кукурудзу, і в магазинах позникав білий хліб: видавався тільки для діабетиків. Але й діабетикам не вистачало, наче наш народ винахідливий на те тільки й ждав, щоб поголовно захворіти на важку цю хворобу.

А згодом з усіх магазинів, як по команді, щезло і масло: щоб звітувати перед райкомами, що вони таки наздоганяють Америку, голови колгоспів кинулися в міста втридорога скуповувати масло... Тоннами, машинами вивозили з баз, щоб потім те ж масло державі і здати, підвищуючи надії молока від кожної Лиски до рівнів прямо-таки астрономічних: роззявляйте роти не тільки америки, але й Голландії!

Бувало таке, що голови сусідніх колгоспів домовлялися потай, і перед кожною комісією переганяли один одному недостатню кількість худоби: гурти корів, свиней, телят мандрували щоночі з одного колгоспу до другого, всесоюзна туфта, розбухаючи по дорозі до небачених розмірів, котилася знизу доверху, до кабінетів кремлівських мрійників, а вже звідти, зверху донизу, щедрим дощем сипалися ордени та медалі аж до Героїв Соціалістичної Праці включно. А простий люд проклинав ні в чому невинну Америку, що сном-духом не відала, яким робом ми її наздоганяємо, проклинав і складав такі ось частівки:

Ветер, ветер, ты могуч, Ты летаешь выше туч, Ты выходишь на орбиту,— Забери с собой Никиту! Этот старый педераст За.....рабочий класс!

Не хочу так уже беззастережно, вслід за анонімним автором цієї частівки, проклинати Хрущова. Ніхто не відніма у нього двадцятого з'їзду, на якому Хрущов

розвінчав культ особи Сталіна (переказують, що під час тієї промови сталініс-ти — а їх була більшість — втрачали свідомість)... А відлига, що потім настала!.. А отой поділ всієї країни на окремі промислово-сільськогосподарські зони, що мали функціонувати абсолютно самостійно! Чи котилися б ми так сьогодні у прірву, обриваючи зв'язки, коли б той поділ вдалося довести до кінця?

Але, як люблять говорити промовці... Але на карб йому буде поставлена і ота кукурудза, що стала в нашій країні справжньою Божою карою, і затіяна естафета з Америкою, а для нещасної моєї України ще й вказівка навчати дітей тією мовою, яку вибирають батьки,— жоден валуєвський указ не зробив стільки для масового знищення українських шкіл та поголовної русифікації, як оця вказівка Хрущова. Особливо, коли до влади на Україні дорвався зрусифікований полячок Щербицький, а йому на підмогу прийшов суслів-ський перевертень Маланчук,— все партійне чиновництво одразу ж зацвенькало "общепонятной", а манкурство набуло рангу державної політики.

А Чорнобиль! Ота атомна блискавка, що, за влучним висловом Івана Драча, поцілила в генетичний код України.

Коли Москва затіяла будівництво Чорнобильської станції... (Саме Москва — Україна, як типова колонія, не сміла й писнути...) Коли Москва затіяла пекельне це будівництво — в самому центрі України, на витоках Дніпра, в басейні якого проживає половина мого народу, українські вчені забили на сполох. Але хто б їх послухав, коли сам президент всесоюзної Академії наук Александров сказав, що нічний горщик і то небезпечніший, ніж атомна станція.

Посадити б старого йолопа на той атомний горщик, коли він вибухнув на весь світ!

До цієї пекучої теми, що ятриться невидгою раною, доведеться ще не раз повертатися, вона нависатиме над багатьма поколіннями мого народу раковою пухлиною, розкинувши метастази на сотні кілометрів...

Натомість я хочу закінчити публіцистичний цей відступ згадкою про зустріч Хрущова з творчою інтелігенцією, після якої припинилася гра в будь-яку гласність, наглухо перекрилися шлюзи для щонайменшої вільної думки. Цензура, яка була трохи притихла в роки відлиги, почала лютувати з новою силою — видавництва трусило, як у лихоманці. Та ще й якщо раніше редактор брав автора і вони вдвох ішли воювати до цензора, заперечуючи особливо безглузді зауваження, і часом вдавалося дещо й порятувати, то тепер грізний цей орган наче пішов у підпілля, його наче й не існувало, недарма ж Микита оголосив на весь світ, що в Радянському Союзі цензури немає, і нещасний редактор змушений був усі зауваження цензора висловлювати як власні, воюючи і з автором, і з власною совістю. Ми й далі продовжували продукувати в основному сірятину, яка завжди крокувала в ногу з закликами партії й уряду, навіть маститі наші письменники починали гнати явну халтуру, видаючи на-гора товстелезні бамбелі, розраховані на солідні гонорари. Не кажу вже про Вадима Собка, безграмотну писанину якого редакторам доводилося переписувати наново, чи про Івана Ле, який завжди вимагав, щоб йому платили по найвищій ставці. Якось, коли Ле довідався, що за посмертне видання Яновського заплатили більше, ніж йому, то у видавництві і стіни

трусилися:

— Я на нього ще в тридцять сьомому році писав!

Тобто — доносив.

Надумався подоїти як слід видавництво і Юрій Смолич: спік два товстелезних романи, і все видавництво на вухах стояло, їх випускаючи. Бідна Анна Аронівна, яка відала виробництвом, не вилазила з Харкова, де ці епохальні романи друкувалися, а Дяченко замалим не щоденно надзвонював Смоличеві, інформуючи, як протікає виробничий процес. "Реве та стогне Дніпр широкий" — таку назву мав перший роман. "Автор реве, а видавництво стогне", — жартували невесело у видавництві. А другий роман "Мир хатам, війна палацам" породив таку епіграму:

На машинці він наклацав "Мир хатам, війна палацам", Гонорар він свій потроїв і палац собі построй.

Натяк на двоповерховий котедж, зведений під Києвом...

Знову я забіг наперед. Знову понесло мимо подій, про які гріх не згадати. Тож зупиняю своє непокірне перо та й завертаю назад, в роки відлиги, коли всім молодим та гарячим здавалося: в минуле нема вороття.

Олександр Корнійчук царював не тільки в Спілці письменників, а й по всіх тогочасних театрах. Жоден репертуар не затверджувався, якщо там були відсутні п'єси цього драматурга номер один, з ніг до голови увішаного орденами й медалями, обласканого всіма можливими преміями. Член цека, депутат і голова Верховної Ради, член президії Всесвітньої ради миру, академік у квадраті — годі було перелічити всі звання й посади, що їх обіймав цей сталінський бард. Успішно затоптавши набагато талановитіших од себе драматургів, у тому числі й Івана Кочергу, який до самої смерті скнів у забутті, Корнійчук став улюбленцем керівної й спрямовуючої. Золота клітка, в якій він сховався од життя свого народу, перетворила його в оту "птичку золотисту", що про неї писав Гаврило Державін, тільки ніхто її не душив, не стискав, — вона на все горло витьохувала п'єсу за п'єсою про щасливе заможне життя будівників комунізму. "Платон

Кречет", "Крила", "В степах України", "Калиновий гай"... Він давно вже забув, коли опускався до простого люду, єдине село, через яке він проїжджав в наглухо закритій машині, були Плюти, що під Києвом: там Олександр Євдокимович мав маєток, обнесений таким височезним парканом, що ні звір не перескоче, ні птах не перелетить, — тамтешні селяни інакше як поміщиком Корнійчука не називали. Та ще не забували щоразу згадати про електрику: через все село тягнулися високовольтні дроти до того маєтку, оминаючи хати, що тонули в темряві. Колгоспники якось пішли до Корнійчука за дозволом підключитися до тієї мережі — відмовив. 1 кілька років село мружилось з темряви на палац, що купався в світлі.

І досі пам'ятають в Плютах історію, що сталася між видатним драматургом, однією молодницею та її чоловіком. Класичний трикутник — золота мрія кожного драматурга.

Чоловік тієї молодички подався на Крайню Північ за довгою копійкою. Поки чоловік був відсутній, молодичка ходила прибирати покої в палаці Корнійчука. А що

була достобіса спокусливою, то й не диво, що Олександр Євдокимович, сам теж не з лопуцька, на неї оком і накинув. Тим більше, що, на догоду Сталінові, рін женився на Ванді Василевській ("Што, ви не можете подыскать ей жениха?" — поцікавився якось Сталін. І "женихи" стали вискакувати, як чортики з бочки, але й тут їх усіх обігнав Корнійчук). Тож він і женився на отій дошці для прання, яка ніяк не могла знайти собі пари.

Адюльтер між тією молодичкою та Олександром Євдоки-мовичем тривав, поки й чоловік повернувся із Півночі. В перший же вечір дружки його й просвітили, хто не давав .нудьгувати його жінці. Тож другого дня, ще й сонце не вста-!ЛОі:заробітчанин, вхопивши важкенного молота, підбіг до металевих воріт та став лупати їх, як Франкову скалу, щосили вигукуючи:

— Ти мою жінку махав!

Робітничо-селянський клас із словами не церемонився, вживаючи їх в первозданному стані, тож чоловік той кричав зовсім інше слово, яке ввібрало в себе всю суть стосунків Корнійчука з його жінкою, і це вже я, інтелігентський перевертень, замінив його блідим та невиразним: "махав". Але що робити, коли Сивокінь за допомогою моєї дружини так мене зацькував, що я до цих слів і підступити боюся.

Переляканий на смерть Олександр Євдокимович підбіг до воріт, гарячково роздумуючи, скільки дати цьому "каменяреві", щоб одкупитися (а був таки скупенький нівроку).

— Сотню? Бем!

— П'ятсот? Бем!.. Бем!..

— Тисячу? Бем!.. Бем!.. Бем!..

— Ти мою жінку махав!

— Скільки ти хочеш? — прорвався крізь те бемкання Олександр Євдокимович.

— Гони п'ять рублів! (Випити й закусити).

А наступного ранку знову розлючене бемкання і крик на всеньке село:

— Ти мою жінку махав!..

Ця сцена, вихоплена прямо з життя, так, на жаль, і не ввійшла в жодну п'єсу видатного драматурга. Олександр Євдокимович давно перестав звертати увагу на реальне життя, що існувало за високими парканами урядових дач та санаторіїв, і на життєрадісні п'єси свої збирав матеріал не по селах, а на документальній кіностудії, де спеціально для нього по кілька тижнів крутили стрічки з щасливого життя наших колгоспів. Тобто весь той проціджений на партійних ситах сироп, од якого нудило кожну нормальну людину. Попиваючи марочний коньячок, Олександр Євдокимович з ранку до вечора вивчав ті стрічки, а потім уже брався за чергову п'єсу.

В п'ятдесятих роках Корнійчук був уже зовсім одіозною постаттю. Безголове керівництво партійне, раз і назавжди ввівши Корнійчука в ранг драматурга номер один, зробило все, щоб не просто скомпрометувати його в очах широкої публіки, а й поселити стійку відразу до його п'єс в глядача. Я вже згадував, як примусово зганяли викладачів і студентів на корнійчуківські вистави, забезпечуючи постійні аншлаги, та й не тільки

студентів: звозили з сіл колгоспників, а з заводів та фабрик зганяли робітників, доводячи рознарядки замалим не до кожної квартири чи двору. І коли настав черговий з'їзд письменників України, ми його, як іще кількох одіозних постатей, "прокатили на вороних".

Хоча пробачаюсь: не на з'їзді, а перед з'їздом, на загальних зборах письменників Києва, де обиралися делегати на з'їзд. Повів відлиги хрущовської проник і в стіни нашої Спілки, і спілчанське начальство чи то недогледіло, чи розгубилося, тільки дозволило нам до списку, на всіх рівнях погодженого, на всіх ситах просіяного, додати ще з десятків кандидатів. Тобто вперше за весь час існування Спілки відбулися справжні вибори, а не формальне голосування. І сумний той список, кого провалили на зборах, за кількістю поданих проти голосів очолив Олександр Євдокимович. Подія, що була розцінена в партійних органах як спроба державного перевороту.

По всій Україні розлетілися емісари, шукаючи, де ще не встигли відбутися збори письменників. Знайшли нарешті Одесу та й повезли туди Корнійчука, як kota в мішку, обирати делегатом на з'їзд.

Так Олександр Євдокимович і появився на з'їзді — делегатом від Одеської філії.

Пам'ятаю голосування — вже під час з'їзду. Обирали правління Спілки письменників і делегатів на з'їзд, уже всесоюзний. Спілчанське начальство встигло очуняти і на смерть стояло на тому, щоб до списку кандидатів не було занесено жодного зайвого. Голосуйте — не голосуйте — все одно пройдуть усі до одного. А якщо пропонуєш іще когось, скажи, кого замість нього викреслити із списків.

Один лише Григій Тютюнник запропонував викреслити із списку Хорунжого.

— А кого замість нього вписати? — запитав Збанацький, що саме головував.

— Вписуйте кого завгодно. Як сказав у нашому селі один дядько: обирайте хоч і коня, тільки не нашого голову.

Відбулося голосування. Делегати поступово розходились: хто в буфет, хто додому, бо результат наперед був відомий. Лише Корнійчук застигло стояв посеред півпорожньої зали. Щось йому говорили, але він явно нічого не чув: вся увага його була прикута до дверей, за якими засідала лічильна комісія.

Я дивився на цього чоловіка, який давно знищив у собі все людське, дивився і думав: "Господи, Господи, до якої ж межі це треба докотитися, щоб питання — оберуть? не оберуть? — важило більше од питання життя й смерчі!"

Та цур йому й пек, бо ще наснитися! Не хочу більше ворухити пам'ять по небіжчикові, хоч він, вже "уходя от нас", як висловився товариш Сталін про іншого смердючого покійничка, встиг підкласти Спілці письменників неабияку свиню: персонального Васюню. Що на полюванні виконував при ньому своєрідну роль спанієля: виносив з болота підстрелені качки в зубах. Логіка була залізобетонною: якщо товариш так успішно справляється з роллю собаки мисливського, то чому йому не справитися і з роллю секретаря парткому?

Ніхто не насмівся заперечити уславленому драматур-

гові, що ми все ж таки люди, а не дикі качки. В яких поціляють сановні мисливці.

Проголосували всі, як один, за Ва-сюню, і став той Васюня з такою ж запопадливістю винюхувати в наших згуртованих лавах націоналістів та інших крамольників.

А як він побіг до заповітного крісла! Зірвався з стільця, ступив кілька кроків (проклятий стіл довжелезний, а він скромно примостився в самому кінці біля входу — ленінська скромність), а потім... А потім, не витримавши, побіг.

А тоді довго вмощувався, шукаючи для своєї, тепер уже керівної сідниці якнайзручнішого місця. Наче одразу ж збирався пустити коріння: прирости, злутуватися намертво, щоб жодна сила в світі не змогла його звідти висмикнути!

— Цього так просто звідти не видереш! — сказав один член парткому іншому, полишаючи те історичне засідання.— Хіба що разом із м'ясом.

Наївний той член, либонь, забув, що є установа, для якої не існує нічого неможливого. Висмикувала і не таких. Разом з корінням. Так ловко висмикувала, що крісло, непошкоджене-не, лишалось на місці, а керівна досі задниця тільки зблискувала.

Але про це — трохи згодом.

А поки що — спогад про іншу людину, пам'ять про яку зігріватиме моє серце і душу, доки й живу. Григійр Тютюнник.

Він ввірвався в моє життя, як вихор. Як блискавка.

Яскравою літньою картинкою — ранок шістдесят третього року. П'ята година, місто ще спить, за вікном якась особливо чиста, особливо прозора, нічим не потривожена тиша. Прошелестить хіба що по молоденькому тоді ще бульварі Лесі Українки одинока машина, процокоче веселенькими закаблучками якась невсипуща кияночка. Але й це — по той бік, за вікном кімнати, де спить моя великомучениця макуся, а тут, у дворі — ані шелесне. Зелене лише могутній вал, насипаний ще за Скаженого Петра, з-за якого витикаються червоні дахи військового шпиталю та столітні дерева дрімотно впираються в бліде, ледь осяяне небо непорушним верхів'ям.

Благословенна пора для роботи! Я — і стіл, я — і папір, що біліє незайманим клаптиком поля. Ще хвилина чи дві — і я його стану гарячково мережити, рядок за рядком, рядок за рядком — вслід за думками, що наче не в мені й народжуються, наче кимось підказані — встигай лиш записувати.

І раптом — дзвінок. Теленькнуло, як на пожежу.

"Кого це нечиста сила принесла?!"

Зриваюся, біжу до дверей, щоб не теленькнуло вдруге та не побудило моє сонне сімейство.

Парубок — красень. Живцем вихоплений із села, що збереглися ще, недоторкані, на Полтавщині. Оце щойно провів з досвіток дівчину, загорнувши її в піджака,— піджак тепер на ньому наопаш, поверх рясно вишитої сорочки, перев'язаної попід горлом кольоровою стрічкою. Смоляна чуприна спадає гордо на смагляве чоло ("Ану зачепи!"), гарячі очі, тверді, наче з кременя, губи.

— Ви до кого?

— Ви Толя Андрійович?

Толя Андрійович! Так мене ще ніхто не величав.

— Ну, я...

— То, може, ви мене пустите до хати?

І вже в коридорі, простягаючи для потиску руку:

— Оце хочете — не хочете, а приймайте. Мене прислав до вас мій брат Григорій Тютюнник.

Він так і сказав: "прислав". Наче Григорій був ще живий. Наче не заадресував мені перед самою смертю листа, в якому між іншим писав: "Є в мене молодший братеник, такої ж проклятущої вдачі, як і я, многогрішний. Коли зі мною щось станеться (а всі ми смертні), спробуй його взяти під своє ласкаве крильце. Та не дуже з ним панькайся: як що — то моєю рукою!"

— То ви Григір?.. Проходьте сюди... Пробачте, що на кухню, бо мої ще сплять.

— Нічого, ми звичні. Де ж іще нас, селяків, і приймати, як не на кухні! — І чорт розбере цього парубка: всерйоз він все це говорить чи жартома.

Я розсміявся:

— Ну, Грицю, бути вам артистом!

— Та де вже нам, сірим...

Сіли, розговорилися. Охоче розповідав, де працює, яка сім'я, що думає далі робити. За чим, власне, і приїхав до Києва.

— Думаю, Толю Андрійовичу, міняти професію. Брат був живий — не наважувався... Написав пару оповіданнячок російською, шукаючи власної стежки, а оце почав уже писати й по-нашому.— Поліз до внутрішньої кишені піджака, дістав акуратно складені аркушики.— Осьо, почитайте. Може, і з мене буде щось путнє... А вам не буду заважати.— Звівся, поправляючи піджак на плечах.

— Куди ж ви?

— Поблукаю тим часом по місту. Себе покажу та й на людей подивлюся.

— Ні, так не вийде! Спершу щось перекусимо, а тоді бредіть скільки душа забажає.

— Та я вже мовби й підснідав... Ну, якщо такс діло, то не гріх і причаститися.— Поліз до іншої кишені і вивудив чвертку.— В городі, кажуть, без цього й ступити не можна.

— А в селі?

— Та хто ж її, клятту казьонку, в селі й купує! Бурячком промишляємо.

Я згадав одразу ж його брата Григорія, як той ще в Львові завжди приходив із пляшкою, заткнутою качаном кукурудзи, і Грицева чуприна опустилась на очі вороновим крилом. Він враз померк — і це вже не була гра — щемкий сум, що повік не загоюється.

— Осиротив мене брат.

Роздушили чвертку, заїли наспіх спряженою яєшнею, я ще взяв слово з Гриця, що він недовго блукатиме:

— Приходьте на сніданок. Ми вас чекатимем.

Він пішов, у піджакові наопаш, так, наче збирався сказати всьому світові: "Ми вам іще покажемо!" А в кухні довго стояв терпкий дух, що лишається після затятого курія.

Я сидів і дивився на акуратно складені аркуші. Видно було, що складали їх любовно і старанно. Вони ще дихали теплом, зігріті на Грицевих грудях, в мені ще лунав його голос: "Думаю міняти професію", я боявся їх розгорнути, адже це була проба пера початківця,— скільки їх перейшло через мої руки, скільком я змушений був відповідати отими штапованими фразами про потребу читати класиків, учитися в них, як слід писати... А тут Гриць... А тут брат мого друга Григорія Тютюнника, а тут оте його прохання взяти під своє ласкаве крильце... Врешті, зітхнувши, я взяв оті аркушики, які, як живі, заворушилися в руці, та й поніс до письмового столу: здавалося, там буде легше пережити розчарування. "Перша проба... Це всього лише перша проба... Згадай, як ти починав..."

Сів, розгорнув, і мені так і хлюпнуло в очі:

"— Куди це ти, парубче, наджигурився? — питають з полу дід Лаврін і прикахикують насмішкливо, наче й справді щось про мене знають. А що в тім такого, що я нову сорочку нап'яв і кібчика на голові прислинив,— може, я на збори піду?..

Іду до дверей, а вони:

— Ото як женишся на тій прояві, то кислички тобі, внуче, не тільки снитимуться, а ще й привидяться.

— Діду, перестаньте,— прошу.

— ...бо то дівка з тієї куряви, що чорти на дорогах крутять!

— Просто в неї міцний характер,— кажу спокійно, аби швидше виприснути з дому.

— Еге ж,— бубонять,— і тюрма міцна, та чорт їй рад..." —Читав, і цнотлива, як весняна сльоза, сповідь про перше кохання вливалася в моє серце.

"Беруся рукою за кущ і, твердіше, ніж треба, упираючись ногами в кручу, деруся на гору.

— Максимко, а я? — жалібно шепоче Соня.

І від того шепоту в мене паморочиться голова, а серце починає калатати, як дзвін. Стрибаю вниз, сердито хапаю її за плечі і з розгону цілую в рипучу холодну хустку.

— Навіщо ж ти... аж за вухо, дурненький...— видихає Соня й сміється якимось покірно й лагідно..."

"Потім ми ще довго сидимо на лавочці між осоками, не розплітаючи обіймів навіть тоді, коли мимо нас на Полтаву мчать ранні базареві машини і шофери горлають із кабін щось веселе, заохочуюче і безсоромне..."

Довго ж сидів, оглушений, неспроможі розстатися з останньою фразою. Прислухався до солодкого щему на серці: все це мене оминуло, армія, а потім розпроклята війна вирвала з життя найкращі ті роки, коли людина здатна дивитися незамуленими очима на світ і до кінця розчинятися в ньому.

— Нікуди я вас не відпущу! — сказав Грицеві, коли він став збиратись додому.— Поживете в мене, поки ми щось вирішимо.

Того ж дня спіймав у Спілці Павла Загребельного, дав йому оті аркушики:

— Почитай! При мені!

— Так горить?

— Горить!

Павло мигцем прочитав, і очі його заясніли: він по-дитин-ному радів кожному новому талантові.

— Хто це?

— Григир Тютюнник. Молодший брат Григорія. Треба його влаштувати в Києві.

— А де він зараз?

— У мене.

— Завтра приходь з ним до Спілки. Я хочу з ним познайомитись.

Так Григир поїхав додому вже працівником "Літературної України"...

І писав новели. Писав по-тютюнниківському важко, кожне слово пропускаючи через серце, кожную фразу сто разів промовляючи вголос, кожен епізод програючи, як на сцені театру,— винятковий слух на художнє слово жодного разу не давав йому сфальшивити, схибити. Він подовгу носив уже написану, передруковану, сто разів виважену новелу, сперш ніж дати її до журналу. Охоче, напам'ять, читав своїм друзям, перевтілюючись у своїх героїв, так з ними зростаючись, що відірви — кров потече. Він таки був неабияким актором: не на сцені — в житті, щохвилини, щомиті, він і новели свої не стільки писав, скільки грав, щоразу міняючи інтонації,— це у нього було в крові, у роду, починаючи од далекого пращура аж до дядька Филимона Васильовича, у якого що не слово, то й образ.

І щоразу приходив до мене. Якийсь особливо, по-святковому, урочистий та чистий.

— Оце нашкрібав новелу: не дає чорт спокою. Мо', послухаєте?

— Ні, Грицю, не послухаю,— сміявся у відповідь.— Що ведмідь потоптався по вухах, а ще й клята редакторська звичка: краще раз побачити, ніж сто раз почути. Давайте вашу "каку" сюди, я її почитаю.

У нього обличчя одразу ж ставало, як у малої дитини. У якої взяли та й одібрали цукерку.

— Почитайте,— казав якимось аж неохоче.— А я покурю на балконі.

Тицяв мені сердито новелу (позбавив же можливості її програти "у лицях!"), ішов на балкон і, поки я читав, курив, аж цигарки шкварчали.

А я з насолодою поринав у тютюнниківський світ:

"Над покійником ніхто не плакав, бо ніхто його за життя не любив: ні жінка, Стеха, весела й добра за вдачею, але зморена багаторотою сім'єю та Маркіяновими стусанами, ні родичі, ні односельці, ба навіть діти, що тільки зазнали від батька якоїсь витрішкуватої, часто-густо безпричинної лайки та образливих, завжди неочікуваних ляпасів або ж палиці навкидя. Тому й лежав Маркіян у своєму останньому притулку неоплака-ний, посеред гнітючої тиші й ледь чутного шепоту та зітхань — вуса йому прилипли до запалих щік, худе виснажене обличчя взялося воском, лише брови, як і при житті, були сердито зведені на переніссі, й тим, хто добре знав старого, здавалося, що він ось-ось підведеться і, вирячивши налиті гні— вом очі, крикне одразу на всіх: "Порядок треба знать!"

А ось покійника винесли з хати:

"Кура надворі не вщухла, а ніби ще дужче розбурхалася на вечір. Вітер шарпонував Маркіянові вуса, розпушив їх, настовбурчив, і лице покійника стало враз не сердитим, а навіть якимось розбишакувато веселим і добродушним. Таким був Маркіян лише в компанії: на Перше травня, на Жовтневі, а ще як у село повернулися ті, хто zostався живий. Тоді він, п'янений, звісно, з рожевими плямами на вилицях, навіть підспівував молодицям, хрумаючи між іншим огірок чи пелюстку (Маркіян любив попоїсти), а коли хтось зривався на гопак чи там бариню, притупував під столом чобітьми, чепуривав долонею вуса і хвацько вигукував рипучим, хрипким од незвички співати голосом:

А бариня шита, брита, Любив бариню Микита! Бариня, бариня...—

і знов шукав очима, що б його з'їсти..."

Кожна опублікована новела Григора ставала в літературі подією. І майже по кожній збиралися громи й блискавиці в найвищих партійних інстанціях, і нещасні редактори, які насмілювались друкувати Тютюнника, щоразу викликалися "на килим" з усіма можливими наслідками. А спілчанське начальство, оті всі козаченки й левади, не втомлювались повчати Григора, як треба писати. Тобто — догоджати начальству. А він, невдячний, не слухав, ще й кепкував з їхніх повчань, імітуючи то одного, то другого. Не встиг Козаченко проголосити на черговій нараді, що головним героєм нашої літератури є Давид Мотузка з роману Головка "Бур'ян", як Григир одразу ж підхопив безсмертну ту фразу. Ставав у позу Козаченка і його ж хрипким, якимось аж жаб'ячим голосом прорікав:

— Головні герої української радянської літератури Давид і Мотузка...

Ми хилились од сміху, а підлабузники й донесли одразу тому ж Козаченкові, і невдовзі пролунав козаченківський вирок:

— Це гівно — не письменник!

Навіть теща повчала нещасного Григора:

— Ти б писав, як Собко. Оце письменник!

Йому викручували руки, йому плювали в душу, на нього тупотіли керівними взувачками за його новели, що сяяли золотом найвищої проби, платили ті ж триста карбованців, що плодовитим напівграфоманам, які гвалтували видавництва своїми неосяжними бамбелами ("Хоч і сіреньке, лиш би партійне") — Гриць часто ходив без копійки в кишені і, дивлячись на "Волги" та "Жигулі", що під'їжджали до Спілки, подитин-ному мріяв, як колись розбагатіє, та придбає "Запорожця", та покатає на ньому своїх "зайчиків",— так він називав двох малолітніх синів... Гриць все частіше прикладався до чарки, і тоді в ньому закипала ота бунтівнича смола, що переповнювала душу,— всі "батьки", всі гайдамаки, що не боялися ні Бога, ні чорта, ні шаблі, ні палі, враз просипалися в ньому. 1 коли партком новообраний, весь синкліт у повному складі, на чолі з Козаченком та Чалим, спустився в "Еней" — святкувати успішно проведені збори, їм назустріч звівся Григир, кресонувши очима, з ненавистю вимовив:

— Радієте?.. Я б вас усіх з автомата!..— Та й повів уявним автоматом зліва направо:

— Жоден не вцілів би!

А відомому поетові, у якому великий талант переплітався з якоюсь прямо-таки диявольською нещирістю, гукнув через увесь зал:

— У тебе очі, як дві повії з Хрещатика!

А як він за вухо підняв з керівного крісла Леваду! Той, звичайно ж, поніс своє добре-таки насмикане вухо в цека, що через дорогу...

До мене ж завжди приходив якийсь аж просвітлений, якийсь аж доброю росичкою умитий, і не так до мене, як до моєї мамусі, яку називав матусею.

— Ой Грицю, Грицю, що ви собі думаєте! — журилася не раз мамуся, до якої докочувалися чутки про Грицеві вибрики.— Все брати до серця — собі віку вкорочувати.

— Нічого, матусю, ще повоюємо!

Якось він чисто по-дитячому поскаржився мамусі на дружину, що вимагала справити модну сукню.

— А за що я сукню ту справлю? За мої копійки?

— Моя дитино,— всміхнулася мамуся.— Ось я стара, та й то приємно, як мені куплять якусь обнову. А у вас же жіночка молодесенька, то як їй хочеться одягнути нове!

Гриць подумав, подумав та й поцілував мамусі руку:

— Спасибі вам, матусю!

А за кілька днів прийшов — увесь сяє:

— А я таки Люді сукню купив! Якось моя дружина гукнула:

— Глянь, хто до нас іде!

Вискочив на веранду: внизу — бачу Григора. У вишитій сорочці з по-парубоцьки розвихреним — "знай наших" чубом. Несе на руках свого "зайчика", притискаючи його до широких грудей, і мені здається, що весь Київ з добрим усміхом дивиться на щасливого тата.

Дружина кидається за чашкою, цукром і срібною ложечкою — зустрічати малого, а я махаю Грицеві рукою:

— Грицю, заходьте!

І на душі в мене — свято.

Він завжди заносив мені щойно видану книжку (а це траплялося так рідко!) із зворушливими присвятами. Он вони всі стоять на полиці, і я не можу не навести хоч один дарчий напис, хоча б усі критики звинуватили мене у нескромності:

"Любому і милому, нашому, Тютюнниківському, Толі Андрійовичу — з доземним поклоном і справжньою закоханістю. Григир Тютюнник". (Деревій. Повісті та оповідання. 1969 рік).

Готуючись до цих спогадів, я дістав посмертний двотомник, любовно упорядкований незрадливим другом Григора Анатолієм Шевченком. Розгорнув і вже в котрий раз розчинився в дивовижному письмі Тютюнника. Від першої новели аж до "Коріння" — спогадів про старшого брата Григорія, автора "Виру", що став класичним

взірцем нашої літератури. І не можу — хоч убийте, не можу! — не навести ще один уривочок з цього твору, що завершує двотомник:

"Або поскладає на тин величезні руки, по-собачому покладе на них підборіддя і довго мовчки, пихкаючи цигаркою, водить очима за Григорієм, що вештається по двору. Тоді скаже, як волами повз двір проїде:

— Ня-а-а... Дай мені, синку... газети на цигарки...

Штавлів ж належить і пісня, яку Григорій під веселу руку співав по-штавлівськи і називав "шилівським варіантом модернізму". Цю дивацьку пісню проспівав Штавлів лише одного разу, коли йшов од Гузійчиного шинку — монопольки, і залишилася в пам'яті вдячних шилівців:

Й-ех, чорнобрыпва Гузіііка-а...

Далі Павло Йосипович, як завжди, довго мовчав, ловлячи ногами стежку і шукаючи другого рядка з підходящою римою. Але не знайшов і закінчив так:

І чорнобрыпві... няж-а-а... пеньки!"

Коли він покінчив з собою (Григоре, Григоре, як ти посмів кинути недописаним "Житіє Артема Безвіконного"?!)... Коли він розпрощався із світом, рано-вранці подзвонив Загребельний:

— Толю, Григир повісився! І світ обвалився на мене.

Не можу нині уявити його в домовині, не пригадую мертвого. Та й чи треба пригадувати? Для мене він лишається живіший живого: на фото, в книжках, у своїх дивовижних новелах. Де кожне слово — картина, кожна фраза — портрет, де живуть люди, яких він так ніжно любив.

У мене за шклом книжкової шафи — велике фото, подароване одним з найближчих друзів Григора Дмитром Білоусом: до нього в Лубни тікав частенько Григир — загоювати свої численні вавки. На фото — тихе сільське кладовище, де і живому тепло та затишно, і люди, що зійшлися пом'янути своїх близьких. Коли Григир побачив це фото, то став перед ним на коліна:

— Та мої ж ви хороші!

"Та мої ж ви хороші!" — говорить кожною сторінкою своїх творів безсмертних Григир Тютюнник. Шістдесятники.

Господи, до чого ж я ненавиджу отакі наче сокирою порубані слова! Народжені в кабінетах мовників, вони ламають язик, ріжуть слух канцелярськими новоутвореннями. Наш співучий народ цурається таких слів, як нечистої сили, він ніколи не вимовить "шістдесятники", а обов'язково скаже "шестидесятники", інтуїтивно оберігаючи милозвучність української мови.

Або нещодавно введене у вжиток слово "поетка". "Поет-ка" — "прольотка". Мені вिति хочеться од цього словесного покруча! В ньому стільки ж нещирості й фальшу, скільки в наштукатуреній дівулі, яка пнеться за будь-яку ціну вивершитись над іншими. Виділитись. Бо вона, бачте, вже не поетеса — поетка!

Тож — шестидесятники. Шестидесятники, шестидесятники і ще раз шестидесятники! Василь Стус, Василь Симонен-ко, Іван Драч, Ліна Костенко, Ірина

Жиленко, Микола Він-грановський (починаю цей перелік з поетів, в поезію я закоханий змалку, Шевченків "Кобзар" був моєю колискою), Володимир Дрозд, Євген Гуцало, Роман Іваничук, Володимир Яворівський, Валерій Шевчук, Євген Концевич і, звичайно ж, Григорій Тютюнник, хоч його чомусь серед шестидесятників часто забувають згадати.

Незбагненне покоління, що прийшло в світ із зрілим розумом людини, яка побувала в бувальцях. Наче все, що перенесли їхні діди і батьки, що випало на їхню гірку долю в двадцятих, тридцятих, сорокових роках, відкладалося в душах шестидесятників уже в материнському лоні.

"Білий кінь Шептало" Володимира Дрозда вразив мене не менше, ніж перші новели Григора Тютюнника. Хто він? Звідки? Де живе і працює? Мені хотілося конче з ним познайомитись.

Довідався: живе в Києві, працює у відділі прози, у видавництві "Радянський письменник". Звідки я нещодавно пішов, кинувши гордо секретареві Спілки Собкові заяву про звільнення. Цей діяч потім про мою заяву промовчав і доповів на пленумі, що Дімарова зняла з роботи президія Спілки. За що, напишу трохи пізніше.

Отже, Володя працює в тому ж будинкові, в якому я живу.

Спустився, зайшов до відділу прози. За одним із столів сидів сіренький непомітний хлопчина, майже підліток. Щось незаймано чисте було в його по-дитячому округлому обличчі, в світленькому чубчиківі, що стирчав задерикувато, в ясних, опушених м'якими віями очах.

"І оця дитина написала "Білого коня Шептала"? — подумав я недовірливо.

Я тоді ще не знав, що ця "дитина" за крамольні оповідання встигла побувати в психіатричній лікарні. Але й там, у тих жахливих умовах, вмудрилася написати ще кілька шкіців, підхоплених самвидавом. Од яких закрутило в носі блюстителів єдиної та неділимої. "А-а, не розкався!.. В солдати його, у солдати!.." І напівживого Володю, місце якому було хіба що в реанімації, висмикнули з психушки та й погнали етапом в Сибір: "Дальше едешь, тише будешь!" Два роки солдатчини, два роки фізичних і моральних знущань, що перетворюють людину на автомата.

Мимоволі згадуєш Шевченка в солдатчині, читаючи ось такий "бойовий" епізод в спогадах Дрозда:

"Іспит приймала комісія з військового округу, на чолі з генералом. Край плацу поставили стола, застеленого червоною скатертиною. За ним і сиділа комісія. Офіцери роти стояли збоку, трохи віддалік. І ось — назвали моє прізвище. Бачив, як зблідло обличчя мого капітана. Ішлося ж про авторитет показово-зразкового взводу, про його особистий авторитет... Я мусив пройти стройовим кроком із ГВИНТІВКОЮ повз стіл комісії, віддати на ходу честь генералу... Я так гунав чобітьми, що відлунювало в сопках. Я з усіх сил робив кам'яне солдатське обличчя. Порівнявшись із столом, різким порухом руки кинув гвинтівку на плече, при цьому геть зсунувши набік рукавом мундира власні окуляри. Крутнув головою у бік генерала, і окуляри полетіли на землю. Генерал, ухопившись обіруч за своє бабухате черевце, зігнувся над столом і реготнув: "Ну, комик, ну, комик! Вы что, из цирка его взяли?!"

"Дроздь, а Дроздь! Иди акурки собирать!" — лунало майже щоранку над головою нещасного Дрозда — за годину до підйому. І доки рядовий "Дроздь" збирав недопалки, його молоденьку дружину поетесу Ірину Жиленко викинули буквально на вулицю — з немовлям на руках. У відчаї вона кинулась у Спілку письменників (до кого ж і йти!), один з громовержців сердито прорік: "Треба було думати, що писати!" Почитайте спогади цієї уславленої нині поетеси: чи не здригнеться ваше серце од болю.

Але і в армії не розкався Дрозд: демобілізований, привіз вражаючу повість "Катастрофа", яку потім кілька років підряд терзали запопадливі критики, громили на всіх зібраннях штатні оратори.

А він працював з невтомністю отієї мурахи, якій жодна гора не страшна. Повість за повістю, роман за романом, торкаючись тем найболючіших, висвітлюючи своїм нещадним пером вади найпекучіші, що роз'їдали zdeформоване наше суспільство. "Ірій", "Вовкулака", "Балада про Сла-стьона" (пишу з пам'яті, тому багато пропускаю) і, нарешті, блискучий роман "Спектакль", що набув всеєвропейськдах "розголосу. Я майже всі ці повісті рецензував, благословляючи їх у світ, в рецензіях тих я не міг утриматися від захоплення, після Григора Тютюнника я ще не зустрічав такої довершеної прози, такої читабельності. Не боюся вжити це слово, од якого одвертають носи літературні гурмани з вкінєць зіпсованими смаками та розладнаними шлунками: їм обов'язково подавай щось "елітне", щось таке, що скорше нагадувало б ребуси, а не прозу нормальну. Я з захопленням читав кожну нову річ Володі Дрозда, з першої ж сторінки він брав мене у полон, хоч це було не пригодницьке читиво, о ні, не пригодницьке: зріз за зрізом показував він наше хворе суспільство.

Пригадую, як я носився з романом "Спектакль". Як рекомендував прочитати його друзям,— всі говорили, що роман надзвичайний, що він стане подією в нашій літературі, але коли дійшло до присудження Шевченківської премії, то її одержала якась сірятина,— уявляю, як гірко було на душі Володі! Хоч він пізніше твердив, що йому то байдуже,— я в те не міг повірити. Він сам, у тому ж "Спектаклі", оголив до кінця свою душу, розповів про отой синдром "галіфе", позбутись якого до кінця не зміг і в зрілому віці. Звідси, здається, й абсолютно несподівані вибрики Дрозда, коли з підступної ласки партійних органів, що намагалися його приручити, давали йому те керівне галіфе поносити.

Але хіба можна приручити справжній талант? Це все одно, що запхнути в мішок їжака: як ти його не ховай, а колючки

все одно витикаються. Розчароване начальство за якийсь час стягло оте галіфе із Володі, який не дуже, здається, й одбри-кувався. Дрозд, який так і не зміг вписатися в систему, хоч іноді ж їїШмагався пройтися стройовим мимо начальства, знову повертався "на стезю свою" — до літературної праці, де відчував себе Богом, що заново творить світ. Тут він до кінця щирий: перед собою і тим світом, що його створює.

А нищівна критика все не давала йому вільно дихнути: терзала його майже кожну свіжонаписану річ. "Придворний критик" Лазар Санов наступав йому на п'яти, у видавництвах його зустрічали як троянського коня з-за бугра. "Скільки я воював і за

"Ірій", і за "Вовкулаку" з Мирославою Лещен-ко,— пригадує Дрозд,— головним редактором у сімдесяті роки видавництва "Радянський письменник". Це їй належать геніальні слова, мовлені з трибуни партійних зборів: "У книжці Дрозда "Ірій" — лише тридцять п'ять процентів сучасності!.." А ось приходжу на мітинг — Мирослава Пилипівна уже там, коло трибуни, кричить: "Ганьба!" — на адресу партократів. Іде колона до Верховної Ради під жовто-блакитним прапором, Мирослава Пилипівна — у перших рядах її. Я повертаюся і йду додому. Я заприсягаюся в одній колоні з Мирославою Лещенко не ходити. Дай Бог Мирославі Пилипівні на ще багато "перебудов". Але в такому "кіні", як казали колись у Петрушині, брати участі не хочу... Це — не злопам'ятність, це — залишки моральної чистоплотності..."

Володю, Володю! Звідки Вам було знати, що Мирослава Лещенко, як і Василь Козаченко, висіли на гачку в КДБ! На Їтш добре налаштованій блешні, з якої жодна щука не зірветься. Мирослава Пилипівна в роки окупації (дурне ж було, молоде) чимось "крепко" прошепетилась (здається, піднесла хліб-сіль "визволителям") і за отой порух чисто дитинний (батьки ж її були репресовані ще перед війною, воно, бідне, мабуть, плекало надію, що німці дійдуть і туди та й випустять її тата-маму з-за колючого дроту...) за отой порух змушена була все життя одробляти, служачи ревно дияволі.

А Василь Козаченко юнаком під час окупації не міг утриматися од поетичної сверблячки та й опублікував невинні вірші про кохання і весну, що в його серці бриніли, в окупаційній газетці. Дорогоціннішої поживи для кадебістських рибалок трудно й придумати, і вони, протримавши Василя Козаченка деякий час на тій блешні (Саджати? Не саджати?), довели його до потрібної кондиції оскаженіння (од страху) та й спустили керувати нашою Спілкою.

Лютішого та запопадливішого голови не мали жодні письменники братніх народів. Пам'ятаєте його од постійного гавкоту охриплий голос? Він винюхував українських буржуазних націоналістів по всіх закутках. Навіть під спідницею власної жінки.

За висловом самого Дрозда, він працював (та й зараз, слава Богу, працює) з невтомністю графомана, не відрізняючи ночі від дня. І в мене на полиці стоїть роман "Листя землі" — плід виснажливої праці, я його назвав "Пакульською біблією від Дрозда". І переконаний: не перебільшив ніскілечки. Про цей унікальний роман, коли б він був створений в іншій країні, хай навіть у тій же Латинській Америці чи в якомусь Зімбабве, заговорив би весь світ. Але — "тільки не в нас... Тільки не в нас..." — гірко писав я, згадуючи львівську Нанашку.

Коли я почув, що Володя продовжує працю над другим томом своєї Пакульської біблії, мені стало по-справжньому страшно: він звалював на свої плечі нелюдський тягар. Чи вистачить сил? Чи витримає? Чи дійде до кінця? Чи не упаде, спустошений, в дорозі?.. Лишається тільки плекати надію.

Плекати надію.

Починаючи писати ці спогади, я пообіцяв собі не переступати сімдесятилітню межу: досить було й того, що я накоїв у своєму житті за оці сімдесят років. Але життєвий матеріал не так легко втиснути в заздалегідь налаштовані рамки, він часто-

густо вихлюпується, і тоді я вже поспішаю його підібрати поза віковими рамками.

Так сталося й з Іриною Жиленко.

Я по-справжньому познайомився з Іриною як поетесою лише тепер, в середині дев'яностих років. Поезія її давно мене оминала, тим більше, що я, з головою поринулий в прозу, систематично поезією і не цікавився: Ліна Костенко, Дмитро Павличко, Іван Драч, Микола Вінграновський та Василь Симоненко — оце і весь поетичний мій обрій (говорю про шестидесятників). Про Стуса я знав лише те, що він сидить у в'язниці, а про Ірину Жиленко... Ну, кублиться щось гостроносеньке, гарненьке в поезії, як у кубельці, видає зрідка поетичні збірки, про які чути чував, але читати не читав.

Я — не літературознавець, тому мої міркування про поезію можуть здатися дещо наївними. Кажу про власний смак. Є поезія для серця, для душі, і поезія, що не чіпає ні душу, ні серця — адресується розумові. Останньою я можу захоплюватись, насолоджуючись її зовнішнім блиском, несподіваними образами, але вона ніколи не викличе в моїй душі отой щем, як викликає згадка про материнську пісню над колискою. Хай вибачають мені літературознавці, але Шевченка я люблю більше, ніж Франка, а Лермонтов мені в сто крат ближчий, аніж Пушкін. Не наводжу приклади з інших літератур, особливо європейських, бо я, не знаючи іноземних мов, можу читати цих поетів лише в перекладах, а це все одно, що розмовляти на митах.

Тож Івана Драча я сприймаю лише розумом; з Ліною Костенко набагато складніше; Микола Вінграновський полонить серце і душу, він весь горить, він весь випліскується разючими образами, за один "орденоносний язик" йому варто поставити пам'ятник.

Або дитячий віршик про чорного-чорного кота, який іде по білому снігу і лишає чорні сліди...

Поезія в ньому бурлить, кипить, як магма у вулкані, він не може нею не викричатись: в колі друзів, перед випадковими слухачами, на сцені, зрештою, де Микола замилюваний. " у власну поезію, та й у самого себе. Він такий — улюбленець • муз і жіноцтва, учень Довженка. Близький до Вінгранов-; , ського і Дмитро Павличко з його геніальною "Молитвою"., Ч> що довгий час блукала по закордонах, а вдома — ні-ні! — її не пускали і на поріг рідної хати. З його піснею про два кольори, що одразу ж стала народною,— найвища нагорода поетові.

А Ірина Жиленко до мене довго не йшла (скорше — я до неї). Та ось три роки тому мені трапилась на очі тоненька книжечка в скромній паперовій оправі, що лежала, як попе-, люшка, серед розкішних російськомовних видань: "Купіть і мене, дядечку, купіть!" Ірина Жиленко. "Вечірня у старій І винарні".

Я цю книжечку й купив, і відтоді вона стала для мене однією з найдорожчих книжок: мені не доводилося ще зустрічати такої затишної, такої теплої поезії. В оцих Ірининих, вимовлених довірливим голосом, віршах стільки тепла, що його вистачило б зігріти всю землю. В них хочеться вкutatись, обгорнутися, захищаючись од часом такого жорстокого світу.

Особливо вразив мене один вірш (а всі вони прекрасні!). Він бринить у мені, як

молитва, я одного разу не витримав і відніс до редакції "Літературної України" з проханням надрукувати, адже книжечка видана мізерним тиражем і мені посправжньому жаль тих людей, в чиє серце не ввіллється цей вірш.

Візьми мене і вирви з мене Орденоносний мій язик!..

Наводжу його повністю й тут:

Була я пташкою — і ти мене спіймав. І небо взяв у придане за мною. Я стала квіткою — і ти мене зірвав. Та й досі пахне дім у нас — весною. Я стала яблуком.

Зостався по літах Лиш смак медовий на твоїх вустах. А тепер я у срібнім вінці. Тепер я свічка у твоїй руці. Тобі ще світло? Але ж день мине. Для чорних днів прибережи мене. Не задмухни.

Бо, взята тишиною, Уже не буду я тобі жоною... Я буду тінню, голосом, луною. Тож будеш ти крізь темряву людську На голос мій незрячо йти за мною. І кликати...

Але кого? Яку? Ту пташку, що і спіймана — літала? Ту квітку, що і зірвана — цвіла? Те яблуко, що дітьми проростало? Ту свічку, що і згаснувши — була? Кого ти кликатимеш, друже мій,

тривожно?

Ким я була?

І ким я буду, Боже?

Господь мені всміхнеться: "Не жалій

І не тривожся. Буде все, як треба.

Пташина знов повернеться у небо.

А квітка знов цвістиме на землі.

І в яблука є ціль і місце є.

А свічка зійде в Царствіє моє..."

— А що ж із ним залишиться, Господь, В тих чорних днях, у світі зловорожім?

— Твоя любов, дитя, Твоя любов...

І милість Божа.

Хіба не забринить жіноча душа у відповідь на цього вірша? І чи не подивляться чоловіки іншими очима на своїх вірних дружин?..

Ліна Костенко. Я завжди був (та й лишаюся) в полоні її

*49 А Дімаров

241

поезії (тут будь-які епітети бліді й безсилі), такої ж непокірної, як і сама Ліна. Вона живе так, як пише, і пише так, як живе. Все своє життя поетеси вона не вкладалася в про-крустове ложе соцреалізму, трощила його своїми бунтівничими віршами. Вона пронесла свою горду голову крізь скажене цькування і наклепи, нагороджуючи дзвінками ляпасами систему: треба було бачити Ліну під час вручення їй Шевченківської премії (перебудова, комуністична фортеця не встигала латати тріщини)... Треба було бачити Ліну, коли один з високих функціонерів партійних рушив до неї з широко розведеними для обіймів руками:

— Дорога наша Ліно Василівно...

— Я?! — 1 пальцем себе в груди.— Ваша?! — І пальцем в груди функціонера.

Довго ж стояв той функціонер, як обпліваний... А мене пече інший спогад.

В розпалі — боротьба з шестидесятниками. Арешти, обшуки, судові процеси, де панувало телефонне свавілля і маріонетки в судейських мантиях, виконуючи накази згори, намагалися погасити щонайменший зблиск вільної думки. Численні зборища трудових колективів, на яких "одноставно засуджувалось і схвалювалось"... Отакі збори відбулися і в нашій Спільноті, записні оратори рвалися до трибуни, щоб затаврувати засуджених, а од тих, які ще ходили на волі, але не хотіли скоритися, вимагати розкаяття. Найчастіше лунало прізвище Ліни, яка насмілювалася не тільки писати бунтівничу поезію, але й — слухайте! слухайте! — їздила на оті всі судилища: кидати квіти засудженим. "На трибуну її!.. На трибуну!.." 1 от Ліна на трибуні. Але зовсім не для того, щоб каятися. Боже, яке здійнялось у відповідь ревище! Оровецькі й хорунжі аж пінилися, вимахуючи кулаками, горлаючи: "Геть!.. Геть з трибуни!.." — вони так і не дали Ліні закінчити виступ, вона зійшла під ревище й гвалт. І я вперше побачив на її очах сльози.

Мене всього аж тіпало. Я зірвався з місця — до трибуни: останніми словами обкласти оцих усіх нелюдів,— хоч полопайтеся, мене не перекричите! — де ви, гади, були під час вітчизняної?! — в заградотрядах, у смершах відсижувались! — тварюки! кабани відгодовані! — але тут мене ухопив за полу Олекса Мусієнко, цей розважливий чоловік не зробив у своєму житті жодного хибного кроку,— "Не йдіть, Анатолію Андрійовичу, звернете шию" — і я замість того, щоб розгнівано видертись, опустився знов на стілець. Наче тільки того й ждав, щоб мене хтось притримав за полу...

І потім, повертаючись додому, я був майже вдячний Му-сієнкові, що він мене притримав. Ну, викричався б, вилаявся б, виматюкався б навіть, як доводилося матюкатись на фронті, під кулі зриваючись, і що б я змінив? Добився б того, що полетів би з роботи, і книжка, що саме набиралася в друкарні, була б миттю розсипана... А сім'я? Що сталося б із моєю сім'єю?..

Я йшов додому, отак виправдовуючись подумки, а на душі ще ніколи не було так бридко. І ніколи я ще так себе не ненавидів.

Довго ж по тому я не носив піджака, у якому сидів на тих зборах! Здавалося, що мене хтось смика за полу.

От минув не один десяток років од тих зборів проклятих, а спогад про них і досі мучить мене, пече мою совість.

Іще чомусь згадую Ліну, коли я вперше побачив її в Ірпені. Коли не знав, що вона згодом стане уславленою на весь світ поетесою. Ми грали у волейбол, і Ліна, весела, легка, якась по-особливому жіночна, сонячним зайчиком пурхала вслід за м'ячем, посилаючи його понад сіткою...

Хай простить мені Бог, але я досі бачу Ліну тільки такою... Якось так сталося, що уславлену поему Івана Драча я прочитав значно пізніше, ніж його сценарій "Криниця для спра^.

глих". Сценарій був надрукований в журналі "Дніпро", а журнал цей

передплачував, і не тільки тому, що він мені подобався, а ще й тому, що редагував його ЮРІЙ Мутпкртик, а цього чоловіка, як і Павла Загребельного, я досі дуже люблю,— за його незлостивий характер, за його здатність помічати риси кумедного навіть в найтрагічнішому, за те, що кожний відкритий талант — справжнє свято для нього. За його прекрасні романи, нарешті, насамперед — історичні. Тож якось я розгорнув щойно одержаний журнал, що звабно пахнув свіжою фарбою, і запоем прочитав сценарій Драча — твір настільки високохудожній, що його міг прочитати й сліпий: такою випуклою була кожна деталь. Мене вже вкотре вразила оця передчасна зрілість шестидесятників, які з першою ж пробою пера входили в літературу майстрами,— не витримавши, я написав Іванові захопленого листа. Чи отримав він ту цидулку мою — досі не знаю.

Але не в тому суть. Суть у тому великому святі, на якому мені пощастило побувати пізніше. Я працював саме в Ірпені, коли Іван Драч запросив мене й Андрія Самійловича Малишка до кіностудії Довженка: на перегляд кінофільму, створеного за його сценарієм.

Пам'ятаю невелику залу і ще менший екран, який з першими ж кадрами наче розширився, наче став всеоб'ємним, немов поглинув кожного з нас,— ми, онімілі, сиділи, ні, не сиділи! — ми ступали до обшарпаної всіма вітрами війни хати, хати-пустки, з якої давно вивітрився людський дух, ми дивилися на оголені стіни, на яких висіли тільки вицвілі фото, незавішані рушниками, і з кожного фото до нас догуку-валися дитячі голоси:

— Я!.. Я!.. Я!..

Моторозна, вражаюча картина!..

Фільм скінчився. Звівся директор кіностудії, запросив до обговорення, а ми все сиділи, застигли.

— Я!.. Я!.. Я!..— ячало над нашими головами.

Потім за велінням начальства (і до нього пробували догукатися дитячі оті голоси з моторошних фотографій, але глухі лишались глухими) кінострічку поклали на полицю, в "не-закопану страшну труну", де вона й тліла впродовж багатьох років.

Одразу ж по війні набула широкого розголосу книга чеського патріота Юліуса Фучека "Репортаж з петлею на шиї". Думаю, що цей заголовок пасував би й до творчості багатьох шестидесятників. В тім числі й до книги Романа Іваничука "Мальви", яка невідомо яким побитом прорвалася до читача в найпохмуріші роки застою.

Не "Мальвами", а "Яничарами" назвав спершу Іваничук свій перший історичний роман, на добрий десяток років випередивши Чингіза Айтматова з його манкуртами, але що можна панам, те зась мужикам, що дозволяла собі Москва, про те не сміли заїкнутися в Києві, не дарма ж шамоти та інші літературні шавки дзявкотіли на "Новый мир", звинувачуючи цей журнал у крамолі. Тож пошматовані "Яничари" були поспіхом перелицьовані на "Мальви", але наш битий читач, який давно вже приловчився читати поміж рядків, одразу ж розібрався, що й до чого, і роман Іваничука швидко став

своєрідним бестселером.

"Аятолою Хомейні" прозвав я його при першому знайомстві — за різьблений, як на старовинній медалі, профіль, за гостреньку, наче позичену в іранського пророка борідку. Та, ще й за непоступливий характер. Останню, видану минулого ; року книгу "Смерть Юди" я одержав од нього того ж, мину-/ лого року: триптих історичних повістей, одна краща другої. ' "Ти прекрасний письменник,— прочитавши, відповів я йому,— і на полі, яке ти обрав, нема тобі рівних". "Роман Іваничук,— написано в анотації,— у триптиху філософських повістей "Євангеліє від Томи", "Ренегат" і "Смерть Юди" намагається осмислити проблему очищення людини від накипу невольничої скверни"... Щодо "Ренегата"... Я занадто добре знаю чоловіка, якому Іваничук заадресував цю повість, щоб повірити в те, що вона допоможе цьому діячеві очиститись "від накипу невольничої скверни". Найглухішими виявляються ті, до кого безпосередньо звертається автор...

І знову вихлюпнулося поза рамки часові. Не можу не записати, бо забуду.

Оце щойно повернулася дружина з податкової інспекції, де заповнювала анкету: чи й не з пенсіонерів збираються здирати податки? Ввійшла: вся аж труситься. На анкеті було написано: "По можливості заповнюйте українською мовою". Так дамочка, яка поруч присіла, розлючено фиркнула:

— Не буду заповняти на этом сволочном языке!

— І ти їй не вчепилася в коси?

— Я ж не Вітрениха!

— А таких тільки за коси і треба тіпати. Нормальні слова на таких не діють.

У мене теж була зустріч — не з кращих.

Ходив по хліб. В магазин, мимо дев'ятиповерхових хмарочосів, де живуть спиногризи. Колишні. Або точніше — "бывшие". Бо цвенькають лише "на общепонятном", копилячи губи на адресу "бандерівської", якою — соромно й згадати! — розмовляли їхні батьки. А мо', тут уже й живуть новітні спиногризи: попрिलाштували під час перебудови (хапай, хто може!) своїх діток на "злочні" місця — їздять нині лише іномарками, позираючи згорда на "протчих". І стоїть під тими хмарочосами тумбочка для оголошень. Демократи й наклеїли на неї плакат передвиборний: голосуйте за нас.

Іду я ото по хліб, аж дивлюся: стоїть перед тим плакатом три чисниці до смерті бабуня. Нещасне, згорблене, всохлі ніж-ки-цурупалки — як вона на них і тримається! А на голові труситься шапка з морського котика. І чорнобурка на плечах: уніформа спиногризів колишніх. Стоїть старенька і здира той плакат. Аж кров з-під нігтів бризка — так бідне старається!

Я підкрався до неї і лагідненько, тихенько на вушко:

— Що ж ти, курва стара, оце робиш? Комуністка задрипана!

Нерадий був, що зв'язався. Та це так, до слова прийшлося.

А тепер — про Гуцала. Женю. Мого дорогого сусіда, який жив поверхом вище.

Жив. Для мене не існує слова страшнішого. Настане час — житиму, як у пустелі.

Один на весь світ...

Дімаров

Щоразу, коли підіймаюся сходами вгору і назустріч згори затупоче хтось поспіхом — серце так і тьохне: Женя!

— Ну, куди це ви так поспішаєте? Хто вас у шию жене? Мені завжди здавалося, що його щойно одірвали од столу,

і він квапився, щоб пошвидше вернутися назад. Зупиниш — переступає з ноги на ногу: та доки ж ви будете мене затримувати! В його голові густо роїлися образи, він квапився донести їх до письмового столу. Побут, здається, просто для нього не існував: повертаючись із магазину, ніс авоську так, наче не знав, що в тій авосьці. Хліб? Ковбаса? Молоко? Чи просто цеглина?..

Він, повторюю, жив поверхом вище і частенько заливав нас водою. Йому поставили якісь особливо зношені труби, крізь ті труби весь час проривалась вода, Женя не встигав воювати з водою і щоразу, коли я стукав до нього, він так переживав, немов підклав мені щонайменше атомну бомбу:

— Анатолію Андрійовичу, клянусь, я вам усе відремонтую!

— Та не треба мені вашого ремонту! Краще труби замініть.

Одного разу він зайшов до мене з видом Цезаря. Що перейшов Рубікон.

— Все! Більше не заливатиму!

— Труби поміняли?

— Ні, краще. Ходімо, подивитесь.

Завів до квартири, гордо показав в бік туалету:

— А погляньте-но!

Там було споруджено щось на взірць Асуанської греблі.

Велетенською ганчіркою обмотана труба, що надумалася протікати. Мокрий кінець ганчірки лежав у металевому жолобові, жолоб той звисав уже над іншим жолобом, виведеним аж у коридор. І вже з того жолоба весело капотіла вода: прямісінько на підлогу.

— Це вас Анатолій Ілліч проконсультував?

— Який Анатолій Ілліч?

— Костенко. Анатолій Ілліч.

— Я сам це придумав! — аж образився Женя.

— Геніально!.. Дякую... Тепер не в нашому туалеті капатиме зі стелі вода, а в коридорі: прямісінько нам на голови.

— Так вона ж випаровуватиметься!

— Еге ж, випаровуватиметься... Якщо ви приладнаєте могутній рефлектор, так кіловат на тисячу...

— А є такі в магазинах?

— В електротоварах. Навалом.

За кілька годин подзвонив:

— Що ж ви, Анатолію Андрійовичу, мене розіграли? Питав — дівчата починають

сміятися.

Згадав оцю сцену, і не можу втриматись од сміху...

А перші новели Гуцала я б не сказав, що мені дуже сподобались. Автор тонує у деталях. Він міг підняти галузку і описувати. Її буквально на десятих сторінках.

— Женю,— сказав я йому, прочитавши чергову новелу,— уявіть собі два клаптики скопаного масного чорнозему. На одному лежать дві-три червоні намистини, а друга вщерть тим намистом засипана. Яке намисто прикує вашу увагу?.. Ви, як курка — все підряд скльовуєте.

— А у вашому письмі самі скелети! — відповів задержувато Женя.— Геть м'ясом не оброслі!

— От спасибі вам, Женю, що ви не лише своє перечитуєте, а й до чужого заглядаєте іноді!

Отакі перепалки аніскільки не псували наші відносини.

А він писав усе краще й краще. Як майстер, він ріс на очах і брався за теми все складніші й складніші. Аж до перших повістей, що змусили літературний загал заговорити про нього як одного з провідних майстрів великої прози. "Мертва зона", "Родинне вогнище", "Сільські вчителі" — одна по одній виходили з-під його пера, коло його читачів усе ширшало й ширшало. Він ставав особливо популярним, особливо улюбленим серед учителів: поштова скринька його весь час була забита листами читачів.

— Женю, і коли ви встигаєте стільки писати? Усміхався у відповідь гуцалівською посмішкою, трохи

скептичною, наче не вірив, що я насправді думаю те, що питаю. До столу ж сідав лише роззутий, щоб відчувати, казав, землю.

Подзвониш у двері серед зими — виходить аж у коридор, на підлогу на цементну — босяком!

Дивлячись на його босі ноги, я починав щоразу чхати: мої, на фронті обморожені, мерзли і в валянках. Прибігав додому, закапував носа, скарживсь дружині:

— Цей бісів Женя зведе мене скоро в могилу!

Одного разу, поїхавши в Кривий Ріг, я прихопив із собою журнал з черговою повістю Гуцала. Це було "Родинне вогнище" — непокваплива розповідь про сільську жінку, що учить свого сина, як жити на світі. Сповнена отієї народної мудрості, що, передаючись з покоління в покоління, сформувала українську націю, допомогла їй не розчинитись, не зникнути під час численних навал завойовницьких орд. Ні

9+I/4'

247

патетики, ні якихось високих думок, до яких неминуче вдалися б деякі наші класики,— просто буденне життя села, яке не підозріває навіть, що воно зберігає той вогонь, який не дає згаснути нації. Життя рядової колгоспниці, майже неграмотної, яка не вилазить з кирзачів і "дижурки",— внутрішній шляхетності цієї жінки могли б позаздрити найвишуканіші кола нашої еліти.

Згодом появилася низка романів: <